

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VIEWS OF FOREIGN SCIENTISTS ON STRESS
AND ITS CONSEQUENCES**

The article presents the results of the analysis of scientific sources of foreign scientists on the consideration of the problem of development of scientific views on stress and its consequences. The basic physiological and psychological aspects of stress are considered, various scientific approaches to the study of occupational stress and its main models are also explored. It has been determined that coping strategies used to counteract the negative effects of stress depend on the subjective perception of negative factors and the level of personal stress.

Keywords: stress; psychological features, scientific views, consequences, coping strategies.

Formulation of the problem. The extremely high pace of change that is taking place in the political and socio-economic situation of the world poses new challenges and threats to humanity. The speed of global transformation influences the modern man, leads to an increase in the level of psychological and emotional and informational load, the development of professional stress, its causes, and its negative or positive consequences. Understanding the nature of stress is quite ambiguous, so there are many scientific views on its nature, determinants, consequences and coping strategies. This requires a systematic study and identification of the determinants and the consequences of occupational stress for each activity.

Analysis of recent research and publications. The analysis of scientific views on stress, causes and its consequences in the scientific literature shows the relevance of the chosen topic. The study of occupational stress as a specific type of stress has been and continues to be done by a large number of foreign scientists. The study of this problem becomes especially relevant in times of crisis in the development of societies that place increased demands on mobilization of adaptive capacity of specialists. Problems caused by occupational stress are not limited to a particular profession or country, it has long-lasting effects worldwide.

Studies have identified a number of organizational factors contributing to stress: unsafe working conditions; office relocation; overtime; interpersonal conflicts with colleagues or executives; increased risk of losing stable employment, material and social status. Similarly, increasing the level of stress in an organization is associated with an increase in

turnover, absenteeism, illness, decreased productivity, and low morale and psychological status [5, 4-21].

At the personal level, occupational stressors are caused by symptoms of mental exhaustion, depression, anxiety, heart disease, ulcers and chronic pain. In addition, many people experience stress as an internal struggle between the demands of work and the needs of the family, competition and the threat of unemployment. Therefore, any study of the relationship between work conditions and occupational stress should take into account individual factors such as gender, age, race, income, education, family and parental status.

In psychological science, a significant amount of research by foreign researchers, dedicated to the study of individual aspects of occupational stress, aspects of the professional crisis, professional deformation, professional burnout in the representatives of various professional groups: employees of educational organizations (M. Borg, C. Travers, D. Shefeld, D. Dobbie, D. Carroll, I. Schonfeld, C. Cooper, M. Kelly, etc.); athletes (B. White, W. Morgan, R. Smith, R. Weinberg, R. Flippin, A. Hackney, V. Goshek, C. Spielberger, V. Millman, etc.); medical workers (G. Roberts, B. Sedok, G. Kaplan, R. Lang, J. Gilpin, A. Gilpin, L. Tetrick, J. LaRocco, etc.); representatives of professional groups due to extreme conditions of activity (A. Arcuri, D. Lester, G. Kaufman, T. Beehr, G. Kaufmanand, T. Beehr, etc.); entrepreneurs (P. Davidsson, W. Gartner, L. Busenitz, B. Biddle, S. Shane, S. Venkataraman, R. Katz, R. Kahn, R. Caplan, K. Jones) [7; 12; 13].

The purpose of the article. To cover the results of the analysis of scientific sources of foreign scientists on the consideration of the

problem of development of psychological views on stress and its consequences.

Presenting main material. The physiological aspects of stress were first highlighted by the American scientist W. Kenon, the founder of the doctrine of homeostasis. The scientist defined homeostasis as a tendency of an organism to maintain balance. The phenomenon of "battle-escape" was regarded by him as a reaction of the body, which prepares the muscles for action in response to a perceived threat. This mechanism enables the individual to fight or escape from the threat [1].

It can be assumed that a person is able to prevent stress by avoiding stressful situations. But in today's world, such a perspective is absolutely impossible. In order to meet one's own needs, achieve a decent standard of living and realize opportunities, professional activity plays a significant role in everyone's life. At the same time, the demands of work are increasing and with an increasing workload, the need to achieve the goal is constantly updated, the pressure from managers increases, the level of responsibility increases, which causes a direct proportional dependence on the number of stress factors affecting employees. All of these factors certainly influence the rise in occupational stress.

On the one hand, occupational stress can act as a motivational component for the growth, development and improvement of a professional level, as well as for achieving a high level of productivity in a wide range of tasks, and on the other, it can become a destructive force that reduces the efficiency of human work and quality of life. It is this understanding of "stress" that underlies the concept of renowned Canadian scientist Hans Selye. Selye believed that stress is the aroma and taste of life and can only be avoided by one who does nothing [6].

The term "stress", as we use it today, was formulated by H. Selye in 1936. Although references to stress are found in the earlier writings of many researchers, H. Selye was the first to scientifically substantiate the theory of stress and to initiate the doctrine of stress, defining it as "nonspecific response of the body in response to any change in conditions that need adaptation" [6].

In his concept, H. Selye divided the development of stress into three time stages: the response of anxiety in response to the stimulus;

the stage of resistance, in the ability of the body to counteract the stressor; and the stage of exhaustion, in the inability to adapt to the strength or duration of the stress factor. However, H. Selye's experiments showed that the body's ability to adapt is not infinite. Depletion is irreversible and leads to death or to aging and death [6].

Later, H. Selye introduced the idea that stress can lead to positive or negative results based on cognitive interpretations of physical symptoms or physiological experience. It introduces the terms "distress" and "eustress" as subgroups of stress to differentiate a wide range of stressors and manifestations of stress [6].

According to this scientist, stress, which is not resolved through coping or adaptation, should be known as distress, and can lead to anxiety and depressive behavior. On the contrary, if stress increases the functioning of a person, it can be considered as a stress. Both can equally affect the body and are accumulative in nature, depending on how the person adapts to the stressor that caused it. The body itself cannot physically distinguish between distress and eustress. Differentiation between them depends on the perception of the stressor, but it is believed that the same stressor can cause both eustress and distress [6].

Hans Selye laid the foundation for the doctrine of stress. However, he has always believed that stress is a physiological construct. Gradually, other researchers expanded their views on stress, including by incorporating psychological concepts into the stress model.

So in 1971 A. Kagan and L. Levy expanded H. Selye's view of stress by developing a theoretical model that describes psychological factors as mediators of physical illness. They developed a psychosocial model, which made an important contribution to the development of stress studies, because due to it the phenomenon was considered as a process of interaction with an indissoluble link between all causal factors. Stress has been considered as a particular influence on human performance [4, 10].

In his studies, Levy suggested that the effects of occupational stress could be psychosomatic illnesses. He argued that mechanisms linking stress and illness are related to cognitive, emotional, behavioral, and physiological responses [4, 78-86].

In 1970, well-known American psychologist R. Lazarus developed a cognitive theory of psychological stress, which stands at

the same level of importance for science with the concept of stress by Hans Selye and is its logical continuation [3, 178-208].

This theory is based on the position of the subjective cognitive threat of adverse affect and one's own ability to overcome stress. R. Lazarus states that stress is far more complex than just stimulus and reaction. One of the main reasons why people perceive certain events as stressful is that they perceive them as a threat. The threat is considered as a state of expectation by the subject of harmful, undesirable influence of external conditions and stimuli of a certain kind [3, 178-208].

Later, Lazarus makes the assumption that adaptation to the environment is determined by emotions. This scientist characterizes psychological stress as conditioned by the "threat" of emotional experience, which affects the ability of a person to effectively carry out his activity. In his theory, cognitive processes determine both the quality and intensity of emotional reactions. R. Lazarus believes that the presence of stress is due to the presence of emotions. Thus, emotions and stress are interdependent [3, 178-208].

In his writings, Lazarus distinguishes the specificity of psychological stress and the difference from its biological and physiological forms. It assumes indirect determination of stress reactions. In his view, between the stimulus acting on the body and the response there are intermediate variables that are psychological in nature. One of these variables R. Lazarus provides is an assessment of the threat, which is a prediction of the possible consequences of the situation that affects it. The concept of threat is central to the concept of R. Lazarus and is seen as a determining factor in psychological stress. With his help, the scientist describes a complicated complex of phenomena associated with human behavioral response in extreme conditions. Thus, in his opinion, the threat causes the activation of protective mechanisms aimed at eliminating or reducing the predicted dangerous effects. The nature of defense mechanisms depends on both situational and personal factors [3, 178-208].

An important feature in the work of the scientist is the requirement to take into account the individuality of each personality, the uniqueness of the structure of his character, which causes a significant difference in the influence of stress factors and the degree of their importance. R. Lazarus determines the

dynamic of stress, its relationship and dependence on changes in a person's psychological state [3, 178-208].

Further studies of stress were aimed at studying the process of overcoming stress states - the so-called coping strategy (from English coping - mastering, overcoming). R. Lazarus addressed coping to explain strategies for stress management in situations of stress and anxiety. With the release of this book began a gradual change in the model of stress developed by H. Selye, towards the consideration of coping as a central link of stress, namely - as a stabilizing factor that can help the individual maintain psychosocial adaptation in times of stress. R. Lazarus defines coping as "the desire to solve problems that an individual does when the requirements are of great importance for his well-being (both in a high-risk situation and in a high-success situation), as these requirements activate adaptive capabilities." Thus, "coping" or "overcoming stress" is considered as the activity of a person to maintain a balance between the requirements of the environment and the resources that satisfy those requirements.

Problems of coping strategy occupy a special place in the study of occupational stress. After all, coping is a necessary investment of one's own efforts to solve personal and interpersonal problems in order to manage and minimize stress and conflict.

R. Lazarus' transactional approach has fundamentally changed the nature of occupational stress research. The focus of interest has shifted from the traditional study of the mechanisms of homeostatic regulation and the stages of adaptation to the analysis of individual psychological factors that cause the development of stress.

T. Cox and J. Mackay, based on R. Lazarus' cognitive theory of stress, created a transactional model of occupational stress. According to this model, stress is seen as part of a comprehensive and dynamic system of human-environment interaction. The concept of "stress" is described as an individually perceived phenomenon mediated by the psychological characteristics of the individual. In contrast to the previous approaches, the transactional model emphasizes the presence of feedback between all components of the system, that is, it considers stress not as a linear reaction but as a closed system [2, 93-101].

In their model, T. Cox and J. Mackay identified 5 stages. The first stage is the impact of environmental requirements on humans. The second stage is a person's awareness of these requirements and their own ability to withstand them. The third stage is changes in the psychological and physiological state of the body. The fourth stage is the response to the stressful situation. Stage five is feedback that affects all other stages of the dynamic stress system and the outcome of each. In the case of an imbalance between conscious requirements and opportunities, stress arises [2, 112-124].

Cognitive theory of psychological stress has been further developed and improved in the writings of many foreign researchers. The famous American scientists C. Peterson and M. Seligman have put forward the theory of "pessimistic style of explanation of negative events." The results of their research have shown that the life expectancy of people who have optimistic motivation is much higher than those who explained their failures with stable, global, or internal negative causes. Scientists have found out the positive role of strong character in the perception of stressful situations [16, 23-27].

A specific form of approach to the study of occupational stress in terms of needs was identified by A. Welford. This scientist has suggested that the human body will perform better in the case of balanced needs, and the stability of the psyche is maintained by identical physiological homeostasis. Extremely high or extremely low needs will affect productivity [20, 567-580].

The definition of occupational stress as a multidimensional phenomenon that causes physiological and psychological reactions of the body in response to difficult professional conditions was given by scientists J. Sharit and G. Salvendy. They classify occupational stress as a physiological, psychological and social types. In their view, responsibilities that require a higher level than a person's ability and those that require a lower level can cause stress [18, 129-162].

Three different ideas for determining occupational stress are identified by T. Cox and A. Griffiths: engineering, physiological, and psychological approaches. The basis of the engineering approach is that stress is considered a feature of the environment in terms of the individual's expected needs and precedes the negative health effects. They claim that "stress

is what happens to a person, not what happens in him; Stress is a combination of causes, not a combination of diseases" [8, 14 - 15].

The physiological approach is based on the views of H. Selye that the result of stress are biological or physiological changes that occur with man. This approach suggested that negative physiological reactions occur in the individual as a result of negative environmental influences. He stated that stress is flexible in the short term, in that you can save yourself from the threat and avoid danger. Increasing demands on the body cause prolonged stress, which leads to negative health effects. H. Selye called this syndrome "Adaptation Disease" [6, 57-61].

The third approach by T. Cox and A. Griffiths is a psychological approach, when stress is seen not only as a reaction but also as an active human condition that occurs as a result of its interaction with the environment. The authors called this condition a "stress process" and supported the cognitive theory of stress [8, 43-47].

Therefore, the authors mentioned that the concepts of engineering and physiological approaches are quite diverse, since they state that people respond to a threat slowly and do not take into account certain effects of emotional or situational factors on productivity and well-being. At the same time, psychological approaches highlight what individual differences affect the stress process through individualistic elements such as personality, gender, business ability, etc. That is, experts respond to stressful factors in accordance with their personal characteristics.

The model of human adaptation to the environment was developed by J. French, R. Caplan, and R. Harrison. It states that the level of correspondence between a person and his work environment can have a significant impact on health, prosperity and productivity. This model provides a protective system to reduce subjective imbalance through deviation, desire assessment and management, and objective imbalance can be reduced by learning new knowledge. The concept behind the theory is that stress occurs when the work environment does not meet the desires of the person and the greater the mismatch between the person and the environment, the higher the likelihood of stress and the need to deal with it. This model is quite common, but the approach is imperfect because the harmony between man and the

environment is somewhat inert. It focuses on stable relationships and ignores the dynamic process of activity, specialist development and interaction in the work environment [9, 71-84].

The so-called Vitamin Stress Model was suggested by P. Warr. It shows the impact of stressors on human health. In this model, the effect of stressors is similar to that of vitamins. Nine job characteristics are distinguished, of which three elements (security, wages and job value) are similar in their effect to vitamins C and E (insufficient amount can cause damage to the body, and the excess does not pose any threat). Other factors (requirements for work, autonomy, social support, use of skills, diversity of skills and feedback on tasks) are similar to the effects of vitamins A and D, as their excess can be harmful. This model is more complex than other stress models. The impact of occupational factors on health can be mitigated by individual differences such as values, abilities and basic mental health. The vitamin model has an attractive basis, but its confirmation is rather ambiguous [19, 84-97].

Another of the main concepts in the study of occupational stress is the concept of controlling the ways and results of activities. Research shows that a lack of control over work can be identified as a source of stress and a critical health risk for some workers. In his writings, R. Karasek developed a claim-control model that was based on the interrelation of psychosocial occupational demands with the elements of task control (interaction between two factors - responsibility and control). Requirements and control are individual variables and sources of stress, and the difference between them allows us to jointly and separately investigate their effects. The scientist suggested that negative reactions to stress occur when psychological demands are high and the employee's influence on decision-making is minimal. Employees who are unable to control their life at work are more likely to experience stressful stress and are more likely to have poor health. Studies have shown that high workloads, as well as low control, lead to job dissatisfaction [11, 285-308].

The effort-reward model is addressed in R. Peter's research, and J. Siegrist is an alternative to the claim-control model. She argues that an imbalance between the employee's efforts and rewards results in a deterioration in his or her health status. There are two types of efforts in the model: internal and external efforts. Internal

efforts are the level of motivation of individuals and their need for control, while external efforts relate to the demands of work. Scientists explain the powerful impact of reward factors associated with decent and safe work on the outcomes of psychosomatic disorders and fatigue, and argue that individuals with high levels of effort and low reward experience 21 times more nervous fatigue compared with those with low efforts and high rewards [15, 441-449].

A model of occupational resource requirements, based on different theories and focused on the role of the interaction of professional demands on the resources, health and organizational responsibility of workers was developed by S. Llorens, A. Bakker, W. Schaufeli and M. Salanova [14, 378].

So these scientists have identified that requirements are elements of work that require stress and can lead to functional and psychological disorders. Resources are elements of work that help achieve work goals, meet demands, and drive progress. That is, activity requires resources - a model that can be used in any work context, regardless of specific requirements or resources.

The problem of stress studies is one of the topical areas of research in the field of organizational psychology, psychology of work in special conditions and crisis psychology, where stress acquires the value of a functional state with a pronounced structure, which includes activation, emotional and cognitive components. It has been one of the foremost places in contemporary psychological research, both in domestic science and abroad in recent decades. This level of relevance is due to the fact that different types of work are characterized by specific professional requirements and intensity of workloads, which affect the emotional stress and physiological exhaustion of employees.

When studying occupational stress, it is necessary to take into account the individual differences of different professions, including the peculiarities of working conditions. Thus, the profession of education workers is associated with social responsibility, high levels of nervous-emotional tension, and innovative activity. High responsibility, working in the face of time deficiency, unregistered working day, lack of emotional discharge, a large number of contacts during the day, the need to quickly switch attention to different tasks and

interpersonal relationships lead to the inevitable emergence of a professional. The effectiveness of teachers' activities depends on such psychological determinants as the activation and motivational characteristics of the individual, the level of social adaptability, frustration tolerance, subjective attitude to stressful situations, peculiarities of mental processes and properties of the nervous system. The level of self-giving and self-control is so high that mental resources are practically not restored until the next business day. Anxiety, depression, emotional devastation, and stress are the costs of responsibility that a teacher pays [17, 269-274].

B. White, W. Morgan, R. Smith, R. Weinberg, R. Flippin, A. Hackney, V. Hoshek, C. Spielberger, V. Milman, etc. studied the manifestations of occupational stress in sports. Such interest aroused the fact that sport is an activity in a state of intense stress, especially if it is carried out at the level of large-scale competitions. Continuous growth of sports results, prestige of high victories and achievements, responsibility for qualitative preparation for performances in competitions increase mental tension and place high requirements for psychological training of athletes. Problems of mental stress and anxiety occupy a special place in the practice of training, training and education of highly qualified athletes.

The stress of healthcare professionals has been studied by G. Roberts, B. Sedok, G. Kaplan, R. Lang, J. Gilpin, A. Gilpin, L. Tetrick, J. LaRocco, and others as communication with a large number of people, intensive work hours, responsibility for every decision made. Healthcare workers are often forced to work at night, which disrupts normal biorhythms and leads to disruption of the sleep and wake cycle. In addition, physicians see suffering and death on a daily basis, their superiors often place high demands on them, and working conditions and pay do not meet the level of responsibility borne by each doctor [13, 715-722].

Studies of psychological stress in the representatives of professional groups due to extreme conditions of activity are presented in the works of A. Arcuri, D. Lester, G. Kaufman, T. Beehr, G. Kaufmanand, T. Beehr, etc. Extreme situations are characterized by severe trauma and the impact of events and circumstances that affect the employee's

psyche, which can sometimes lead to maladaptation. Specialists of extreme profiles can distinguish two mechanisms of accumulation of occupational stress: chronic stress and traumatic [7; 12].

Chronic stress is, at first glance, an unprecedented overall response to long-term stressors. The strength of the stressor is usually small, however constant or regular. Constant emotional exhaustion that can deplete the body can cause the development of diseases called adaptation diseases (urolithiasis, diabetes mellitus, cardiovascular disease, allergic reactions, bronchial asthma, etc.).

Traumatic stress is a condition that occurs in a person who has experienced a situation that goes beyond ordinary human experience: threatening one's life or the lives of loved ones, death, engaging in combat, violence, natural disasters, catastrophes, etc. Traumatic stress occurs when two components are present at the same time: threat to one's life or the life of loved ones and the inability to control the situation, the inability to do anything, helplessness.

Foreign scientists such as P. Davidsson, W. Gartner, L. Busenitz, B. Biddle, S. Shane, S. Venkataraman, R. Katz, R. Kahn, R. Caplan, K. Jones have studied the stresses caused by entrepreneurial lifestyles and have assisted entrepreneurs in developing more effective coping strategies. Occupational stress is an "add-on" to entrepreneurship, as entrepreneurs tend to operate in highly competitive or new arenas where there is considerable risk and uncertainty. In addition, unlike hired workers, entrepreneurs are personally responsible for the success and survival of their businesses and more identify with their jobs, working harder and longer than hired employees.

These mentioned authors determined that each entrepreneur has his own level of stress resistance and responds individually to unexpected situations in business. One - mobilized and immediately ready to fight, the other - is in a state of panic and cannot find a way out, the third - just does not notice the imbalance. It is important that stress is brought not by the situation itself, but by how we ourselves evaluate it.

In business, the ideal condition is in which one's own efficiency is at a higher level and stress is at a lower one. Stress is simply one of the conditions of the game that must be accepted in order to be a productive

entrepreneur. And stress, if recognized in time, turns into an ally.

Conclusions and prospects for further research. Thus, the analysis of scientific views of foreign scientists on stress and its consequences revealed that: occupational stress is a stressful condition that occurs in a person under the influence of negative factors associated with professional activity. It is an imbalance between work requirements, abilities, individual psychological characteristics, and the employee's skills for choosing an individual coping strategy. There are many theories and models of occupational stress that aim to determine the essence of this concept. In general, there are two approaches to the study of occupational stress. The first is a comparison of psychological characteristics of the individual's condition with his physiological indicators and performance. The second approach is based on the desire to study the psychological nature of stress and coping strategies to overcome it.

It is established that the vast majority of foreign scientists believe that prolonged

exposure to stressful factors causes occupational stress and adversely affects the psychological and physical health of workers, as well as the effectiveness of organizations. Their research focuses on identifying the nature of occupational stress, its causes, manifestations, and consequences, as well as prevention strategies, risk assessments and management practices.

Workplace stress is inevitable because of the demands of today's professional environment.

Stress that a person perceives as acceptable can even temper employees, motivate them to work and learn based on available resources and personal characteristics. However, when stress becomes excessive, it has negative consequences. Stress affects different people differently. Exposure to occupational stress can lead to dysfunctional behavior at work and may impair physical and mental health. It has been determined that coping strategies used to counteract the negative effects of stress depend on the subjective perception of negative factors and the level of personality stress.

Список використаних джерел

1. Кеннон У. Физиология эмоций. Телесные изменения при боли, голоде, страхе и ярости. Л.: Прибой, 1927. – 250 с.
2. Кокс Т. Стресс. М.: Медицина, 1981. – 216 с.
3. Лазарус Р.С. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / Под ред. Л. Леви. Л.: Медицина, 1970. – 328 с.
4. Леви Л. Психосоматические заболевания как следствие профессионального стресса // В кн.: Психосоциальные факторы на работе и охрана здоровья. Женева: Изд-во ВОЗ. 1989. С. 78-90.
5. Леонова А. Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. — 2000. — № 3. — С. 4–21.
6. Селье Г. Стресс без дистресса. М.: Изд-во «Прогресс», 1979. – 171 с.
7. Arcuri, A., and D. Lester. 1990. "Moonlighting and Stress in Police Officers." *Psychological Reports* 66: p.350.
8. Cox, T., & Griffiths, A. (1995). The nature and measurement of work stress: theory and practice. The evaluation of human work: A practical ergonomics methodology. London: Taylor & Francis.
9. French, J. R., Caplan, R.D., & Harrison, R.V. (1982). The mechanisms of job stress and strain (Vol. 8). New York: Wiley.
10. Kagan A., Levi L. Health and environment — psychological stimuli: a review. In *Society, Stress and Disease*. — V. 2. NY, 1975.
11. Karasek, R. A. (1979). Job Demands, Job Decision Latitude, and Mental Strain: Implications for Job Redesign. *Administrative Science Quarterly*, 24(2), pp. 285-308.
12. Kaufman, G., and T. Beehr. 1989. "Occupational Stressors, Individual Strains, and Social Supports Among Police Officers." *Human Relations* 42: pp. 185-197.
13. Lang, R., J. Gilpin, and A. Gilpin. 1990. "Stress-Related Symptoms Among Dental Hygienists." *Psychological Reports* 66: pp. 715-722.
14. Llorens, S., Bakker, A. B., Schaufeli, W., & Salanova, M. (2006). Testing the robustness of the job demands-resources model. *International Journal of Stress Management*, 13(3), 378 p.
15. Peter R., & Siegrist J. (1999). Chronic psychosocial stress at work and cardiovascular disease: the role of effort-reward imbalance. *International Journal of Law Psychiatry*, 22, pp. 441- 449.
16. Peterson C., Seligman M.E.F., Vaillant G.E. Pessimistic explanatory style is a risk factor for physical illness: A thirty-five-year longitudinal study // *J. of Personality and Social Psychology*. 1988. Vol. 55. P. 23–27.

17. Russell, D., E. Altmaier, and D. Van Velzen. 1987. "Job-Related Stress, Social Support, and Burnout Among Classroom Teachers." *Journal of Applied Psychology* 72: pp.269-274.
18. Sharit, J., and Salvendy, G. (1982). Occupational Stress: Review and Reappraisal. *Human Factors: The Journal of the Human Factors and Ergonomics Society*, 24(2), pp.129-162.
19. Warr, P. (1994). A conceptual framework for the study of work and mental health. *Work & Stress*, 8(2), pp.84-97.
20. Welford, A. T. (1973). Stress and performance. *Ergonomics*, 16(5), pp.567-580.

Резюме

Авраменко М. В., здобувач кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету,

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВИХ
ПОГЛЯДІВ ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ НА СТРЕС ТА ЙОГО НАСЛІДКИ**

У статті автором наведено результати аналізу наукових джерел зарубіжних вчених з проблеми розвитку наукових поглядів на стрес та його наслідки. Розглянуто основні психологічні та фізіологічні аспекти стресу, досліджено різноманітні наукові підходи вивченні професійного стресу та його основні моделі. Визначено, що копінг-стратегії, які використовуються для подолання негативного впливу стресу залежать від суб'єктивного сприйняття стресогенних чинників та рівня стресостійкості особистості.

Ключові слова: стрес; психологічні особливості, наукові погляди, наслідки, копінг-стратегії.

Резюме

Авраменко М. В., соискатель кафедры психологии Киевского национального торгового-экономического университета

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ
ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ НА СТРЕСС И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ**

В статье автором приведены результаты анализа научных источников зарубежных ученых по проблеме развития научных взглядов на стресс и его последствия. Рассмотрены основные психологические и физиологические аспекты стресса, исследованы различные научные подходы изучения профессионального стресса и его основные модели. Определено, что копинг-стратегии, которые используются для преодоления негативного влияния стресса зависят от субъективного восприятия стрессогенных факторов и уровня стрессоустойчивости личности.

Ключевые слова: стресс; психологические особенности, научные взгляды, последствия, копинг-стратегии.

*Адаменко Л.С., ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) Національного університету оборони України ім. І. Черняховського
<https://orcid.org/0000-0001-9301-1195>*

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена вивченню теоретичних підходів застосування копінг-стратегій, як одного із факторів що допомагає зберігати та відновлювати психічне здоров'я.

Ключові слова: копінг-стратегії; копінг-поведінка; психологія подолання; стрес; адаптація.

Постановка проблеми. Різноманітні психогенні та здебільшого негативні інформаційні впливи, що викликані подіями на Сході України, об'єктивно виступають детермінантою тих психічних змін, що відбуваються з військовослужбовцем, як центральним об'єктом у вирії цих подій. Підтримання, збереження та відновлення психічного здоров'я, загальної психологічної адаптації, психологічної готовності військовослужбовців до дій можливо досягти завдяки впровадженню ефективних копінг-стратегій.

Актуальність дослідження. Дослідження феномену копіngu все більше привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців і практиків. Невміння управляти своїми емоціями, психічними станами призводить до негативного налаштування стосовно ситуації яка ще не відбулася, а також до неефективних комунікацій і дезадаптації. Тому важливим завданням є виявлення закономірностей використання копінг-стратегій в самостійному подоланні військовослужбовцями життєвих криз, тяжких стресових ситуацій особливо в період проходження військової служби та безпосередньої участі в бойових умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням копінг-стратегій приділяється значна увага, як серед зарубіжних так і вітчизняних дослідників: (Р. Лазарус, S. Folkman, S. Hobfoll, Л. Анциферова, Т.Крюкова, А.Поденко, О. Резнікова, Т. Ткачук, Н. Родіна).

Проблеми копінг-стратегії знаходять своє відображення у загальнонауковій методології системного підходу до розуміння особистості (Б. Ломов, Г. Костюк, С.Максименко, Л. Бурлачук); у положенні

теорії вчинку В. Роменця [7]; генетичному підході С. Максименка [6]; в уявленні про життєвий світ особистості сформульованому Т. Титаренко[8]; у психологічній моделі цілепокладання Ю. Швалба[9].

У вітчизняній психологічній науці дослідження, присвячені феномену копіngu відбувалися на рівні емпіричного вивчення певних його особливостей (Т. Ряполова, О. Склень, І. Аршава, О. Брюханов та ін.). Також деякими українськими авторами були здійснені розвідки, що аналізують стан проведення науково-дослідних робіт з питань копіngu (Е. Носенко, З. Сивогракова, В. Шебанова). Натомість спроби узагальнити та концептуалізувати різноманітні аспекти проблеми досліджені недостатньо.

Метою статті є вивчити підстави для дослідження актуальних аспектів копінг-поведінки особистості.

Методи дослідження. Оглядово-аналітичне дослідження наукових джерел.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення психічного здоров'я (відчуття власної гідності, впевненості в цінності своєї особистості та прийняття цінності інших людей, здатності підтримувати гармонійні взаємовідносини з внутрішнім світом думок та почуттів, справлятися з життєвими проблемами та свідомо йти на ризик, здатності психіки до самозцілення) необхідно навчитися застосовувати конструктивні, ефективні копінг-стратегії, що допомагають протистояти різноманітним стресовим ситуаціям. Незнання захисних моделей поведінки (або психологічних механізмів подолання важких ситуацій) можуть спровокувати виникнення психосоматичних захворювань або закріплення тих реакцій, які не будуть відповідати вимогам ситуацій, тобто не

дозволять побороти шкідливий вплив стресових ситуацій, що в результаті приведе до негативних наслідків розвитку та існування в цілому особистості.

Правильно обрана копінг-стратегія – це ефективний спосіб подолання стресу, і як наслідок - збереження, розвиток, зміцнення резильєнтності. Ефективні копінг-стратегії і резильєнтність допомагають справлятися з життєвими труднощами та перешкодами, допомагають знаходити адаптивні можливості в стресових ситуаціях. Проте неправильно обрані копінг-стратегії можуть спричиняти не лише ситуативні невдачі, а й закріпити деструктивні способи вирішення складних життєвих ситуацій, і як наслідок призвести до порушення психічного здоров'я.

Термінологічним визначенням феномену «копінг-стратегія» займалися: Л.Мерфі, Р.Лазарус, С.Фолкман, Л. Анциферова, С. Нортон-Бочавер, В. Бодров, Е. Скіннер.

Виділяють декілька підходів до тлумачення поняття копінг.

Перший – найбільш ранній підхід досліджувався представником психоаналітичного напрямку Н.Наан. Вчений визначає поняття копінг як спосіб психологічного захисту, що використовується для зменшення психологічної напруги [1]. Автор вважає, що вибір копінг-стратегії на протязі всього життя є стабільною характеристикою, що не залежить від подразника.

Представниками другого підходу є А.Білінгз, Р.Моос, які визначають копінг як загалом притаманна людині схильність відповідати на стресову ситуацію.

Представниками третього підходу (R. Lazarus і S. Folkman), розглядали копінг, як динамічний процес, де когнітивні та поведінкові зусилля особистості направлені на зниження впливу стресу [2].

Поняття копінг в психологічній літературі уперше з'явився в 1962 році

Л. Мерфі вивчав способи подолання дітьми криз розвитку. У 1966 році Р.Лазарус у своїй роботі «Психологічний стрес і копінг-процес» звернувся до поняття копінг для опису свідомо використаних людиною прийомів для того, щоб впоратися зі стресом і з тим, що породжує тривогу. Він визначає копінг як «спроби, що безперервно змінюються, в когнітивній і поведінковій

областях, намагаючись впоратися із специфічними зовнішніми або внутрішніми вимогами, які оцінюються як надмірні або такі, що перевищують ресурси людини»[2]. Також, автор когнітивної, транзактної теорії стресу Р.Лазарус розумів під копінгом сумму когнітивних і поведінкових зусиль індивіда для послаблення впливу стресу з ціллю адаптації. Р.Лазарус досліджував роль когнітивної оцінки в розумінні стресу і подолання. Оцінка є первинною детермінантою копіngu: як людина оцінює ситуації, так він з нею і справляється. У співвідношенні з теорією фізіологічної сили, стрес можна розглядати як виклик, витривалість на силу може покращити показники опору особистості через періодичний повтор збільшення симпатичного подразнення. Стресор, що оцінюється як загроза, викликає негативні емоції, що може призвести негативні наслідки для здоров'я.

Поняття копінг походить від англійського дієслова «to cope» (долати, витримати, опанувати). У роботах німецьких авторів використовується термін «bewaitigung» (подолання). Нартова–Бочавер трактувала поняття копінг, як індивідуальний спосіб взаємодії із ситуацією відповідно до її особистісної логіки, значимості в житті людини та її психологічних можливостей.

В українській психологічній літературі його переклад досі не має однастайно прийнятої форми, тому часто використовують англійське запозичення «копінг-поведінка».

Згідно до Великого тлумачного словнику української мови, слово «опанування» походить від дієслова «опановувати», має такі близькі одне до одного значення:

1. Перемагати, знищувати когось, щось у боротьбі. Перемагати, переборювати різні перешкоди.

2. Справлятися з чим-небудь таким, що вимагає фізичних зусиль. Переборювати труднощі у вивченні, освоєнні чого-небудь. Позбавлятися чого-небудь.

3. Охоплювати кого - не будь, оволодівати ким-небудь (про фізичний стан і т. ін.).

4. Справлятися з чим-небудь таким, що вимагає фізичних зусиль. Проходити, пропливати і т. ін. якусь відстань (звичайно велику або з перешкодами). Переборювати

труднощі при вивченні, освоєнні чого – не будь. Справлятися з почуттями, бажаннями, певним станом і т. ін.; пересилювати почуття, бажання, певний стан і т. ін. Позбуватися якої-небудь вади.

У психологічному словнику, І. Кондаків, копінг-стратегії визначав, як готовність індивіда вирішувати життєві проблеми. Є поведінковою, спрямованою на пристосування до обставин. А. Либін розглядає усі психологічні захисти як два різні стилі реагування: або у формі несвідомого психологічного захисту особи від неприємних або хворобливих переживань, або у формі конструктивної активності, що реалізовується з метою ефективного рішення проблеми. На його думку стилі реагування - це проміжна ланка між наслідками стресових подій (соматичні розлади, підвищення тривожності і тому подібне) і безпосередньо самою стресовою подією, що сталася. На відміну від захисних механізмів, копінг-стратегії, формуються усвідомлено, розгортаються поступово і мають на меті не зняття напруги, а відновлення стосунків, стабілізацію ситуації [4].

На нашу думку, найбільш вдалим трактуванням копіngu є «поведінка подолання», або «долаюча поведінка» (синонімом даного терміну нерідко служить «копінг - поведінка»). Незважаючи на те, що теорія «копіngu» одержала загальне визнання, у дослідженнях стресу й життєвих подій немає єдності в оцінці значення й механізму, за допомогою якого копінг впливає на стрес і самопочуття. Тому складно узагальнити існуючі в літературі думки в єдине ціле – доцільніше розглядати копінг у рамках однієї або декількох теоретичних моделей, концепцій. Організація досліджень стресу й копіngu викликає певні складнощі з наступних причин: розмаїття проявів реакцій подолання і труднощі їх класифікації; недостатньо чіткі критерії для диференціації копінг-стратегій і психологічних захисних механізмів. Також існує ряд невирішених проблем, що стосуються релевантних способів виміру копіngu.

Р. Лазарус і С. Фолкман виділяють вісім основних копінг-стратегій:

1) Планування вирішення проблеми, що припускає зусилля із зміни ситуації, що

включають аналітичний підхід до рішення проблеми;

2) Конфронтаційний копінг, реалізація якого полягає в застосуванні агресивних зусиль для зміни ситуації (певна міра ворожості і готовності до ризику);

3) Прийняття відповідальності, як визнання особистості своєї ролі в виникненні проблеми і спроби, спрямовані на її рішення;

4) Самоконтроль, що припускає зусилля, спрямовані на регулювання своїх емоцій і дій;

5) Позитивна переоцінка, що полягає в діях спрямованих на пошук достоїнств існуючого стану справ;

6) Пошук соціальної підтримки, що припускає звернення за допомогою, підтримкою або радою до оточення;

7) Дистанціювання, що припускає когнітивні зусилля спрямовані на відділення від ситуації і зменшення її значення;

8) Втеча-уникнення, що має на увазі наявність бажань і зусиль, направлених на втечу від проблеми).

Різні автори виділяють різне число копінг-стратегій від 2 до 68 і більше, але найчастіше їх узагальнюють в три групи:

1. Вирішення проблеми;
2. Пошук соціальної підтримки;
3. Уникнення проблеми.

Поняття копінг. існує в трьох областях психології: психології особистості, соціальної психології і психології здоров'я. У вітчизняній психології даний напрямок розвивався з 1990 х років, затверджений переклад поняття копінг як «подолання»[7].

Копінг-поведінка, чи поведінка подолання, прийнято називати цілеспрямовану соціальну поведінку, що дає змогу суб'єкту справлятися зі стресом чи важкою життєвою ситуацією через усвідомлення стратегій дій, способів, ситуаціями. Ця усвідомлена поведінка, що направлена на активну взаємодію суб'єкта з ситуацією: зміна ситуації(що контролюється) чи пристосування до неї, якщо ситуацію неможливо змінити.

Поведінка подолання реалізується на базі копінг-ресурсів за допомогою копінг-стратегій. Копінг-ресурси- це набір характеристик особистості і соціуму, що дозволяють здійснити оптимальну адаптацію до стресової ситуації. Копінг-стратегії чи стилі подолання – це відповіді особистості на стресові ситуації.

Оскільки механізми поведінки подолання використовуються людиною усвідомлено і цілеспрямовано, поведінку подолання відносять до факторів активності особистості. Стиль поведінки подолання є досить стійкою особистісною характеристикою, яка розвивається активно, ще у підлітковому віці.

Єдиної концепції поведінки подолання немає, проте є складність вивчення поведінки людини в тяжких життєвих обставинах.

В наш час поведінка подолання розглядається як динамічний процес, що має відношення до інтрапсихічних, дієорієнтованих і соціальних стратегій, які використовуються людьми при зустрічі з труднощами з ціллю змінити тривожної ситуації і покращення свого фізичного і психічного стану.

Процес копіngu може бути представлений у вигляді окремих етапів.

Спочатку людина класифікує ситуації як загрозу або ту, що може завадити задоволенню потреб, в результаті чого викликає у нього почуття тривоги і фрустрації через нездатність справитися зі стресом, що дозволяє йому зайняти позицію захисту. Цю реакцію Р.Лазарус називає «періодом шоку», коли індивід накопичує силу, яку планує використати у майбутньому.

Наступний етап- «захисне відштовхування», що може дозволяти у подальшому адаптуватись, або ж навпаки дезадаптуватись. Ціллю адаптивної поведінки в даному випадку є пошук оптимального рішення. Яке направлене не лише на те, щоб справитися з конкретною тривожною ситуацією, але також може забезпечити особистості відчуття успіху, перемоги, а також це сприятиме успіху у майбутніх подібних ситуаціях. Така модель поведінки є біологічно закріпленою. Неадаптивна поведінка, також виконує захисну функцію, однак часто не знижує тривогу і не є ефективним для використання у майбутньому. Прикладом неадаптивних моделей поведінки подолання може бути як відкладання рішення проблеми чи заперечення її наявності, також можуть застосовуватись деструктивні способи стратегій подолання – девіантна поведінка.

Р.Лазарус і С. Фолкман виділяли проблемно-фокусований стиль копіngu, коли людина безпосередньо звертається до

складної. стресової ситуації, щоб вирішити її, та емоційно-фокусований стиль, коли людина намагається максимально послабити емоційну напругу, яку викликала стресова ситуація, не змінюючи саму ситуацію.

Вітчизняні дослідники І. Грановська і Р. Нікольська виділяють три групи копіng-стратегій:

1) поведінка – різновид поведінкової стратегії зняття причини напруги, що викликане зовнішніми і внутрішніми чинниками;

2) емоційна реконструкція – емоційна розрядка з ціллю зняття причини напруги чи з ціллю пошуку соціальної підтримки;

3) вивчення стратегії, що дозволяє нейтралізувати напругу стресу через зміну суб'єктивної оцінки ситуації і зміна рівня її контролю.

Основна критика даної класифікації може відноситись щодо деякого ігнорування значення соціального копіngu, адже саме соціальні зв'язки є важливим ресурсом у важких життєвих обставинах.

Багато вітчизняних і західних сучасні дослідників пропонують розглядати конструктивний і неконструктивний копіng. Використання неконструктивного копіngu підвищує стресовий стан особистості. Довготривале використання не адаптивних копіng-стратегій може негативно відобразитись на поведінці і стані здоров'я індивіда. Конструктивні стратегії сприяють адаптації і ведуть до позитивних результатів, росту і успіху. Конструктивні способи подолання включають досягнення цілі своїми силами, звернення за допомогою до інших людей, що мають досвід рішення подібних проблем і різноманітних шляхів її розвитку і рішення, переосмислення проблемної ситуації, робота над власними стереотипами і установками. До неконструктивних копіng-стратегій відносяться різноманітні способи психологічного захисту, пасивність і уникнення, імпульсивна поведінка (емоційні зриви, агресивні реакції).

Проте неможливо визначити всі копіng-стратегії як адаптивні чи дезадаптивні, конструктивні чи неконструктивні, оскільки для кожної людини в кожній ситуації існують свої найбільш вдалі варіанти подолання. Найбільш повна класифікація копіngu включає продуктивний копіng, що приводить до рішення проблеми і зняття напруги, а непродуктивний копіng, що знімає

напругу методом уникнення від вирішення проблемної ситуації, та соціальний копінг, що переходить від непродуктивного до продуктивного, що розуміє допомогу від соціуму при вирішенні проблеми.

Дослідники із Канади П. Кон та К. Оберен-Вуд с колегами відмічають, що індивідуальний стиль подолання після його формування достатньо стійкий у кожної людини [3]. Проте використання окремих стратегій залежить від ситуації. Наприклад, в невизначеній ситуації зазвичай використовують емоційні і непродуктивні стилі, продуктивні стилі зазвичай використовуються в більш визначених ситуаціях. П. Кон пропонує концепцію адаптивності, яка представляє собою послідовність стилів подолання. Адаптивність має певний алгоритм послідовного використання стилів подолання, але при цьому є досить гнучкою структурою, що активно підлаштовується під ситуацію.

На теперішній час в західній науці активно розвивається напрямок дослідження копінг-поведінки з використанням до конкретних проблем. Наприклад, Р. Бріант з колегами вивчали поведінку подолання у людей з травмами мозку. М. Аншел і

Д. Андерсон вивчали стилі поведінки подолання у спортсменів. Д. Коннор-Сміт із США і Е. Калвет з Іспанії в своєму кросс-культурному дослідженні знайшли значні відмінності в наборі використаних стилів подолання у студентів з їх країни.

В рамках системного і суб'єктивно-діяльнісного підходів контроль поведінки розглядається як інтегративна характеристика індивідуальності і розуміється як психологічний рівень регуляції поведінки, що забезпечує цілеспрямовану діяльність, котра є основою самоконтролю.

В контролі поведінки виділяють три складові:

1) Контроль дій – контроль поведінкових проявів.

2) Контроль емоцій – емоційна регуляція.

3) Когнітивний контроль – здатність до когнітивного аналізу і плануванню діяльності.

Дефіцит контролю однієї складової повинен закономірно співвідноситись з компенсаторним розвитком інших складових. При цьому співвідношення складових контролю поведінки повинно мати індивідуальну специфіку. Контроль поведінки знаходиться на проміжному рівні, є частково усвідомленим, спирається на конкретні структури, як неусвідомлені, так і усвідомлені. Копінг-поведінка повністю усвідомлюється і є соціально-прийнятною формою адаптації. Продуктивний копінг – це добре адаптована поведінка.

Висновки. Оскільки зацікавленість копінг-стратегіями виникла в психології відносно недавно через складність самого феномену поведінки подолання, дослідники ще не прийшли до єдиної класифікації копінг-стратегій. Робота по копінг-стратегіям поки ще є достатньо розрізненою, тому кожен новий дослідник пропонує свою нову класифікацію.

Впровадження і навчання копінг-стратегій у військовослужбовців є важливим науковим завданням, в результаті вирішення якого копінг-стратегія стане особистісним ресурсом, що забезпечить підтримку і самопомогу, дозволить знайти в собі цінності і ресурси для саморозвитку, самоактуалізації для досягнення особистісного і соціального успіху.

Список використаних джерел

1. Haan N. Coping and defense mechanisms related to personality inventories / N. Haan // Journal of Consulting Psychology. 1965. Vol. 29. P. 373–378.
2. Lazarus R. S. Folkman S. Stress, appraisal and coping. N. Y.: Springer Publishing House, 1984.
3. Kohn P. M., O'Brien-Wood C., Pickering D. I., Decicc T. L. The personal functioning inventory: A reliable and valid measure of adaptiveness in coping // Canadian Journal of Behavioural Science. 2003. Apr. P. 87–99.
4. Plutchick R. A general theory of emotions // R. Plutchick, H. Kellerman (Eds.), Emotion: Theory, research and experience. N. Y.: Academic Press, 1980. Vol. 1. P. 3–33.
5. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни: Дис. ... докт. психол. наук. Кострома, 2005.
6. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. – К.: НПУ Перспектива, 1998. – 320 с.
7. Роменець В. А.: творчість і праці: зб. ст. /упоряд. П. А. Мясойд.- К.: Либідь, 2016.- 272 с.
8. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови // Мистецтво життєтворчості особистості. У 2-х част. Част. 1.- К., 1997.- С. 206-227.
9. Швалб Ю. М. Психологические модели целелогания.- К.: Сти-лос, 1997. - 240 с.

References

1. Haan N. Coping and defense mechanisms related to personality inventories / N. Haan // Journal of Consulting Psychology. 1965. Vol. 29. P. 373–378.
2. Lazarus R. S. Folkman S. Stress, appraisal and coping. N. Y.: Springer Publishing House, 1984.
3. Kohn P. M., O'Brien-Wood C., Pickering D. I., Decicco T. L. The personal functioning inventory: A reliable and valid measure of adaptiveness in coping // Canadian Journal of Behavioural Science. 2003. Apr. P. 87–99.
4. Plutchick R. A general theory of emotions // R. Plutchick, H. Kellerman (Eds.), Emotion: Theory, research and experience. N. Y.: Academic Press, 1980. Vol. 1. P. 3–33.
5. Kriukova T. L. Psykholohyia sovladaiushcheho povedennia v raznye peryody zhynny: [Psychology of coping behavior in different periods of life] Dvs. ... dokt. psykhol. nauk. Kostroma, 2005. (in Russia).
6. Maksymenko S.D. Osnovy henetychnoi psykholohii. [Fundamentals of genetic psychology] –K.: NPU Perspektyva, 1998.-320s. (in Ukrainian).
7. Romenets V.A.: t tvorchist i pratsi: zb.st. /uporiad. [creativity and praci] P.A. Miasoid.- K.: Lybid, 2016.-272 s. (in Ukrainian).
8. Tytarenko T.M. Zhyttievyi svit osobystosti ta determinanty voho pobudovy// Mystetstvo zhyttietvorchosti osobystosti. [Life of special features and determinants of life // Mystery of life of special features] U 2-kh chast. Chast.1.-K., 1997.-S.206-227. (in Ukrainian).
9. Shvalb Yu.M. Psykholohycheskye modely tselepolohanyia. [Psychological models of goal-setting] - K.: Sty-los, 1997. -240 s. (in Ukrainian).

Резюме

Адаменко Л. С., адъюнкт кафедры морально-психологического обеспечения Национального университета обороны Украины им. И. Черняховского

АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящается изучению теоретических подходов применения копинг-стратегий, как один из факторов, что помогает сохранять и восстанавливать психическое здоровье.

Ключевые слова: копинг-стратегии, копинг-поведение, психология преодоления, стресс, адаптация.

Summary

Adamenko L. S., PhD student University of Defense Ukraine them. I. Chernyakhovsky

ACTUAL ASPECTS ADDITIONAL COPY-BEHAVIOR FEATURES

Introduction. The article examines theoretical approaches to the use of coping strategies as one of the factors that help maintain and restore mental health. Maintenance, preservation and restoration of mental health, general psychological adaptation, and psychological readiness of servicemen for action can be achieved through the implementation of effective coping strategies. An important task is to identify patterns of use of coping strategies in self-management of life crises, difficult stress situations, especially during the military service and direct participation in combat.

Purpose. It's to explore the grounds for exploring topical aspects of personality coping behavior.

Methods. Review and analytical study of literature.

Originality. In order to achieve mental health (self-esteem, self-esteem and self-esteem, ability to maintain a harmonious relationship with the inner world of thoughts and feelings, cope with life's problems and consciously take risks, the ability to self-heal) constructive, effective coping strategies that help you withstand a variety of stressful situations. Ignorance of protective behaviors (or psychological mechanisms of overcoming difficult situations) can provoke the emergence of psychosomatic diseases or the consolidation of those reactions that will not meet the requirements of situations, that is, will not allow to cope with the harmful effects of stressful situations, which as a result will lead to negative consequences of personality.

Properly chosen coping strategy is an effective way of overcoming stress, and as a consequence - maintaining, developing and strengthening resilience. Effective coping strategies and resilience help to cope with life's difficulties and obstacles, help to find adaptive opportunities in stressful situations. However, improperly selected coping strategies can not only cause situational failure but also lead to destructive ways of dealing with difficult life situations and, as a consequence, lead to mental health disorders.

Conclusion. Interest in coping strategies has emerged in psychology relatively recently because of the complexity of the phenomenon of mastering and overcoming difficulties, researchers have not yet come to a single classification of coping strategies. The work on coping strategies is still quite different, so each new researcher proposes a new classification.

Implementation and training of coping strategies in military personnel is an important scientific task, as a result of which the coping strategy will become a personal resource that will provide support and self-help, will allow to find in itself values and resources for self-development, self-actualization for achievement of personal and social success.

Key words: coping strategies, coping behaviors, coping psychology, stress, adaptation.

Алещенко В. І., доктор психологічних наук, професор,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського

<https://orcid.org/0000-0003-1560-7318>

Шумейко А., ад'юнкт науково-організаційного відділення
Військового інституту Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0001-6883-3744>

ФОРМУВАННЯ ІМІДЖЕВИХ ХАРАКТЕРИСТИК В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ПСИХОЛОГІВ

В статті розкриті особливості формування іміджевих характеристик як атрибуту професіоналізації військових психологів, проведено порівняльний аналіз в трьох вибірках з їх різним професійним досвідом. Проаналізовано ряд професійно-важливих якостей психолога, які беруть участь у формуванні іміджу фахівця та його діяльності. Визначено пріоритетні напрямки формування іміджевих характеристик військових психологів в процесі їх підготовки.

Ключові слова: військовий психолог; імідж психолога; іміджеві характеристики; професійно-важливі якості; формування іміджу.

Постановка проблеми. Загострення проблем внутрішньої та зовнішньої безпеки в нашій країні привернуло увагу громадської та наукової спільноти до діяльності військових, її належного матеріального, технічного, психологічного забезпечення. Невід'ємною складовою підготовки та виконання завдань військовими підрозділами є психологічний супровід. Психолог військової частини несе відповідальність за психологічний стан особового складу, організацію і стан психологічної роботи; дієвість роботи з підтримки психологічної стійкості особового складу, ефективність заходів, що проводяться в інтересах збереження психічного здоров'я військовослужбовців. Він відіграє провідну роль у загальній, спеціальній та цільовій психологічній підготовці військовослужбовців. Вагому роль в ефективному здійсненні своїх повноважень відіграє його імідж, який він повинен починати створювати ще під час навчання. Разом з тим формування іміджу офіцера-психолога не розглядається як завдання навчального та виховного процесу у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ). В той же час війська потребують компетентних психологів, які здатні виконувати завдання в складних умовах обстановки, володіють авторитетом серед особового складу, є прикладом для наслідування. Вирішити виявлене протиріччя можливо на основі здійснення психолого-педагогічного

керівництва процесом самовдосконалення офіцерів-психологів, удосконалення навчально-виховного процесу у ВВНЗ.

Проблема формування професійного іміджу військового психолога є актуальною у сучасній психологічній науці, де накопичено достатній арсенал технологій, спрямованих на підтримку та створення іміджу різних фахів. У зв'язку з цим актуалізується проблема формування професійного іміджу майбутнього військового психолога, що обумовлена потребою військ, складними завданнями їх діяльності в особливих умовах.

Вирішення цієї проблеми допоможе пришвидшити професійну адаптацію при вступі на посаду, сформувати позитивний імідж фахівця. Таким чином, актуальним є дослідження проблем формування позитивного іміджу майбутнього офіцера-психолога Збройних Сил України (ЗСУ). Тому вказані питання й запропоновані нами в межах обговорення цієї наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Формування іміджу є важливим аспектом діяльності психолога, який все більше привертає увагу фахової та наукової спільноти. Це позитивний емоційний образ фахівця, що сприяє виконанню професійних завдань і цілеспрямовано формується відповідно до стереотипів масової свідомості. Активне

дослідження законів творення іміджу почалося в 1960-их роках в рамках рекламної діяльності та зв'язків з громадськістю (K. Boulding, 1956; B. Bruce, 1992; A. Simonson, B. Schmitt, 1997; В. Шепель, 2002, Г. Почепцов, 2006, О. Панасюк, 2008 та ін.) [10; 12; 18-21]. З тих часів імідж міцно вкоренився як невід'ємний атрибут ефективної самопрезентації, умова успіху в більшості людино-центрованих професій.

Систематизований науковий аналіз особливостей формування іміджу психолога наданий в працях В. Бозаджієва [2], О. Єлисеєвої [4], Л. Новік [8], О. Чебикіна [17]. Імідж розглядається як публічне, зовнішнє «Я» – проекція особистості, що відповідає набору внутрішніх якостей та зовнішніх атрибутів, котрі інші люди асоціюють з професією (спроможністю надати кваліфіковану психологічну допомогу). Тому в роботі над проблематикою цього феномену бажано враховувати його подвійну – соціальну і психологічну – природу. Зміст іміджу психолога розкривається сумісно з відповідними імпліцитними уявленнями, соціальними установками, стереотипами. Виступаючи образом суб'єкта для соціальної групи, імідж в той же час є образом даної групи для самого суб'єкта, адже побудова іміджу відбувається відповідно до уявлень суб'єкта про характеристики групи, для якої створюється імідж [11]. Емпіричні дослідження (О. Чебикін, С. Астрейко, 2010) показали, що провідними якостями, які складають образ психолога, є емоційна врівноваженість, прагнення до саморозвитку, комунікабельність, підвищене почуття відповідальності за свої слова та дії, культура поведінки, широта інтересів, незалежність поглядів, здатність емоційно притягувати до себе людей, гнучкість та стресостійкість; при цьому різні категорії опитуваних виділяють різні суттєві особливості, що детермінують професійний імідж психолога [16].

Очевидно, що іміджеві характеристики військового психолога мають специфіку, зумовлену виконанням професійних функцій, що відрізняються від функцій цивільних колег. Якщо імідж психолога-консультанта є фактором довіри з боку клієнта, то головною метою створення іміджу в силових структурах є забезпечення емоційно-психологічного впливу на суб'єктів професійної діяльності. Складові

ефективності іміджу офіцерів-психологів практично недосліджені, хоча на необхідності формування позитивного іміджу Збройних сил України наголошено в працях В. Алещенка [1], У. Ільницької [6], С. Кубіцького [7], М. Требіна [14] та багатьох інших вчених. Ми розглядаємо імідж як символічний феномен, що стихійно або свідомо формується і проявляється в процесі самопрезентації суб'єкта та існує у двох взаємозалежних формах: з одного боку, це сукупність взаємопов'язаних компонентів Я-концепції носія іміджу, з іншого – спосіб його усвідомлення індивідами, що сприймають носія іміджу [1]. Отже, імідж військовослужбовця слід розуміти як певний придбаний статус, який є комплексною якістю його носія і інтегрується з сукупністю властивостей особистості, які отримали широке визнання у товаришів по службі. Наразі обсяг емпіричних досліджень та їх теоретико-методологічне узагальнення недостатні для цілеспрямованої та обґрунтованої роботи з формування іміджу в рамках професійних компетенцій психолога ЗСУ. Відсутність єдиного концептуального підходу до розуміння сутності і змісту іміджу військовослужбовців, дисбаланс соціальних ідеалів і цінностей у суспільстві ускладнюють розробку технологій професійної самопрезентації та створення образу офіцера-психолога.

Мета статті. Мета даної публікації – розкрити результати дослідження формування іміджевих характеристик в процесі професійної підготовки військових психологів.

Методи дослідження. Основними методами дослідження, що проходило взимку 2019-2020-х роках, обрано методи анкетування та тестові методи, що передбачають чітку процедуру збору й опрацювання первинних даних, а також своєрідність їх подальшої інтерпретації. В дослідженні прийняли участь три групи (вибірки) військових психологів, що відрізнялись за рівнем професійного досвіду, і отже, сформованістю іміджевих характеристик:

1) курсанти 1-2 курсів денної форми навчання за спеціальністю «Військова психологія» (55 осіб),

2) випускники бакалаврату та маїстри військового факультету (43 особи),

3) офіцери-психологи підрозділів ЗСУ України зі стажем роботи 5-28 років (36 осіб).

Для дослідження формування іміджевих характеристик в процесі професійної підготовки був використаний ряд діагностичних інструментів:

- Опитувальник дослідження військово-професійної спрямованості (В. Петрова), спрямований на оцінку схильності до основних класів військових посад.

- Експрес-тест діагностики комунікативного контролю (М. Шнайдер) [15].

- Методика діагностики структури ціннісних орієнтацій особистості С.С. Бубнової, спрямована на вивчення реалізації особистісних цінностей у реальних умовах життєдіяльності [3].

- Методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича в адаптації Д. Леонтьєва [9];

- Методики діагностування мотивації досягнення успіху і мотивації уникнення невдач Т. Елерса [15].

Виклад основного матеріалу. При обробці отриманих результатів були

проінтерпретовані рівні прояву психологічних властивостей відповідно до тестових норм та визначені їх відсоткові долі (частотний аналіз), розраховані середні показники діагностичних параметрів в різних групах. Значущість міжгрупових відмінностей була визначена за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA, розрахунки проводились в програмі SPSS.

1. Дослідження військово-професійної спрямованості. Загалом серед опитаних 108 осіб, тобто 80,6 % вибірки, демонструють виразну перевагу *командної спрямованості* (відповідний показник набирає 7 та більше балів із 12 максимально можливих). Це передбачає ранній прояв схильності до роботи з особовим складом, організаційної та громадської діяльності, уміння «заряджати власною енергією» інших людей, а також здатність зберігати витримку, швидко приймати рішення в складних та критичних ситуаціях. Отриманий результат свідчить про відповідність професії психолога індивідуальним схильностям та інтересам респондентів.

Таблиця 1

Середня кількість виборів військово-професійної спрямованості в групах

Види військово-професійної спрямованості	Майбутні психологи (n=55)	Молоді психологи (n=43)	Досвідчені психологи (n=36)	Порівняльний аналіз (ANOVA, Sig)
командні	5,82	6,65	8,44	0,012*
операторські	0,82	0,74	1,60	0,074
зв'язку і спостереження	0,23	0,36	0,08	0,575
водійські	0,55	0,61	0,26	0,533
спеціального призначення	3,45	2,56	0,87	0,036*
технологічні	1,13	1,08	0,75	0,125

Примітка: * про достовірну різницю середніх оцінок свідчать показники Sig <0,05.

Дані в табл. 1 показують, що в групі офіцерів-психологів більш виразна й однозначна перевага командної спрямованості над усіма іншими. Ми вважаємо, це свідчить про те, що в професії залишаються люди, які мають відповідну спрямованість.

Курсанти – майбутні військові психологи мають більш різноманітні схильності: хоча командна спрямованість є провідною, вони проявляють інтерес до професій технологічного профілю та військ «спеціального призначення» (спецназ). Останній показник значуще знижується з набуттям професійного досвіду.

Отже, в процесі підготовки та набуття досвіду схильності психологів зазнають трансформації – зникають наївно-романтичні уявлення про військову діяльність, спрямованість звужується і стає одновекторною. Серед окремих професійно-важливих якостей, які відмічали опитувані, принциповість та ініціативність замінюється терплячістю і уважністю (це відображено у зростанні показника схильності до операторської діяльності). Ці якості більше відповідають іміджевим характеристикам психолога.

2. Діагностика комунікативного контролю показала, що показники

Питання психології

досвідчених психологів різко відрізняються від показників курсантів військового факультету – див. рис. 1. Середнє значення показника за методикою М. Шнайдера складає 4,26 у вибірці курсантів 1-2 курсів;

3,95 у вибірці випускників та магістрів; 7,17 у вибірці офіцерів-психологів із стажем роботи вище 5 років. Статистика дисперсійного аналізу свідчить про виразні міжгрупові відмінності (Sig. = 0,002).

Рис. 1. Частотний розподіл показника комунікативного контролю в різних групах психологів (у %)

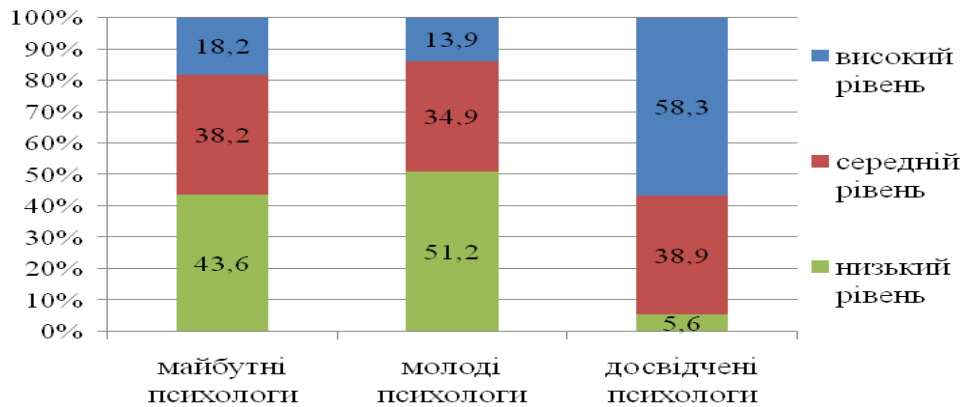

Рис. 1. Частотний розподіл показника комунікативного контролю в різних групах психологів (у %).

Курсантам (як на перших, так і на останніх курсах навчання) властива відкритість, розкутість та деяка імпульсивність у спілкуванні. Натомість офіцери-психологи проявляють більшу стриманість і керування власними емоціями, тобто високий комунікативний контроль. Такий результат може бути пояснений як природними віковими змінами, так і надбанням професійних якостей – умінням змінювати власну поведінку

залежно від ситуації спілкування і від поведінки інших людей. Слід відзначити, що високий комунікативний контроль супроводжується ризиком втрати безпосередності у вираженні емоцій та щирості ставлення до інших.

3. *Діагностика ціннісних орієнтацій* за опитувальником С. Бубнової дозволила окреслити мотиваційно-ціннісний профіль в різних групах психологів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Середнє значення ціннісних орієнтацій в групах

Шкали опитувальника цінностей С.С. Бубнової	Майбутні психологи (N=55)	Молоді психологи (N=43)	Досвідчені психологи (N=36)	Порівняльний аналіз ANOVA, Sig
Приємне проведення часу, відпочинку	4,41	4,34	2,42	0,049*
Високий матеріальний добробут	2,51	3,87	3,53	0,117
Пошук і насолода прекрасним	0,93	0,77	1,35	0,233
Допомога і милосердя до інших людей	2,39	2,19	2,94	0,481
Любов	3,98	4,00	2,66	0,194
Пізнання нового у світі, природі, людині	4,14	4,39	4,50	0,750
Високий соціальний статус і управління людьми	2,30	3,54	3,73	0,066
Визнання і повага людей та вплив на оточуючих	2,44	3,72	4,44	0,034*
Соціальна активність для позитивних змін у суспільстві	2,79	3,34	3,99	0,087
Спілкування	4,93	4,55	3,97	0,112
Здоров'я	3,75	3,67	4,28	0,381

Примітка: * про достовірну різницю середніх оцінок свідчать показники Sig <0,05.

Для курсантів 1-2 курсів характерна перевага орієнтацій на спілкування (середня оцінка 4,93), приємне проведення часу (4,41) та пізнання нового (4,14); також достатньо важливі кохання (3,98) та здоров'я (3,75). У випускників-магістрів ці домінанти зберігаються, водночас значуще зростає вага цінностей «Визнання і повага людей та вплив на оточуючих», «Високий матеріальний добробут». Такі зміни можуть бути пов'язані з відокремленням від батьків, влаштуванням власного сімейного життя, і, звісно, початком реальної фахової діяльності. В цілому отримана картина відповідає ціннісному профілю сучасної курсантської молоді, описаним у даних попередніх українських дослідників (О. Зима, А. Полубєдова, 2016) [5].

З віком та набуттям досвіду у військових психологів дещо втрачають значущість цінності кохання, спілкування, приємного проведення дозвілля (але ці тенденції не сягають статистично-значимого результату). В той же час закріплюється і стає пріоритетною цінність «пізнання нового у світі, природі, людині» (4,50), зростає значущість соціального визнання і впливу на оточуючих (4,44), зберігається загальнолюдська цінність «здоров'я» (4,28), стає більш виразною соціальна активність (3,99). Саме ці ознаки відображують найвищий рівень регуляції поведінки як у професійній діяльності, так і загалом у житті. Деяке зниження цінності матеріального добробуту у офіцерів-психологів ЗСУ (порівняно із випускниками та магістрами) може бути пояснене тим, що за даними С. Бубнової, реалізація даної цінності негативно корелює з поведінкою, спрямованою на допомогу іншим людям [3].

В цілому ціннісний профіль досвідченого психолога стає більш гуманістично-орієнтованим і це складає важливу іміджеву характеристику офіцера ЗСУ. Такі орієнтації проявляються в соціальній поведінці, формують образ військового психолога як розумної, авторитетної та впливової людини, здатної докладати зусилля для позитивних змін як конкретної особистості, так і суспільства в цілому.

Цікаво, що для всіх опитаних характерна досить висока соціальна активність, спрямована на досягнення позитивних змін у суспільстві, що можна вважати ознакою формування громадянської ідентичності в останні роки розбудови нашої держави. Слід враховувати, що система ціннісних орієнтацій сучасної молоді є досить нестабільною, динамічною – вона відображає регулярну переоцінку цінностей, що відбувається в сучасному турбулентному суспільстві.

4. *Профіль термінальних цінностей за методикою М. Рокича* підтвердив описані вище результати. Пріоритетне значення для психологів всіх груп мають цінності: цікава робота, пізнання, суспільне покликання, здоров'я та матеріально забезпечене життя. Для досвідчених психологів отримують порівняно більше значення цінності активного та продуктивного життя (Sig. = 0,027), свободи у судженнях і вчинках (Sig. = 0,034), розвитку та роботи над собою (Sig. = 0,046). Особливу увагу ми звертаємо на інструментальні цінності, бо саме вони найміцніше пов'язані із іміджевими характеристиками, які формують образ психолога у військовому середовищі – див. рис. 2.

Питання психології

Рис. 2. Сума рангів при виборі інструментальних цінностей у вибірці офіцерів-психологів (36 осіб).

Рейтинг інструментальних цінностей офіцерів-психологів відображає особливості військової служби. В першій десятці пріоритетних якостей знаходяться відповідальність (почуття боргу, уміння тримати своє слово), самоконтроль і дисциплінованість, акуратність та охайність (вміння тримати в порядку речі та справи). Ці ціннісні орієнтири визначають змістовну сторону спрямованості особистості і складають основу її відношення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації.

В попередньому дослідженні умов розвитку професійних якостей військових педагогів-психологів Т.А. Кисельова (2009) означила специфічні особливості військової діяльності і вимоги, що пред'являються до компетенцій фахівців: організованість, субординація і чітка ієрархічність, нормованість, законодавча

регламентованість професійних взаємин, придушення особистих інтересів та потреб, необхідність наявності вищих ідей та цінностей. Для успішної діяльності військового педагога-психолога «по вертикалі» необхідні суб'єкт-об'єктні якості (старанність, дисциплінованість, вимогливість тощо); для успішної діяльності «по горизонталі» потрібні суб'єкт-суб'єктні якості (комунікативність, емпатія, рефлексія, емоційно-вольова стабільність) [цит. за 13]. Отримані нами результати підтверджують ці закономірності.

5. *Діагностика мотиваційних тенденцій* стосовно успіху та невдачі продемонструвала, що мотивація успіху є достатньо високою на всіх рівнях професійної підготовки, а от схильність до уникнення невдач значимо знижується з набуттям професійного досвіду (див. табл. 3).

Таблиця 3

Середні значення мотиваційних тенденцій в групах

Діагностичні параметри	Майбутні психологи (n=55)	Молоді психологи (n=43)	Досвідчені психологи (n=36)	Порівняльний аналіз ANOVA, Sig
Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху	13,66	13,14	14,27	0,280
Методика діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач	14,68	13,21	12,05	0,046

Примітка: про достовірну різницю середніх оцінок свідчать показники Sig <0,05.

Офіцери-психологи описують себе як людей, яким не властива боязкість, песимізм, схильність до сумнівів та хвилювань, нерішучість, та інші ознаки, що складають захист від невдач. Це знаменує набуття впевненості у своїх професійних можливостях. Тому ці якості (точніше їх відсутність) є важливим елементом зовнішнього іміджу та внутрішнього самовідчуття.

Водночас, досвідчені психологи визнають такі професійно цінні якості як обережність та обачність, пильність, передбачливість, добросовісність, уважність, розсудливість, терплячість (завдяки цьому діагностичні показники залишаються в межах помірності, не опускаючись до низького рівня).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані результати показали, що в період навчання у ВВНЗ у майбутніх спеціалістів-психологів відбуваються трансформації важливих особистісних характеристик, що складають елементи їх професійного іміджу. Згодом, в досвіді реальної діяльності в ЗСУ, офіцери психологи уточнюють свою особистісно-професійну спрямованість, перевіряють важливі ціннісні орієнтири, формують комунікативний контроль та впевненість у власній здатності до успіху. В процесі підготовки та набуття досвіду схильності психологів зазнають трансформації – зникають наївно-романтичні уявлення про військову діяльність, спрямованість звужується і стає одновекторною. Серед окремих професійно-важливих якостей, які відмічали опитувані, принциповість та ініціативність замінюється терплячістю і уважністю (це відображено у зростанні показника схильності до операторської діяльності). Ці якості більше відповідають іміджевим характеристикам психолога. Високий комунікативний контроль може бути пояснений як природними віковими змінами, так і надбанням професійних якостей – умінням змінювати власну поведінку залежно від ситуації спілкування і від поведінки інших людей. Ціннісний профіль досвідченого психолога стає більш гуманістично-орієнтованим та проявляється

в соціальній поведінці, формує позитивний образ військового психолога як розумної, авторитетної та впливової людини, здатної докладати зусилля для змін як конкретної особистості, так і суспільства в цілому. Ціннісні орієнтири визначають змістовну сторону спрямованості особистості офіцера-психолога і складають основу його відношення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самого, основу світогляду і ядро мотивації. З набуттям професійного досвіду в групах мотивація успіху залишається достатньо високою на всіх рівнях професійної підготовки, а от схильність до уникнення невдач значимо знижується.

За отриманими даними сформовані напрямки цілеспрямованого впливу, що стосуються формування професійно-важливих якостей та іміджевих характеристик офіцера-психолога: чітка професійна спрямованість (знаходження власного місця в професії), оптимально-високий комунікативний контроль, гуманістично-орієнтований профіль ціннісних ідеалів та інструментальні цінності, що відповідають нормам військової служби, оптимальне співвідношення мотивації успіху та захисту від невдачі.

Розгляд теоретичних і прикладних положень формування іміджу офіцера-психолога ЗСУ дозволяє зробити такі практичні рекомендації:

рекомендувати ввести у навчальну програму підготовки військових психологів у ВВНЗ тренінг з проблематики формування іміджу офіцера;

за підсумками року узагальнювати роботу випускників-психологів щодо їх діяльності з формування власного іміджу у військовій частині (з'єднанні);

впроваджувати в навчально-виховний процес передовий досвід роботи щодо формування іміджу офіцерів-психологів.

Серед перспектив подальших досліджень вбачаємо за необхідне розробку та апробацію навчальної програми (тренінгу), що розкриває теоретичний базис та впроваджує практичні технології формування іміджу офіцерів-психологів.

Список використаних джерел

1. Алещенко В.І. Імідж Збройних Сил України: теорія і практика формування: монографія. Київ: НУОУ, 2010. 272 с.
2. Бозаджиев В. Имидж психолога. Москва : Академия Естествознания, 2009. 220 с.
3. Бубнова С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система. *Психологический журнал*. 1999. Т.20, № 5. С. 38–44.
4. Елисеева О. Имидж как фактор доверия психологу-консультанту : автореф. дис. ... канд. психол. наук : специальность 19.00.05. Москва, 2011. 26 с.
5. Зима О., Полубедова А. Діагностика ціннісних орієнтацій студентів. *Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (м. Харків, 22 квітня 2016 року). Харків : Видавництво НТМТ, 2016. С. 2910–2914. URL : http://www.repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/12719/1/5_Zima_Polubedova_Tezy.pdf
6. Ільницька У. Паблік рилейшнз збройних сил як фактор демократизації та оптимізації цивільно-військових відносин : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів, 2006. 213 с.
7. Кубіцький С. До проблеми формування позитивного іміджу військово-службовця Збройних Сил України. *Вісник національної академії оборони України*. 2007. № 2 (4). С. 80–88.
8. Новік Л. Психологічні складові іміджу психолога. *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 173–176.
9. Леонтьев Д. Методика изучения ценностных ориентаций. Москва : Смысл, 1992. 17 с.
10. Панасюк А. Формирование имиджа: стратегия, психотехнологии, психотехники. Москва : Деловая книга, 2008. 266 с.
11. Петрова Е. Психология имиджа: Психосемиотический поход. *Психология как система направлений* : ежегодник Российского психологического общества. 2002. Т. 9. Вып. 2. С. 432–454.
12. Почепцов Г. Имиджелогия. Москва : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 2006. 576 с.
13. Сорокоумова С., Белоголов Е., Корнилов Л. Развитие профессионально значимых личностных качеств у будущих психологов службы специального реагирования. *Педагогика и психология*. 2015. № 3. С. 47–52.
14. Требін М. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації. Харків : ІНЖЕК, 2004. 404 с.
15. Фетискин Н., Козлов В., Мануйлов Г. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Издательство Института Психотерапии. 2005. 490 с.
16. Чебикін О., Астрейко С. Імідж психолога та можливості його формування. *Наука і освіта*. 2010. № 8. С. 44–48.
17. Чебикін О., Ковальова О. Психологічні особливості формування основ професійного іміджу. Одеса, 2009. 223 с.
18. Шепель В. Имиджелогия: как нравиться людям. Москва : Народное образование, 2002. 576 с.
19. Boulding K. The Image. Knowledge in Life and Society. Ann Arbor, MI : University of Michigan Press, 1956. 175 p.
20. Bruce B. Images of power. How the image makers shape our leaders. London : Kogan Page, 1992. 192 p.
21. Simonson A., Schmitt B. H. Marketing Aesthetics: The Strategic Management of Brands, Identity, and Image. New York : The Free Press, 1997. 368 p.

References

1. Aleshchenko V.I. Imidzh Zbroinykh Syl Ukrainy: teoriia i praktyka formuvannia [Image of the Armed Forces of Ukraine: theory and practice of formation]: monohrafiia. Kyiv: NUOU, 2010. 272 s (in Ukrainian).
2. Bozadzhiev V. Ymydzh psykholoha [The Psychologist's image]. Moskva : Akademyia Estestvoznaniya, 2009. 220 s (in Russian).
3. Bubnova S. Tsennostnyie orientatsii lichnosti kak mnogomernaya nelineynaya sistema [Personal values are like a multidimensional non-linear system]. Psykholohycheskyi zhurnal. 1999. T.20, № 5. S. 38–44 (in Russian).
4. Eliseeva O. Imidzh kak faktor doveriya psihologu-konsultantu [The Image is like a confidence factor with personal psychologist]: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : spetsialnost 19.00.05. Moskva, 2011. 26 s (in Russian).
5. Zyma O., Polubiedova A. Diahnostyka tsinnisnykh oriantatsii studentiv. Rozvytok yevropeiskoho prostoru ochyma molodi: ekonomichni, sotsialni ta pravovi aspekty [Students values diagnosis]: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh uchenykh ta studentiv (m. Kharkiv, 22 kvitnia 2016 roku). Kharkiv : Vydavnytstvo NTMT, 2016. S. 2910–2914 (in Ukrainian).

6. Ilnytska U. Pablik ryleishnz zbroinykh syl yak faktor demokratyzatsii ta optymizatsii tsyvilno-viiskovykh vidnosyn [Relationships are an essential factor of democracy and optimization between military and civilian]: dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Lviv, 2006. 213 s. (in Ukrainian).
7. Kubitskyi S. Do problemy formuvannia pozytyvnoho imidzhu viiskovo-sluzhbovtisia Zbroinykh Syl Ukrainy [The Problem of positive image-making among military personnel in the Armed Forces of Ukraine]. Visnyk natsionalnoi akademii oborony Ukrainy. 2007. № 2 (4). S. 80–88 (in Ukrainian).
8. Novik L. Psykholohichni skladovi imidzhu psykholoha [Psychological components of psychologist's image]. Psykholohiia: realnist i perspektyvy. 2015. Vyp. 4. S. 173–176 (in Ukrainian).
9. Leontev D. Metodika izucheniya tsennostnykh orientatsiy [The Value research methodic]. Moskva : Smyisl, 1992. 17 s (in Russian).
10. Panasyuk A. Formirovanie imidzha: strategiya, psihotehnologii, psihotehniki [The Image-making: strategy, psycho technology, psycho techniques]. Moskva : Delovaya kniga, 2008. 266 s (in Russian).
11. Petrova E. Psihologiya imidzha: Psihosemioticheskiy pohod [The Image psychology: Psychosemiotic approach]. Psihologiya kak sistema napravleniy : ezhegodnik Rossiyskogo psihologicheskogo obshchestva. 2002. T. 9. Vyip. 2. S. 432–454 (in Russian).
12. Pocheptsov G. Imidzhologiya [The Image science]. Moskva : Refl-buk ; Kiev: Vakler, 2006. 576 s (in Ukrainian).
13. Sorokoumova S., Belonogov E., Kornilov L. Razvitie professionalno znachimykh lichnostnykh kachestv u buduschikh psihologov sluzhbyi spetsialnogo reagirovaniya [The development of meaningful personal skills for future psychologists of Special reaction service]. Pedagogika i psihologiya. 2015. # 3. S. 47–52 (in Russian).
14. Trebin M. Armiia ta suspilstvo: sotsialno-filosofskyi analiz vzaiemodii v umovakh transformatsii [Army and Society. The social and philosophical analysis of interaction under transforming conditions]. Kharkiv : INZhEK, 2004. 404 s (in Ukrainian).
15. Fetiskin N., Kozlov V., Manuylov G. Sotsialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp [The socio-psychological diagnosis of personal and small communities development]. Moskva : Izdatelstvo Instituta Psihoterapii. 2005. 490 s (in Russian).
16. Chebykin O., Astrieiko S. Imidzh psykholoha ta mozhlyvosti yoho formuvannia [The psychologist's image and its forming capabilities]. Nauka i osvita. 2010. № 8. S. 44–48 (in Ukrainian).
17. Chebykin O., Kovalova O. Psykholohichni osoblyvosti formuvannia osnov profesiinoho imidzhu [Psychological features of the process, making the professional image basics]. Odesa, 2009. 223 s (in Ukrainian).
18. Shepel V. Imidzhologiya: kak нравitsya lyudyam [The Image Science: How do the people prefer?]. Moskva : Narodnoe obrazovanie, 2002. 576 s (in Russian).
19. Boulding K. The Image. Knowledge in Life and Society. Ann Arbor, MI : University of Michigan Press, 1956. 175 p (in USA).
20. Bruce B. Images of power. How the image makers shape our leaders. London : Kogan Page, 1992. 192 p (in UK).
21. Simonson A., Schmitt B. H. Marketing Aesthetics: The Strategic Management of Brands, Identity, and Image. New York : The Free Press, 1997. 368 p (in USA).

Резюме

*Алещенко В., доктор психологических наук, профессор,
Национальный университет обороны*

Украины имени Ивана Черняховского

*Шумейко А., адъюнкт (иштатный) научно-организационного
отделения Военного института Киевского национального
университета имени Тараса Шевченка*

ФОРМИРОВАНИЕ ИМИДЖЕВЫХ ХАРАКТЕРИСТИК В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ВОЕННЫХ ПСИХОЛОГОВ

В статье раскрыты особенности формирования имиджевых характеристик как атрибута профессионализации военных психологов, проведен сравнительный анализ в трех выборках с их различным профессиональным опытом. Проанализирован ряд профессионально важных качеств психолога, которые участвуют в формировании имиджа специалиста и его деятельности. Определены приоритетные направления формирования имиджевых характеристик военных психологов в процессе их подготовки.

Ключевые слова: *военный психолог; имидж психолога; имиджевые характеристики; профессионально-важные качества; формирования имиджа.*

Summary

*Aleshchenko V., Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine
Shumeiko A., Adjunct of Military Institute of Taras Shevchenko
National University of Kyiv*

**IMAGE CHARACTERISTICS FORMATION IN PROCESS OF MILITARY
PSYCHOLOGISTS PROFESSIONAL EDUCATION**

Introduction. Aggravation of internal and external security challenges in our country attracted civil and scientific communities attention to activity of the military, its proper logistics and psychological support. An integral component of modern military units training and task execution in all directions is a psychological accompaniment. Nowadays the amount of empirical research and their theoretical and methodological generalization is insufficient for purposeful and grounded work on image formation within the professional competencies of the military psychologist of the Armed Forces of Ukraine. The lack of the general conceptual approach to understanding the essence and content of the serviceman image, the imbalance of social ideals and values in society makes it difficult to develop technologies of professional self-presentation and to create the image of a psychologist-officer.

Purpose. The purpose of this publication is to show the results of the research of image-building characteristics in the process of professional training of the military psychologists.

Methods. Three groups (sample) of the military psychologists, which have different levels of professional experience and image-building characteristics, took part in the research held in winter 2019:

1) cadets of the first and the second year which are on the full-time and extramural form of study on specialty "Military psychology" (55 persons),

2) bachelors and masters of the military faculty (43 persons),

3) the UAF unit officers-psychologists with 5-28 years of service (36 people). Such means were used to research the formation of the image characteristics in process of professional training: -The questionnaire for the military-professional tendency research (V. P. Petrov), designed to estimate the propensity for the basic military positions; -Express - test of communication control diagnosis (M. Schneider) [15].

-S. S. Bubnova's personal value orientation structure diagnosis methodology, designed to determine the personal values realization under the real life circumstances [3].

-Milton Rokeach's values orientation examination methodology, adapted by D. Leontiev[9].

-Theodor Ehlers's success achievement motivation diagnosis methodology [15].

Originality. It's obviously that prestige characteristics of military psychologist are distinguished by its own features. These depend on military professional responsibilities which are completely different from civilian. If the psychologist-consultant's prestige is the factor of client confidence, the main goal of prestige creation in military and security services is setting an emotional and psychological influence on personnel. The effectiveness components of officers' prestige image are not discovered yet.

Conclusion. The results showed that while studying at higher military educational institutions, future specialists-psychologists undergo certain transformations of substantial personal characteristics that make up the elements of their professional image. Psychologists-officers eventually functioning as an integral part of the Armed Forces of Ukraine specify their personal and professional orientation, review important, valuable guidelines, form a communicative control and confidence in their ability to achieve success.

It would be useful to introduce a curriculum of higher military educational institutions on image development to the cadets' training program. According to the received data, the areas of purposeful influence concerning the development of professional qualities and image characteristics of a psychologist officer have been formed. These are a clear professional orientation (understanding of your role in this field), the most optimal communicative control, humanistic-oriented profile of axiological ideals, and instrumental values that meet the standards of military service as well as the optimal success motivation to failure protection ratio.

Among the outlook of further research, we find a need for development and approbation of curriculum that explains the theoretical basis and implements practical technologies of image development in higher military educational institutions.

Key words: military psychologist; image of the psychologist; image characteristics; professionally important qualities; image formation.

Андрушко Я. С., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
НУ «Львівська Політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-1741-8625>

ГЕНЕЗИС ТРИВОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОВІДНОЇ ЕМОЦІЙНОЇ КОМПОНЕНТИ

Життя сучасної людини постійно стає джерелом її переживань та тривоги. У статті проаналізовано теоретичний контекст дослідження тривоги у психоаналітичних, неопсихоаналітичних, гуманістичних та біхевіористичних підходах. На емпіричному рівні з'ясовано особливості вияву тривоги в працівників ризиконебезпечних професій. Нами засвідчено взаємозв'язок емоційного вигорання, депресії та тривоги у контексті роботи працівників рятувальної служби.

Ключові слова: тривога; особистість; ризиконебезпечні професії; емоційне вигорання; афективна сфера особистості.

Постановка проблеми. Дослідження тривоги як психологічного феномену має давню історію. Зокрема періоди активних емпіричних пошуків замінялись періодами неактуалізації та повного забуття. Неодноразово впродовж XX століття дослідники вимірювали та визначали суть тривоги в особистісному діапазоні та клінічному аспекті. Однак тривога в сучасному розумінні еквівалентна її розумінню і трактуванням минулого століття, але збільшився список чинників, які можуть її провокувати.

Невідкладність проведення соціально-психологічних досліджень феномену тривожності особистості відзначають психологи, соціологи, психіатри, медичні працівники. Особливо загрозливо це звучить для працівників ризиконебезпечних професій, оскільки велика кількість стресових ситуацій провокує активізацію тривожних симптомів у індивіда. Саме тому, працівнику у загрозливих умовах праці варто підвищити загальний показник гармонізації, нормалізувати показник тривоги аби не зашкодити власному психічному здоров'ю. Не менший вплив тривога чинить на професійні успіхи та показник ефективності, адже тривога як базова емоційна компонента є складовою інтраіндивідуального розвитку особистості. В сучасних реаліях суспільства фактично стало нормою відчуття тривоги, страху, перенапруження тощо. А прагнення перфекціонізму та наявність діяльної зайнятості є підставою для особистісної та професійної самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомий український вчений Л. Бурлачук у психологічному довіднику зазначає, що тривожність виступає схильністю людини до переживання та тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення тривоги [1, с. 132].

Водночас Р. Немов розглядає тривожність у контексті особистісних властивостей, для яких притаманним є підвищення рівня занепокоєння, переживання тривоги та страху у різних нестандартних умовах та ситуація [7, с. 460].

Як індивідуальну властивість, якість та особливість трактує тривожність В. Давидов. Науковець підкреслює, що тривога може виявлятися у занепокоєнні, переживанні негативних думок та почуттів, страху тощо. Таке переживання може бути характерним і для ситуацій, які не містять небезпеки, негативних емоційних наслідків [за 9].

Американський екзистенціаліст Р. Мей резюмуючи погляди вчених на проблему тривожності стверджував, що фундаментальними конструктами тривожності особистості є: психологічна властивість; індивідуальна особливість індивіда; схильність особистості до переживання тривоги; стан високої напруги та занепокоєння [5].

У цьому контексті не можливо не згадати опонента екзистенційного напрямку З. Фрейда та одного з перших науковців, котрий займався дослідженням природи тривоги людини в психології. На думку вченого, тривога є домінуючим явищем для

прояснення психічного життя особистості. З. Фройд зауважував необхідність розмежування поняття «страх» та «тривога», оскільки тривога є реакцією на невідому (можливо безпідставну) небезпеку, а страх є реакцією на реальну небезпеку [11, с. 128-129].

Тривожність як реактивне або особистісне утворення характерна для всіх представників людського роду. В. Мерлін підкреслював емотивність тривожності, яка найчастіше здатна виявлятися в різних загрозливих ситуаціях [6]. В той же час американський психолог К. Ізард трактує тривожність як сукупність негативних емоцій, безпосередньо гніву, печалі та страху [3].

Ч. Спілбергер визначає тривогу як емоційний стан або реакцію, для якої важлива інтенсивність, мінливість, усвідомлені неприємні переживання, страхи, активація вегетативної нервової системи [10].

Ми схильні підтримувати думку більшості психологів, що вияв тривожності є природним та обов'язковим компонентом. Це можна назвати корисною тривоگو, яка в кожного індивіда знаходиться на оптимальному рівні. Однак коли тривожність виражається на високому рівні, то це є свідченням переживанням особистістю небезпеки та загрози.

Тривога вважається природним відчуттям страху перед загрозою або небезпекою. Тривога мобілізує та активізує захисні структури особистості. Виокремлюють патологічні вияви тривоги, коли тривожність є неадекватно інтенсивною реакцією на певні обставини життя чи інтерперсональні прояви.

Тривога розповсюджується в особистості на декількох рівнях:

- фізіологічному (відреагування симпатичної нервової системи: прискорене серцебиття, розширення зіниць, блідість тощо);
- пізнавальному (думки про реальну чи уявну загрозу);
- емоційному (паніка, страх, жах);
- біхевіоральному (різні поведінкові реакції – від втечі до боротьби).

Як зауважує Н. Мак-Вільямс, при аналізі структури особистості необхідно акцентувати на наступних компонентах:

- 1) темперамент, драйв, афекти;

- 2) адаптація та захисні механізми Его;

3) патерни об'єктних стосунків, які сприяють розвитку конкретного типу характеру та в подальшому стають інтерналізованими та такими, що повторюються як скрипти;

4) переживання власного Я (саприйняття, самопереживання);

5) вияви інтерналізованих уявлень про себе та інших в переносі та контрпереносі та їхні взаємостосунки, які повторюються.

- 6) рекомендації до лікування;

7) засади для диференціації діагнозу. [4, с. 191]

Аби ідентифікувати первинну тривогу, яка є домінуючим симптомом невротичних розладів необхідно проаналізувати її основні форми, зокрема:

- фобічна – це ізольована тривога, яка виявляється у відповідь на подразник, має сильну інтенсивність прояву. Водночас тривога прагне уникнути дії будь-якого подразника, що несе загрозу та небезпеку. Найчастіше виявляється при різних фобіях;

- пароксизмальна або панічна тривога проявляється як миттєва реакція, епізодичного характеру, притаманна для панічних розладів особистості;

- генералізована тривога виявляється при загальному тривожному розладі особистості, за характером вияву інтенсивна та нав'язлива;

- тривога, яка характерна для соматоформних розладів особистості. Виявляється коли людина скаржиться на соматичні порушення, однак при медичному обстеженні такі скарги не підтверджуються;

- тривога, яка виникає у відповідь на стресову ситуацію. Зазвичай, це реакція на непередбачені ситуації, посттравматичні стресові розлади, розлади, які пов'язані з дезадаптацією тощо.

Натомість виокремлюють вторинну тривогу, яка за симптоматикою містить ознаки порушень психічних, соматичних розладів, а також може бути реакцією на вживання психоактивних та психотропних речовин.

У психологічній енциклопедії за редакцією О. Степанова тривога трактується як «...переживання людиною стану емоційного дискомфорту, зумовленого очікуванням несприятливого розвитку подій або передчуттям можливої небезпеки...» [8, с. 367]. Тривога розуміється як переживання

неконкретної та невизначеної загрози, що викликає спектр негативних відчуттів.

Психологічна наука підкреслює, що тривога як стан виражається в напруженості, нервозності, страх невдачі тощо. Зменшити силу вияву тривоги можна декількома способами. Зокрема, за допомогою психологічних релаксаційних технік (медитація, аутогенне тренування тощо), активній цілеспрямованій діяльності людини або при дії неусвідомлених механізмів захисту (витіснення, заперечення тощо).

Ми схильні розуміти тривогу як емоційну реакцію особистості на не завжди невизначений подразник. Характеризується невмотивованим неспокоєм, внутрішньою напругою, страхом та відчуттям неспокою. Таким чином, тривожність виступає провідною компонентою в структурі особистості. Вона може виражатися на особистісному та ситуативному рівні.

Психологи з Пенсільванського університету Елізабет Рьомер і Томас Борковц вказують на те, що тривожні думки в мозку особистості схильні безперервно рухатися: одна тривожна думка замінюється наступною і так по колу. Вчені займалися вивченням хвилюванням, яке є основою тривоги. Ця тематика постає в контексті невротичної проблеми аж до наукової [2].

Мета дослідження полягає в теоретико-емпіричному дослідженні показників тривожності в працівників ризиконебезпечних професій.

Методи дослідження. Для реалізації мети дослідження було проведено емпіричне дослідження працівників аварійно-рятувальної служби м. Львова. Перша група досліджуваних склала 50 опитантів, це особи зі стажем роботи від 15 до 18 років. Друга група респондентів також 50 осіб зі стажем роботи в цій сфері 5-7 років. Середній вік респондентів 40 років. У процесі дослідження використовувалися такі методики: 1) шкала тривожності Ч. Спілбергера. Опитувальник складається з 40 тверджень, 20 висловів дозволяють визначити рівень ситуативної тривожності, а решта 20 – дозволяє оцінити рівень особистісної тривожності. Для інтерпретації використовуємо наступні дані: до 30 балів –

низька тривога, 31-44 помірна тривога, 45 і більше – висока тривога; 2) 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла. Р. Кеттел у 1950 році опублікував 16-факторний особистісний опитувальник (у нашому дослідженні форма С). Ми використовували форму С, яка містять 105 запитань. Дослідження триває приблизно 1 годину; 3) методика діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко. Стимульний матеріал у вигляді тверджень містить 84 питання. За допомогою цієї методики можна визначити на якій стадії розвитку емоційного вигорання перебуває людина, а саме: напруга, резистенція та виснаження; 4) шкала депресії А. Бека.

Виклад основного матеріалу.

Тенденції емпіричних досліджень засвідчують вагомість якісного та кількісного підходу в аналізі результатів. Зокрема встановлено, що в працівників зі стажем роботи 5-7 років менше виявляються симптоми емоційного вигорання, ніж у рятувальників, зі стажем 15-18 років. Такий результат є закономірним, оскільки дається взнаки втоми, роки діяльності, емоційна та професійна виснаженість тощо. Зокрема емоційне вигорання працівників рятувальної служби виявляється у наступних характеристиках:

1. Усвідомлення відповідальності за свої дії, за життя людей, які потребують допомоги, потерпілих тощо. Відчуття тривоги, страху, зважаючи на ризиконебезпечні та нестабільні умови діяльності. Відчуття напруженості, розслаблення, гальмування та збудження мають високу ймовірність переключення, зміни тощо.

2. Взаємозв'язок на рівні «людина-людина». Рятувальник, постійно перебуває в комунікативному коловороті, відповідно відбувається перенасичення соціальними контактами. Прагнення звести до мінімуму емоційні витрати, що пов'язане з виконанням професійних обов'язків. Формується особистісна відстороненість, що супроводжується фактично повною втратою інтересу до людей у контексті професійної діяльності.

3. У зв'язку з професійною діяльністю в працівника може розвиватись якесь соматичне або/і психічне порушення (табл. 1).

Таблиця 1.

Середні дані за показниками фаз емоційного вигорання в працівників рятувальної служби з різним стажем роботи (у балах)

Показники	Перша досліджувана група, n=50	Друга досліджувана група, n=50
Фаза напруження	36±2,4	17±2,3
Переживання обставин	21±2,2	5±1,2
Незадоволеність собою	0	2±0,9
«Загнаність у клітку»	0	4±1,3
Тривога і депресія	19±2,6	5±0,9
Фаза резистенції	57±3,2	46±2
Неадекватне реагування	2±1,7	28±2,5
Емоційна дезорієнтація	5±2,1	2±0,3
Розширення сфери економії емоцій	27±0,7	10±1,9
Редукція професійних обов'язків	25±1,2	9±1,4
Фаза виснаження	57±2,4	20±2,7
Емоційний дефіцит	8±1,2	7±0,8
Емоційна відстороненість	8±0,9	5±0,9
Особистісна відстороненість	18±1,9	0
Психосоматичні порушення	23±2,4	8±1,8

Отже, нами встановлено, що працівники аварійно-рятувальної служби, котрі працюють 5-7 років схильні до меншої економії емоцій, що може викликати неадекватне реагування на різні професійні та особистісні ситуації. Це є свідченням того, що респонденти з більшим професійним досвідом є емоційно стійкішими та неохочими до вияву надмірних емоцій, переживань, емпатії тощо. Для оточуючих це може виражатися в емоційній холодності, черствості або ж байдужості.

Феномен тривожної поведінки чітко простежується у структурі депресивної особистості, яке виявилось за допомогою шкали тривожності Ч. Спілбергера. Це допомогло виявити ступінь залежності особистісної тривожності та депресивних характеристик. Отож, визначено, що респонденти, які

відчують депресивні симптоми (76 %) схильні переживати тривогу на помірному рівні, а у 7 % досліджуваних виражається високий рівень тривоги. Натомість високі показники тривоги встановлено в опитантів з депресивними тенденціями, а саме: 85 %, а у 15 % – помірний рівень тривоги. Цікавим є той факт, що респондентів з низьким рівнем тривоги не виявлено. Встановлено, що показник тривоги зростає в процесі розвитку депресії.

Щодо особистостей з депресивними тенденціями, то в них рівень високої тривожності в 84 %, в 16 % - помірної тривожності. Низький рівень тривожності не спостерігається. Встановлено, що показник тривожності має схильність збільшуватись при розвитку депресивних тенденцій. Детально представлено результати в таблиці 2

Таблиця 2.

Співвідношення результатів тривожності та депресії за шкалою Ч. Спілбергера та А. Бека (у %)

Форми депресії (за класифікацією ВООЗ)	Рівні тривожності		
	Високий	Помірний	Низький
Легка	48 %	52 %	-
Помірна	53 %	47 %	-
Важка	63 %	37 %	-

Отже, в досліджуваних, що відчувають легку депресію (48 %) виявлено високий рівень особистісної тривожності, а у 52 % – помірний. У 53 респондентів середній рівень особистісної тривожності, а у 47 % – помірний рівень. Натомість 63 % респондентів володіють високим потенціалом особистісної тривоги та перебувають у важкій стадії депресії, а у 37 % помірний вияв тривоги при депресії.

Психологічні дані про респондентів, які ми отримали під час емпіричного дослідження засвідчують їхню схильність до підвищеної тривожності, невпевненості в собі, занижену самооцінку. Це дає підстави до тлумачення тривожності у рятувальників як наслідку депресії, так і однієї з її причин.

Надалі відповідно до структури нашого емпіричного дослідження ми проаналізуємо результати за особистісним багатофакторним опитувальником Р. Кеттела (табл. 3).

Порівняльний аналіз за факторами особистісного опитувальника Р. Кеттела між працівниками з різним стажем роботи (у стенах)

Фактори	Працівники зі стажем 15-18 років	Працівники зі стажем 5-7 років
A	4,6	6,5
B	3,5	4,7
C	5,2	8,6
E	6,2	7,5
F	5,8	6,1
G	5,5	7,4
H	5,3	6,4
I	3,4	3,8
L	6,9	5,6
M	5,0	4,9
N	6,0	6,2
O	6,0	5,1
Q1	3,9	4,8
Q2	5,3	4,5
Q3	6,0	7,7
Q4	3,7	5,2

Отже було виявлено, що для менше досвідчених працівників-респондентів найхарактернішими рисами є: товариськість (фактор А), емоційна стійкість (фактор С), жорсткість (фактор І), практичність (фактор М), консерватизм (фактор Q1) та прагнення розслабитись (фактор Q4). Це дозволяє характеризувати опитантів як людей відкритих, екстравертивних, емоційних та експресивних водночас. Також в них переважає емоційна стійкість, вони схильні виражати увагу та турботу про інших, при цьому ці медики схильні слідувати колективним нормам, моралі. Жорсткість, суворість, мужність та практичність – ось ці теж незамінні у медичній практиці властивості особистості, які виявляють досліджувані. Позитивним є те, що респондентів характеризує прагнення виконувати все відповідно до прописів, стандартів, що до речі свідчить і про їхній консерватизм при виконанні роботи. Що стосується релаксації та дозвілля, то опитанти зорієнтовані на розмірений спосіб життя, мають доволі низький рівень професійних домагань, що може бути пов'язане з низьким рівнем мотивації, розчаруванням, фрустрацією або ж переживанням першої кризи професійної діяльності. Це звичайно негативно позначається як на самій особистості (апатичність, депресивність тощо), так і на професійній діяльності (халатність, помилки тощо).

Середні показники виявлено за наступними шкалами: рівень інтелекту/кмітливості, підозрілість-довірливість, рівень самоконтролю,

схильність до самостійності або сугестивність, тривожність-спокій, занепокоєність-безтурботність, прямолінійність-гнучкість, нормативність поведінки, схильність бути сміливим/боязливим, схильність підкорятися або бути незалежним.

Щодо респондентів, які є працюють 15-18 років виявлено наступні результати. Домінуючими є риси: незалежність, вміння діяти швидко та рішуче при цьому тактично. Ще однією рисою є схильність до підозрілості, що засвідчує орієнтацію особистості на деталі, таємничості, знаковості та фатальності в житті, екстернальність, високим рівнем недовіри, сумніви в усьому і всім тощо.

Також ці опитанти характеризуються високим рівнем кмітливості/інтелекту (фактор В), емоційної стійкості (фактор С), жорсткості (фактор І), практичності (фактор М), консерватизму (фактор Q1). Ці результати засвідчують превалювання в рятувальників прагматичних переконань, що є показником високої самовпевненості, гіпертрофоване намагання до незалежності, скептицизм, непорушність у поведінці та переконаннях, консерватизм. Водночас особистість характеризує її надійність та практичність.

Середні показники за 16-ма факторами у респондентів виявлено такі: товариськість-замкненість, занепокоєність-безтурботність, нормативність поведінки, сміливість-боязкість, гнучкість-прямолінійність, самостійність-сугестивність, незалежність-підпорядкованість рівень самоконтролю,

розслабленість-напруженість. Це означає, що ці риси будуть виявлятися залежно від потреби та ситуації.

Отже, у працівників аварійно-рятувальної служби переважають фактори комунікативної та інтелектуальної спрямованості, що дозволяє розкрити їх прагнення до міжособистісної взаємодії. Водночас емоційні компоненти потребують розвитку та особистісної роботи. Емпірично встановлено, що загалом респондентам

притаманні такі особистісні властивості, як емоційна вразливість, соціальна тактовність, чутливість, самокритичність, емоційна лабільність, тривожність, тощо.

Водночас у контексті нашого дослідження необхідно використати параметричний критерій достовірності відмінності t-критерій Ст'юдента, що забезпечить нас порівняльним аналізом результатів представлених вибірок (табл. 4).

Таблиця 4

Відмінності за t-критерієм Ст'юдента за особистісними показниками, тривожності та професійного вигорання в респондентів з різним стажем професійної діяльності

№/п	Шкали	t-критерій	Значущість (2-стороння)
1	Особистісна тривожність	3,520	,000
2	Реактивна тривожність	2,504	,013
3	Фактор В (кмітливість)	2,511	,012
4	Фактор О (тривожність)	3,306	,001
5	Фактор Q3 (самоконтроль)	2,201	,028
6	Фактор Q4 (напруженість)	3,132	,001
7	Емоційно-моральна дезорієнтація	2,003	,040
8	Редукція професійних обов'язків	4,562	,000

Отже, за результатами порівняльного статистично значимого аналізу виявлено відмінності у запропонованих показниках між представниками першої (стаж роботи 5-7 років) та другої (стаж роботи – 15-18 років) груп. Зокрема відмінності виявлено за шкалою особистісна тривожність ($t=3,52$, $p<0,000$). Досвідчені рятувальники є більше особистісно тривожні ніж їх колеги. Ми це пов'язуємо з накопиченим досвідом та переживаннями, наявністю емоційного та професійного вигорання, складних робочих ситуацій, врешті певною втомою від життя тощо.

Натомість представники молодшого покоління, навпаки, схильні більше до вираження реактивної тривожності ($t=2,50$, $p<0,01$). Ми вважаємо, що це пов'язане з особливостями переживання та чергування позитивних та негативних станів в особистостей, орієнтацією на життя «тут і тепер».

Ще одну відмінність виявлено за шкалою-фактором В «кмітливість» ($t=2,51$, $p<0,01$). Вищий показник інтелектуальної спроможності виявлено у опитантів, які працюють 15-18 років. Звичайно особистість, яка має більше досвіду у практичному та теоретичному контексті, є більше освічена, володіє більшим багажем знань, арсеналом вмінь, знань та навичок.

Відмінність за шкалою-фактором «О» «тривожність» ($t=3,30$, $p<0,001$) засвідчує, що показник тривожності більше притаманний

молодшим працівникам ризиконебезпечної спрямованості. Це пов'язане перш за все з страхами у професійній сфері, адже людина вже знає всі «підводні камені», має фрустраційний фон, можливо наявні певні професійні помилки тощо.

Фактор Q3 (самоконтроль) відрізняє дві групи ($t=2,20$, $p<0,05$). Зокрема виявлено, що до самоконтролю більше схильні представники старшого покоління, які вже навчили себе опановувати, контролювати власні дії, що символізує дисциплінованість та прагнення зберігати соціальну репутацію, яку здобували роками. Це характеризує цих опитантів як точних та виконавчих особистостей.

Ще одна відмінність виявлена за шкалою-фактором «Q4» «напруженість» ($t=3,13$, $p<0,001$). Для рятувальників зі стажем роботи 15-18 років притаманна більше дратівливість, збудженість, схвилюваність, переважання надмірно високого рівня мотиваційних спонук. Це засвідчує їх перевагою, високий ступінь напруги у особистісній та професійній сферах. Власне нестача рекреаційних потуг підсилює загострення негативних тенденцій особистості.

Ще одна відмінність виявлена за шкалою «емоційно-моральна дезорієнтація» ($t=2,00$, $p<0,05$). Працівники старшого покоління схильні критично ставитись до оточуючих, загострені підозрілі погляди та думки стосовно інших, – ось такі

характеристики превалюють за цим показником. Це може бути відпечатком минулих невдалих комунікацій чи міжособистісних стосунків.

Шкала «редукція професійних обов'язків» також відрізняє молодших респондентів від старших ($t=4,56$, $p<0,000$). Зважаючи на те, що робота рятувальника є емоційно та фізично виснажливою ми схильні вважати, що таким чином працівників зі стажем роботи 5-7 років намагаються зменшити емоційні затрати в професійній діяльності. Попереджаючи таким чином професійне емоційне вигорання, особистість «економить» на вияві своїх почуттів та емоцій.

Узагальнюючи результати дослідження зауважуємо, що працівники з більшим стажем схильні до емоційного вигорання та вияву емоційно холодної поведінки по відношенню як до роботи, так і життєдіяльності загалом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Психологічна наука розглядає тривогу в контексті психоаналітичної, неопсихоаналітичної, гуманістичної, біхевіористичної сторони. Тривога трактується як результат та реакція на невроз, наявність в житті людини критичних чи/та травматичних ситуацій. Однак сталим

залишається постулат про те, що без тривоги не може жити жодна людина, адже вона є тою властивістю, яка сприяє адаптації індивіда до умов життєдіяльності. На нашу думку, тривожність є амбівалентною характеристикою особистості, оскільки з однієї сторони вона мобілізує індивіда, а з іншої – підвищений рівень тривожності активізує негативні процеси та стани в організмичній структурі особистості.

Емпірично встановлено, що тривога є провідною властивістю афективної сфери особистості, яка взаємопов'язана з іншими психологічними властивостями та феноменами, зокрема депресією, емоційним вигоранням тощо. Ці явища психологічного буття дозволяють забезпечувати життєдіяльність особистості особливо коли ми говоримо про працівника рятувальної служби, де специфічні умови діяльності.

Зважаючи на те, емоційна сфера працівників рятувальної служби потребує розвитку, ми вважаємо за необхідне ввести курс емоційної компетентності особистості для них, а в перспективі і для всіх працівників ризиконебезпечних професій.

Перспективою подальших наукових розвідок вбачаємо у розробці психологічної моделі тривожності особистості в залежності від типу професії.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике. / Л. Ф. Бурлачук. – Киев: Научная мысль, 1989. – 200 с.
2. Гоулман Д. Емоційний інтелект. / Д. Гоулман. – К.: Vivat, 2019. – 512 с.
3. Изард К. Э. Психология эмоций. / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 2012. – 464 с.
4. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс // Пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 480 с.
5. Мей Р. Проблема тревоги. / Р. Мей. – М.: Просвещение, 2001. – 237 с.
6. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. / В. С. Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 254 с.
7. Немов Р. С. Психология: учебник для студентов высших педагогических заведений. В 3 кн. Кн. 1. Общие основы психологии. 4-е изд. / Р. С. Немов. – М.: ВЛАДОС, 2002. – 687 с.
8. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М.Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с.
9. Прыгин Г.С. Психология самостоятельности: монография. / Г. С. Прыгин. – Ижевск, Набережные Челны: Изд-во Института управления, 2009. – 408 с.
10. Спилбергер Ч. Тревога и тревожность: хрестоматия: [учебное пособие] / сост. В.М. Астапов. – Санкт-Петербург : Пер Сэ, 2008. – 240 с.
11. Фрейд З. Истерия и страх: В 10-ти т. Т. 6. / З. Фрейд. – Архангельск: Правда Севера, 2006. 358 с.

References

1. Burlachuk, L.F. (1989) Slovar-spravochnik po psihologicheskoy diagnostike. [Dictionary of psychological diagnostics]. Kyiv: Nauchnaya myisl. (in Russian).
2. Houlman, D. (2019). Emotsiyni intelekt. [Emotional intelligence]. Kyiv: Vivat. (in Ukrainian).
3. Izard, K. E. (2012). Psihologiya emotsiy. [Psychology of emotions]. St. Petersburg: Piter. (in Russian).
4. Mak-Vilyams, N. (2007). Psihoanaliticheskaya diagnostika: Ponimanie strukturyi lichnosti v klinicheskoy protsesse. [Psychoanalytic Diagnosis: Understanding Personaly Structure in the Clinical Process]. Moscow: Nezavisimaya firma «Klass». (in Russian).
5. Mey, R. (2001). Problema trevogi. [The problem of anxiety.]. Moscow: Prosveschenie. (in Russian).

6. Merlin, V.S. (1986) Ocherk integralnogo issledovaniya individualnosti. [Essay on the integral study of personality]. Moscow: Pedagogika. (in Russian).
7. Nemov, R. S. (2002) Psihologiya: uchebnik dlya studentov vyisshih pedagogicheskikh zavedeniy. [Psychology: a textbook for students of higher educational institutions]. Obschie osnovyi psikhologii. [General principles of psychology]. (V 3 kn. Kn. 1. 4-e izd.). Moscow : VLADOS. (in Russian).
8. Psykholohichna entsyklopediia [Psychological Encyclopedia]. Avtor-uporiadnyk Stepanov, O. (2006). Kyiv: «Akademvydav». (in Ukrainian).
9. Pryigin, G.S. (2009) Psihologiya samostoyatelnosti: monografiya. [The Psychology of Independence]. Izhevsk, Naberezhnyie Chelny: Izd-vo Instituta upravleniya. (in Russian).
10. Spielberger, Ch. (2008). Trevoga i trevozhnost: hrestomatiya: uchebnoe posobie. [Anxiety and anxiety]. St. Petersburg: Per Se. (in Russian).
11. Freyd, Z. (2006). Isteriya i strah. [Hysteria and fear]. (V 10-ti t. T. 6.) Arhangelsk: Pravda Severa. (in Russian).

Резюме

*Андрушко Я. С., кандидат психологических наук,
доцент кафедры теоретической и практической психологии
НУ «Львовская Политехника»*

ГЕНЕЗИС ТРЕВОЖНОСТИ ЛИЧНОСТИ КАК ГЛАВНОЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПОНЕНТЫ

Жизнь современного человека постоянно становится источником его переживаний и тревоги. Тревога, как и любая другая эмоция возникает под воздействием на нервную систему внешних и / или внутренних раздражений. Нами подтверждено взаимосвязь эмоционального выгорания, депрессии и тревоги в контексте работы сотрудников спасательной службы.

Ключевые слова: тревога; личность; рискованных профессии; эмоциональное выгорание; аффективная сфера личности.

Summary

*Andrushko Ya., PhD, Associate Professor,
Department of Theoretical and Practical Psychology
Lviv Polytechnic National University*

GENESIS OF THE PERSONALITY ANXIETY AS A LEADING EMOTIONAL COMPONENT

The life of a modern human is constantly becoming a source of her emotions and anxiety. Anxiety, like any other emotion, is triggered by the action on the nervous system of external and / or internal incentive. Anxiety is a normal and often healthy emotion. However, when a person regularly feels disproportionate levels of anxiety, it might become a medical disorder. When emotion arises, nervous excitation spreads to the vegetative centers and thus causes changes in the organism's activity. The theoretical context of the study of anxiety in psychoanalytic, non-psychoanalytic, humanistic and behavioral approaches is analyzed in the article. Scientists tend to view anxiety as a significant component in a person's life.

The purpose of the study is to provide a theoretical and empirical study of anxiety in workers at risky professions.

Experimental and genetic methods can form almost any mental structure. Genetic and modeling method can detect the actual psychological mechanisms of formation of the whole personality. Empirical techniques were used in the study process. In the course of the study, the following techniques were used: 1) Spielberger's anxiety scale. 2) R. Kettel's 16-Factor Personal Questionnaire. 3) the method of diagnostics of the level of emotional burnout (V. Boyko). 4) Beck's Depression Scale.

In our opinion, anxiety is an ambivalent characteristic of the personality, because on the one hand it mobilizes the individual, and on the other - an increased level of anxiety activates the negative processes and states in the body's personality structure. At the empirical level, the features of anxiety in workers at risky professions have been identified. We have witnessed the relationship between emotional burnout, depression and anxiety in the context of the work of rescue workers. In the course of the research, the hypothesis was confirmed that employees with longer experience are prone to emotional burnout and to display emotionally cold behavior in relation to both work and life in general. The results of our study will help formulate recommendations for preventing emotional burnout and preventing these conditions. We think that it would help to reduce the risk of anxiety disorders at the fire fighter. Considering that the emotional sphere of the employees of the rescue service needs development, we consider it necessary to introduce a course of emotional competence of the individual.

We see the prospect of further scientific exploration in the development of a psychological model of personality anxiety, depending on the type of profession.

Keywords: anxiety; personality; risky professions; emotional burnout; affective sphere of personality.

Артюхова В. В., кандидат психологічних наук, доцент Харківський національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба
<https://orcid.org/0000-0003-0282-7151>

Кравченко О. В., кандидат психологічних наук, доцент Національна академія Національної гвардії України,
<https://orcid.org/0000-0001-8249-4961>

Приходько Д. П., кандидат психологічних наук, доцент Харківський національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба
<https://orcid.org/0000-0002-5774-2692>

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В статті обґрунтовується необхідність використання активних та інтерактивних методів навчання у закладах вищої освіти. На основі аналізу науково-педагогічної літератури та узагальнення потреб студентів виокремлено такі активні методи навчання, як проектування, моделювання професійних ситуацій, ігри, кейси, квестові технології тощо, орієнтованих на вимоги суспільства та особистість майбутнього фахівця, на розвиток його пізнавальної мотивації, активну участь у саморозвитку, оволодіння професійними компетенціями. Запропоновано рекомендації щодо впровадження активних методів у навчальний процес. Доведено, що використання активних й інтерактивних методів навчання при підготовці спеціалістів у закладах вищої освіти сприяє формуванню пізнавальної мотивації, формуванню в них навичок роботи в команді, ефективному засвоєнню навчального матеріалу, розвитку комунікативних навичок, формуванню свідомої професійної компетентності.

Ключові слова: активні методи; компетентності; освітній процес; квест; проект.

Актуальність дослідження і постановка проблеми.

У контексті динамічного розвитку суспільства, високої конкуренції на ринку праці, необхідності широкого використання інформаційних ресурсів, доступності різноманітних інформаційних потоків особливого значення набуває підвищення якості підготовки кваліфікованого фахівця, що є пріоритетним напрямком діяльності закладів вищої освіти. Сучасна система освіти потребує оновлення її змісту й навчальних технологій, узгодження їх з потребами учасників освітнього процесу та вимогами суспільства. Сьогодні фахівці у різноманітних сферах мають володіти не лише професійними навичками, але й новими додатковими знаннями та розвиненими професійними й соціальними якостями.

Стандарти сучасної освіти базуються на компетентісному підході, що підкреслює важливість практичної складової освітнього процесу [1]. Теорія компетентісного підходу в освіті розроблялася і була представлена в працях як зарубіжних учених Р. Бадера, Д.Мертенса, Б.Оскарсона, А.Шелтена та ін.

Дослідниками компетентісного підходу були російські учені, зокрема М. Авдєєва, В. Байденко, В., В. Введенський, А. Вербицький, Г. Дмитрієв, Д. Іванов, І. Зимня, Е. Бондаревська Краєвський, С. Кульневич, В. Ландшеєр, К. Митрофанов, А. Петров, В. Серіков, О. Соколова, Е. Тетюнина та ін.

Як предмет наукового дослідження компетентісний підхід у системі вищої освіти охарактеризували і наші вітчизняні науковці Н. Бібік, Л. Ващенко, І. Єрмаков, О. Локшина, О. Овчарук, Л.Парашенко, О. Пометун, О. Савченко, В. Свистун, Л. Сохань, С. Трубачова, В. Ягупов та інші.

Загальною ідеєю компетентісного підходу є компетентісно орієнтована освіта, яка спрямована на комплексне засвоєння знань та способів практичної діяльності, завдяки яким людина успішно реалізує себе в різних галузях своєї життєдіяльності. Аналіз останніх досліджень підтверджує, що реалізація компетентісного підходу в освіті стала актуальною проблемою сучасної педагогіки [5].

На сьогодні, ряд досліджень акцентують увагу на зниженні учбово-пізнавальної мотивації молоді, вступники керуються переважно комунікативними

мотивами та мотивами престижу обраної професії [6, 8]. У час максимальної інформаційної доступності, коли знаннями можна оволодіти не виходячи з дому, вони втрачають для студентів свою значимість.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Результати аналізу наукових джерел підтверджують, що формування пізнавальної мотивації особистості є актуальною психологічною (Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, С. Рубінштейн та ін.) та педагогічною проблемою (Я. Коменський, И. Песталоцци, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, М. Данилов, С. Костюк, А. Вербицький, В. Лозова, Г. Щукіна, та ін.), а також важливим соціальним запитом сьогодення. В працях відомих вітчизняних вчених Л. Виготського, В. Шаталова, В. Дяченка, Ш. Амонашвілі підкреслюється, що завдяки інтерактивному навчанню, студент стає співавтором заняття й знаходиться в центрі процесу навчання, що спонукає його до активності та заохочує до творчого процесу.

Розкриттю проблем впровадження сучасних інтерактивних технологій у педагогічну діяльність присвячені роботи О.І. Пометун.

І. Абрамова, Т. Добриніна, В. Лозова, А. Мартинець, Л. Пироженко, Г. Селевко, М. Скрипник, А. Смолкін досліджували теоретичні аспекти, що пов'язані з визначенням сутності та класифікації інтерактивних методів, особливостей їх використання.

Питання використання інтерактивних та активних методів навчання в закладах вищої освіти розглянуто в наукових працях В. Беспалько, В. Євдокимова, М. Кларіна, Л. Новікової, А. Панченкова, О. Саган, О. Січкарук, О. Стрибної, Н. Суворова та ін.

Теоретичні та методичні основи інтерактивної освіти, ефективність її дії на формування особистості ґрунтовно досліджено у працях Нищети В., О. Пехоти, Суворової Н., Г. Токмань та ін.

Наукові дослідження І. І. Доброскок, В. П. Коцура, С. О. Нікітчиної, В. Г. Кременя, М. В. Лисенка та інших спрямовані на вивчення загальнотеоретичних, науково-практичних проблем інноваційної парадигми у вищій школі, прогресивним формам і технологіям навчання, досвіду та перспективам їх використання в освітній практиці.

Пізнавальна мотивація є важливою умовою формування у студентів потреби в

знаннях, оволодіння вміннями інтелектуальної діяльності, самостійності, забезпечення глибини і міцності знань. Незважаючи на те, що в психології та педагогіці накопичений певний досвід з активізації навчально-пізнавальної діяльності слухачів, проблема залишається й досі актуальною через існуючі протиріччя у вирішенні даного питання.

Постановка завдання.

Мета роботи полягає в аналізі можливостей розвитку пізнавальної мотивації студентів за допомогою активних та інтерактивних методів навчання.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали фундаментальні основи і принципи сучасної психологічної науки: принципи детермінізму та єдності свідомості і діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонт'єв), теорія активного та проблемного навчання (Л. Виготський, Д. Ельконін, В. Давидов).

Методи дослідження.

У процесі виконання дослідження використовувався комплекс теоретичних (теоретико-методологічний аналіз проблеми, систематизація наукових літературних джерел, порівняння та узагальнення даних) та емпіричних (спостереження, бесіда, анкетування, метод експертних оцінок) методів.

Організація і база дослідження.

Упродовж 2017 – 2019 навчальних років викладачі кафедр психології закладів вищої освіти м. Харкова активно впроваджували активні методи навчання (переважно метод проекту та квест технологію) при викладанні дисциплін психолого-педагогічного циклу.

Виклад основного матеріалу.

У межах компетентнісного підходу визнається, що навчання сьогодні не має обмежуватися репродукцією знань, воно потребує спільних зусиль та активної взаємодії обох учасників. Такий підхід забезпечується зміною позиції викладача, організацією відповідного освітнього середовища, використанням інноваційних технологій та методів, що стимулюють навчально-пізнавальну діяльність, творчу активність, самостійність і відповідальність за прийняття рішення, а також продуктивне й гнучке мислення студентів. Серед сучасних технологій, що мають подібний потенціал, більшість науковців виокремлюють активні та інтерактивні методи навчання [3].

Основні ідеї активного навчання були запропоновані ще у 1930 році видатними психологами та педагогами Л. Виготським, Д. Ельконіним, В. Давидовим, О. Леонтьєвим та ін., які розглядали пізнання як діяльність, що спрямована на оволодіння предметним світом, підкреслюючи таким чином активність суб'єкта пізнання.

Більшість науковців під активними методами розуміють сукупність способів і прийомів педагогічного впливу, які допомагають активізувати увагу і мислення слухачів на заняттях [2]. Отже, активні методи навчання – це способи активізації учбово-пізнавальної діяльності студентів, які розвивають їх здібності самостійно і критично мислити, проявляти творчий та дослідницький підхід до пошуку нових ідей при вирішенні різноманітних завдань за спеціальністю, вміння працювати в команді, знаходити та фільтрувати необхідну інформацію, викликають особисту зацікавленість у вирішенні пізнавальних завдань. Використання даних методів сприяє кращому засвоєнню матеріалу, відомо, що в пам'яті зберігається 20% того, що людина чула, 30% того, що бачила, 50% того, що бачила і чує, 80% того, що людина говорила сама, та 90% того, що вона робила. Їх застосування покликане підтримувати інтерес слухачів до навчального процесу, розвивати пізнавальну мотивацію, формувати практичні навички аналізу ситуацій, розширювати їхні творчі можливості та ініціативу.

Успішність інтерактивного навчання зумовлено тим, що слухачі мають можливість брати участь у різних формах освоєння навчального матеріалу: слухати, отримувати візуальне уявлення, задавати питання, моделювати ситуації, брати участь у ділових іграх і обговорювати актуальні проблеми.

Сьогодні виокремлюють ряд активних методів навчання, що підтвердили свою ефективність, серед них квестові технології, проблемні лекції, професійні ігри, мозковий штурм, а також метод "Case Studies". Розглянемо їх більш детально.

Метод "Case Studies" вперше був розроблений на початку XX ст. в Гарвардській школі бізнесу. Однак, сьогодні він вийшов за межі викладання економічних дисциплін і поширився на ряд гуманістичних дисциплін, включаючи дисципліни психолого-педагогічного циклу. Слід відмітити, що практика використання

даного методу в Україні, на відміну від зарубіжних країн, ще не дуже поширена.

Кейс-стаді або метод конкретних ситуацій – передбачає використання конкретних ситуацій (випадків із практики) з певного розділу чи теми навчального курсу для сумісного розбору, обговорення та прийняття рішення, публічний виступ з презентацією та захистом висунутого рішення. Вироблення моделі практичної дії представляється ефективним засобом формування фахових компетентностей майбутніх спеціалістів.

Цей метод ставить за мету максимально залучити кожного слухача до процесу аналізу ситуації і прийняття рішень. Група поділяється на декілька мікрогруп, по 5 осіб. На головуєчому лежить відповідальність за організацію роботи групи, розподіл питань між учасниками і за прийняті рішення. Робота завершується короткою доповіддю про результати.

Під час спільного обговорення роль викладача повинна бути прихованою, непомітною. У той же час він стежить за процесом обговорення: вчасно ставить запитання; реалізує навички координатора діалогу та пов'язує виступи окремих студентів, щоб уся група могла усвідомити їх значення. І тільки після спільного обговорення викладач підбиває підсумки заняття. Далі, якщо кейс побудований на реальних фактах, розповідає, що було зроблено в реальній ситуації.

У ситуаційному навчанні важливий не стільки кінцевий результат, скільки процес його знаходження, адже саме таким чином розвиваються професійні якості майбутнього спеціаліста, який мислить. Крім того, використовуючи кейс-методику, слід виходити із припущення, що вірним може бути будь-яке рішення, якщо воно аргументоване. Тому викладач, підбиваючи підсумки, проводить аналіз не тільки самої ситуації, а й обговорення. Він обґрунтовує свою позицію щодо суті ситуації й водночас оцінює виступи представників творчих груп, тактовно визначає помилки, доводить необхідність вивчати теоретичні засади проблеми.

Одним з найперспективніших активних методів навчання є метод проектів або проектна технологія, оскільки він створює умови для творчої самореалізації слухачів, підвищує їх мотивацію до навчання, сприяє розвитку інтелектуальних здібностей, здатності формувати і висловлювати свою точку зору, стимулює мислення та розвиває

комунікативні навички студентів, сприяє розвитку лідерського потенціалу та вмінню працювати в команді.

"Метод проекту" – це особистісно-орієнтований метод навчання та виховання, спрямований на організацію навчально-пізнавальних дій слухачів, які дозволяють вирішити конкретні проблеми та набувати нові уміння, знання й навички.

В основі цього методу покладено принцип вирішення реальної проблеми з життя, що вирішується за допомогою відомих знань чи тих, які потрібно здобути. Результатом виконання проекту повинен бути побудований конкретний план вирішення запропонованої проблеми або готовий до впровадження практичний результат.

Проектні технології дуже різноманітні, що дозволяє викладачеві разом з слухачами обрати той вид проекту, який в більшій мірі буде відповідати завданням дисципліни.

Робота починається з того, що викладач разом зі студентом (або невеликою групою) виокремлює проблему в межах певної дисципліни (або декількох суміжних), що потребує практичного вирішення. Вибір теми проектів може визначатися навчальним планом з певної дисципліни, висуватись викладачами з урахуванням навчальної ситуації або бути запропонованою самими слухачами, виходячи з їх професійних інтересів.

До основної цілей цього методу можна віднести такі:

- формування навичок ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій;
- стимулювання інтересу студентів до вирішення практичних проблем, що передбачають оволодіння певною сукупністю знань;
- розвиток вмінь дослідницько-пошукової діяльності слухачів.

Також широкої популярності набув метод квесту. Основна ідея цього методу полягає у сприянні розвитку навчально-пізнавальної активності в умовах, коли всі психічні процеси студента, увага, емоційно-вольова сфера готові до активного опрацювання навчального матеріалу [5].

До кінця XX століття поняття "квест" існувало лише у сфері комп'ютерних ігор. Завдяки активному розвитку та широкому розповсюдженню комп'ютерних технологій в освітній процес метод квесту почали реалізовувати в освітній діяльності. Уперше

освітній квест було запропоновано у 1995 р. фахівцем у галузі освітніх технологій Берні Доджем, який визначив його як діяльність, спрямовану на пошук, яка містить проблемне завдання і передбачає самостійний пошук інформації. У перекладі з англійської квест (quest) - це тривалий цілеспрямований пошук, який може бути пов'язаний з пригодами або грою, і припускає знаходження різних підказок та їх використання для досягнення мети.

Опрацювання інформаційних джерел з проблеми свідчить, що серед науковців, які займаються теоретичним обґрунтуванням ефективності впровадження методу квесту в освітній процес (М. Андрєєва, Я. Биховський, Н. Ніколаєва та інші), немає єдиного погляду на сутність та ефективність цього методу. У фаховій літературі квест визначається як інтелектуальна групова гра, в якій необхідно вирішувати завдання, як спеціально організований вид дослідницької діяльності [7]. Він може поєднувати у собі активні та інтерактивні методи: тренінги, вікторини, дебати, дискусії, роботу у мікрогрупах, ділові ігри та мати форму освітнього реального квесту або "веб – квесту".

У рамках проведення експериментального дослідження по впровадженню активних та інтерактивних методів навчання в освітній процес закладів вищої освіти та з метою визначення якості їх впливу на формування пізнавальної мотивації студентів викладачами кафедр було розроблено практичні заняття з використанням методу квестів та проектних технологій. Дані технології реалізовувались на практичних заняттях в межах дисциплін психолого-педагогічного циклу.

Квестові та проектні завдання виконувались індивідуально або колективно. На заняттях з соціальної психології надавалась перевага колективним формам роботи, що дозволило занурити слухачів в умови групової діяльності, сприяло розвитку комунікативних навичок, лідерських якостей, вмінь працювати в команді, які є професійно важливими для майбутніх фахівців.

Особливість запропонованих квестів полягала в тому, що завдання кожної із локацій, які необхідно було проходити слухачам за маршрутом, були спрямовані на формування певної компетенції майбутнього фахівця, крім того їх вирішення сприяло актуалізації наданого на

лекції чи запропонованого на самостійне вивчення матеріалу.

Так, при проходженні студентами квесту "Механізми розвитку малої групи", їм пропонувалося переглянути спеціально підібрані відеоролики та виокремити ті з них, що демонстрували механізми саме розвитку малої групи. Під час групового обговорення слухачі мали змогу висловити свої аргументи на підтвердження власної точки зору та продемонструвати, як саме ці механізми впливають на розвиток колективу.

При вивченні проблеми групових рішень, студентам було запропоновано взяти участь у тематичному квесті. В його основу було покладено відому психологічну гру "Аварія", що дозволило оцінити ефективність групового рішення. Участь слухачів у цій грі надала їм можливість визначити недоліки та переваги групового рішення, аналізуючи власний практичний досвід, а також розвинути навички переконання та активного слухання. Колективна дискусія з цього питання сприяла систематизації отриманих знань.

Зазначимо, що технологія квесту була використана і для оцінювання рівня навчальних досягнень студентів при проведенні модульного контролю. Так, викладачами кафедри було розроблено освітній квест "Злочинні угруповання", що містив 5 локацій, на кожній з яких група отримувала спеціальний конверт із завданням на вирішення якого відводилось 5 хвилин. При правильному вирішенні завдання, слухачі отримували підказку, де шукати наступну локацію. Локації були розташовані по всьому корпусу університету (бібліотека, кафедра, навчальні аудиторії), на кожній з них студенти мали знайти конверт та вирішити завдання.

У якості групового проектного завдання слухачам пропонувалося "Розробити систему психопрофілактики девіантної поведінки серед студентів". При підготовці до виконання даного проекту студенти були розділені на підгрупи, кожна з яких обрала певний вид девіантної поведінки (крадіжки, зловживання алкоголю або наркотиків, порушення дисципліни) та мала розробити власні програми профілактики, ґрунтуючись на результатах теоретичних і емпіричних досліджень.

На емпіричному етапі курсанти здійснювали пошук необхідної інформації, проводили теоретичне чи емпіричне дослідження, інтерпретували отримані дані,

на основі яких розробляли певну психопрофілактичну програму.

Результати вирішення запропонованої проблеми були оформлені у вигляді презентації. Представлені проекти містили наступні розділи: актуальність, значущість обраного напрямку; мета і завдання проекту; визначення етапів його реалізації; механізм реалізації; обов'язки та відповідальність учасників реалізації проекту; оцінка та самооцінка виконаної роботи.

Обов'язковою вимогою етапу захисту проекту є підготовка презентаційних матеріалів, які дозволяють наочно продемонструвати аудиторії основні результати та хід роботи над проектом.

Останній етап – рефлексія або самоаналіз студентами власної діяльності над проектом, виявлення допущених помилок, їх причин і пошуку шляхів подальшого удосконалення. Також на цьому етапі слухачі давали викладачам зворотній зв'язок та висловлювали своє ставлення по відношенню до реалізації активних методів навчання у викладання дисциплін психолого-педагогічного циклу.

Для оцінки представлених проектів використовувалися наступні критерії: рівень розуміння, засвоєння завдань; рівень якості виконання (обсяг, точність, ретельність, дотримання вимог); розуміння суті проблеми, аргументованість, міжпредметні зв'язки.

З метою порівняння результатів навчання при викладанні традиційними та активними методами, нами було проведено опитування у двох навчальних групах. В першій групі, що була експериментальною, на практичних заняттях реалізовувався метод проектів та квест технологія, а друга група була контрольна, викладання в якій проводилось традиційними методами.

Результати проведеного опитування, дозволили визначити, що по завершенню даного експерименту студенти набули такі здібності:

- самостійно шукати та опрацьовувати необхідні знання;
- адаптуватися в інформаційному просторі (знаходити, порівнювати, аналізувати інформацію);
- знаходити шляхи вирішення професійних завдань;
- налагоджувати стосунки в різних соціальних групах;
- критично мислити і прагнути до творчості та саморозвитку;

- ефективно вирішувати конфліктні ситуації тощо.

Важливим надбанням в процесі і результаті підготовки проекту або вирішення квесту або кейсу є усвідомлення практичного значення теоретичних знань, а також сформоване бажання і здатність самостійно вчитися. Даний підхід виходить за межі навчального простору, спрямований у сферу вирішення професійних проблем у конкретній галузі знань, формує інтерес і профільну пізнавальну мотивацію. Практична орієнтація даних технологій, сприяє тому, що студенти усвідомлюють для чого їм потрібні теоретичні знання і де вони зможуть їх застосувати. Зазначимо, що ігрова форма подачі та пошуку інформації має ряд переваг, серед яких: активізація сприйняття матеріалу засобами наочності (реальних предметів, макетів, моделей, зображень відеофрагментів, фотографій, малюнків), формування стійкого інтересу до предмету, що допомагає активізувати пізнавальну діяльність, реалізувати творчі компоненти розвитку особистості, а також знімає надмірну психологічну напругу.

Також слід зазначити, що розробка активних методів навчання сприяє розвитку не тільки особистості слухачів, але й особистості викладачів, їх педагогічної майстерності, творчого потенціалу. Викладач, використовуючи у своїй педагогічній практиці метод проектів та квесту знаходить розумний баланс між академічними й практичними знаннями, вміннями й навичками.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Результати, що були отримані в ході проведення експериментального дослідження по впровадженню активних методів в освітній процес (кейс, квест, проект) свідчать про їх значну ефективність у порівнянні із традиційними методами викладання. Експертна оцінка, а також анкетування самих учасників дослідження дозволило визначити значне підвищення їх мотивації до вивчення даної дисципліни через усвідомлення практичної значущості отриманих знань у подальшій професійній діяльності. Окрім того, в процесі виконання запропонованих завдань студенти демонстрували високий рівень пізнавальної активності, мали змогу проявити власні творчі здібності, навички роботи у команді. Також слід відзначити більш високий рівень засвоєння знань слухачів, що брали участь в експерименті у порівнянні з студентами із контрольної групи.

Таким чином, використання методу квесту та проекту в освітньому процесі набуло позитивної оцінки. Вони дозволяють навчити студента думати, оцінювати, приймати рішення і нести відповідальність, а також працювати в постійно мінливих умовах. Результатом застосування активних методів навчання є збільшення досвіду творчої діяльності, готовність до практичної активної діяльності, вміння моделювати і приймати професійні рішення, що відповідає вимогам сучасного інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Артёмова М., Бедь В. Компетентнісний підхід в процесі модернізації ВНЗ / М. Артёмова, В. Бедь // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікація : український науковий журнал. – 2011. – № 5. – С. 57-62.
2. Галиця І. Інтелектуально-конкурентні ігри як креативний механізм активізації педагогічного, наукового та інноваційного процесів / І. Галиця, О. Галиця // Вища школа. – 2011. – № 1. – С. 105.
3. Доронина Н.Н. Организация учебного процесса в вузе с использованием активных методов обучения: методы обучения студентов в вузе / Н.Н. Доронина // Социология образования. – 2011. – № 3. – С. 33.
4. Сокол І. М. Квест як сучасна інноваційна технологія навчання / І. М. Сокол // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. – 2013. – Вип. 7. – С. 168–171.
5. Компетентнісний підхід як управлінський механізм реорганізації системи вищої освіти України / І. І. Федорова, М. М. Житник // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка. - 2013. - № 3. - С. 38-46.
6. Концепція латерального мислення Е. Боно як основа активізації творчої діяльності майбутніх інженерів-педагогів. / Л. В. Штефан // Теорія і практика упр. соц. системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. - 2014. - № 2. - С. 27-33.
7. Kaivola T., Salomaki T., Taina J. In quest for better understanding of student learning experiences. // Procedia - Social and Behavioral Sciences, 2012. - №46. P. 8–12.
8. Shvedova Y. Pedagogical conditions of forming of the learning activity of students in the system of high professional education. «Science and world», 2015. № (21). P. 108-111.

References

1. Artomova, M., Bed, V. (2011). Kompetentnisnyi pidkhid v protsesi modernizatsii VNZ [Competence approach in the process of modernization of higher educational establishment]. Osvita rehionu. Politolohiia. Psykholohiia. Komunikatsiia : ukrainskyi naukovyi zhurnal. 5, 57–62 (in Ukrainian).
2. Halytsia, I. (2011). Intelktualno-konkurentni ihry yak kreatyvnyi mekhanizm aktyvizatsii pedahohichnoho, naukovooho ta innovatsiinoho protsesiv [Intellectually competitive games as a creative mechanism for the intensification of pedagogical, scientific and innovative processes]. Vyscha shkola. 1, 105 (in Ukrainian).
3. Doronyna, N. (2011). Orhanizatsiia uchebnoho protsesa v duze s ispolzovaniem aktivnykh metodov obuchenii: metody obuchenii studentov v vuze [Organizing the educational process at the university using active teaching methods: methods of teaching students at the university]. Sotsiologhiia obrazovanyia. 3, 33 (in Russian).
4. Sokol, I. (2013). Kvest yak suchasna innovatsiina tekhnolohiia navchannia [Quest as a modern innovative learning technology]. Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity. 7, 168–171 (in Ukrainian).
5. Fedorova, I. (2013). Kompetentnisnyi pidkhid yak upravlinskyi mekhanizm reorhanizatsii systemy vyshchoi osvity Ukrainy [Competence approach as management mechanism of reorganization of higher education system of Ukraine]. Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy “Kyivskyi politekhnichnyi instytut”. Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika. 3, 38–46 (in Ukrainian).
6. Shtefan, L. (2014). Kontseptsii lateralnoho myslennia E. Bono yak osnova aktyvizatsii tvorchoi diialnosti maibutnikh inzheneriv-pedahohiv [The concept of lateral thinking E. Bono as a basis for enhancing creative activities of future engineers-educators]. Teoriia i praktyka upr. sots. systemamy: filosofiia, psykholohiia, pedahohika, sotsiologhiia. 2, 27–33 (in Ukrainian).
7. Kaivola T., Salomaki T., Taina J. (2012). “In quest for better understanding of student learning experiences”. Social and Behavioral Sciences. (46). pp. 8-12.
8. Shvedova Y. (2015). “Pedagogical conditions of forming of the learning activity of students in the system of high professional education”. “Science and world”. 5 (21). pp. 108-111.

Резюме

Артиюхова В. В., кандидат психологических наук, доцент
Харьковский национальный университет
Воздушных сил имени Ивана Кожедуба,
Кравченко Е. В., кандидат психологических наук, доцент
Национальная академия Национальной гвардии Украины,
Приходько Д. П., кандидат психологических наук, доцент
Харьковский национальный университет
Воздушных сил имени Ивана Кожедуба

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ.

В статье обосновывается необходимость использования активных и интерактивных методов обучения в высших учебных заведениях. На основе анализа научно-педагогической литературы и обобщения потребностей студентов выделены такие активные методы обучения как проектирование, моделирование профессиональных ситуаций, игры, кейсы, квестовые технологии и т.д., которые ориентированные на требования общества и личность будущего специалиста, на развитие его познавательной мотивации, активное участие в саморазвитии, овладение профессиональными компетенциями. Предлагаются рекомендации по внедрению активных методов в образовательный процесс. Доказано, что использование активных и интерактивных методов обучения в подготовке специалистов высших учебных заведений способствует формированию познавательной мотивации, формированию в них навыков работы в команде, эффективному усвоению учебного материала, развитию коммуникативных навыков, формированию сознательной профессиональной компетентности.

Ключевые слова: активные методы; компетентности; образовательный процесс; квест; проект.

Summary

Artyukhova V. V., candidate of Psychological Science, Associate Professor
of the Psychology and Pedagogy Department
of the I. Kozhedub Air Force National University
Kravchenko O. V., PhD in Psychological sciences, Associate Professor
of the Department of Psychology and Pedagogy National Academy
of the National Guard of Ukraine
Prykhodko D. P., candidate of Psychological Science, Associate Professor
of the Psychology and Pedagogy Department
of the I. Kozhedub Air Force National University

THE SPECIFICITY OF INTRODUCING LEARNING METHODS INTO THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

Introduction The article justifies the needs of using active and interactive methods of learning in Higher Education Establishments. On the basis of analyzed scientific and pedagogic works and on the basis of summing up the students' needs there are distinguished such active methods of learning as: projecting, modulating of professional situations, games, case study, quest technologies, etc., which are focused on the demands of society, on individuality of future expert, on development of his/her cognitive motivation, on active participation in self-development and on the process of acquiring professional competences. It proposes some recommendations concerning the introduction of active methods into the educational process. The authors prove the fact that the use of active and interactive methods in the process of *specialists' training in Higher Education Establishments* helps to develop learning motivation, to form the skills of team-working as well as it will lead to effective learning of educational materials and will initiate the conscious professional competency.

Purpose The aim of work is in the analysis of development possibilities of developing students' learning motivation with the help of active and interactive methods of learning.

Methods In the process of research there has been used the complex of theoretical method (theoretical and methodological analysis of problems, systematization of scientific references, the comparison and generalization of information) and empiric method (observation, speaking, questionnaire and method of expert estimation).

Originality An important acquisition in the process of project preparation as well as its result or quest and case study solving is understanding of practical value of theoretical knowledge and is a formed desire as well as ability to learn individually. This approach spreads far beyond the frames of learning area and is focused on the professional problems solving in definite sphere of education process, also it develops an interest and profile cognitive motivation. Practical orientation of these technologies helps the students to realize their need in theoretical knowledge and the way they can use it. It is important to point out that information presentation and search in the form of game has a number of advantages such as: activation of the process of material learning with the help of visual means (real subjects, schemes, models, pictures, video-fragments and photos), development of stable interest to the subject which helps to activate learning activity, to realize creative components of individual development and, as well, it takes off extra psychological tension.

It is also needed to highlight that the development of active methods of learning helps to improve the skills not only of the student's individuality but also the lecturer's individuality, mastership and creative potential. A lecturer, using the methods of project and quest in their pedagogical activity, finds logical balance between academic and practical knowledge, abilities and skills.

Conclusion The results, which have been received in the process of carrying out an experimental research on the introduction of active methods of learning (case study, quest and project), show their significant efficiency in comparison with traditional methods of teaching. Experts' estimation as well as questionnaire carried among the representatives of the research has posed the possibility to figure out significant development of motivation concerning the discipline learning through the understandability of practical values of received knowledge in further professional activity. Besides, in the process of completing the proposed tasks the students have showed a high level of learning activity and have had the possibility to present their own creative abilities and skills in team-working. Also, it is essential to point out a higher level of the process of knowledge acquiring by students who have participated in the experiment in comparison with the students of the controlled group. Thus, using of quest and project methods in educational process has received positive estimation. They give students the possibility to think, to estimate, to make decisions, bear the responsibility and, also, to work under constant unstable conditions. The result of using the active methods of learning is in the extension of experience of creative activity, in the readiness to practical active activity, in the ability to modulate and make professional decisions that satisfies the challenges of modern informative society.

Key words: active methods; competence; educational process; quest; project.

*Василенко С. В., кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського
<https://orcid.org/0000-0002-5318-9172>*

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СТРЕСОГЕННИХ УМОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПСИХІКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті висвітлені сучасні погляди щодо впливу специфічних умов виконання завдань за призначенням на психіку особового складу військових частин (підрозділів) Збройних Сил України. За результатами дослідження уточнено особливості умов професійної діяльності та порядок визначення рівня бойового психологічного стресу, конкретизовано об'єктивні та суб'єктивні чинники, що спричиняють виникнення невротів і психічних розладів.

Напрямок подальших досліджень полягає в удосконаленні існуючих методів діагностики проявів бойового стресу та підвищенні якості надання психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Ключові слова: особливі (екстремальні) умови; психічний стан; бойовий стрес; професійна діяльність; посттравматичний стресовий розлад.

Постановка проблеми. Специфіка проходження служби особовим складом військових частин (підрозділів) Збройних Сил України висуває особливі вимоги до їх психіки, особливостей реагування, характеру поведінки, емоційно-вольовій стійкості та індивідуальних психологічних якостей особистості. Вплив екстремальних (особливих) умов, що супроводжують виконання завдань за призначенням, потребує швидкої орієнтації і рішучих дій, спричиняє сильний травматичний вплив на психіку військовослужбовців і призводить до розвитку різноманітних психічних розладів.

В умовах військової служби (виконання завдань за призначенням) центральну проблематику впливу професійної діяльності на людину та її психічний стан становлять бойові умови.

Бій - це організована збройна боротьба воюючих сторін, що має на меті досягнення перемоги над супротивником (як правило, за будь-яку ціну). У збройному зіткненні кожна зі сторін намагається фізично знищити супротивника або зламати його волю до опору. Для цього використовуються найсучасніші бойова техніка, зброя, боєприпаси, індивідуальні та колективні засоби захисту. Сучасні бойові дії, як правило, спричиняють підвищений стресогенний вплив на психіку особового складу військових частин (підрозділів).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класифікуючи умови

діяльності, які з високою ймовірністю викликають стрес та інші форми психічної дезадаптації, відомий український дослідник О.В. Тімченко виокремлює наступні ситуації [7]:

– ситуації професійного стресу і професійного «вигорання», що пов'язані з повсякденною напруженою діяльністю, дефіцитом часу, надлишком або дефіцитом інформації, негативним фоном взаємодії з об'єктом діяльності;

– так звані «критичні інциденти», що характеризуються реальною небезпекою для життя та здоров'я людини, а також загрозою життю, здоров'ю, добробуту оточуючих, масовими людськими жертвами і значними матеріальними збитками (бойові дії, автокатастрофи, пожежі, стихійні лиха тощо).

Участь у бойових діях – це одна з найважчих травматичних подій, які може пережити людина. Приблизно 30% чоловіків і 27% жінок з числа ветеранів В'єтнаму були свідками посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у певний момент служби, і для багатьох він став постійним та інвалідизуючим. Цей розлад, пов'язаний з попереднім бойовим досвідом, у США спочатку називали “поств'єтнамським синдромом” [4, с. 86].

У американських солдатів, що брали участь в бойових діях в Афганістані та Іраку, ризик ПТСР через 3-4 місяці після повернення складав 6,2% для солдат, що повернулись з Афганістану, та 12,9% для

солдат і 12,2% для морських піхотинців, що повертались з Іраку. Загальний ризик виникнення ПТСР перед призовом становив 5 % для всіх військових [1].

Бойовий стрес включає всі різновиди психологічного й емоційного стресу і виникає як наслідок небезпек і вимог виконання завдань бойових та інших військових операцій. Контроль бойового стресу (COSC – combat and operational stress control) в Армії США може бути визначений як розроблені програми й діяльність військових керівників у підрозділах, спрямовані на запобігання, ідентифікацію та управління небезпечною поведінкою у стані бойового стресу (COSC – combat and operational stress behavior). Ці програми мають на меті: оптимізувати виконання завдань; зберегти бойову силу; запобігти шкідливим впливам реакцій бойового стресу (COSR – combat and operational stress reaction) на солдатів, на їхнє фізичне, психологічне, інтелектуальне й соціальне здоров'я чи мінімізувати ці впливи. COSC – це одна з десяти медичних систем, які діють на полі бою [4, с. 123].

Проведені українськими фахівцями дослідження серед військовослужбовців силових структур, звільнених у запас, свідчать, що виникнення травматичних стресових розладів безпосередньо пов'язано із специфікою професійної діяльності. Отже, ризик виникнення стресових розладів перебуває в прямій залежності від ступеня “екстремальності”, тобто реальної загрози для життя та здоров'я особового складу під час несення служби (виконання завдань за призначенням) [2].

За визначенням В. Осьодла та І.Сулятицького, травматичний стрес – це переживання особливого роду, результат особливої взаємодії людини і навколишнього світу; це нормальна реакція на ненормальні обставини, стан, що виникає у людини, яка пережила щось, що виходить за межі звичайного людського досвіду. Отже, ПТСР – це неспокійна відстрочена реакція на травматичний стрес, який здатний викликати психічні порушення практично у будь-якої людини [5, с. 44]. О.А. Блінов зазначає, що бойовий стрес – це стан психічного напруження військовослужбовців у процесі їх адаптації до умов бойової діяльності з використанням ресурсного потенціалу. Бойовий стрес може спонукати до розвитку гострих і

посттравматичних стресових розладів, деформації особистості [3, с. 3].

Фахівці Національної гвардії України зазначають, що в результаті бойового стресу, який перевищив адаптаційний потенціал конкретної особистості, формується особливий патологічний стан центральної нервової системи – бойова психічна травма (БПТ). Пов'язані з БПТ функціональні порушення (бойові стресові розлади) включають широкий спектр станів дезінтеграції психічної діяльності – від короточасних дезадаптивних реакцій предпатологічного рівня до стійких сформованих хворобливих процесів [6, с. 283].

Мета статті – уточнення та конкретизація особливостей впливу умов виконання завдань за призначенням на психічний стан особового складу військових частин (підрозділів) Збройних Сил України в сучасних умовах.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використано теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел, у тому числі вивчення емпіричних даних за визначеною проблематикою.

Виклад основного матеріалу. Інтенсивність переживання військовослужбовцями бойового стресу залежить від взаємодії двох основних чинників: сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів; особливостей реагування військовослужбовця на їх вплив.

Різні бойові стресори поділяються на специфічні та неспецифічні для бойової обстановки. Перші володіють підвищеним рівнем стресогенності і включають:

- ситуації, що загрожують життю і фізичної цілісності військовослужбовця;
- поранення, контузії, каліцтва та дози опромінення;
- загибель близьких людей і товаришів по службі;
- жахливі картини смерті і людських мук;
- випадки загибелі товаришів по службі, мирних громадян, відповідальність за які військовослужбовець приписує собі;
- події, внаслідок яких постраждали честь і гідність військовослужбовця.

До другої групи належать стресори, що виникають як у бойовій обстановці, так і в інших стресових ситуаціях:

- підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя та здоров'я особового складу військ (сил);

- тривала сенсорна депривація;

- раптові зміни умов служби та життєдіяльності;

- несприятлива екологічна ситуація в районах виконання завдань за призначенням;

- відсутність контактів з рідними та близькими;

- неможливість змінити умови свого існування;

- інтенсивні і тривалі внутрішньогрупові та міжособистісні конфлікти;

- підвищена відповідальність за наслідки власних дій (бездіяльності);

- реальна можливість загинути, отримати поранення або потрапити в полон.

Реакція особового складу на вплив стресорів бойової обстановки залежить як від їх значущості для конкретного учасника бойових дій, так і від особливостей поведінки військовослужбовців.

Значущість впливу на психіку військовослужбовців тих чи інших бойових стресорів визначається індивідуально-психологічними і характерологічними властивостями особистості, психологічною та професійною готовністю до застосування зброї та ведення бойових дій, характером і рівнем бойової мотивації, особливостями сприйняття суспільно та особистісно значущої мети бойових дій (бойового застосування) військ (сил).

Відповідно, якість виконання функціональних обов'язків військовослужбовця залежить від рівня його бойової активності, спрямованої на протидію негативному впливу стрес-факторів бойової обстановки; характеру використовуваних ним способів подолання дестабілізуючого впливу бойових стресорів на психіку, поведінку і життєдіяльність в цілому; наявності у військовослужбовця попереднього бойового досвіду тощо.

Можливо виокремити наступні характеристики умов професійної діяльності військовослужбовців, що впливають на інтенсивність виникнення та проявів бойового стресу:

- ступінь бойової активності конкретного військовослужбовця визначається, як правило, за кількістю бойових завдань, що супроводжувалися

реальною загрозою для його життя та здоров'я, у виконанні яких військовослужбовець брав безпосередню участь;

- значимість бойових дій, в яких брав участь військовослужбовець, для виконання більш масштабних бойових завдань;

- ступінь напруженості і характер участі у бойових діях (особливе значення надається участі військовослужбовця у бойових зіткненнях із переважаючими силами противника, в умовах вимушеного відступу, в оточенні тощо);

- кількість бойових втрат в частині (підрозділі), де проходив службу військовослужбовець, а також сприйняття цим військовослужбовцем їх доцільності і зумовленості об'єктивними умовами виконання завдань за призначенням.

Особливий вплив на виникнення та рівень прояву бойового стресу у особового складу військових частин (підрозділів) мають наступні об'єктивні обставини: кількість перенесених поранень, контузій, отриманих травм, доз опромінення; обставини взяття в полон, тривалість і умови перебування в полоні тощо.

Поряд з наведеними окреслимо також соціальні, етнічні, релігійні, родинні та інші чинники, що додатково сприяють інтенсифікації проявів бойового стресу у військовослужбовців. Залежно від ступеня інтенсивності впливу зазначених негативних чинників визначимо наступні показники проявів бойового стресу:

- інтенсивність: від стану підвищеної психічної напруженості до психічних розладів;

- переважаючий рівень прояву: фізіологічний, психофізіологічний, психологічний;

- ступінь усвідомлення власного психічного стану самим військовослужбовцем;

- переважаючим проявом тієї чи іншої сфери особистості військовослужбовця: мотиваційної, емоційної, когнітивної, волевої, поведінкової;

- ступінь самоконтролю;

- тривалість прояву;

- характер впливу на якість виконання функціональних обов'язків за штатною посадою тощо.

Встановлено, що найбільш психотравматичним є бойовий стрес

підвищеної інтенсивності. Наслідки психотравмуючого бойового стресу виявляються в різноманітних формах, які ще повністю не вивчені. Як свідчить реальний досвід, вони найчастіше проявляються:

- у втраті сенсу життя;
- у відчутті нереальності свого існування;
- у виникненні відчуття наближення катастрофічних змін у житті, швидкої смерті тощо;
- в неадекватному заниженні або завищенні самооцінки; в раптових і несподіваних для самого військовослужбовця змінах сприйняття «Я-образу»;
- у втраті почуття самоідентичності, відчутті внутрішньо-особистісної дезінтеграції;
- у виникненні почуття безпорадності або, навпаки, у неадекватній переоцінці власних можливостей;
- у постійному прагненні переосмислити власний досвід участі у бойових діях та змодельовати сценарій поведінки у психотравматичних ситуаціях;
- у підвищеній тривожності або, навпаки, неадекватному реальній ситуації нехтуванні небезпекою;
- у підвищенні емоційної чутливості, сентиментальності або, навпаки, у зниженні емоційної сензитивності і уникненні близьких емоційних контактів з оточуючими;
- у підвищеній дратівливості, запальності і агресивності в поведінці;
- у суїцидальних думках і суїцидальних настроях.

На психофізіологічному рівні наслідки психотравмуючого бойового стресу зазвичай супроводжуються:

- виникненням головного болю і запаморочень;
- больовими або неприємними відчуттями в області серця, шлунку;
- підвищеною пітливістю;
- різким зниженням або підвищенням апетиту, статевої активності;
- відчуттям розбитості; неконтрольованим тремтінням рук, ніг, голови, повік та інших частин тіла, а також загостренням наявних раніше соматичних захворювань.

Враховуючи перманентний негативний психологічний вплив умов проходження

служби (виконання завдань за призначенням) на психіку військовослужбовців, спостерігається явище невідповідності ресурсних адаптаційних можливостей організму ступеню впливу зовнішніх стресорів. На поведінковому рівні це може проявлятися в підвищеній агресивності, тривожності, небажанні йти на службу, а потім повертатися додому, з часом стають частими випадки зловживання алкоголем, на службі спостерігаються випадки порушення дисципліни та несумлінного виконання поставлених завдань тощо.

Зазначимо, що після звільнення у запас у військовослужбовців спостерігаються пролонговані прояви посттравматичних стресових розладів. Зміна умов життєдіяльності є досить потужним стресовим фактором, що поєднується з наявними “непропрацьованими” психотравмами та спричиняє “накопичення” стресових розладів.

Враховуючи актуальність порушеної проблеми, можливо також запропонувати для широкого використання у практичній діяльності опитувальник бойового стресу, розроблений та апробований вітчизняним дослідником О.А. Бліновим. Зазначений опитувальник може бути рекомендованим для використання службовими особами структур морально-психологічного забезпечення та фахівцями медичної служби [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, за результатами дослідження можливо сформулювати обґрунтований висновок про те, що психотравмуючими факторами діяльності військовослужбовців є не лише екстремальні ситуації та події, які викликають менший за інтенсивністю стрес і поступово виснажують людські ресурси, але й такі, які в результаті накопичення та поєднання повсякденних ситуацій професійного стресу з травмуючим екстремальним досвідом спричиняють виникнення так званої “кумулятивної” психотравми.

Напрямок подальших досліджень полягає в удосконаленні існуючих методів діагностики проявів бойового стресу та підвищення якості надання психологічної допомоги учасникам бойових дій за рахунок удосконалення існуючої системи психологічної реабілітації особового складу Збройних Сил України.

Список використаних джерел

1. The ICD-10: Classification of Mental and Behavioral Disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines / World Health Organization. – Geneva : WHO, 1992. – 267 p.
2. Кондрюкова В. В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас : навчально-методичний посібник / В.В. Кондрюкова, І.М. Слюсар. – К. : Гнозис, 2013. – 116 с.
3. Опитувальник бойового стресу Блінова О. А. (ОБСБ): наук.-метод. видання / О.А. Блінов. – К.: – Талком, 2019. – 36 с.
4. Охорона психічного здоров'я в умовах війни: у 2 т. / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова [та ін.]. — К. : Наш формат, 2017. — 1 том. – 568 с.
5. Психолого-корекційний практикум травм війни: навч. посібник / Іван Сулятицький, Катерина Островська, Василь Осьодло та інші. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка., 2019. – 396 с.
6. Психологія екстремальної діяльності: /навчальний посібник./ І.І. Приходько, О.С. Колесніченко, І.В. Воробйова та ін. / за заг. ред.. проф.. І.І. Приходька. – Х.: Нац. Акад. НГУ, 2017. – 392 с.
7. Тімченко О. В. Синдром посттравматичних стресових порушень : концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування : Монографія / О. В. Тимченко. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 268 с.

References

1. The ICD-10 : Classification of Mental and Behavioral Disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines / World Health Organization. – Geneva : WHO, 1992. – 267 p.
2. Kondriukova V. V. Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtziv sylovykh struktur, zvilnyenykh u zapas: navchalno-metodychnyi posibnyk [Social and psychological adaptation of servicemen of power structures exempt in a supply] (Educational and methodical text-book). / V.V. Kondriukova, I.M. Sliusar. – K. : Hnozis, 2013. – 116 s (in Ukrainian).
3. Opytuvalnyk boiovooho stresu Blinova O. A. (OBSB): nauk.-metod. Vydannia [Questionnaire of combat stress by O. Blinov] (Scientific and methodical edition). / O.A. Blinov. – K.: – Talkom, 2019. – 36 s (in Ukrainian).
4. Okhorona psykhiichnoho zdorovia v umovakh viiny: u 2 t. [Combat and operational behavioral health]. / per. z anhl. Tetiana Semyhina, Iryna Pavlenko, Yevheniia Ovsiannikova [ta in.]. — K. : Nash format, 2017. — 1 tom. — 568 s (in Ukrainian).
5. Psykholoho-korektsiinyi praktykum travm viiny: navch. Posibnyk [Psychological and correctional practical work of war traumas :] (Educational text-book). / Ivan Suliatytskyi, Kateryna Ostrovska, Vasyl Osodlo ta inshi. – Lviv : LNU imeni Ivana Franka., 2019. – 396 s (in Ukrainian).
6. Psykholohiia ekstremalnoi diialnosti: / navch. posib. [Psychology of extreme activity] (Educational text-book). / I.I. Prykhodko, O.S. Kolesnichenko, I.V. Vorobiova ta in. / za zah. red. prof. I.I. Prykhodka – Kh.: Nats. Akad. NHU, 2017. – 392 s (in Ukrainian).
7. Timchenko O. V. Syndrom posttravmatychnykh stresovykh porushen : kontseptualizatsiia, diahnostyka, korektsiia ta prohnouzuvannia Monohrafiia [Syndrome of posttraumatic stress disorder: Conceptualization, diagnostics, correction and prognostication] (Monograph). / O. V. Timchenko. – Kharkiv : Vyd-vo Un-tu vnutr. sprav, 2000. – 268 s (in Ukrainian).

Резюме

Василенко С. кандидат психологических наук, доцент,
Национальный университет обороны Украины
имени Ивана Черняховского

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СТРЕССОГЕННЫХ УСЛОВИЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПСИХИКУ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ

В статье освещены современные взгляды относительно влияния специфических условий выполнения заданий по назначению на психику личного состава воинских частей (подразделений) Вооруженных Сил Украины. На основании полученных результатов уточнены особенности условий профессиональной деятельности, порядок определения уровня боевого психологического стресса, конкретизированы объективные и субъективные факторы, которые вызывают возникновение неврозов и психических расстройств.

Направления дальнейших исследований заключаются в усовершенствовании существующих методов диагностики проявлений боевого стресса и повышении качества предоставления психологической помощи участникам боевых действий.

Ключевые слова: особенные (экстремальные) условия; психическое состояние; боевой стресс; профессиональная деятельность; посттравматическое стрессовое расстройство.

Summary

Vasilenko S. candidate of psychological sciences,
Associate professor National Defence University of Ukraine
named after Ivan Chernyakhovskyi

**FEATURES OF INFLUENCE OF STRESSFUL CONDITIONS OF PROFESSIONAL
ACTIVITY ARE ON MENTAL OF PERSONNEL OF ARMED FORCES OF UKRAINE**

Introduction Specific of serving the personnel of military units (subdivisions) of Armed Forces of Ukraine special requires approaches to their mental, features of reacting, pattern of behaviour, to emotional and volitional firmness and individual psychological peculiarities of personality. Influence of extreme (special) conditions that follow of tasks on purpose requires a rapid orientation and decisive actions, causes strong traumatic influence on the mental of personnel and results in development of various mental disorders.

Purpose An aim of the article is clarification and specification of features of influence of terms of implementation of tasks on purpose on the mental state of personnel of military units (subdivisions) of Armed Forces of Ukraine here and now.

Methods. For gaining aim of research there where used theoretical analysis and generalization of literary sources, including study of empiric data after the certain range of problems.

Originality On research results the features of terms of professional activity of Ukrainian soldiery are specified; objective and subjective factors that cause origin of neuroses and mental disorders and also order of determination of level of combat psychological stress, are specified. Accordingly, it is set that quality of implementation of functional duties of serviceman depends on the level of his combat activity sent to counteraction to negative influence of stress factors of combat situation; to character of the methods of overcoming of destabilizing influence of combat stressors used by him on a mental, behavior and vital functions on the whole; to the presence for a serviceman of previous combat experience and others like that. The mentioned allows to perfect organization of primary psychological rehabilitation of personnel of military units (subdivisions) in the general system of the moral and psychological support of preparation and application of troops (forces) of Armed Forces of Ukraine

Conclusions On research results it could be justified a reasonable conclusion, that the mental traumatic factors of activity of personnel are not only extreme situations that cause less after intensity stress and gradually exhaust "human capitals" but also such that as a result of accumulation and combination of daily situations of professional stress with traumatic extreme experience cause the emersion of so-called "cumulative psychological trauma".

Direction of further researches consists of the improvement of existent methods of diagnostics of displays of battle stress and upgrading of quality of psychological aid to the participants of combat actions due to the improvement of the existed system of psychological rehabilitation of personnel of Armed Forces of Ukraine.

Key words: special (extreme) conditions; mental state; combat stress; professional activity; posttraumatic stress disorder.

Вахоцька І. О., кандидат психологічних наук, доцент,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-1611-4059>

Шестопалова М. Ю., ад'юнкт науково-організаційного відділення
Військового інституту КНУ ім. Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-5258-9115>

ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗРОБКИ ТРЕНІНГУ ІЗ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ В УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті подано загальнометодологічні та організаційно-методичні підходи щодо розробки тренінгу із розвитку стресостійкості у комбатантів, яка являє собою динамічну характеристику особистості, що під впливом певних умов та обставин може або знижуватися, або піддаватися корекції і розвитку.

Ключові слова: тренінг; стресостійкість; комбатант; корекція; розвиток.

Постановка проблеми.

Стресостійкість являє собою динамічну характеристику особистості, яка під впливом певних умов та обставин може або знижуватися, або піддаватися корекції і розвитку. Стає очевидним, що особистість може зберегти себе в умовах стресу лише тоді, якщо буде здійснено системний аналіз найважливіших сфер життєдіяльності конкретного фахівця, що дозволить йому розробити власну систему управління стресом [1].

На думку Є.В. Сидоренка: «Хороший тренінг обов'язково повинен ґрунтуватися на певній концепції того феномена, якому він присвячений» [2, с. 12]. Створена на основі певної концепції модель тренінгу повинна містити різні інтерактивні методи роботи у групі, які дозволяють учасникам оволодіти необхідними їм технологіями. Створення будь-якого тренінгу, і тренінг стресостійкості не є у цьому випадку винятком, має починатися із вибудовування його концептуальної основи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнометодологічними основами розвитку стресостійкості є положення Л.М. Карамушки, В.М. Корольчук, Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченка, згідно з якими не будь-які потенційно стресогенні події викликають стрес, а лише ті з них, які суб'єктивно оцінюються як загрозливі. У зв'язку із тим, що стрес завжди супроводжується негативними емоціями, концептуальними основами такого тренінгу можна вважати теорії збереження ресурсів, актуалізації

особистісного потенціалу, резервів людської психіки (Н.Є. Водоп'янова, Л.П. Гримак, О.Г. Маклаков, О.С. Старченкова та ін.), відповідно до яких кожен володіє достатньо великим репертуаром зовнішніх і внутрішніх ресурсів, а також підхід до проблеми стресу із позицій психології здоров'я (В.І. Алещенко, Є.М. Потапчук, М.С. Корольчук, О.Д. Сафін).

Мета статті – виклад основних положень щодо концептуалізації загальнометодологічних та організаційно-методичних підходів, що можуть бути покладеними в основу розробки тренінгу із розвитку стресостійкості у ветеранів бойових дій.

Методи дослідження – аналіз, узагальнення, порівняння, систематизація наукових джерел з проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Інструментами посилення стресостійкості є певні психологічні властивості, що сприяють збільшенню рівня стресостійкості. У цьому сенсі активний формувальний вплив на особистість із метою інтенсифікації у межах часу психотехнічної вправи значущих для стресостійкості рис і властивостей особистості здатний радикально змінити ситуацію, коли навіть слабкі детермінанти стресостійкості набувають значної сили і забезпечують додання стресорів. Зазначена сентенція визначає розвиток стресостійкості як навчання вмінню самостійно змінювати інтенсивності власних рис і властивостей у разі випадкової дії стрес-чинника. Ще одним важливим інструментом розвитку

стресостійкості може бути цілеспрямована робота зі зміни стратегій життя учасників тренінгу при їхньому зіткненні зі стрес-чинниками, результатом якої є формування вміння управління власним життям, розвитку самоконтролю та управління чинниками та обставинами власного життя, при яких суттєво обмежується виникнення стресових ситуацій. Наступний інструмент розвитку стресостійкості – набуття вмінь виконувати чисельні психологічні і фізичні вправи з аутотренінгу, медитації, енергетизації, тонізації та ін., що дозволяє набутти здатності самостійно викликати у себе ресурсний стан із максимумом психофізичної енергії, емоційної позитивності ще до моменту зіткнення зі стрес-чинником. Усі ці інструменти за умови активного використання дати мультиплікаційний ефект у межах тренінгу розвитку стресостійкості.

Одна з аксіом психології здоров'я свідчить, що кожна людина може бути здоровою за певних, які підходять саме для неї особливостей та умов життєдіяльності. Зрозуміти та усвідомити ці чинники може лише сама особистість. Таким чином, врахування індивідуально-психологічних особливостей особистості є важливим концептуальним положенням при розробці тренінгу розвитку стресостійкості. У свою чергу, як зазначає Г.М. Ришко, стабільні зміни в антистресовій поведінці людей можуть бути досягнуті в процесі застосування послідовно технологічних змінюючих одна одну стадій і процесів, спрямованих на управління стресом та орієнтованих на зняття не стільки стрес-симптомів, скільки стресових реакцій [3]. Тому тренінг розвитку стресостійкості повинен бути спрямований на зниження впливу зазначених вище стрес-чинників за допомогою інформування про професійні деформації і стреси: їхню специфіку, причини, наслідки; підвищення рівня комунікативних навичок; формування впевненої поведінки; оволодіння прийомом зняття симптомів стресу; формування алгоритму протидії стресу у залежності від часу його настання.

Специфіка професійної діяльності у зоні бойових дій імперативно зумовлює необхідність застосування **системного підходу** в процесі розвитку у них стресостійкості. На методичному рівні

системний підхід передбачає представлення системи стрес-чинників, психологічних і психофізіологічних механізмів опіру ним, а в аспекті тренінгової роботи – системи психофізичних вправ, здатних розвинути стресостійкість на більш високий рівень. Таким чином, принцип системності спирається і використовує особливості професійної діяльності для створення в учасників певної системи знань і вмінь ідентифікації і долаання стрес-чинників, усвідомлення усього репертуару наявних можливостей пролонгованої підтримки стресостійкості кожного із них на основі усвідомлення механізмів виникнення і функціонування стресу із врахуванням індивідуально-психологічних особливостей конкретної особистості.

Військовослужбовці як професійна група у зоні бойових дій функціонують виключно прагматично – вони відчують потребу у конкретних знаннях про методи подолання і протидії конкретним стрес-чинникам у специфічних умовах їхньої професійної діяльності. Це детермінує необхідність під час роботи щодо розвитку їхньої стресостійкості усебічно реалізовувати **принцип навчання**, який, окрім практичних рекомендацій зі стресостійкості потребує також реалізації потреби учасників бути не лише слухачами і виконавцями психотехнічних вправ, а й активними суб'єктами процесу продукування різного роду інформаційного матеріалу із проблеми стресостійкості, у т. ч. із власного досвіду а, у разі можливості, керувати окремими процесами під час виконання певних тренінгових вправ. Реалізація принципу навчання під час тренінгу розвитку стресостійкості полягає в організації дискусійних «зіткнень» із метою пошуку як максимальної варіативності засобів протидії стрес-чинникам, так і визначення ступеня продуктивності і результативності цих прийомів і методів, у т. ч., через апробацію у позаурочний час та обговорення на черговій зустрічі у тренінговій групі. Іншим **методичним підходом є використання досвіду учасників тренінгу** як співдоповідачів психолога-тренера із конкретної техніки протидії стресам чи розвитку стресостійкості у більш вузьких сегментах цієї проблеми.

Одним із найважливіших організаційно-методичних підходів щодо

розвитку стресостійкості військовослужбовців є актуалізація нагальних потреб і проблем їхнього професійного середовища, ідентифікація рейтингових стрес-чинників, а також обставин для складу сформованої тренінгової групи із подальшою розробкою як індивідуально, у мікрогрупах, так і у групах тренінгу цілого набору конкретних заходів із подолання негативного впливу цих стрес-чинників на психологічному, психофізіологічному, організаційному та управлінському рівнях. Зазначений підхід суттєво підвищує рівень емоційної залученості і результативної активності. Таким чином, **принцип актуалізації наявних проблем і потреб із професійної сфери військовослужбовців** стає джерелом активації мотиваційної сфери особистості кожного із них.

Одним із ключових чинників їхнього входження у стресові стани є неувважність до інтенсивності тиску чинників їхньої життєдіяльності і, особливо, до несприятливих їхніх сполучень, що в окремих випадках драматизує такі ситуації життєдіяльності через дефіцит індивідуально-особистісних можливостей перебороти кілька чинників, що впливають одночасно. Тому для успішної реалізації програми тренінгу розвитку стресостійкості військовослужбовців необхідним є спеціальне навчання їх вмінню керувати випадковими чинниками власної життєдіяльності. У контексті подібного дискурсу потенційно ефективним підходом можна вважати свідоме уникання, внутрішня підготовка до подолання і свідоме зіткнення зі стрес-чинником за власним вольовим рішенням. Отже, у групі військовослужбовців-комбатантів пропонується реалізовувати **принцип управління стрес-чинниками власної життєдіяльності** із кінцевою метою якомога більше виключити їхній деструктивний вплив.

Одним із конструктивних підходів, заснованих на психофізіологічних засадах може вважатися такий, що полягає у **підвищенні потужності гомеостатичних та адаптивних систем особистості** кожного із них. Оскільки чимала частина стрес-чинників є вербальними, керівник тренінгу застосовує психотехнічні вправи із публічного зіткнення його учасників,

поступово варіюючи ці чинники у формі проблемних діалогів, де один учасник реалізує дію такого стрес-чинника, а інший долає його вербальними засобами (наприклад, командир і його підлеглий). Таким чином, ігрові психотехнічні вправи поступово підвищують навантаження і потужність адаптивних систем особистості кожного з учасників тренінгу. Особливим ефектом зазначеної вправи є визначення коридору можливостей особистості впоратись із певним рівнем сили конкретного стрес-чинника і з одночасною дією декількох із них.

Сутність психологічного механізму, що детермінує стрес через надлишок управлінських інформаційних сигналів, полягає у достатньо високій ригідності особистості при вимушених переключеннях уваги, тому окремим **методичним підходом може розглядатися навчання військовослужбовців вмінню переключати увагу з одного об'єкта на інший в процесі виконання професійних обов'язків**. У цілому флексибільність у переключеннях можна відчутно розвинути, вилучивши за допомогою психотерапевтичних прийомів переживання постійної зовнішньої керованості, а також переживання від небажаного зовнішнього втручання.

Специфіка професії військовослужбовця полягає у тенденції до постійного навантаження одних і тих же ділянок мозку, що сприймається як стресовий стан. Враховуючи ефект втомлюваності нейронів і неможливості їхньої гіперстимуляції, Г.М. Ришко у подібних випадках пропонує учасникам психологічної підготовки **принцип періодичного переключення фокусу уваги із семантичного та діяльнісного просторів на альтернативні**, що сприяють швидкому відпочинку і часто є непомітними для оточуючих. Це може бути внутрішнє зосередження на образах, кольорах, звуках чи тиші, сприятливих для швидкого відновлення функціональності нейронів. Методично це реалізується як переривання будь-яких дій учасників тренінгу і вимога зосередитись, наприклад, на словесному описі ситуації із відкритими очима і повністю зануритись у цей образ на хвилину [4].

Оскільки структуровані знання, отримані під час «академічного навчання»,

на практиці часто стають неефективними, тому що людина не встигає, зіткнувшись зі стресом, згадати теорію через додаткову енергію і час на згадування різних аспектів стресу і протидії йому, доцільним вбачається зміна технології навчальної і тренінгової роботи відповідно до **принципу формування автоматичних реакцій на певні типи стрес-чинників**. Методично це реалізується як асоціювання стрес-чинника і заходу з протидії йому у свідомості учасників тренінгу неодноразовим повторенням інформації під час виконання психологічної вправи із подолання певного типу стрес-чинника. Частина із цих стрес-чинників, зокрема, вербальної модальності, може бути натренована до автоматизму.

У психологічному контексті одним із ефективних методичних прийомів редукції суб'єктивного переживання стресових станів може бути свідоме застосування **принципу контрасту**, методична сутність якого полягає у тому, що людина свідомо ініціює взаємодію із найбільш рейтинговим для неї стрес-чинником, після чого усі інші сприймаються нею як більш слабкі. Звичайно буде правильним обмежити тривалість свідомо допущеної дії стрес-чиннику таким чином, щоб запобігти психічному виснаженню.

Як відомо, кожна людина існує у системі біполярних міжособистісних зв'язків, а, відповідно до закономірностей групової динаміки, в ієрархічній системі відносин вияв негативного прояву догори піддається блокуванню, а донизу, навпаки, посилюється. До того ж інтенсивності ставлення коливаються через інформаційні сигнали, чутки, події, що перетворює міжособистісне ставлення у потужний стрес-чинник. Тому вбачається за доцільне реалізовувати **підхід, що передбачає реконструкцію, аналіз і модифікацію системи міжособистісних відносин, ставлень, статусів, ієрархічних позицій** тощо. Такий підхід у методичному аспекті застосовується як аналіз усіх зв'язків військовослужбовця з іншими на основі суб'єктивного сприйняття власних відносин.

Психологічно доцільною можна розглядати також необхідність комбінувати психологічні та інші заходи протидії негативному впливу ситуативних стрес-чинників із тілесно-орієнтованими вправами, своєчасно використовувати інші

стимулятори (тонізуючи напої), поєднувати і чергувати медитативно-релаксаційні і контрастно-тонізуючі засоби (холодна вода, контрастний душ), а також, у крайньому випадку - використання фармакологічних засобів седативного спрямування. Виходячи із достатньо широкого спектру доступних військовослужбовцям заходів протидії деструктивному впливу стрес-чинників, доцільно реалізовувати **принцип постійного варіювання прийомів протидії стрес-чинникам**.

Зважаючи на те, що кожному військовослужбовцю як будь-якому фахівцю потрібен розвиток, стрес-чинники здатні стати драйверами такого розвитку. Зазначений аспект вимагає бути врахованим у програмі психологічної підготовки із розвитку стресостійкості, як **принцип свідомого використання стресу для саморозвитку**, перш за все у професійній сфері життєдіяльності. У методичному аспекті це реалізується як інформаційна, мотиваційна та організаційно-методична допомога фахівцеві у вигляді психологічного консультування свідомо застосовувати виниклий стрес-чинник як інструмент усебічного самовдосконалення.

Консультативна робота із проблем стресів дозволила виявити в учасників загальну, психологічно зумовлену помилкову стратегію організації особистої життєдіяльності і послідовностей робіт. При необхідності виконати, наприклад, декілька різних справ людина зазвичай спочатку обирає для виконання прості і короткі, а також ті, для яких у неї є вироблені навички. Серія виконаних спочатку простих і коротких завдань дещо втомлює людину і коли приходить час виконувати складні чи тривалі, а також ті, для яких вміння є ще недостатньо сформованими, виникає цілком природне гальмування діяльності через втому від початкової серії дій. Між тим людина усе ж таки примушує себе діяти, що й викликає переживання стресового стану. Тому під час реалізації заходів із розвитку стресостійкості військовослужбовців необхідно усебічно впроваджувати **принцип оптимального планування життєдіяльності**, що полягає у виконанні найбільш складних завдань, а далі більш легких, у сегментації завдань на 20-30-хвилинні інтервали, після яких має бути відпочинок, та в інших прийомах більш

ефективного планування і реалізації типових робіт.

Важливим аспектом розвитку стресостійкості військовослужбовців має стати психопрофілактична робота зі стресами. Психологічно важливим є те, що на початку окремі стрес-чинники сприймаються як слабкі, а із часом посилюються у суб'єктивному сприйнятті учасників. Через це вбачається за доцільне реалізовувати **принцип підготовки військовослужбовців до усіх професійних стрес-чинників, які визначено як типові.**

Важливим підходом до долаття стрес-чинників професійної діяльності є **принцип граничної індивідуалізації розвитку заходів протидії їхньому негативному впливу.** Методично це реалізується таким чином, що під час опитування кожен учасник тренінгу визначає ієрархію сили типових стрес-чинників особисто для себе, а потім додає до середини цієї ієрархії саме ті, які є притаманними саме для себе. У випадку відсутності інформації щодо подібних заходів необхідна допомога психолога для здійснення індивідуального консультування.

В процесі психологічного аналізу проблеми реагування військовослужбовців на стресори було виявлено один із ключових чинників входження у стресовий стан, подолання якого усім учасникам тренінгу пропонується через впровадження **принципу генерації надлишку психофізичної енергії** перед моментом дій і обставин, що зазвичай є стресовими для кожного. І кожен із них має сам визначити те, що його збуджує, мотивує, викликає гіперактивність. Саме такі стимули пропонується свідомо викликати у стрес-ситуації, щоб генеровану у такий спосіб психофізичну енергію спрямувати на раніше стресогенну діяльність чи обставини.

Важливим для успішного попередження і долаття стресів також визнано **принцип врахування відмінностей гендерних стратегій самоактивації, самомотивації, життєдіяльності, розпочинання дії** та ін. Частина заходів протидії стресорам є універсальною, а інші можуть бути більш прийнятні і допустимі для представників тієї чи іншої статі. Особливим стрес-чинником тут є ситуація, коли фахівець змушений через обставини діяти у гендерно нетиповий

для себе спосіб, який спочатку викликає надмірне збудження, а потім сильне гальмування, які і викликають перевтомленість.

Так, військовослужбовці-зв'язківці через специфіку професійної діяльності мають тенденцію до зниження ролі фізичного стану для готовності долати стрес-чинники. Тому найбільш значущим для розвитку їхньої стресостійкості є розвиток вміння повністю розслаблювати м'язи, а також інтенсивно їх тонізувати у разі необхідності. Ключовий **методичний підхід тут полягає у послідовному чергуванні вправ із напруження і розслаблення,** зокрема вправ, що складаються із м'язових завдань із розвитку впевненості у собі (пропонуються вправи для різних груп м'язів, які можуть виконуватися як одноосібно, так і разом з іншими учасниками тренінгу). Таким чином, учасникам пропонується спиратись на метод підготовки себе до зіткнення зі стрес-чинниками, що полягає у попередньому проходженні серії напружень і розслаблень майже усіх м'язів тіла.

Наступним для успішної реалізації тренінгу розвитку стресостійкості у військовослужбовців є **принцип контролю їхніх індивідуально-психологічних властивостей,** які підвищують ризик виникнення у них стресових станів, зокрема, таких як тривожність та інтроверсія, що викликають гальмування активності при надмірній кількості міжособистісних контактів. Отже, усвідомлення учасниками власних індивідуально-психологічних властивостей, що викликають стресові стани, а також вправи із часткової модифікації цих властивостей, їхньої інтенсивності і сполучень можна розглядати одним із провідних напрямків підготовки і розвитку стресостійкості у військовослужбовців.

Також важливим в аспекті розвитку стресостійкості у військовослужбовців є **принцип відстежування, оцінки, прогнозування змін і ситуативної корекції власного психофізичного стану.** В методичному аспекті його реалізація полягає у формуванні постійного активного центру контролю за власним психофізичним станом, а також постійного аналізу власної життєвої ситуації для прогнозування ризиків його зміни, що завершується заходами

протидії із формування внутрішніх і фізичних дій для коригування цього стану. Учасників програми розвитку стресостійкості доцільно орієнтувати на подібний рівень інтенсивності самоконтролю, а для більшої ефективності внутрішнього контролю активувати мотив досягнення конкретних і складних цілей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Критично аналізуючи зазначені підходи (принципи), акцентуємо увагу на тому, що цілеспрямоване формування організаційно-психологічних умов, використання спеціальних тренінгових алгоритмів, врахування індивідуально-психологічних особливостей особистості, професійних та життєвих обставин військовослужбовців, а також інших принципів і підходів до розвитку

стресостійкості має створити системний ефект досягнення учасниками тренінгу глибокої концентрації на проблемі стресостійкості, позитивного ставлення до психологічної підготовки і тренінгу та усебічне зростання рівня особистісної стресостійкості, здатності попереджувати, долати чи уникати небажаного розгортання стресових ситуацій як у професійній, так і в міжособистісній сферах їхньої життєдіяльності. Серед перспективних напрямків подальших наукових розвідок є вивчення впливу індивідуальних особливостей прикордонників на процес відновлення психологічної стійкості, а також розробка програми підготовки психологів ДПСУ до психологічної роботи з учасниками АТО.

Список використаних джерел

1. Su Mon Kyaw-Myint and Lyndall Strazdins. Occupational stress. *Health of People, Places and Planet*. ANU Press. 2015. P. 81-94.
2. Сидоренко, Е.В. (2002). Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии. СПб.: Речь, 2002. 208 с.
3. Ришко Г.М. Психологічні особливості розвитку стресостійкості у науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів: дис. канд. психол. наук. К., 2014. 255 с.

References

1. Su Mon, Kyaw-Myint and Lyndall, Strazdins (2015). Occupational stress. *Health of People, Places and Planet*. ANU Press. (2015). 81-94 (in English).
2. Sidorenko, E.V. (2002) Trening komunikativnoj kompetentnosti v delovom vzaimodejstvii [Communication skills training in business interaction]. SPb.: Rech', 208 s. (in Russian).
3. Ryshko G.M. Psihologichni osoblyvosti rozvytku stresostijkosti u naukovo-pedagogichnyh pracivnykiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv [Psychological features of the development of stress resistance in scientific and pedagogical workers of higher educational institutions]: dys. kand. psyhol. nauk. K., 2014. 255 s. (in Ukrainian).

Резюме

Вахоцькая И. А., кандидат психологических наук, доцент,
Уманский государственный педагогический
университет имени Павла Тычины,

Шестопалова М. Ю., адъюнкт научно-организационного отделения
Военного института КНУ им. Тараса Шевченка

ОБЩЕМЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ОРГАНИЗАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗРАБОТКЕ ТРЕНИНГА ПО РАЗВИТИЮ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У УЧАСТНИКОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ

В статье изложены общеметодологические и организационно-методические подходы относительно разработки тренинга по развитию стрессоустойчивости у комбатантов, которая представляет собой динамическую характеристику личности, которая под влиянием определенных условий и обстоятельств может или снижаться, или поддаваться коррекции и развитию.

Ключевые слова: тренинг; стрессоустойчивость; комбатант; коррекция; развитие.

Summary

Vahotska I. O., associate Professor in psychological sciences, associate Professor of the Uman state pedagogical university named by Pavlo Tychina

Shestopalova M. Y. Postgraduate Student of the Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

GENERALLY-METHODOLOGICAL AND ORGANIZATIONALLY-METHODICAL APPROACHES TO TRAINING FOR THE DEVELOPMENT OF STRESS RESISTANCE IN PARTICIPANTS OF COMBAT ACTIONS

Introduction. Stress is a dynamic characteristic of a person who, under the influence of certain conditions and circumstances, can either decrease or be subject to correction and development. It becomes apparent that a person can save himself under stress only if a systematic analysis of the most important areas of a specialist's life is carried out, which will allow him to develop his own stress management system.

Purpose. Outline of the main provisions on conceptualization of generally methodological and organizationally-methodical approaches, which can be the basis for the development of training on the development of stress resistance in combat veterans.

Methods. Analysis, generalizations, comparisons, systematization of science sources with problems of research.

Originality. The complex of different levels of military personality of a serviceman related to his resilience after participation in combat is theoretically substantiated; features of the process of restoration of stress resistance after participation in hostilities are defined. Substantial content of the concept of "development of stress resistance" has been further developed; a complex of psychological means of its diagnostics and restoration in military personnel after their participation in hostilities in the short and medium term. The results obtained contribute to the development of personally oriented psychocorrection programs aimed at increasing the resilience of combatants.

Conclusion. The purposeful formation of organizationally psychological conditions, use of special training algorithms, consideration of individually psychological characteristics of the individual, professional and life circumstances of military personnel, as well as other principles and approaches to the development of stress resistance, should create a systemic effect of achieving stressful training participants psychological training and training and comprehensive increase in the level of personal stress, ability prevent, overcome or avoid unwanted deployment stress both in their professional and interpersonal areas in their life. Among the promising areas of further scientific exploration is the study of the impact of the individual characteristics of border guards on the process of restoration of psychological stability, as well as the development of a training program for psychologists of the Armed Forces for psychological work with the ATO participants.

Key words: training; stress resistance, combatant, correction; development.

Вінтоняк В. Ф., кандидат психологічних наук,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-3878-1848>

Кузіна В. Д., кандидат психологічних наук,
Українська військова академія
<https://orcid.org/0000-0002-9559-1611>

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Здійснено спробу психологічного осмислення проблеми інтелектуального лідерства в управлінні та розвитку університетів. Охарактеризовано сутність інтелектуального лідерства, його прояви, основні детермінанти формування. Проаналізовано світову практику функціонування університетів, основні показники та рейтинги університетів, чим підтверджено значимість інтелектуальних ресурсів в освітніх організаціях. Визначено основні показники, за якими оцінюють ефективність реалізації інтелектуального лідерства.

Ключові слова: інтелектуальне лідерство; управління; ефективність; освіта; університет.

Постановка проблеми. В умовах світових трансформаційних змін, зовнішніх тисків та загроз, надзвичайно важливою є можливість самостійного формування стратегії розвитку власної соціальної системи, послуговуючись українським інтелектуальним потенціалом. Зокрема, йдеться про формування здатності мислити стратегічними категоріями: не лише прогнозувати на десятиліття вперед розвиток тих чи інших подій, а й бачити конкретне місце кожного українця та українську націю в цілому, в процесі державо- і націєтворення, як дієвого гравця та активного суб'єкта міжнародних відносин.

За цих обставин, ключову роль у суспільному розвитку будь-якої країни відіграє *освіта та інтелектуальне лідерство*. Інтелектуальне лідерство має стати одним із національних інтересів, яке дозволить за допомогою власного інтелектуального ресурсу сформуванню сталого середовища, яке забезпечить нові вектори і нові цілі в розвитку держави. В цьому контексті особливої актуальності набуває трансформація вітчизняної освіти відповідно до світових тенденцій.

Аналіз останніх публікацій. Загальні питання лідерства досліджували Ф. Бейлі, Дж. Блондель, Н. Газзард, Р. Дафт, Р. Іреланд, Дж. Моутон, Д. Кац, В. Кремень, В. Осьодло, Х. Оуен, В. Ходжсон та інших; питання трансформаційного лідерства

університетів досліджувалися в роботах Дж. Даунтона, Дж. Бернса, К. Роше, Х. Нел, М. Фроста, А. Навіда, Б. Басса; вдосконалення функціонування та інноваційної діяльності університетів і побудови університетів нового типу відображено в працях А. Грудзінського, В. Журавльова, Л. Ямпільська та ін. Проблема інтелектуального лідерства знайшла відображення в працях Л. Цимбал, І. Каленюка, Р. Ховеїда, Н. Ягхубі, С. Проніна. Аналізу впливу інтелектуального лідерства на становлення та розвиток сучасних університетів приділено увагу такими вченими як Д. Салмі, Б. Сербіновський.

Проте складність і багатоаспектність понять «освіта», «лідерство» «інтелектуальне лідерство» ще залишають науковцям широкий простір для наукового пошуку, адже й досі немає єдиного розуміння у підходах до визначення даних категорій. Потребують переосмислення роль інтелекту в творенні та розвитку сучасних університетів в умовах загострення конкуренції у складному, взаємопов'язаному і глобалізованому світі. Безумовно, однією з найцікавіших у науковому розумінні проблем – є дослідження сутності та прояву такого феномену, як інтелектуальне лідерство.

Мета статті: аналіз психологічної сутності та прояву інтелектуального лідерства університетів в умовах глобальної економіки.

Виклад основного матеріалу. Вища освіта та інтелектуальне лідерство вважається важливою частиною освітньої системи будь-якої країни, яка відіграє ключову роль у суспільному розвитку. Нові наукові моделі, розглядають сучасне лідерство скрізь призму творчості та інтелекту. Роль інтелектуального лідерства у вищій освіті стає все більш очевидною, особливо на тлі глобальних структурних змін за останні роки. В цьому контексті, однією із ключових рис лідерства стає реалізація можливостей змін в умовах становлення економіки знань. Так, Г.Оуен, В. Ходжсон, Н. Газзард зазначають, що суть лідерства, в спробах людини кинути виклик навколишній дійсності та змінити її [6].

Університети, як соціальні системи являються певним драйвером соціальної свідомості [12]. Вони зіштовхуються з численними викликами, знаходячись на перехресті між різноманітними протидіючими силами, а саме: універсальними та національними вимірами, глобальною та локальною культурами, традиціоналізмом і сучасністю, конкурентністю та бюрократією, матеріальними і духовними цінностями. Свій вплив здійснює і зміна ідеологій, активне накопичення знань, очікування стейкхолдерів, які постійно зростають, активне посилення конкуренції в освітньому просторі. У такому контексті університети змушені нарощувати конкурентоспроможність, постійно оптимізовувати витрати і підвищувати якість освіти. [14].

Університети є суб'єктами перетворюючого впливу вже за своєю природою, оскільки орієнтовані на створення і поширення нових знань. Сучасні університети функціонують і взаємодіють в умовах глобальної конкуренції та викликів економіки знань, що актуалізує завдання досягнення лідерських позицій на світовому ринку інтелектуальних послуг [10, 37]. Лідерство, в цьому контексті, розглядається як рушійна сила реалізації основних функцій університетів. Нове покоління університетських лідерів буде жити в турбулентному світі, де успіх залежить від здатності виявляти виникаючі патерни,

оцінювати і освоювати нові можливості, синтез різних компетенцій [13].

Університети нового типу і наука як така, в структурі суспільного виробництва України, повинна змінити стан та рівень розвитку науково-технічних ресурсів держави, підвищити ефективність їх застосування.

Використання інтелектуального лідерства є особливо перспективним в умовах істотного дефіциту інвестицій в науку та інновацій, що змушує приділяти основну увагу пріоритетним, перспективним напрямкам наукових досліджень, науково-технічному прогресу, критичних технологій, які можуть, або в майбутньому повинні створюватися в Україні. І безумовно, інтелектуальне лідерство, дозволить утримати в державі людський інтелектуальний капітал, створюючи можливість на професійну реалізацію особистості. Даний напрямок, надзвичайно важливий для української економіки та суспільства, оскільки може забезпечити якісні перетворення в країні та підвищити якість життя населення.

Філософія інтелектуального лідерства направлена, в першу чергу на людину-працівника і розвиток його інтелектуальних можливостей, критичного мислення, творчого потенціалу, системи компетенцій необхідних для ефективного виконання виробничих і управлінських функцій із застосування творчих здібностей. Стратегія інтелектуального лідерства виходить з того, що основною опорою будь-якої організації є працівник-лідер, що володіє не тільки прагненням до лідерства, але й власною областю лідерства, здатністю ефективно працювати в команді взаємодоповнюючих один одного лідерів [9, 9].

У другій половині XX ст. в розвинутих країнах, сформувалася нова структура економіки і нові економічні відносини. Фундаментальна відмінність концепції «Нової економіки» (неоекономіка) полягає у виді активів, які їй притаманні. Вона спирається на людський капітал, ідеї, знання та бренди, тоді як традиційна економіка більше орієнтована на природні ресурси, промисловість та виробництво. На відміну від звичної економіки, нова економіка характеризується гнучкістю, мобільністю та рухливістю. Окрім кількості отриманого

прибутку, вона вимірюється знаннями, а її невід'ємним інструментом стала колоборація, співробітництво. Іншими словами, це економіка знань, нових інформаційних технологій, нових бізнес процесів, які забезпечують лідерство та конкурентоспроможність [5]. Якщо ключовими навичками, що визначали грамотність в індустріальну епоху, були читання, лист і арифметика, то в ХХІ столітті акценти зміщуються у бік уміння критично мислити, здатності до взаємодії і комунікації, творчого підходу до справи.

Фундаментальні (онтологічні) зміни в неоекономіці зумовлені насамперед якісно новими технологічними факторами. Її показниками є якісно новий характер виробництва, інноваційні технології, радикально змінний характер такого економічного механізму як гроші. Неоекономіка як онтологічна реальність потребує від її організаторів і учасників відповідного стратегічного та інноваційного мислення. Нова економіка сьогодні – це галузі з високою питомою вагою нематеріального, людського капіталу, такі, як інформаційно-комунікаційні технології, освіта, наука та інтелектуальні послуги [3].

В «новій економіці» особливого статусу набуває «людський фактор» оскільки в ній, людина, її свідомість, інтелектуальний потенціал розглядається в якості головного рушійного фактору. П. Друкер розглядає її як тип економіки, в якій знання відіграють вирішальну роль [2]. Тому, люди які здатні генерувати і реалізовувати нові ідеї – значущий капітал організації. Тому, виникає необхідність змінювати менеджмент, його методи та форми, в тому числі управління персоналом і стратегічне управління, передбачати створення умов для інтелектуального і підприємницького лідерства, стратегічного управління інноваціями і знаннями. У цих умовах вищі навчальні заклади повинні зайняти належне місце в системі розвитку знань і їх практичного використання.

У доповіді «Про світовий розвиток на 1998/99 рр.», Присвяченій економіці знань (World Bank, 1999), пропонується загальна аналітична схема переходу країн до економіки, що базується на знаннях. Важлива роль в ній належить чотирьом

ключовим елементам: адекватної економічної інституційної системи, високорозвиненому людському капіталу, динамічній інформаційній інфраструктурі і ефективній національній інноваційній системи. Теоретична освіта займає центральне місце в кожному з чотирьох елементів, на яких заснована загальна схема, але особливо важливу роль вона відіграє у створенні високорозвинутого людського капіталу та ефективної національної інноваційної системи. Теоретична освіта допомагає країнам забезпечити конкурентоспроможність економіки за рахунок підготовки кваліфікованої робочої сили, що відрізняється високою продуктивністю і гнучкістю, а також за рахунок створення, впровадження і поширення нових ідей і технологій [8].

Всі ці фактори стають передумовою для функціонування економіки та формування суспільства, яке засноване на знаннях та людині як джерелу національного збагачення. Провідні країни світу демонструють креативний характер розвитку, який стає платформою для формування успішного суспільства та процвітаючої нації. Для підтвердження цієї тези можна навести показники людського розвитку країн (табл. 1).

Таблиця 1.

**Індекс людського розвитку країн світу
(United Nations Development
Programme: Human Development
Index 2019 p.)**

МІСЦЕ	КРАЇНА	ІЛР
1	Норвегія	0.954
2	Швейцарія	0.946
3	Ірландія	0.942
4	Германія	0.939
4	Гонконг	0.939
6	Австралія	0.938
6	Ісландія	0.938
8	Швеція	0.937
9	Сингапур	0.935
10	Нідерланди	0.933
11	Данія	0.930
12	Фінляндія	0.925
13	Канада	0.922
14	Новая Зеландія	0.921
15	Великобританія	0.920

Аналізуючи дані таблиці 1, можемо зробити висновок, що країни, які мають

найвищі показники розвитку людського потенціалу, найвищі показники по фінансуванню науково-дослідних робіт і, відповідно, найвищі показники торгівлі високотехнологічною продукцією та послугами, стають світовими локомотивами розвитку. Формування таких центрів розвитку світової цивілізації стає необхідною умовою сьогодення. Як видно з наведених даних, особливостями цивілізаційного розвитку сучасного етапу стають широка інтелектуалізація виробництва, пріоритетний розвиток наук, розвиток складної розумової праці [4].

В силу специфіки своєї діяльності ВНЗ:

- акумулюють висококваліфіковані кадри, які здатні виконувати складні міждисциплінарні наукові дослідження і проектні роботи для організацій та держави;
- здатні створювати теоретичну та науково-прикладну базу науково-технічного прогресу економіки і суспільства [9].

Вуз – це різноманітна, багатофункціональна, багатоелементна система, яка представляє можливості інтелектуального лідерства в будь-якій сфері кожному працівнику. Разом з цим керівник також повинен бути інтелектуальним лідером, тобто не може бути гірше підлеглих. Він може в чомусь поступатися, в чомусь бути обов'язково попереду, але довести право бути керівником – це домогтися успіху організації в зовнішньому середовищі, її зовнішнього лідерства.

У зв'язку з цим найважливіше місце в стратегії розвитку вузу може і повинна зайняти стратегія інтелектуального лідерства [9]. А це призводить до змін в управлінні вузу. З цієї точки зору, управління направлене на співробітництво керівників і персоналу. Інтелектуальне лідерство направлене, як на кожного працівника окремо, та і на команду в цілому. Інтелектуальне і командне лідерство стає базою для лідерства вузу, яке проявляється в організаційній культурі, людських цінностях, винахідництві, створенні нових технологій і продуктів, використанні досягнень науково-технічного прогресу, застосування широкого спектра методів в різних сферах своєї діяльності, зростання і стабільності вузу, глибокому розумінні

керівниками і працівниками процесів, що протікають в вузі, ринковій економіці та суспільстві, правильному розумінні керівниками і працівниками потреб споживачів освітніх послуг і наукових продуктів і тих очікувань споживачів і суспільства, які пов'язані з їх поліпшенням. Не випадково П. Бурдье називав освіту “символічним капіталом” [1], оскільки вона дає шанс для самореалізації особистості і підвищення її соціального статусу. У процесі здобуття формальної освіти відбувається якісне оновлення та накопичення людського капіталу, при якому підвищення рівня знань і практичних навичок людей супроводжується розвитком можливостей їх практичної реалізації. Підтвердженням вагомості інтелектуальних факторів у досягненні лідерства на глобальному рівні може стати виявлення цієї складової у світових рейтингах.

Лідерство для ВНЗ в сучасних реаліях, – це питання виживання та розвитку. Університети та бізнес-школи оцінюють з позицій лідерів та інноваційних досягнень. У США журнал U.S. News & World Report публікує рейтинги 50 працівників бізнес-шкіл Америки. Навіть такі традиційні бренди і суперпрестижні вузи, як Гарвард поступився своєю першістю більш інноваційному Стенфорду.

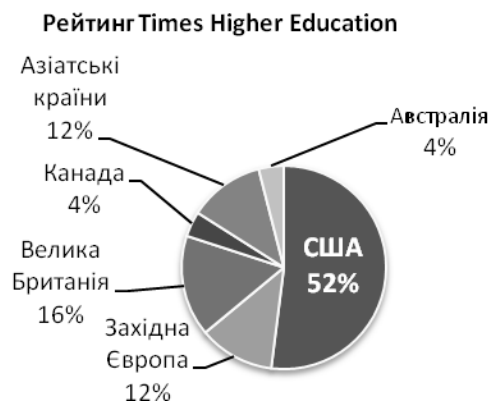
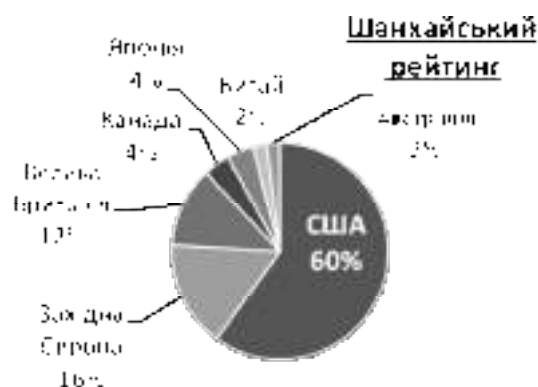
Більшість університетів, визнаних вузами світового класу, зосереджені в невеликій кількості країн, переважно західних. У Шанхайському рейтингу лише Токійський університет виділяється із загальної кількості американських і британських вузів, що входять в число двадцяти кращих університетів світу. Якщо розглянути 50 університетів, які по Шанхайського рейтингу вважаються кращими в світі, то всі вони сконцентровані у восьми північноамериканських і західноєвропейських країнах, Китай і Японія тут є єдиним винятком [15].

У рейтингу «Times Higher Education» список країн, в яких знаходяться 50 кращих університетів (13 країн), дещо ширше [16]. Крім звичних північноамериканських і західноєвропейських країн в нього входять Китай, Гонконг (Китай), Японія і Сінгапур (Таблиця 2).

**Двадцять найкращих університетів світу за результатами міжнародних рейтингів
2018-19 р.р**

Місце	Рейтинг «Таймс»	Місце	Шанхайський рейтинг
1	Оксфордський університет	1	Гарвардський університет
2	University of Cambridge	2	Стенфордський університет
3	Каліфорнійський технологічний інститут	3	Кембріджський університет
4	Stanford University	4	MIT
5	MIT	5	University of California Berkeley
6	Harvard University	6	Прінстонський університет
7	Прінстонський Університет	7	Оксфордський університет
8	Imperial College London	8	Колумбійський Університет
9	Чикагський університет	9	Каліфорнійський технологічний інститут
10	ETH Zurich Swiss Federal Institute of Technology Zurich	10	Чикагський університет
11	University of Pennsylvania	11	Йельський університет
12	Йельський університет	12	University of California, Los Angeles
13	Johns Hopkins University	13	Вашингтонський університет
14	Колумбійський Університет	14	Корнельський університет
15	University of California, Los Angeles	15	University of California, San Diego
16	UCL Університетський коледж Лондона, Лондонський університет	16	University College London
17	Duke University	17	Університет Пенсільванії
18	University of California, Berkeley	18	Johns Hopkins University
19	Корнельський університет	19	Swiss Federal Institute of Technology Zurich
20	Northwestern University	20	Університет Вашингтона в Сент-Луїсі

**Рис 1. Географічний розподіл університетів світового рівня
(50 кращих ВНЗ в 2018-19 рр.)**

Джерело: ARWU 2019; THE 2018 – 2019.

Academic Ranking of World Universities, ARWU, більше відомий як Шанхайський рейтинг, складений азіатським агентством Shanghai Ranking Consultancy. Цей рейтинг сфокусований на науковій та академічній діяльності вузів, щоб знизити вплив особливостей національних систем освіти на підсумкову оцінку. У дослідженні беруть участь понад 1200 вузів і тільки 50 потрапляють в список кращих університетів

світу. Рейтинг провідних університетів світу від британського агентства Times Higher Education (THE) 2018 – 2019 року оцінює вузи за такими параметрами: рівень викладання, якість дослідницької діяльності і обсяг цитування дослідницьких робіт, інноваційність та включеність вузу в глобальні міжнародні процеси [15, 16].

Вченим, які намагалися пояснити, чим відрізняються університети світового класу

від звичайних, вдалося виявити ряд їх базових характерних особливостей: висококваліфікований викладацький склад, видатні результати наукових досліджень, якісне викладання, великі обсяги фінансування з державних і недержавних джерел, наявність високообдарованих студентів, в тому числі і зарубіжних; академічна свобода, чіткість структури управління і добре оснащені приміщення для навчального процесу, проведення наукових досліджень, адміністративної роботи і (найчастіше) соціальної і суспільного життя студентів [7].

Розглядаючи шляхи створення нових університетів світового класу, слід враховувати два взаємодоповнюючі фактори, перший носить зовнішній характер – це роль уряду на національному, регіональному та місцевому рівні та ресурси, які залучаються для підвищення статусу університету. Другий фактор – внутрішній це впровадження можливостей самих університетів, ті необхідні процеси змін і кроки, які потрібно зробити по шляху до створення навчальних закладів світового класу [8, 7].

Для досягнення організацією інтелектуального лідерства необхідно мати: 1) мережевий тип організаційної структури і її можливість швидкої реакції на зміни зовнішнього середовища; 2) наявність стратегії розвитку, орієнтованої на розробку випереджаючих інновацій і впровадження сучасних методів управління; 3) сформованість корпоративного

інтелектуального капіталу, спрямованого на розвиток креативного мислення і інноваційної поведінки працівників організації; 4) інноваційну корпоративну культуру; 5) позитивну репутацію організації; 6) відкриту систему інформації, що забезпечує інформаційну підтримку і безпеку інноваційної діяльності [8].

Таким чином реалізація інтелектуального лідерства в освітній організації приводить: до формування корпоративного інтелектуального капіталу і підвищення інтелектуального рівня персоналу; до досягнення наукових результатів і створення науково-прикладних розробок, які реалізуються в практичній реалізації інновацій; створення умов для роботи персоналу, що сприяють найкращій реалізації інтелектуального потенціалу співробітників.

Доведено вагомість інтелектуальної складової практично в усіх світових індексах і рейтингах, чим, у свою чергу, підтверджується підвищення ролі інтелектуальних ресурсів на всіх рівнях розвитку будь-яких організацій. Тим часом проблема прояву інтелектуального лідерства ще залишає великий простір для подальшого аналізу як з точки зору виявлення кількісних залежностей та ролі інтелектуальних факторів, так і в контексті поглибленого дослідження факторів і механізмів досягнення лідерства за допомогою накопичення та реалізації інтелектуальних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Бурдые П. Образование как трамплин профессиональной карьеры / П. Бурдые // Социология образования: Тексты. / под. ред. В. Константиновского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 390с.
2. Друкер П.Ф. Менеджмент. Вызовы XXI века. – М.: “Манн, Иванов и Фербер”, 2012. – 256 с.
3. Жуков С. Неоэкономика як нова соціально-економічна реальність і наслідок економічної глобалізації та революції в інформаційних технологіях. Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць. Луцький НТУ. – Випуск 11 (44). – Луцьк, 2014.
4. Индекс развития человеческого потенциала – информация об исследовании [Електронний ресурс] / Центр гуманитарных технологий. – Режим доступа: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>.
5. Новая экономика: материал из Википедии. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
6. Оуэн Х., Ходжсон В., Газзард Н. Призвание – лидер: полное руководство по эффективному лидерству. – Днепропетровск : Баланс Бизнес Букс, 2005. – 384 с.
7. Пронин С.Н., Пронина Е.В. – Условия достижения интеллектуального лидерства организацией // Теоретическая и прикладная экономика. – 2015. – № 4. – С. 65 – 71.
8. Салми Д. Создание университетов мирового класса / Издательство «Весь Мир» –Москва 2009.
9. Сербиновский Б.Ю. Стратегия интеллектуального лидерства университета нового типа на рынке образовательных и научных услуг/ Б.Ю. Сербиновский, А.М. Оздоева; Юж. федеральный ун-т. – Новочеркасск: ЮРГТУ(НПИ), 2010. – 204 с.

10. Kalenyuk I. S., Tsymbal L. I. Transformative leadership of universities in the global economic environment. Науковий вісник Полісся. – 2017. – № 1(1). – С. 37–42
11. Keikha A., Hoveida R., Yaghoubi N.M. (2017) The Development of an Intelligent Leadership Model for State Universities. Foresight and STI Governance, vol. 11, no 1, pp. 66–74.
12. McKeown A., Bates L. (2013) Emotional intelligent leadership: Findings from a study of public library branch managers in Northern Ireland // Library Management. Vol. 34. № 6/7. P. 462–485.
13. Sydänmaanlakka P. (2008) Intelligent leadership and creativity: Supporting creativity through intelligent leadership. Paper presented at the 2nd International Conference “Creativity And Innovation Management: Integrating Inquiry and Action”, May 28–30 2008, Buffalo, New York.
14. Tofighi S.H., Fallah M.S., Khajehazad M. (2012) Quality Evaluation of Educational Leadership in Baqiyatallah Hospital Using Baldrige Excellence Model // Scientific Journal of Medical Sciences University of Qazvin. Vol. 16. № 2. P. 66–70.
15. <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/arwu/>
16. <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/times-higher-education?page=1>

References

1. Burde P. Obrazovanie kak tramplin professionalnoj karery / P. Burde // Sociologiya obrazovaniya: Teksty. / pod. red. V. Konstatinovskogo. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 2000. – 390s.
2. Druker P.F. Menedzhment. Vyzovy XXI veka. – M.: “Mann, Ivanov i Ferber”, 2012. – 256 c.
3. Zhukov S. Neoeconomika yak nova sotsialno-ekonomichna realnist i naslidok ekonomichnoi hlobalizatsii ta revoliutsii v informatsiinykh tekhnolohiiakh. Ekonomichni nauky. Seriya «Ekonomichna teoriia ta ekonomichna istoriia». Zbirnyk naukovykh prats. Luts'kyi NTU. – Vypusk 11 (44). – Lutsk, 2014.
4. Indeks razvitiya chelovecheskogo potentsiala – informatsiya ob issledovanii [Elektronnij resurs] / Centr gumanitarnykh tekhnologij. – Rezhim dostupu: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>.
5. Novaya ekonomika: material iz Vikipedii. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
6. Ouen Kh., Khodzhsen V., Gazzard N. Prizvanie – lider: polnoe rukovodstvo po effektivnomu liderstvu. – Dnepropetrovsk : Balans Biznes Buks, 2005. – 384 s.
7. Pronin S.N., Pronina E.V. – Usloviya dostizheniya intellektual'nogo liderstva organizatsij // Teoreticheskaya i prikladnaya ekonomika. – 2015. – №4. – S. 65 – 71.
8. Salmi D. Sozdanie universitetov mirovogo klassa / Izdatel'stvo «Ves` Mir» –Moskva 2009.
9. Serbinovskij B.Yu. Strategiya intellektual'nogo liderstva universiteta novogo tipa na ry`nke obrazovatel'nykh i nauchnykh uslug/ B.Yu. Serbinovskij, A.M. Ozdoeva; Yuzh. federal'nyj un-t. – Novocherkassk: YuRGU(NPI), 2010. – 204 s.
10. Kalenyuk I. S., Tsymbal L. I. Transformative leadership of universities in the global economic environment. – 2017. – № 1(1). – С. 37–42.
11. Keikha A., Hoveida R., Yaghoubi N.M. (2017) The Development of an Intelligent Leadership Model for State Universities. Foresight and STI Governance, vol. 11, no 1, pp. 66–74.
12. McKeown A., Bates L. (2013) Emotional intelligent leadership: Findings from a study of public library branch managers in Northern Ireland // Library Management. Vol. 34. № 6/7. P. 462–485.
13. Sydänmaanlakka P. (2008) Intelligent leadership and creativity: Supporting creativity through intelligent leadership. Paper presented at the 2nd International Conference “Creativity And Innovation Management: Integrating Inquiry and Action”, May 28–30 2008, Buffalo, New York.
14. Tofighi S.H., Fallah M.S., Khajehazad M. (2012) Quality Evaluation of Educational Leadership in Baqiyatallah Hospital Using Baldrige Excellence Model // Scientific Journal of Medical Sciences University of Qazvin. Vol. 16. № 2. P. 66–70.
15. <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/arwu/>
16. <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/times-higher-education?page=1>

Резюме

Винтоняк В., кандидат психологических наук,
Национальный университет обороны Украины
имени Ивана Черняховского
Кузина В., кандидат психологических наук,
Украинская военная академия

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ ЛИДЕРСТВО В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Осуществлена попытка психологического осмысления проблемы интеллектуального лидерства в управлении и развитии университетов. Охарактеризована сущность интеллектуального лидерства, его проявления, основные детерминанты формирования. Проанализирована мировая практика функционирования университетов, основные показатели и рейтинги университетов, чем

подтверждена значимость интеллектуальных ресурсов в образовательных организациях. Определены основные показатели, за которыми оценивают эффективность реализации интеллектуального лидерства.

Ключевые слова: интеллектуальное лидерство; управление; эффективность; образование; университет.

Summary

Vintoniak V., Candidate of Psychological Sciences,
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Chernyakhovskiy

Kuzina V., Candidate of Psychological Sciences,
Ukrainian Military Academy

INTELLECTUAL LEADERSHIP IN THE EDUCATION SYSTEM

In the context of global transformational changes, external pressures and threats, it is extremely important to be able independently formulate strategies for the development of our own social system, using Ukrainian intellectual potential. In particular, it is about shaping the ability to think in strategic categories: not only to predict the development of certain events for decades to come, but also to see the specific place of each Ukrainian and the Ukrainian nation as a whole in the process of state and national formation, as an actor and active subject of international relations.

In these circumstances, education and intellectual leadership play a key role in the social development of any country. Intellectual leadership should become one of the national interests, which will allow, with the help of its own intellectual resource, to form a sustainable basis for independent creation of its own strategy aimed at the effective development of the Ukrainian nation. For the domestic education system, it is especially important to create universities that are able to exert transformational influence on the internal and external environment of the country.

The object of the article is to analyze the psychological nature and performance of the intellectual leadership of universities in the global economy.

Methodological basis of the research was cognitive theory, theory of valuable leadership, theory of organizational and transformational leadership, the concept of technological structure, the concept of informational society, the concept of "knowledge-based economy".

The article attempts to psychologically understand the problem of intellectual leadership in the management and development of universities. The essence of intellectual leadership, its performance, the main determinants of formation are characterized. The world practice of university functioning, main indicators and ratings of universities are analyzed, which confirms the importance of intellectual resources in educational organizations. The main indicators are used to evaluate the effective realization of intellectual leadership.

The prospect of further research in this area may be to identify the factors and mechanisms for achieving leadership through the accumulation and realization of intellectual resources, the problem of implementation and development of intellectual leadership in educational institutions.

Key words: intellectual leadership; management; efficiency; education; university.

Гандзілевська Г. Б., доктор психологічних наук
професор кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Острозька академія»
<https://orcid.org/0000-0002-6137-8344>

Балашов Е. М., кандидат психологічних наук
доцент кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Острозька академія»
<https://orcid.org/0000-0002-6486-0494>

Колесник О. С., магістр психології
Національний університет «Острозька академія»

АКМЕОЛОГІЗАЦІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КОНТЕКСТІ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА САМОМОНІТОРИНГУ

Стаття присвячена дослідженню проблеми акмеологізації представників української інтелігенції. Смысловиттєві орієнтації та життєстійкість виділено основними показниками цього процесу. Зосереджено увагу на залежності акмеологізації досліджуваних від використання ними тактик самопрезентації. За допомогою тесту смысловиттєвих орієнтацій (Д.Леонтьєва), що є адаптованою версією тесту «Ціль в житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо і Леонарда Махоліка, Шкали виміру тактик самопрезентації С. Лі і Б. Куїзлі, опитувальника щодо самооцінки життєстійкості (модифікація опитувальника Фольверга на контактність Т.Ларіної) та коефіцієнта кореляції Пірсона, емпірично виявлено обернений кореляційний зв'язок між показниками смысловиттєвих орієнтацій шкали «Локус контролю - Життя» та такими тактиками самопрезентації, як «Вибачення» та «Прагнення сподобатись», між показниками життєстійкості та тактикою «Вибачення». Окрім того, застосування опитувальника «Шкала самомоніторингу» М. Снайдера, дозволив виявити кореляційний зв'язок показників самомоніторингу з певними тактиками самопрезентації («Бажання сподобатись», «Повідомлення про досягнення», «Приклад для наслідування», «Вибачення»). Такий результат може спрямовувати один із напрямків корекційної роботи, спрямованої на оптимізацію акмеологізації представників української інтелігенції.

Ключові слова: акмеологізація; українська інтелігенція; тактики самопрезентації; акмеологічні ресурси; самомоніторинг.

Постановка проблеми. Проблема акмеологізації представників української інтелігенції – своєрідного індикатора будь-яких змін у соціумі, що забезпечує його збалансований розвиток (Давидов, 2016), набуває актуальності у зв'язку із реформами у різних соціальних сферах. Особливого значення ця проблема набуває у контексті самопрезентації – процесу самовираження та саморозкриття через демонстрацію внутрішнього потенціалу (Baumeister, 1984). А тому пошуки ефективних тактик та прийомів самопрезентації, чинників та умов формування конструктивних стратегій поведінки потребують психолого-акмеологічних досліджень, які дозволяють комплексно вивчати суб'єктно-діяльнісні характеристики особистості з метою стимулювання її мотивації до життєуспіху.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Проблема акмеологізації особистості – процесу, спрямованому на досягнення вершин особистісного, професійного, соціального й духовного самовдосконалення (Молодиченко, 2010) – на сьогодні є в полі інтересу поодиноких

психологічних досліджень. Здебільшого акмеологічні питання ґрунтовно вивчаються у педагогічній сфері. Водночас варто відзначити психологічні напрацювання, де успішність акмерозвитку та акмереалізації особистості досліджують у контексті її готовності до вікових змін (О.Лазорко та ін.), життєтворчої активності в дорослому віці (Ю.Михальська, Т.Молодиченко, І.Шестопа, В.Ямницький та ін.), наявності чи відсутності психологічних бар'єрів творчого потенціалу особистості (У.Гуменюк, Н.Кузьміна, С.Максимова, Л.Міщиха та ін.), зокрема акмепотенціалу життєвих сценаріїв у представників інтелігенції українського зарубіжжя (Г.Гандзілевська). Разом з тим, акмеологічні чинники самопрезентації інтелігента є малодослідженими, не зважаючи на те, що проблема розвитку представників української інтелігенції є у полі інтересу різних галузей науки. Відмічаємо основні спільні характеристики «українського інтелігента», на які акцентують увагу науковці в міждисциплінарній парадигмі: його зв'язок з своїм народом, високий рівень

національної ідентичності, відповідальна й активна включеність у соціально-культурне життя. Серед психологічних досліджень варто відзначити праці Н. Оксентюк (2014), яка узагальнюючи існуючі підходи до розуміння поняття інтелігенція, досліджує її представників, як соціально, культурно, етично та психологічно оптимізовані особистості з високим рівнем рефлексії, що передбачає усвідомлення себе як суб'єкта активного пошуку місця і сенсу існування в природньо-соціальному середовищі. Відповідно інтелігент – це конкретний суб'єкт, носій певних моральних, інтелектуальних, соціальних, комунікативних якостей, які в єдності та сукупності становлять поняття «інтелігентність» (Оксентюк, 2014). Відповідно до праць Т. Молодиченко (2010) інтелігентність є одним із критеріїв акмеособистості. А тому вивчення стратегій самопрезентації особистості з високим рівнем інтелігентності крізь призму акмеологізації дозволить розширити уявлення про можливості досягнення вершинного розвитку з врахуванням духовно-моральної складової та максимального примноження психологічних ресурсів.

Мету цього дослідження скеровуємо на емпіричне вивчення тактик самопрезентації як чинників акмеологізації представників української інтелігенції. **Завдання:** емпірично вивчити особливості акмеологічного розвитку особистості з високим рівнем інтелігентності; дослідити зв'язок тактик самопрезентації представників української інтелігенції з їхнім акмеопотенціалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїх попередніх дослідженнях (Гандзілевська, 2018) самопрезентація вивчалась нами як завершальний етап самореалізації. Потенціал самореалізації досліджувався як система ресурсів, що постійно поповнюється й відновлюється. Услід за акумульованими показниками сформованості акмеологічних ресурсів М. Хватової нами було виокремлено установку на самореалізацію й соціальну взаємодію. А отже в цьому дослідженні смисложиттєві орієнтації, що демонструють міру задоволеністю самореалізованістю, контролю життя, джерело його смислу (Леонтьєв, 2000) та життєстійкість, головна функція якої спрямована на конструювання ефективної соціальної взаємодії та знаходження оптимальних шляхів

саморозвитку та самоздійснення особистості у складних життєвих обставинах (Ларіна, 2008) виділяємо основними показниками акмеологічного потенціалу представників української інтелігенції. У попередніх дослідженнях нами (Гандзілевська, 2018) було наголошено й на те що узагальнено акмеологічні чинники відображають цілі, організованість, волю й енергію в досягненні поставлених цілей професійного та особистісного зростання (суб'єктивні (В. Гальченко) та систему життєдіяльності (об'єктивні (Е.Селезнева)). Очевидно, що тактики самопрезентації відіграють певну роль у цьому процесі.

Традиційно феномен самопрезентації пов'язують з символічним інтеракціонізмом (І. Гофман, Дж. Мід та ін.) та досліджують у контексті очікувань, потреб та мотивів, зокрема влади (І. Джонс, Т. Пітман та ін.). Так, у своїх попередніх дослідженнях (Гандзілевська, 2018) техніки самопрезентації представників української зарубіжної інтелігенції досліджувався у контексті їхніх життєвих сценаріїв. У дослідженні відзначено, що самопрезентація першопочатково є природнім, неусвідомленим й неконтрольованим процесом та спрямована на характер очікувань індивіда, тому може мати як конструктивний, так і деструктивний характер в організації взаємодії з іншими людьми (І. Гофман) для досягнення життєвих цілей. Ймовірно, що вагоме значення для конструктивної самопрезентації належить самомоніторингу – тенденції відстежувати і змінювати свою поведінку з метою справити бажане враження (Snyder, 1974), регуляції особистої поведінки відповідно до вимог соціальної ситуації (Гримов, 2012). А тому відповідно до проблеми нашого дослідження слід звернути увагу й на цей феномен.

У зв'язку з цим для реалізації мети і завдань дослідження був застосований такий діагностичний інструментарій: тест «Оцінка інтелігентності особистості» В. Андреева для визначення наявного рівня інтелігентності (Андреев, 1994); Шкала виміру тактик самопрезентації С. Лі і Б. Куїглі для визначення типу і виду тактик самопрезентації особистості (Lee, Quigley, Nesler, Corbett & Tedeschi, 1999); опитувальник «Шкала самомоніторингу» М. Снайдера для вимірювання соціального контролю, експресивної поведінки (Snyder, 1974); тест смисложиттєвих орієнтацій (Д. Леонтьєва), що є адаптованою версією тесту

«Ціль в житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо і Леонарда Махоліка (Леонтьєв, 2000); опитувальник щодо самооцінки життєстійкості (модифікація опитувальника Фольверга на контактність Т. Ларіної) (Титаренко & Ларіна, 2008).

Услід за У. Гуменюк, В. Ямницьким та ін. у своїх попередніх дослідженнях (Гандзілевська, 2018) хронологічно акмеперіод досліджувався відповідно до акмеологічних проявів у період ранньої дорослості в межах 20–37 років та середньої дорослості – у межах 38–60 років. У зв'язку з цим загальна емпірична вибірка нашого дослідження включила 80 досліджуваних віком від 20 до 60 років: серед них 60 – представники жіночої статті та 20 чоловічої. До групи досліджуваних увійшли представники різних професій, зокрема з медичною, психологічною, педагогічною, юридичною освітою, священослужителі, письменники, митці (художники), науковці.

На першому етапі дослідження за допомогою тесту на оцінку інтелігентності особистості (В. Андреев) нами було

виокремлено дві групи респондентів – з високим ($n=27$) та низьким рівнем інтелігентності ($n=20$). Результати досліджень осіб, які набрали середній рівень інтелігентності, в подальшому не аналізуються. За допомогою тесту смисложиттєвих орієнтацій (Д. Леонтьєв) нами було досліджено, що у представників обох груп переважає середній рівень показників смисложиттєвих орієнтації (відповідно $x = 99,03$ та $x = 85,6$). Не зважаючи на те, що цей показник є вищим у респондентів з високим рівнем інтелігентності, показники середніх значень усіх шкал смисложиттєвих орієнтацій у респондентів обох груп майже не відрізняються, окрім шкали «Локус контролю-Я», високий рівень якого демонструє уявленню про себе як про сильну особу, володіючу достатньою свободою вибору, аби побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями і розумінням смислу (Леонтьєв, 2000). Вищими ці показники є у представників інтелігенції (рисунок 1).

Рис. 1. Результати застосування «Тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)» Д.Леонтьєва

За допомогою Шкали самомоніторингу, було виявлено перевагу середнього рівня самомоніторингу в обох досліджуваних групах, зокрема 66,7% – з високим рівнем інтелігентності, 85% – з низьким. Разом з тим, нами було виявлено, що 29, 6 % респондентам з високим рівнем інтелігентності характерний високий рівень самомоніторингу, тоді як у іншій групі респондентів він відсутній. Показник цього рівня характеризує респондентів, як осіб з високим рівнем саморефлексії, орієнтацією на внутрішнє Я, спонтанною поведінкою у виборі засобів та цілей.

Щодо показників життєстійкості, то цей показник активно проявляється у 59,2% осіб

з високим рівнем інтелігентності та життєстійкість як риса (вище середнього рівня) – у 26%. Середній та найвищий рівень життєстійкості характерний 7,4% представникам з високим рівнем інтелігентності. У осіб з низьким рівнем інтелігентністю не виявлено найвищого рівня, життєстійкість як риса характерна (вище середнього рівня) 40%, активно проявляється у 50%, показники середнього рівня характерні 10 %. Показники низького рівня життєстійкості не виявлено у респондентів обох груп.

Щодо розгортання досліджуваних феноменів у акмеперіоді представників української інтелігенції нами було

прослідковано наступну динаміку. Так, рисунок 2 демонструє вищі показники прояву життєстійкості у періоді середньої дорослості у порівнянні з періодом ранньої дорослості та потенційними межами акмеперіоду. Такі результати не суперечать дослідженню В. Ямницького, відповідно до яких акме прояви життєтворчості активніші у період 38-60 років.

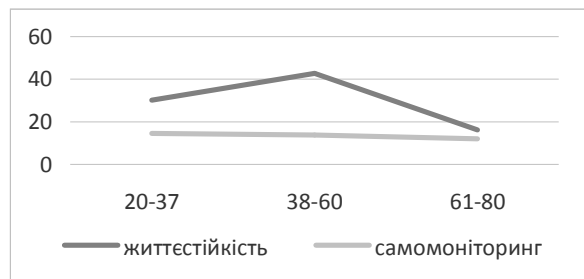

Рис. 2. Динаміка показників середніх значень життєстійкості та самомоніторингу респондентів з високим рівнем інтелігентності в акмеперіоді та його потенційних межах

Разом з тим, показники самомоніторингу є вищими у вікових межах 20-37 років, у порівнянні з періодом середньої дорослості (рисунок 2). Такі результати можна пояснити віковими особливостями респондентів, зокрема конструювання певного Я-образу для його демонстрації задля отримання позитивного враження про себе на першому етапі акмеперіоду, сформованістю певного іміджу – на другому.

Щодо показників смисложиттєвих орієнтацій у респондентів з високим рівнем інтелігентності, то показники шкал «Цілі життя» та «Результативність життя або задоволеність самореалізацією», на відміну від показника шкали «Локус контролю-Життя», є вищими у віці 38-60 років. Показники шкал «Процес життя або інтерес і емоційна насиченість життя» та «Локус контролю-Я» демонструють позитивну динаміку протягом всього акмеперіоду.

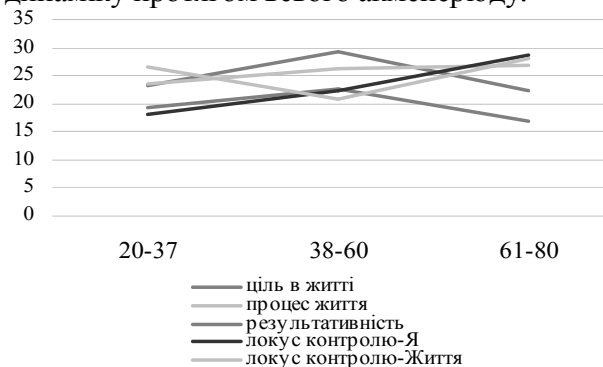

Рис. 3. Динаміка показників середніх значень СЖО респондентів з високим рівнем

інтелігентності в акмеперіоді та його потенційних межах

Таким чином, відповідно до результатів дослідження реалізація акмеологічного потенціалу досліджуваних респондентів потребує оптимізації, а отже відповідно вияву конструктивних та деструктивних чинників цього процесу. У цьому контексті сконцентровуємо увагу на вивченні тактик самопрезентації особистостей з високим рівнем інтелігентності.

Застосування шкали виміру тактик самопрезентації (С. Лі, Б. Куїглі) дозволило дослідити домінуючі тактики кожної групи досліджуваних. Результати демонструють перевагу у виборі респондентів із високим рівнем інтелігентності тактик асертивного типу самопрезентації, що характеризується проактивною поведінкою – «Бажання сподобатись» (40,7%), «Приклад для наслідування» (26%) та тактика «Повідомлення про досягнення» (14,8%). Тактика захисного типу самопрезентації, спрямованої на відновлення і збереження ідентичності, зменшення негативних наслідків загрозливої ситуації – «Вибачення» характерна 18,5% респондентам із високим рівнем інтелігентності.

Відповідно до отриманих результатів досліджуваних з низьким рівнем інтелігентності використовують частіше тактики захисного типу самопрезентації – «Вибачення», «Перешкода самому собі» у досягненні успіху (30% в обох випадках) та «Виправдання з запереченням» (10%). Тактики асертивного типу самопрезентації – «Бажання сподобатись» та «Приклад для наслідування» -використовують 15% досліджуваних.

З метою визначення кореляційних зв'язків між показниками провідних тактик самопрезентації і акмепотенціалу особистостей з високим рівнем інтелігентності було застосовано коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона. Так, нами було виявлено статистично значущий обернений зв'язок між показниками життєстійкості і такою тактикою захисного типу самопрезентації, як «Вибачення», що активізується у випадках загрозливої ситуації ($r = -0,332$, $p \leq 0,01$). Окрім того, виявлено обернений кореляційний зв'язок між показниками смисложиттєвих орієнтацій шкали «Локус контролю - Життя» та такими тактиками самопрезентації, як «Вибачення» ($r = -0,949$, $p \leq 0,05$) та «Прагнення сподобатись»

($r=-698, p \leq 0,05$), направленої на виклик симпатії до своєї персони (таблиця 1). Такі результати свідчать про те, що застосування таких тактик самопрезентації досліджуваних особистостей з високим рівнем

інтелігентності не є сприятливими для їхнього вільного прийняття рішень, втілення їх у реальність, контролю свого життя, а отже й акмеологізації (таблиця 1).

Таблиця 1

Кореляційний зв'язок між показниками смисложиттєвих орієнтацій та тактиками самопрезентації особистостей з високим рівнем інтелігентності

		Ціль у житті	Процес життя	Результативність	Локус контролю Я	Локус контролю Життя
Прагнення сподобатись	Кореляція Пірсона	-,556	-,128	-,495	,083	-,698*
	Знч.(2-сторон)	0,95	,725	,146	,820	,025
Вибачення	Кореляція Пірсона	-,657	-,177	-,260	,085	-,949*
	Знч.(2-сторон)	,229	,776	,673	,892	,014

**Кореляція значима на рівні 0.01 (2-сторон.).

*Кореляція значима на рівні 0.05 (2-сторон.).

Виявлено обернений кореляційний зв'язок між показниками самомоніторингу та тактиками самопрезентації асертивного типу – «Бажаання сподобатись» ($r=-0,188, p \leq 0,01$), «Повідомлення про досягнення» ($r=-0,270, p \leq 0,01$), «Приклад для наслідування» ($r=-0,137, p \leq 0,05$) та прямий – з показником тактики захисного типу – «Вибачення» ($r=0,143, p \leq 0,05$) у осіб з

високим рівнем інтелігентності. Тобто розвиток самомоніторингу у представників цієї категорії досліджуваних може бути сприятливим для конструювання захисного типу самопрезентації, та гальмувати процес привернення уваги до себе й своїх досягнень та створення ситуації довіри, поваги, наслідування та захоплення у оточуючих (таблиця 2).

Таблиця 2

Кореляційний зв'язок між показниками тактик самопрезентації та самомоніторингу осіб високого рівня інтелігентності

		Бажаання сподобатись	Вибачення	Повідомлення про досягнення	Приклад для наслідування
Само-моніторинг	Кореляція Пірсона	-,188**	,143*	-,270**	-,137*
	Знч.(2-сторон)	,000	,0044	,000	,018

**Кореляція значима на рівні 0.01 (2-сторон.).

*Кореляція значима на рівні 0.05 (2-сторон.).

Такі результати можуть свідчити, що процес акмеологізації у досліджуваних представників української інтелігенції в першу чергу спрямований на суб'єктивне відчуття задоволення від процесу саморозвитку та самовдосконалення, а не на отримання зовнішньої оцінки.

Подібні думки були презентовані й у теоретичних напрацюваннях попередніх досліджень технік самопрезентації у представників української зарубіжної інтелігенції (Гандзілевська, 2018). У дослідженні наголошувалось, що самопрезентація у контексті життєвих сценаріїв, спрямована на характер очікувань

інших. Такий характерний набір поведінкових реакцій, що відбуваються впродовж нетривалого часового проміжку, у транзактному аналізі розуміється як драйверна поведінка. Така поведінка демонструє певну схему сценарного процесу, яка у дитинстві, виконуючи функцію психологічного імунітету, дозволяє адаптуватись до сценарного оточення, однак у дорослому віці вимагає корекції. Табл. 3 демонструє можливий варіант життєвого сценарію особистості та бар'єри його розгортання відповідно до стратегій самопрезентації (таблиця 3).

Зв'язок стратегій самопрезентації зі сценарним процесом

Стратегії самопрезентації, за І. Джонсоном та Т. Пітманом	Драйвер та відповідний тип сценарію, за Е. Берном й Т. Кейлером	Характерна техніка самопрезентації та відповідна деструкція життєвого сценарію	Вторинна вигода (мета самопрезентації, за І. Джонсоном та Т. Пітманом)
Намагання сподобатись	«Подобайся» / «Після»	висловлювати згоду та виражати прихильність, страх не догодити, покарання	влада харизматичності
Самореклама	«Будь досконалим» / «Доки не»	демонструвати знання та вміння / перфекціонізм	«влада експерта»
Залюкування	«Будь сильним» / «Ніколи»	загрожувати неприємностями / блокування істинних почуттів та бажань	«влада страху»
Пояснення прикладом	«Будь досконалим» / «Доки не»	демонструвати свої позитивні якості / перфекціонізм	«влада наставника»
Благання	«Наполегливо старайся» / «Завжди»	демонструвати слабкість / значні енергетичні затрати	«влада співчуття»

За допомогою комбінації певних драйверів можна пояснити і процес акмеологізації особистості. Наприклад, у разі поєднання драйверів «Подобайся» та «Щосили намагайся», що є механізмами сценарію «Майже 1», за Т. Кейлером, оптимум самореалізації досягнути набагато важче, адже до успіху людині не вистачає «один крок»; механізми життєвого сценарію «Майже 2» («Подобайся» та «Будь досконалим»), як і «Подобайся» та «Будь досконалим» (життєвий сценарій «Невизначений»), стимулюють людину до досягнення певної мети, однак задоволення від цього процесу вона не отримує, адже одна акме-ціль одразу змінюється іншою. У такому разі життєві сценарії, за Е. Берном, є «нешасними» та «невиграшними».

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, нами досліджено, що тактики самопрезентації як короткотривалий поведінковий акт, спрямований на керування враженнями оточуючих, відіграють певну роль у процесі акмеологізації осіб з високим рівнем інтелігентності. Досліджено, що респонденти із високим рівнем інтелігентності, на відміну від респондентів

з низьким рівнем, надають перевагу тактикам асертивного типу самопрезентації, тоді як останні – захисного. Відповідно до результатів акмеопотенціал досліджуваних крізь вимір самопрезентації, зокрема у осіб з високим рівнем інтелігентності, потребує оптимізації, що підтверджує обернений кореляційний зв'язок між показниками життєстійкості та тактикою «Вибачення», яка характеризується гіпервідповідальністю та не завжди виправданим почуттям вини; між показниками смисложиттєвих орієнтацій шкали «Локус контролю - Життя» та такими тактиками самопрезентації, як «Вибачення» та «Прагнення сподобатись», що може супроводжуватись страхом покарання. Виявлений кореляційний зв'язок між показниками самомоніторингу з певними тактиками самопрезентації («Бажання сподобатись», «Повідомлення про досягнення», «Приклад для наслідування», «Вибачення») може спрямувати один із напрямків корекційної роботи у цьому процесі. **Перспективу подальших розвідок** вбачаємо у розробці психолого-акмеологічних технологій для представників української інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Андреев В. И. Проверь себя. Десять тестов оценки интеллигентности, конкурентоспособности и творческого потенциала личности / В. И. Андреев // Народное образование. – 1994. - № 3. С. 64.
2. Гандзілевська Г. Б. Життєві сценарії українських емігрантів (психолого-акмеологічний дискурс): монографія. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2018. – 484 с.
3. Гримов О.А. Самопрезентация и самоидентификация личности в социальных сетях // Будущие исследования: материалы за 9-а международна научна практична конференция. Психология и социология. Музыка и живот. – София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2013. – Т. 21. – С. 20-27.

4. Давидов П.Г. Інтелігентність як ідеологія моральної відповідальності: засоби формування національної інтелігенції. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 95-річчя заснування Донецького національного технічного університету): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції). Красноармійськ : ДВНЗ «ДонНТУ», 2016. С.79-82.
5. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций / Д.А. Леонтьев. – [2-е изд.]. – М.: Смысл, 2000. – 18 с.
6. Молодиченко Т. А. Стратометрическая концепция акмеологизации личности и социальная стратификация общества / Т. А. Молодиченко // Известия Саратовского университета. Новая серия. Сер. Философия. Психология. Педагогика. – 2010. – Вып. 1. – С. 83–87.
7. Оксентюк Н. В. Психологічна генеза рефлексії української інтелігенції : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Наталія Володимирівна Оксентюк. – Острог, 2014. – 20 с.
8. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека : [навч. посіб.] / Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. – К. : Марич, 2009. – 76 с.
9. Baumeister, R. F. (1984). Paradoxical effects of supportive audiences on performance under pressure: The home field disadvantage in sports championships. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 47(1), 85-93.
10. Lee, S., Quigley, B., Nesler, M., Corbett, A. & Tedeschi, J. (1999). Development of a self-presentation tactics scale. *Personality and Individual Differences*, #26, 701-722.
11. Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of personality and social psychology*, # 30, 526–537.

References

1. Andreev, V. I. (1994). Prover sebya. Desyat testov otsenki intelligentnosti, konkurentosposobnosti i tvorcheskogo potentsyala lichnosti [Check Yourself. Ten tests for Evaluation of Intelligence, Competitiveness and Creative Potential of Personality]. *Narodnoye obrazovaniye*, #3, 64 (in Russian).
2. Baumeister, R. F. (1984). Paradoxical effects of supportive audiences on performance under pressure: The home field disadvantage in sports championships. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 47(1), 85-93.
3. Davydov, P.H. (2016). Intelihentnist jak ideolohija moralnoji vidpovidalnosti: zasoby formuvannia natsionalnoji intelihentsiji [Intelligence as an Ideology of Formation of National Responsibility]. *Fenomen ukrajinskoji intelihentsiji v konteksti hlobalnykh transformatsij (do 95-richchia zasnuvannia Donetskoho natsionalnoho technichnoho universytetu): materialy Vseukrajinskoji naukovo-praktychnoji konferentsiji*. Krasnoarmiisk: DVNZ "DonNTU", 79-82.
4. Grimov, O.A. (2013). Samoprezentatsiya i samoidentifikatsiya lichnosti v sotsyalnykh setyakh [Self-Presentation and Self-Identification of Personality in Social Networks]. *Future Research: materials of 9th international scientific and practical conference "Psychology and Sociology. Music and Life*. Sofia: «Бял ГРАД-БГ», 21, 20-27 (in Russian).
5. Handzilevska, H. (2018). Zhyttievi stsenariji ukrajinskykh emigrantiv (psykholoho-akmeolohichnyj dyskurs) [Life Scripts of Ukrainian Emigrants (Psychological and Acmeological Discourse)]. *Ostroh: National University of Ostroh Academy*. 484 p. (in Ukrainian).
6. Lee, S., Quigley, B., Nesler, M., Corbett, A. & Tedeschi, J. (1999). Development of a self-presentation tactics scale. *Personality and Individual Differences*, #26, 701-722.
7. Leontev, D. A. (2000) Test smyslozhiznennykh orientacij [Test «Sense-of-life orientations»]. М.: Smysl (in Russian).
8. Molodychenko, T. A. (2010). Stratometricheskaya kontseptsyja akmeologizatsyi lichnosti i sotsyalnaya stratifikatsyja obshchestva [Stratometric Concept of Acmeologization of Personality and Social Stratification of Society]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Ser. Filosofiya. Psikhologiya. Pedagogika*, 1, 83-87.
9. Oksentiuk, N. V. (2014). Psykholohichna heneza refleksiji ukrajinskoji intelihentsiji [Psychological Genesis of Reflexivity of Ukrainian Intelligence] (Abstract of PhD thesis). Ostroh. 20 p. (in Ukrainian).
10. Tytarenko, T. M. (2009). Zhyttiestijkist osobystosti: sotsialna neobkhdnist ta bezpeka [Life Viability of Personality: Social Necessity and Security]. Kyiv: Marych. 76 p. (in Ukrainian).
11. Snyder, M. (1974). *Self-monitoring of expressive behavior*. *Journal of personality and social psychology*, # 30, 526–537.

Резюме

Гандзилевская Г. Б., доктор психологических наук

Балашов Э. М., кандидат психологических наук

Колесник О. С., магистр психологии

Национальный университет «Острожская академия»

АКМЕОЛОГИЗАЦИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В КОНТЕКСТЕ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ И САМОМОНИТОРИНГА

Статья посвящена исследованию проблемы акмеологизации представителей украинской

інтелекції. Смыслоразностные ориентации и жизнестойкость выделены основными показателями этого процесса. Сконцентрировано внимание на зависимости акмеологизации исследуемых от использования ими тактик самопрезентации. С помощью теста смысловых ориентаций (Д. Леонтьева), который является адаптированной версией теста «Цель в жизни» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо и Леонарда Махолика, Шкалы измерения тактик самопрезентации С. Ли и Б. Куигли, опросника о самооценке жизнестойкости (модификация опросника Фольверга и контактности Т. Лариной), а также коэффициента корреляции Пирсона, эмпирически выявлена обратная корреляционная связь между показателями смысловых ориентаций шкалы «Лocus контроля – Жизнь» и такими тактиками самопрезентации как «Извинения» и «Желание понравиться», между показателями жизнестойкости и тактикою «Извинения».

Ключевые слова: акмеологизация; украинская интеллигенция; тактики самопрезентации; акмеологические ресурсы; самомониторинг.

Summary

Handzilevska H. B. Doctor of Psychological Sciences
Professor of Department of Psychology and Pedagogy
National University of Ostroh Academy

Balashov E. M., Candidate of Psychological Sciences
Professor of Department of Psychology and Pedagogy
National University of Ostroh Academy

Kolesnyk O. S., Master in Psychology
National University of Ostroh Academy

ACMEOLOGIZATION OF REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN INTELLIGENTSIA IN CONTEXT OF SELF-PRESENTATION AND SELF-MONITORING

The article is devoted to the research of the problem of acmeologization of representatives of the Ukrainian intelligentsia. This issue of acmeologization of the Ukrainian intelligentsia representatives is an indicator of changes in a society, which ensures its balanced and sustainable development, and becomes topic under the conditions of reforming the various social, cultural and educational spheres. A particular importance to this issue has been granted in the context of self-presentation, the process of self-expression and self-disclosure through the demonstration of the inner potential. Therefore, the search for effective tactics and techniques of self-presentation, factors and conditions of formation of the constructive strategies of behavior, requires psychological and acmeological researches, which would allow a complex determination of subjective and objective characteristics of a personality in order to more efficiently stimulate their motivation to their life success.

The aim of this article is focused at the empirical research of the tactics of self-presentation as factors of acmeologization of the Ukrainian intelligentsia representatives. The aim has determined the following tasks for the study: to empirically evaluate the peculiarities of acmeological development of a personality with the high level of intelligence; to determine the correlation between the tactics of self-presentation of the Ukrainian intelligentsia representatives with their acme-potential. Life-sense orientations and vitality have been highlighted as the main indicators of this process. The focus has been put on the dependence of acmeologization respondents of the self-presentation tactics. Using the "Life-Sense Orientations Test" (D. Leontiev), the adapted version of the test Purpose-in-Life Test of J. Crambo and L. Maholik (PIL), "Self-presentation of the fairy tales of the questionnaire" by S. Lee and B. Quigley, Questionnaire regarding the self-esteem of Folverg's resilience (T. Larina's modification) and Pearson's correlation coefficient, the inverse correlation between the indicators of life-sense orientations of the Locus of Control-Life scale and such self-presentation tactics as "Apologies" and "Strive be attractive" has been found. In addition, the use of M. Snyder's Self-Monitoring Scale questionnaire has allowed and revealed correlation of self-monitoring indicators with certain self-presentation tactics ("Strive be attractive", "Achievement Report", "Example to Follow", "Apology").

We have evaluated that the self-presentation tactics can be viewed as a short-term behavioral action directed at managing the impressions of others, play certain role in the process of acmeologization of the individuals with high level of intelligence. It has also been evaluated that the respondents with the high level of intelligence, contrary to the respondents with the low level, prefer tactics of the assertive self-presentation type, while the latter ones – the defensive type. According to the results, the acme potential of the respondents through a dimension of self-presentation, in particular the individuals with the high level of intelligence, requires optimization, which has been confirmed by the inverse correlation between the indicators of viability and the tactics "Apology" that can be characterized by hyperresponsiveness.

Such results may indicate that the process of acmeologization among the representatives of the Ukrainian intelligentsia is primarily aimed at a subjective sense of satisfaction with the process of their self-development and self-improvement, rather than receiving an external evaluation. The research results can direct one of the areas of corrective work aimed at optimizing the acmeologization of representatives of the Ukrainian intelligentsia.

Key words: acmeologization, Ukrainian intelligentsia, tactics of self-presentation, acmeological resources, self-monitoring.

*Горбенко Ю. Л., кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка»*

<https://orcid.org/0000-0002-1555-9216>

*Горбенко О. В., Центральний науково-дослідний інститут
озброєння та військової техніки Збройних Сил України*

<https://orcid.org/0000-0001-5809-6699>

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСИВНОГО УПРАВЛІННЯ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ КОНФЛІКТІ

У статті проаналізовані поняття рефлексія, рефлексивне управління, розкриті основні механізми рефлексивного управління. Представлені основні складові рефлексивного управління. Наводяться особливості використання рефлексивного управління у російсько-українському конфлікті. Запропоновані шляхи та наведені приклади протидії у інформаційно-психологічній гібридній війні Росії проти України.

Ключові слова: рефлексія; рефлексивне управління; образ світу; управління; конфлікт.

Постановка проблеми. Агресія Російської федерації проти України є яскравим прикладом використання сучасних технологій ведення війни. Один із класиків китайського мистецтва війни Сунь-дзи у трактаті «Мистецтво війни» зауважив, що «Мистецтво війни полягає в тому, щоб захопити чужу державу неушкодженою; зруйнувати ворожу країну – гірший сценарій. Ліпше – захопити протиборчу армію цілою-цілісінькою, гірше знищити військо ворога» [11, 19]

Цей вислів ілюструє гібридну стратегію ведення війни, що була застосована спочатку при анексії Криму, потім при захопленні окремих районів Донецької та Луганської області. Основний механізм цієї стратегії розроблений В.О. Лефевром у 60-х роках 20 століття під назвою «рефлексивне управління».

У процесі зародження теорії рефлексивного управління можна виділити такі основні періоди:

- дослідницький (початок 1960-х до кінця 1970-х), відбувався у засекречених радянських лабораторіях;
- практичний (з кінця 1970-х до початку 1990-х), розроблявся після переїзду автора до США;
- сучасний (з кінця 1990-х до теперішнього часу).

За період розвитку основних положень цієї теорії з'явилося дуже багато способів, методів та практичних варіантів її застосування у різних сферах від торгівлі та

управління до використання у міжнародних конфліктах.

Україна на собі відчула потужність та ефективність використання рефлексивного управління, результатом якого стала втрата територій при анексії Криму без прямого застосування вогневого ураження. Тому вивчення та аналіз особливостей використання цього методу ведення війни є актуальним та важливим для розробки власної стратегії протистояння Росії у російсько-українському конфлікті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція рефлексивного управління розробляється у багатьох країнах та висвітлюються в широкому полі наукових робіт. Серед найбільш вагомих та фундаментальних можна відмітити праці таких авторів: В.О. Лефєвра, В.Е. Лепського, Т.О. Тарана, Н.И. Турко, Т.Л. Томаса, Г.П. Щедровицького і багатьох інших.

Для розуміння ідеї рефлексивного управління необхідно визначити смисл, який вкладає засновник цієї концепції у поняття рефлексія. За В.О. Лефевром, «рефлексія в її традиційному філософсько-психологічному розумінні – це здатність встати в позицію "спостерігача", "дослідника" або "контролера" по відношенню до свого тіла, своїх дій, своїх думок. Ми розширимо таке розуміння рефлексії і вважатимемо, що рефлексія - це також здатність встати в позицію дослідника по відношенню до іншого "персонажа", його дій і думок».[9, 16] У свою чергу, В.О. Лефєвр вводить поняття система

рефлексії, яке він визначає як «система дзеркал, що багаторазово відображають один одного. Кожне дзеркало – це аналог "персонажу", наділеного своєю особливою позицією. Увесь складний потік відображень дзеркал один в одному буде аналогом процесу рефлексії. Цей приклад добре ілюструє відмінність між соціально-психологічним явищем і фізичним. Падіння олівця - фізичний процес. Але якщо нас цікавить не лише це падіння, а увесь потік віддзеркалень, здійснений персонажами, то ми маємо справу з соціально-психологічним явищем» [9, 17].

Спираючись на представлені вище визначення, можемо навести інтерпретацію категорії рефлексивне управління. За Г.І. Бирштейном це «специфічне інформаційно-психологічне управління зародженням та перетворенням смислів, рішень, інтенцій, цілей, цінностей, образів мислення і психологічних станів супротивника. Таке управління включає перетворення його позицій рефлексій, бачення рефлексії і сліпоти; коротше кажучи, - це управління перетвореннями усієї базової психологічної для рефлексії системи конфлікту цілісного організму що зароджується, розвивається або стагне та гине» [1, 43].

Враховуючи сутність визначення рефлексивного управління, необхідно зазначити, що воно відбувається коли орган управління передає керованій системі спонукання і підстави, які послужать поштовхом досягти бажаного рішення, при цьому важливо створити бажання, що відповідають зовнішній системі, а коли бажання суб'єкта співпадають з тиском зовнішнього світу, він йому підкоряється.

Ілюстрацією та узагальненням вище зазначеного може бути вислів Сунь-Дзи: «У будь якому протистоянні маємо в арсеналі тільки прямі й непрямі стратегії, але їхні зміни й трансформації – безмежні. Непряме та пряме підтримують та підсилюють одне одного так само, як коло без початку й кінця. І кому до снаги їх вичерпати?» [11, 25] Цей вислів підкреслює важливість формування одночасних та узгоджених у часі зовнішніх дій та внутрішніх спонукань та підстав для прийняття рішень.

Російський генерал Н.І. Турко вважає, що рефлексивне управління є інформаційною зброєю, яка важливіша в досягненні військових цілей, чим

традиційна вогнева сила. На його переконання причиною розвалу Радянського Союзу послужило саме використання США можливостей рефлексивного управління. Ми з цим погоджуємось та констатуємо, що протиставлення якісних різноманітних товарів на противагу «сірій масі» та узгоджені «правдиві» радіоканали дали свої паростки, які у подальшому за допомогою «гласності» стали поштовхом до підготовлених перетворень.

У Кримській операції підготовкою було фінансування за окремими збільшеними тарифними розрядами Чорноморського флоту, яке в рази перевищувало оклади офіцерів Збройних сил України. Диверсією було прийняття рішення про територіальний принцип комплектування військових формувань. Поштовхом стало втеча керівництва держави у вирішальний момент.

Актуальність та важливість розгляду поставленої проблеми визначило і мету нашої статті.

Мета статті. Дослідити особливості рефлексивного управління у російсько-українському конфлікті. Розкрити механізми впливу та руйнування ментальних структур у процесі російсько-українського конфлікту та розглянути можливі сценарії розвитку подій в Україні та Росії в умовах інформаційно-психологічного протистояння.

Методи дослідження: контент аналіз інформаційних джерел, узагальнення досвіду застосування рефлексивного управління та вироблення стратегії ведення роботи з нейтралізації наслідків застосування проти України сучасних методів впливу.

Виклад основного матеріалу. В минулому ще не існувало визнаної термінології рефлексивного управління, але протидіючі сторони фактично використовували її. Більше того, на думку Сунь-Дзи: «Той, хто першим досягне використання непрямих і прямих стратегій, - виграє. Це принцип воєнного змагання». [11,32]

У сучасному світі інформаційних технологій той, хто «не досягне використання непрямих і прямих стратегій» програє. По іншому, хто не зможе встати в позицію стороннього спостерігача за своїми думками та думками іншого, буде виконувати нав'язані йому алгоритми дій.

Ми повинні навчитися розпізнавати шкідливу нав'язану інформацію та ставити "фільтри", через які проходять усі дані про зовнішній світ. До механізмів рефлексивного управління можна віднести мистецтво перетворити прямі стратегії на непрямі та непрямі в прямі. Складність цього процесу описував той же Сунь-Дзи: «Немає нічого складнішого за воєнні змагання. І складність цих змагань полягає в тому, що потрібно перетворити непряме на пряме, а несприятливі обставини – на сприятливі» [11,31].

Перетворення непрямого на пряме означає використання та взаємний перехід матеріальних та нематеріальних (психологічних, моральних, духовних) засобів в процесі боротьби. У нашому прикладі, без присутності Чорноморського флоту РФ навряд чи б було можливим проведення психологічної операції з захоплення Криму. Але у кінцевому варіанті захоплення Криму є фатальною помилкою В. Путіна, що, скоріше за все, призведе у подальшій перспективі до її програшу. Для В. Путіна «перемога» у захопленні Криму вже призвела до економічної ізоляції та великих матеріальних втрат на підтримання економіки Криму, будівництво мосту, неможливості відновлення привабливості курорту. І тут матеріальна «вигода» обертається формуванням іміджу країни-агресора з середньовічною психологією загарбання територій та повною втратою довіри у майбутньому.

Безкінечну кількість взаємних перетворень прямих й непрямих стратегій намагаються розкрити сучасні науковці. Так, Клиффорд Рейд розкрив поняття рефлексивне управління через такі складові:

«1) Передача образу ситуації: забезпечуючи супротивника помилковим або неповним знанням ситуації.

2) Створення мети для супротивника: поміщаючи супротивника в позицію, в якій він повинен вибрати мету в нашу користь (наприклад, провокуючи супротивника загрозою, на яку він повинен раціонально реагувати).

3) Формування мети за допомогою передачі образу ситуації: симулюючи слабкість або створюючи помилкову картину.

4) Передача образу власного сприйняття ситуації: забезпечуючи супротивника помилковою інформацією або

порціями правди, заснованої на власному сприйнятті ситуації.

5) Передача образу власної мети: хитрощі баскетбольного гравця є класичним прикладом, де ви змінюєте сприйняття супротивника, коли він замислюється над тим, що ви робите або ви збираєтеся робити.

6) Передача образу власної доктрини: надаючи помилковий погляд на процедури і алгоритми процесу ухвалення рішення.

7) Передача власного образу ситуації, щоб змусити супротивника сформулювати його власну мету: представляючи помилковий образ власного сприйняття ситуації з прийнятим додатковим рівнем ризику.

8) Управління двостороннім протиборством третьою стороною.

9) Управління супротивником, який використовує рефлексивне управління: експлуатуючи можливості розкриття як імітації ініціаторів процесу управління рефлексії.

10) Управління супротивником, який використовує доктрину теорії ігор» [12, 295]

С.А. Комов, використовуючи поняття "інтелектуальні" методи інформаційної війни, фактично перерахував основні елементи рефлексивного управління:

«- відволікання уваги (створюючи реальну або уявну загрозу одній з життєво важливих дислокацій супротивника (флангам, тилу і так далі)...;

- перевантаження (за рахунок надсилання супротивникові великої кількості або великих об'ємів суперечливої інформації);

- параліч (створюючи враження спеціальних погроз життєвим інтересам або найбільш слабким місцям);

- виснаження (примушуючи супротивника виконувати даремні дії і, таким чином, приводячи збройні сили до виснаження ресурсів);

- брехня (провокуючи супротивника передислокувати збройні сили до регіону, якому загрожують під час підготовчих стадій військових дій);

- розкол (переконуючи супротивника, що він повинен діяти всупереч інтересам коаліції);

- заспокоєння (примушуючи супротивника вважати, що швидше здійснюється навчання заздалегідь спланованим операціям, а не приготування

до наступальних дій – і, таким чином, знижуючи його пильність);

- залякування (створюючи сприйняття непереборної переваги);

- провокація (нав'язуючи супротивникові здійснення дій вигідних для вашої сторони);

- пропозиція (пропонує інформацію, яка зачіпає супротивника юридично, морально, ідеологічно або в інших сферах);

- тиск (пропонує інформацію, яка дискредитує уряд в очах населення)» [6, 12].

З точки зору китайської філософії, перемога полягає у перетворенні "порожнечі в повноту" у себе і "повноти на порожнечу" у супротивника. Треба знищити противника «як камінь пробиває яйце», тобто, треба зруйнувати задуми противника як зародок майбутнього бою або збити його з Шляху-Дао, що у китайській системі поглядів означає роз'єднати стратегічне бачення (неба) та тактичний план (землі), тим самим внести хаос в його установки, настрої та задуми. [1, 33]

Росія зробить все можливе щоб не допустити становлення сильного українського суспільства та армії, використовуючи весь арсенал прямої та непрямої дії. Чи може Україна протистояти таким викликам будучи ще у стадії становлення своєї державності?

Україна повинна діяти за принципом: «Непереможність залежить від тебе, вразливість ворога - від нього» [11,22].

Сунь-Дзи підкреслює, що непереможність залежить від нас і тому основну увагу належить спрямувати на формування єдності суспільства та потужної армії. Україна повинна брати на озброєння принципи рефлексивного управління та готуватись до повернення своїх територій взаємоузгодженою прямою та непрямою стратегією, будь яким силовим або несиловим методом.

Одним із перспективних напрямків є використання силових засобів по принципу Сунь-Дзи «найвищий стандарт використання військ полягає у відсутності позицій» [11, 29]. Тобто, це створення висомобільної територіальної оборони у всіх важливих об'єктах здатних одночасно за допомогою малих мобільних груп (3-5 осіб) створювати перевагу у випадковий час та визначеному місті, в тому числі на територіях противника. Ця програма зараз повинна стати пріоритетною, у перспективі

може використовуватись як варіант створення декількох резервних армій з підсиленням важким озброєнням. У стратегічному плані створювати військові союзи зі всіма країнами що мають спільний кордон з Росією.

Росії прийдеться захищатись від пустоти всюди. А за Сунь-Дзи «намагаючись захиститися всюди, недруг по всіх усядах і охляне» [11,29].

Ще один напрямок дії проти Росії стати каталізатором руйнування її зсередини. Чи є недосяжною така стратегія? Самі російські вчені поставили собі діагноз – розвалювання неминуче.

Приведемо декілька цитат провідних російських науковців. Наприклад, один із фундаторів теорії рефлексивного управління Е. Лепский на питання «чи готова Росія стати лідером в створенні нових гуманітарних технологій становлення стратегічних суб'єктів?» Відповідає, що не готова та надає ряд причин такого положення справ: «Головна причина - в її "системній дезорганізації". Серед ознак системної дезорганізованості Росії слід вказати:

- держава не є чітко вираженим суб'єктом управління, воно не сформулоало стратегію розвитку (яка буде зрозумілою і буде прийматися переважною часткою населення), не забезпечило нормальні умови життя своїм громадянам, не гарантує дотримання основних конституційних прав;

- істотну роль в управлінні усіма сферами громадського життя грають корумповані чиновники, кримінал і інші асоціальні елементи;

- "середній клас" і еліти атрофовані, дезорганізовані, не включені в реальні механізми управління і розвитку;

- політичні партії і рухи в основній своїй масі мають бутафорський характер;

- громадські (не політичні) утворення слабо організовані і практично не впливають на соціальні процеси;

- громадяни в переважній більшості соціально пасивні, мають важковирішувані проблеми з самоідентифікацією (державною, етнічною, сімейною та ін.) [8, 12].

До основних механізмів руйнування суб'єктності Росії як держави він відносить:

- зовнішнє перехоплення ініціатив в реформуванні вітчизняної економіки (нав'язування економічних моделей,

неадекватних російським умовам, зтягування в кредитну залежність та ін.);

- професійно організовані низкою країн інформаційно-психологічні операції, спрямовані на "перехоплення" державного управління;

- ангажування лідерів російської системи управління і використання їх для зовнішнього управління Росією;

- створення сприятливих умов для бурхливого зростання корупції в системі державного управління, для перехоплення управління фінансовими угрупованнями і кримінальними структурами» [8, 13].

Як висновок можна привести ще один вислів В.Е. Лепского: «політичний PR в Росії може бути охарактеризований в цілому як явище асоціальне, оскільки ті, хто його здійснюють, не мають власної громадянської позиції, не є суб'єктом соціального розвитку. Політичний PR в Росії є інструментом в руках тих хто має гроші. Поведінка PR - агентів, як правило, регулюється на основі або етики замовника ("хто платить, той і замовляє музику"), або набору технологій з використанням принципу "мета виправдовує засоби". Головна хвороба політичного PR в Росії - його бездуховність і технологоцентричність. Наслідки цієї хвороби проявляються в руйнуванні суб'єктності громадян і держави» [8, 15].

Чи бачать варіанти виходу з цієї кризи російські науковці? Виходячи із аналізу запропонованих механізмів, то ні! Проілюструємо це цитатою того ж науковця В.Е. Лепского з іншого наукового видання: «Незважаючи на величезні повноваження, дуже обмежені управлінські можливості у Президента Російської Федерації. У своїй активності і ініціативності він явно обмежений найвищим рівнем корупції в усіх рівнях влади, а також очевидною невизначеністю підтримки його реформаторських зусиль з боку владних еліт. Сформована стійка думка, що у В.В. Путіна немає управлінської команди односторонців, тому він вимушений часто йти за ходом подій, а не формувати і міняти ситуацію відповідно до свого бачення і розуміння що відбувається в країні. З цієї ж причини Президент вимушений велику частину своїх сил витратити не на управління країною, а на врегулювання стосунків угруповань у владній еліті, що конфліктують за різні види ресурсів.

"Політична вертикаль", створена при "вертикалі влади", більшою мірою є інструментом чиновників, а не президента» [7, 8].

І далі він продовжує «інакше Президент РФ залишиться один в протистоянні з корумпованими угрупованнями чиновників і "вертикаллю безвладдя", яку змете яка-небудь "помаранчево-березова" або феодальна революція» [7, 19].

Всім розповідаючи про залежність рефлексивних процесів від образу світу та образу ситуації, самі вчені не рефлексують головної своєї проблеми – спотворений історичними маніпуляціями образ самої Росії та процесів що відбуваються у світі.

Г.Г. Малинецький у монографії «Стратегічне цілепокладання в ситуаційних центрах розвитку» пише: «Починаючи з 1990-х рр., правляча еліта нашої країни утілювала імператив: Росія увійде на захід як держава. Історія показала помилковість цього імперативу. Захід не хоче і не може прийняти нашу країну у свою цивілізацію, оскільки підвалини, на яких стоять наш і західний світ, різні» [7, 123].

Чим же вони відрізняються? І сам Г.Г. Малинецький відповідає: «Зasadничою в західному суспільстві є концепція закону, яким слід замінити милість і благовоління монархів. У Росії з її неосяжними просторами основою основ були культура і совість. Останнє слово практично не має адекватного перекладу європейськими мовами. В той же час для нашої культури саме совість є найважливішою формою громадської і індивідуальної рефлексії» [7, 123].

Виходячи з цієї думки, совість основа розвитку Росії, а концепція закону заміняє монархів на заході. Римське право та демократичні засади не прижилися в Росії тому, що їм заважає совість, для якої на заході навіть адекватного європейського слова немає.

Може нагадати цим авторам хто вкрав Крим та постійно бреше про війну в Україні (цікаво, що 80% російського електорату в 2014 році підтримувало аморальну крадіжку Криму)? Чи В.В. Путін має совість коли каже, що «хай спробують стріляти коли наші солдати будуть стояти за цивільними». Або коли відповідає "Навіщо нам світ, в якому немає Росії"? [7, 122].

Хто є сьогодні президентом цієї країни і чи може в Росії бути інший президент крім

В.В. Путіна? Відповідь на це питання дає і сам В.В. Путін, який змінив Прем'єр міністра та намагається під себе змінити Конституцію країни.

Тож перспектив реалізації наукових стратегій у життя навряд чи можна очікувати що, в свою чергу, означає поглиблення внутрішньої кризи і Україна повинна на цьому грати, розуміючи, що час працює на нас і перемога залежить тільки від нас. Для цього необхідно щоб нація продовжила активний процес власної рефлексії та згуртувалась навколо ідей самоврядування та національного самовизначення і завершила цей поступ формуванням впливового громадянського суспільства, яке б виробило правові механізми ефективного контролю за владою як місцевою, так і центральною. Незважаючи на сучасні проблеми росту та недостатнього розуміння керівництвом країни вектору розвитку держави, українська нація вже здатна впливати на владу та диктувати напрямки свого розвитку і це найважливіша відмінність від російського сподівання на «батьку» та обвинувачення у всьому злочинців «бояр».

Може все ж таки хоча б вчені, які займаються рефлексивним управлінням, зможуть вийти за межі того мислення, у якому конфлікт зародився? Виявляється, що ні. Загальна історична картина світу, якою їх полонили і в рамках якої вони приймають рішення, залишається спотвореною. Про це ми неодноразово зазначали у роботах «Інформаційно-психологічні та ментальні чинники Російсько - Українського протистояння». «Формирование образа мира как инструмент манипулирования личностью», «Особистість у гібридній війні: психологічний вимір», «Крах проекту Росія: соціально-психологічні чинники»[2;3;4;5].

Російський світогляд перевернутий з точністю до навпаки. Захід, який керується цінностями верховенства права, свободи та совісті, намагається зупинити агресію Росії ціною санкцій їм не вигідним - це зло що руйнує Росію, натомість В.В.Путін єдина «кристально чиста та совісна людина» у всьому світі - головний борець з корумпованими «боярами» що грабують країну.

До смішного доходить коли С.А. Магарил у статті «Політична культура в проєктах російського майбутнього» цитує в епіграфі М.Вебера «Демократія і свобода

зможуть вижити в Росії лише у тому випадку, якщо нація виявить рішучу волю у своєму небажанні не бути стадом баранів»[10, 97]. І далі він намагається розкрити причини такого становища: «Причини, по яких в Росії, і при спадкових монархах, і при комуністичних правителях, і при демократичних президентах - вибудовуються типологічно подібні соціально-владні стосунки, різноманітні. Серед найбільш значущих - масове відтворення соціальної некомпетентності, і тому нездатність населення Росії, навіть багатомільйонної освіченої частини, через політико-правове неучтво, неготовність до політичної самоорганізації і солідарних дій, змусити можновладців існувати у рамках закону»[10, 122].

Отже, причина у всіх одна – готовність або неготовність до політичної самоорганізації і солідарних дій, спрямованих на законний примус можновладців існувати у рамках закону. Аналіз того, що вони говорять про себе і своє світобачення не має реального підґрунтя та формується на підвалинах штучної історії та штучного світосприйняття. Тому не зможуть адекватно пристосовуватись до реалій сучасного світу та відповідних сучасних моделей економічного та соціального розвитку. Ще більш загрозливим для світу може бути спроба побудувати свій світовий порядок, не приймаючи та не розуміючи свого місця в розподілі праці і адекватного світогляду, побудованого на законі та справедливості.

Російська система рефлексивного управління, побудована на брехні та відсутності совісті, не зможе ефективно протистояти або вижити в системі управління, що керується об'єктивними, реальними оцінками процесів. У Росії є два шляхи: визнати історичну правду та відмовитись від імперських зазіхань, та розвиватися своїм унікальним шляхом або бути приреченою до самознищення.

Що до ролі України в цій системі. Україна повинна будувати сильну армію та формувати потужну систему територіальної оборони, готуючись до можливих наслідків розвалу Російської федерації, а саме головне, створювати умови для становлення середнього класу, здатного сформувати опору громадянського суспільства. Головне полягає в тому, що рефлексія це спосіб

обґрунтування цінностей – моральних та естетичних і її основна установка — пізнай самого себе. Нашій країні це складно, але вдається. Чи зможе це російський народ — розсудить історія.

Використовуючи термінологію Сунь-Дзи, несприятливі обставини нападу Росії на Україну ми повинні використати як сприятливі для прискороного становлення громадянського суспільства, яке, як правило, швидше формується при зовнішніх загрозах. При цьому «сприятливі» обставини захоплення Криму стали для Росії достатньо несприятливим тягарем на шиї, в ситуації стагнації економічного розвитку, пов'язаного з тотальною корупцією організованою В.В. Путіним – хто виграє покаже час.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Підсумовуючи, зазначимо, що рефлексивне управління — це управлінська дія, що віддзеркалює віддзеркалення і що відображає своє в іншому, а інше у своєму. Рефлексивне управління як категорія може визначатись як процес продукування, функціонування й об'єктивації смислів, як чинник психосоціального розвитку, як механізм регуляції взаємодії з іншими на всіх рівнях функціонування соціальних систем.

Рефлексивне управління — це управління, в першу чергу, ментальними репрезентаціями світу та управління створенням образу себе (саморефлексія) та іншого у собі (людства).

Досліджуючи особливості рефлексивного управління у російсько-українському конфлікті, ми намагались розкрити механізми впливу та руйнування ментальних структур особистості та суспільства. До таких механізмів відносяться:

- рефлексивне управління відбувається, коли орган управління передає керованій системі спонукання і підстави, які служать поштовхом досягти бажаного рішення, при цьому створюються бажання, що відповідають зовнішній системі;

- рефлексивне управління — це гра за правилами, які створює інша сторона, при цьому ці правила не рефлексуються;

- процес рефлексивного управління повинен бути спрямований на здатність усвідомлювати переконання, здатність аналізувати та адекватно оцінювати й інтерпретувати події і явища навколишнього

світу, розуміння поведінки інших людей, явищ власної свідомості і поведінки;

- для переходу на самостійне управління необхідно відрефлексувати правила та механізми, за якими відбувається побудова думок і стратегій іншого.

- рефлексивне управління існує автономно до моменту формування здатності усвідомити фундамент свого світосприйняття.

До особливостей рефлексивного управління у російсько-українському конфлікті необхідно віднести:

- російський світогляд, перекручений з точністю до навпаки що не дає можливості бачити реальну картину світу;

- необхідна розробка технологій "пробудження" і підтримки рефлексії різних типів суб'єктів, у тому числі громадян і населення Росії;

- необхідно, використовуючи рефлексивне управління що експлуатує мораль, психологічний і інші чинники, впливати на персональні характеристики як українських так і російських керівників з метою їх пробудження для рефлексії загальнолюдських цінностей;

- керування принципом: «непереможність залежить від тебе, вразливість ворога - від нього»;

- застосування «найвищого стандарту використання військ який полягає у відсутності позиції»;

- основним механізмом є перетворення непрямого на пряме, що означає використання та взаємний перехід матеріальних та нематеріальних (психологічних, моральних, духовних) засобів в процесі боротьби;

- розуміння та впровадження ситуації коли несприятливе перетворюється у сприятливе і навпаки;

- українське суспільство зробило вихід в позицію рефлексії свого місця та призначення у історії людства та почало рух у цивілізоване суспільство.

Використання можливостей рефлексивного управління у майбутньому повинно бути пов'язане з продукуванням та постачанням об'єктивних, зрозумілих, несуперечливих, доступних і належних за обсягом знань і уявлень про світ, оточення і самого себе. Формування розуміння впливу культури, цінностей та технологій на образ себе в світі як цілісної системи.

Список використаних джерел

1. Бирштейн Б.И. Стратегемы рефлексивного управления в западной и восточной культурах / Б.И. Бирштейн, В.И. Боршевич // Рефлексивные процессы и управление. – 2002. – М. «Когито-Центр», Т. 2. – №. 1. – С. 27-45. Москва когито центр
2. Горбенко Ю. Л. Особистість у гібридній війні: психологічний вимір / Ю. Л. Горбенко // Психологія і особистість. – 2017. – № 2 (12). – С. 30–39.
3. Горбенко Ю.Л. Інформаційно-психологічні та ментальні чинники Російсько - Українського протистояння. / Ю.Л. Горбенко, А.Ю. Горбенко // Вісник Національного університету оборони України: Зб. Наукових праць. – К.: НУОУ, 2015. – № 1(44) – С. 50 – 57.
4. Горбенко Ю.Л. Крах проекту Росія: соціально-психологічні чинники. / Ю.Л. Горбенко, А.Ю. Горбенко // Вісник Національного університету оборони України: Зб. Наукових праць. – К.: НУОУ, 2017. – № 1(48) – С. 51 – 59.
5. Горбенко Ю.Л. Формирование образа мира как инструмент манипулирования личностью / Ю.Л. Горбенко // Материалы X Международной научной конференции "Инновации в технологиях и образовании", (г. Белово 17-18 марта 2017 г) / Филиал КузГТУ в г. Белово. – Белово: Изд-во филиала КузГТУ. – С.139-143.
6. Комов С. А. О способах и формах ведения информационной борьбы /С.А. Комов //Военная мысль. – 1997. – №. 4. – С. 12-18.
7. Лепский В.Е. Проблема субъектов российского развития / В.Е. Лепский // Стратегическое целеполагание в ситуационных центрах развития / Под ред. В.Е. Лепского, А.Н. Райкова. М.: Когито-Центр, 2018. – 320 с.
8. Лепский В.Е. Становление стратегических субъектов: постановка проблемы / В.Е. Лепский // Рефлексивные процессы и управление. – М.. «Когито-Центр», 2002. – Т. 2. – №. 1. – С.5-23.
9. Лефевр В. А. Рефлексия./ В. А. Лефевр – М.. «Когито-Центр», 2003. – 496с.
- 10.Магарил С.А. Политическая культура в проектах российского будущего /С.А. Магарил // Стратегическое целеполагание в ситуационных центрах развития / Под ред. В.Е. Лепского, А.Н. Райкова. М.: Когито-Центр, 2018. – 320 с.
- 11.Сунь-Дзи Ч. Мистецтво війни /Сунь-Дзи Ч.//Львів: Видавництво Старого Лева. – 2019.– 108с.
- 12.Clifford Raid. Reflexive Control in Soviet Military Planning /Clifford Raid. // Soviet Strategic Deception, edited by Brian Dailey and Patrick Patker, (Stanford, CA: The Hoover Institution Press), pp. 293–312.

References

1. Byrshtein, B.Y., Borshevych, V.Y. (2002). Stratagemy refleksivnogo upravleniya v zapadnoy i vostochnoy kulturakh. Refleksivnye protsessy i upravlenie, 1, 27-45.
2. Horbenko, Yu. L. (2017). Osobystist u hibrydnii viini: psykholohichnyi vymir. Psykholohiia i osobystist, 2 (12), 30–39.
3. Horbenko, Yu. L., Horbenko A. Yu. (2015). Informatsiino-psykholohichni ta mentalni chynnyky Rosiisko - Ukrainskoho protystoiannia. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 1(44), 50 – 57.
4. Horbenko, Yu. L., Horbenko A. Yu. (2017). Krakh proektu Rosiia: sotsialno-psykholohichni chynnyky. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 1(48), 51 – 59.
5. Horbenko, Yu. L. (2017). Formirovanie obraza mira kak instrument manipulirovaniya lichnostyu. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya "Innovatsii v tekhnologiyakh i obrazovanii", 139-143.
6. Komov, S. A. (1997). O sposobakh i formakh vedeniya informatsionnoy borby. Voennaya mysl, 4, 12-18.
7. Lepskiy, V.Ye. (2018). Strategicheskoe tselepolaganie v situatsionnykh tsentrakh razvitiya. Kogito-Tsentr.
8. Lepskiy, V.Ye. (2002). Stanovlenie strategicheskikh subektov: postanovka problemy. Refleksivnye protsessy i upravlenie, 1(2), 5-23.
9. Lefevr, V. A. (2003). Refleksiya. Kogito-Tsentr.
10. Magaril, S.A. (2018). Strategicheskoe tselepolaganie v situatsionnykh tsentrakh razvitiya. Kogito-Tsentr.
11. Sun-Dzy Ch. (2019). Mystetstvo viiny. Vydavnytstvo Staroho Leva.
12. Clifford Raid. Reflexive Control in Soviet Military Planning // Soviet Strategic Deception, edited by Brian Dailey and Patrick Patker, (Stanford, CA: The Hoover Institution Press), pp. 293–312.

Summary

Summary

Horbenko Yu. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University*

Horbenko O., *Central scientific research institute of armaments and military equipment of Armed Forces of Ukraine*

FEATURES OF REFLEXIVE MANAGEMENT IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT

In the article the concepts of reflection, reflexive management are analyzed, the basic mechanisms of reflective management are revealed. The main components of reflexive management are presented. The features of the use of reflexive management in the Russian-Ukrainian conflict are given. The ways and examples of counteraction in the information-psychological hybrid war of Russia against Ukraine are offered.

The Russian Federation's aggression against Ukraine is a prime example of using the modern warfare technologies. Ukraine has felt the power and efficiency of using the reflective management, the result that the territories of Crimea are lost without direct using the fire.

The scientific novelty is that we are trying in the first time to analyze the events unfolding in Ukraine from the point of view of reflective management. Studying and analyzing the features of using this method of warfare is relevant and important for the development of the own confrontation strategy against Russia of the Russian-Ukrainian conflict.

***Purpose of the article:** to explore the features of reflexive management of the Russian-Ukrainian conflict. To reveal mechanisms of influence and destruction of mental structures in the process of Russian-Ukrainian conflict and to consider possible scenarios of events in Ukraine and Russia in the conditions of information-psychological confrontation.*

***Research Methods:** content analysis of information sources, generalization of the experience of using reflexive management and development of a strategy of work to neutralize the consequences of using modern methods of influence against Ukraine.*

***The practical importance** of the exploration is in the justification of the need to formulate own strategy of waging war against the aggressor.*

To sum up, reflexive management is the management, in the first place, of mental representations of the world and the management of the creation of self-image (self-reflection) and others in themselves (humanity).

Features of reflective management of the Russian-Ukrainian conflict include:

- the Russian worldview, distorted to the contrary, which makes it impossible to see the real picture of the world;*
- it is necessary to develop of technologies of "awakening" and support of reflection of different types of subjects, including citizens and population of Russia;*
- it is necessary to influence the personal characteristics of Ukrainian and Russian leaders in order to awaken them to reflect human values, using reflective management that exploits morality, psychological and other factors;*
- managing the principle: "invincibility depends on you, the enemy's vulnerability - on him";*
- the application of "the highest standard of using the troops, which is the absence of position";*
- the main mechanism is the transformation of the indirect into the direct, which means the using and mutual transition of tangible and intangible (psychological, moral, spiritual) means in the process of struggle;*
- understanding and implementing the situation when the adverse turns into the favorable and on the contrary;*
- Ukrainian society has entered to position of reflection own place and destination in the history of humanity and started its movement into a civilized society.*

Using the reflective management capabilities in the future must be related to the production and supply of objective, clear, consistent, accessible and relevant knowledge and ideas about the world, the environment and oneself. There is the formation of understanding of the culture's influence, values and technologies on the image of oneself in the world as a whole system.

***Keywords:** reflection; reflexive management; the image of the world; management; conflict.*

*Dmytrenko M. Y., Doctor of Philosophy, Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8338-4032>*

*Kryshchal M. A., Ph. D. in Psychology, Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0701-4731>*

*Golovchenko S. I., Ph. D. in Economics,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6782-5221>*

FORMING FIRE-FIGHTERS' PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL READINESS TO DEAL WITH THE CONSEQUENCES OF EMERGENCY

Стаття присвячена особливостям професійної психологічної підготовки пожежників-рятувальників до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Проаналізовано професійну діяльність та патогенні фактори, що викликають фізіологічний і психоемоційний стрес пожежників-рятувальників. Автори доходять висновку, що ефективна професійна діяльність в умовах ризику залежить від рівня сформованості у працівників основних компонентів психологічної готовності: мотиваційного, когнітивного, волевого, регуляторного (емоційного) і типологічного.

Ключові слова: пожежник, рятувальник, професійна психологічна підготовка, надзвичайна ситуація, наслідки надзвичайної ситуації, професійна діяльність

Research problem formulation. The professional activity of the specialists of the fire and rescue services, dealing with the consequences of emergencies, takes place in special conditions and is characterized by the influence of a considerable number of stressful factors, the influence of which, in the case of insufficient development of professionally important qualities, leads to a decrease in the efficiency of the activity, professional burnout and psychosomatic disorders. One of the determining factors for training fire-fighters is effective professional and psychological training. The process of active social and psychological training helps to develop self-awareness, change the nature of needs, influence the choice of values, and shape attitudes to social norms [9, p. 64-67]. It allows you to counteract the deformity of the individual, objectify uncontrolled attitudes that destructively affect the nature and content of communication and, thus, open the prospect of reviving the plasticity of mental organization of the subject.

Rescue fire-fighters perform rescue work related to fire fighting, floods, natural disasters and other unforeseen accidents, and also deal with the consequences of accidents [5, p.17-42]. Rescue work is dangerous and requires

trustworthy cooperation – a wrong decision or behaviour can pose threat on health, life or property of the rescuer or others. The activity of fire-fighters is associated with significant physical and neuro-mental stress, caused by a high degree of personal risk, responsibility for people and the preservation of material values, with the need for decision-making in times of scarcity [1]. In addition, the activity of fire-fighters takes place in extremely unfavourable conditions, characterized by high temperatures, the presence of toxic substances in the environment, which requires the use of personal protective equipment. And periodic round-the-clock duty is a violation of the normal sleep pattern, which contributes to the development of pathological processes. These circumstances contribute not only to the development of fatigue, negative functional conditions, but also can be a cause of disease and injury [2, p. 318]. The representative of the profession must know the rules of first aid, have strong psyche, high stress resistance because events do not develop unpredictably, and not all people can be saved, sometimes they die in the eye, and this must be endured [3].

Analysis of the latest research and publications. Professional characteristics of rescue workers and fire-fighters, their

psychological and physiological features have been studied by V. Moliako, M. Smulson, V. Alatogortsev, N. Nayenko, etc. They relate to the theory of unity of the psyche and activity developed in domestic psychology by B. Ananiev, L. Vyhotsky, G. Kostiuk, O. Leontiev, B. Lomov, etc. Theoretical aspects of general and genetic psychology, which reveal the patterns of personality development as a subject of one's own life activity have been outlined by S. Rubinstein, S. Maksymenko, etc. Theoretical ideas about integrative personality approach to psychological analysis of activity have been offered by B. Ananiev, V. Merlin, K. Platonov, S. Rubinstein, etc. Psychological systematic research of activity has been conducted by S. Hellerstein, V. Dylerski). Systemic and structural approach to the study of psychological readiness for activity has been investigated by O. Hanushkin, M. Diachenko, L. Nersesian, V. Pushkin, O. Safin, M. Tomchuk, M. Korolchuk and others.

The purpose of the research. The purpose of the research is to analyze professional activities of firefighters as well as the unfavourable influence of pathogenic factors and determine conditions of firefighters' professional psychological readiness to deal with the consequences of emergency.

Research methods. Theoretical and empirical research methods have been used. Theoretical methods include the analysis of the papers by the domestic researchers and generalization of the obtained information. Observation, questioning, testing have been applied for the experimental part of the study.

Main body. The activities of fire-fighters are accompanied by adverse effects of physical, chemical, psychological and other pathogenic factors that cause severe physiological and psycho-emotional stress. Emergency conditions are characterized by a strong traumatic impact of events, adventures and circumstances on the psyche of the fire-rescuer [4, p.55]. Characterized by varying degrees of suddenness, scale, it can serve as a source of both objective and subjectively conditioned stress. Rescuer must be able to use the rescue equipment, know the safety, and be able to work at altitude. It is necessary to have excellent health, physical strength.

A specific stress factor for the fire-fighters' professional activity is the alert mode when carrying daily combat duty. In some fire situations, the anticipation of the fire is

accompanied by a reaction that may exceed the response that occurs during fire-fighting. During his work shift, the fire-rescuer is in a state of constant readiness to hasten to the scene in the event of a crisis to resolve it.

The work of fire-fighters and rescuers is associated with high physical loads, which are caused by the high rate of work during the evacuation of victims, dismantling of structures and equipment, laying of hose lines, work with fire-fighting equipment, evacuation of material assets, etc. Under these conditions, rescue fire-fighters work in special equipment, only the standard uniform of the fireman weighs about 30 kg, and with it you need to go down to the poles to the car, move quickly, manoeuvre during fire, walk up to the upper floors. Sometimes it is necessary to work in unusual poses (lying, crawling, etc.), in the conditions of limited space, in a non-breathable medium at a weight of a gas mask up to 15 kg. High smoke density can limit the visibility around. The activities of fire-fighters are accompanied by adverse effects of physical, chemical, psychological and other pathogenic factors that cause pronounced physiological and psycho-emotional stress [7].

Emergency conditions are characterized by a strong traumatic impact of events, adventures and circumstances on the psyche of fire-fighters. This impact can be a powerful and one-off event of life and health threats, explosions, knowledge crashes, etc., or multiple, requiring adaptation to constantly stress sources. Strenuous physical work in conditions of high temperature and humidity can cause disturbance of water-salt balance, thermoregulation of the body, headaches, unwillingness to move, inhibition of reactions. Reduction of oxygen concentration and the presence of combustion products (toxic gases released during combustion) have a poisonous effect on the body of workers. A. Osypov analyzes the data of experimental studies, which show that after fire extinguishing, staff efficiency is reduced to 76%. The indicators of fatigue assessment after daily alternation with fire fighting range from 54 to 68 relative units that corresponds to the fifth and sixth categories of labour difficulty [10].

The dynamics of performance and the degree of fatigue of the personnel of the fire department, specifics of operational and service activity indicate that the work of a fire-fighter belongs to the categories of hard and very hard

work according to the severity criteria. Experience shows that fire-fighters who do not have sufficient ability to work in the fire service, not only master this activity during a much longer period than others, but also have poorer performance than others, most often make mistakes, have less reliability at work. Taking into consideration all the variety of professionally important qualities we can distinguish between the most important ones which are applied to nearly any type of work. These qualities include: responsibility, self-control, professional self-esteem and several specific ones – emotional resilience, anxiety, risk-taking, etc. Personality traits that are able to regulate the level of functional status while on duty are of particular interest. Most often, this quality is emotional stability, which allows the employee of fire and rescue service to maintain the necessary physical and mental capacity in emergency conditions. Emotional stability allows dealing with stress more effectively, apply the acquired skills confidently and calmly, make adequate decisions quickly. Stress-resistant individuals are characterized as active, not impulsive, persistent in overcoming difficulties. In contrast, emotionally unstable individuals are self-centered, pessimistic, and irritable, perceiving the environment as hostile and tend to focus on irritants associated with danger. Emotional stability can be conditioned by motivation and level of aspirations to achieve high results, as well as by a sign of emotional experience, its duration and depth. An important role in professional activity is played by self-esteem; its inadequacy reduces the reliability of work in non-standard conditions [6].

Self-esteem largely determines the formation of other professionally important qualities. Thus, risk aversion is often caused by inadequately overestimated self-esteem. Highly anxious individuals are more sensitive to emotional distress, difficult to come out of this state, they often have emotional disorders of a neurotic nature. Anxiety is directly related to the risk of neurosis. Psychological resilience is more revealed in individuals with little anxiety. These individuals are more rational and with less emotional stress able to overcome the stressful situation. They are characterized by a higher mobility of mental processes, which offers greater opportunities for adaptation. Anxious people, on the contrary, appear to have typical rigidity of personal qualities and mental

functions, difficulty of social contacts, which hinders the implementation of a rational and adequate program of mental adaptation. Features of neurodynamics and some properties of temperament are also significant in many types of professional activity. It has been found out that people with a strong nervous system on the part of the disorder have a greater tendency to strenuous activity than people with a weak nervous system, characterized by higher anxiety and lower self-esteem. The dependence of activity efficiency on the properties of the nervous system is obvious. The state of stress experienced by fire and rescue workers in extreme conditions dramatically exacerbates the effects of people with weak nervous systems and does not affect people with severe nervous systems. Rescuers with a weak nervous system achieve higher results in preventative work. Introversion and extraversion are also professionally important for fire-fighters. Extroverts tend to experience the most monotony, fatigue-prone compared to introverts when working with limited external contacts and monotony [11]. The necessary mental properties of a person are developed in the course of his professional activity or offset by other properties through special techniques and methods of action. Only in extreme and emergency cases, which include fires, the requirements for individual mental properties increase sharply, at the same time, many compensation mechanisms do not work. And if emergencies often occur in professional activity, there is a need to screen people who meet the psychological characteristics of the requirements of the activity, or in the redistribution of their jobs, taking into account individual psychological prerequisites. Psychograms of fire-fighters can be divided into the leading groups, which include the following psychological qualities:

- courage;
- the ability to take responsibility in difficult situations;
- self-confidence;
- the ability to make the right decision not having the necessary information and time to comprehend it;
- the ability to evaluate strengths and capabilities objectively;
- the ability to maintain high activity for a long time;
- the ability to distribute attention when performing several actions, functions, tasks;

- self-control in conflicts;
- the ability to connect with new people quickly;
- the ability to accommodate people, inspire confidence in them;
- the ability to find the right tone, appropriate form of communication depending on the psychological status and individual characteristics of the interlocutor;
- risk propensity.

These qualities are manifested depending on the specifics of the tasks performed and are related to the success of professional activity. As the subjects of activities, fire-fighters develop personal qualities that are expressed in risk aptitude and resilience. At the same time, as they become professional, there is a decrease in risk aversion. Stress resistance of fire fighters and rescue workers increases showing the development of adaptation to the profession, to the conditions of professional activity.

Risk aptitude and stress resistance are correlated with vigour and plasticity, which characterizes the level of the employee's need for discovering the world, the thirst for professional activity, the desire and the degree of involvement in mental and physical work during elimination of the consequences of emergencies and ease of switching from one thing to the other in extreme conditions. It emphasizes the speed of transition from one way of thinking to the other in the process of interaction with the visual environment.

Professional activity contributes to the development of this type of personality, which is dominated by purely masculine qualities associated with the development of activity, motivation to achieve, the choice of situations in which to exercise physical and social activity. They are characterized by positional activity, high level of vitality, confidence, positive self-esteem, high achievement motivation, high search motivation, and quickness in decision making. Professional activity contributes to the formation of the type of personality in which the masculine traits are

associated with the search for situations aimed at the realization of human life activity. Thus, for the work of fire-fighters and rescuers a whole set of professionally important qualities, both individually-dynamic (reaction rate, emotional stability, etc.), and personal is required. They include courage, willingness to risk, determination, etc. At the same time, the professional activity of fire fighters and rescue workers leads to the development of their professionally important qualities such as stress resistance; courage; social introversion).

Conclusions. Thus, psychological readiness is a specific psychological entity that has a complex dynamic structure between which there are functional dependencies. Psychological readiness is largely determined by the persistent mental characteristics that characterize the psychological composition of the individual [8, p. 29-31].

Successful service activity depends on the level of employees' basic components of psychological readiness: motivational, cognitive, will, regulatory (emotional) and typological. Their purposeful formation significantly influences the success of the performance of official tasks in risk conditions.

Formation of psychological readiness of fire-fighter and rescuers for emergency operations can be implemented during specially organized psychological and pedagogical measures during the period of official training. The organization of work on the formation of psychological readiness of employees has a positive impact on the success of their work.

The research proves that the profession of a fire-fighter and rescuer has specific features, which include high level of danger, high level of trauma, high level of stress, riskiness, high level of responsibility, uncertainty of a situation, actions in conditions of limited space and time deficiency. All this leads to the development of high requirements for professionally important qualities of fire-fighters.

Список використаних джерел

1. Абабков В.А., Перре М. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. – СПб.: Речь, 2004. – 166 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1980. – С.318.
3. Белоусов Р. А. Педагогические условия формирования коммуникативной компетентности молодых офицеров: автореф. дис. канд. пед. наук. – Йошкар – Ола, 2002. – 24 с.
4. Богданов С. Психологический статус спасателей МЧС / С. Богданов, О. Рыбников // Гражданская защита. – 2001. – №2. – С. 55.

5. Брушлинский Н.Н., Семиков В.Л. Проблемы создания и функционирования аварийных служб // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 1990. - №1. – С. 17-42.
6. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека. СПб.: Питер, 2005.
7. Карпухина А.М. Психологические и психофизиологические пути повышения эффективности деятельности. – К.: РДЭНТП, 1990. – 19 с.
8. Корнейчук Ю., Глебов В., Соловов. Ю. и др. Психологическая подготовка // Гражданская защита. – 2002. - №7. – С. 29-31. 85. Корнейчук Ю., Глебов В., Соловов. Ю. и др. Психологическая подготовка // Гражданская защита. – 2002. - №8. – С. 38-41.
9. Корольчук М.С. Шляхи та заходи психофізіологічного забезпечення професійної діяльності // Матеріали Республіканської конференції УВС МВС України. – К.: - 1995. - С.64-67.
10. Лысенко В.И., Тимченко А.В., Яковенко С.И. Посттравматические стрессовые расстройства. - К.: Чернобыльинтеринформ, 1988. – 31 с.
11. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. Справочник практического психолога. – М.: ЭКСМО, 2005. – 960 с.

References

1. Ababkov V. A., Perre M. (2004) Adaptatsia k stress. Osnovy teorii, diagnostiki, terapii. [Adaptation to stress. Fundamentals of theory, diagnosing and therapy]. SPb, 166 s. [in Russian]
2. Andreeva G. M. (1980) Sotsialnaia psikhologiya [Social psychology]. M., S. 318 [in Russian]
3. Belousov R. A. (2002) Pedagogicheskie uslovia formirovaniia kommunikativnoy kompetentnosti molodykh ofitserov [Pedagogical conditions of forming communicative competence of young officers] (Abstract of PhD thesis). Yoshkar-Ola, 24 s. [in Russian]
4. Bogdanov S., Rybnikov O. (2001) Psikhologicheski status spasateley MChS [Psychological status of rescuers of the Ministry of Emergency] Grazhdanskaya zashchita. №2, S. 55 [in Russian]
5. Brushlinski N., Semikov V. (1990) Problemy sozdania i funktsionirovaniia avariinykh sluzhb [Problems of the emergency services creation and functioning]. Problemy bezopasnosti pri chrezvychainykh situatsiiakh. №1, S. 17-42 [in Russian]
6. Iliin Ye. P. (2005) Psikhofiziologia sostoyaniy cheloveka [Psychophysiology of a human state] SPb.: Piter [in Russian]
7. Karpukhina A.M. (1990) Psukhologicheskie i psikhofiziologicheskie puti povysheniia effektivnosti deyatelnosti [Psychological and psychophysiological ways of increasing activity efficiency]. – K.: RDENTP, 19 s. [in Russian]
8. Korneychuk Yu., Glebov V., Solovov Yu. (2002) Psikhologicheskaya podgotovka [Psychological training]. Grazhdanskaya zashchita. №7, S. 29-31. [in Russian]
9. Korolchuk M. S. (1995) Shliakhy ta zakhody psukhofiziologichnoho zabezpechennia profesiynoi diialnosti [Ways and measures of providing professional activities] Materialy Respublikanskoii konferentsii UVS MVS Ukrainy. – K., S.64-67. [in Ukrainian]
10. Lysenko V., Timchgenko A., Yakovenko S. (1988) Posttravmaticheskie stressovye rasstoistva [Posttraumatic stressful conditions]. K.: Chernobylinterinform, 31 s. [in Russian]
11. Malkina-Pykh I. (2005) Ekstremalnye situatsii [Extreme situations]. Spravochnik prakticheskogo psihologa. M.: EKSMO, 960 s. [in Russian]

Резюме

*Дмитренко М., доктор философских наук, профессор,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени героев Чернобыля Национального
университета гражданской обороны Украины*

*Крышталъ Н., кандидат психологических наук, профессор,
Черкасский институт пожарной безопасности имени
героев Чернобыля Национального университета
гражданской обороны Украины*

*Головченко С. И., кандидат экономических наук,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени героев Чернобыля Национального университета
гражданской обороны Украины*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ РАБОТНИКОВ ПОЖАРНОЙ ОХРАНЫ К ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ

Статья посвящена особенностям профессиональной психологической подготовки пожарных-спасателей к ликвидации последствий чрезвычайной ситуации. Проанализирована профессиональная

деятельность и патогенные факторы, которые приводят к физиологическому и психоэмоциональному стрессу пожарных спасателей. Авторы приходят к выводу, что эффективная профессиональная деятельность в условиях риска зависит от уровня сформированности у работников основных компонентов психологической готовности: мотивационного, когнитивного, волевого, регуляторного (эмоционального) и типологического.

Ключевые слова: пожарный, спасатель, профессиональная психологическая подготовка, чрезвычайная ситуация, последствия чрезвычайной ситуации, профессиональная деятельность

Summary

Dmytrenko M., Doctor of Philosophy, Professor
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
Kryshchal M., Ph. D. in Psychology, Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
Golovchenko S., Ph. D. in Economics, Cherkasy Institute
of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National
University of Civil Defence of Ukraine

FORMING FIREFIGHTERS' PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL READINESS TO DEAL WITH THE CONSEQUENCES OF EMERGENCY

Introduction. The article considers the problem of forming fire-fighters' professional psychological readiness to deal with the consequences of emergency. The authors highlight that effective professional and psychological training is one of the determining factors for training fire-fighters.

Purpose. The purpose of the research is to analyze professional activities of fire-fighters as well as the unfavourable influence of pathogenic factors and determine conditions of fire-fighters' professional psychological readiness to deal with the consequences of emergency.

Methods. Theoretical and empirical research methods have been used. Theoretical methods include the analysis of the papers by the domestic researchers and generalization of the obtained information. Observation, questioning, testing have been applied for the experimental part of the study.

Originality. Having analyzed domestic research papers, the authors point out that separate aspects of the above problem have been explored so far. They include the study of professional characteristics of rescue workers and fire-fighters, integrative personality approach to psychological analysis of activity, systemic and structural approach to the study of psychological readiness for activity, etc. A special investigation on forming fire-fighters' professional psychological readiness to deal with the consequences of emergency becomes relevant.

Conclusion. The authors conclude that psychological readiness is a specific psychological entity that has a complex dynamic structure between which there are functional dependencies.

The research proves that the profession of a fire-fighter and rescuer has specific features, which include high level of danger, high level of trauma, high level of stress, riskiness, high level of responsibility, uncertainty of a situation, actions in conditions of limited space and time deficiency. All this leads to the development of high requirements for professionally important qualities of fire-fighters.

Successful activity depends on the level of employees' basic components of psychological readiness: motivational, cognitive, will, regulatory (emotional) and typological.

Keywords: fire-fighter, rescue worker, professional psychological training, emergency, consequences of emergency, professional activity.

*Закалик Г. М., старший викладач кафедри
теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка».
<https://orcid.org/0000-0001-6387-8871>*

*Легендзевич Г. Я., старший викладач кафедри
теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»*

МОТИВАЦІЯ ДОМАГАНЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ

Стаття присвячена питанню мотивації домагань як початкового компонента успішної діяльності студентів закладів вищої освіти. Визначено, що мотивація домагань, зокрема у навчанні, сприяє досягненню успіху і в майбутній діяльності молоді. Зокрема, більшість орієнтована на здобуття майбутньої професії та отримання фахових знань. Неуспішна особистість переважно інфантильна, що гальмує досягнення успіху.

Ключові слова: освітня діяльність; студент; мотивація досягнення; емоційне переживання; неуспіх; невдача; страх перед невдачею.

Постановка проблеми.

Становлення особистості та її розвиток як індивідуальності з притаманними психологічними характеристиками практично завжди є результатом освітнього процесу, який починається ще у шкільні роки, але активно формується упродовж усього навчання в ЗВО. У цьому процесі одним із цікавих аспектів є вивчення мотивації домагань, оскільки вона може розглядатися рушієм майбутніх досягнень та успіху особистості.

У психології існує два напрями, у межах яких аналізуються механізми успішної діяльності людини. Перший – біологічно орієнтовані теорії обдарованості, автори яких вважають, що причинами успіху особистості є біологічні особливості індивіда. У здобутті успіху має значення інтелект, духовне оволодіння значущими для особистості сферами, а досягнення успіху залежить від здібностей, знань, умінь та навичок. Для успішного задоволення своїх потреб людині необхідно володіти мотиваційною компетентністю – готовністю особистості вирішувати поставлені завдання зі знанням що і як робити.

Порівняно недавно мірилом здібностей людини до успіхів у певній сфері професійної чи іншої діяльності був інтелектуальний коефіцієнт IQ. Однак сьогодні він поступається місцем емоційному коефіцієнту EQ – здатності людини чути власні почуття, контролювати сплески емоцій, уміння прийняти правильне рішення, залишаючись спокійним, оптимістично

оцінювати усю складність ситуації. З огляду на це коефіцієнт EQ став новим ключем до успіху: особистість з високим EQ здатна активно просуватися у кар'єрному рості.

Другий напрям, який дозволяє проаналізувати механізми успішної діяльності і базується на основі досліджень людських факторів ефективної діяльності, детермінант соціального і професійного успіху особистості. Було доведено, що її продуктивність залежить не лише від здібностей, підготованості до певного виду діяльності, але й від рівня мотивації, характеру мети і бажання працювати. Концепція мотивації досягнень є основою для більшості вчень зарубіжної соціальної психології і становить актуальність дослідження в молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Мотивація як сукупність причин психологічного характеру є одним з основних понять, які пояснюють поведінку і дозволяють зрозуміти її спрямованість та активність. Мотивація відносно стійка та індивідуально неповторна система мотивів і комплекс факторів, що спонукають і направляють дії людини. Відповідно, мотив можна визначитись як спонука до активності.

Що потрібно для того, щоб досягти бажаної мети? Для цього знадобляться наступні складові: особистісний потенціал; внутрішня мотивація; сприятливі обставини. Але не варто вважати, що при відсутності будь-якої складової людина втрачає можливості досягти бажаного.

Мотивацію називають двигуном прогресу. Люди пізнавали себе і світ, вдосконалювали свої знаряддя праці, змінювали довкілля, причому нерідко ціною власного життя. Якщо людина знає, навіщо і заради чого повинна щось зробити, і розуміє, в чому полягає сенс її роботи, вона досягне бажаного. Вона вже мотивована на досягнення.

Застосовуються різні способи мотивації, які можна умовно розподілити на три групи: *соціальна мотивація* (вона необхідна для активізації діяльності персоналу) – це система заходів, що включає моральне, професійне і матеріальне стимулювання діяльності працівника; *мотивація до навчання*, що застосовується для різновікових груп і в її основі лежить заохочення людей до навчального процесу, пізнання, дослідження і виявлення певних закономірностей, наприклад розвитку суспільства, техніки, тощо та *самотивація*.

І. А. Смолякова та О. В. Кізь зазначають, що навчальна мотивація ґрунтується на потребі, яка стимулює пізнавальну активність студента, його готовність до засвоєння знань. Потреба не визначає характеру діяльності, а предмет окреслюється тоді, коли студент починає навчатися (Смолякова і Кізь, 2017). Самомотивація – це система властивостей особистості і діяльності студента, що дозволяє йому мотивувати себе до праці, породжує можливості у засвоєнні навчальної програми (знань, понять, умінь, навичок тощо) (Психологія, 2001).

Особливе місце належить мотивації досягнень або домагань (фр. *motif* – причина, що спонукає, лат. *movere* – рухати), що є одним з різновидів мотивації діяльності, пов'язаної з потребами індивіда досягати успіхів і уникати невдач.

Генрі Мюррей під мотивом досягнення розумів стійку потребу в досягненні результату в роботі, прагнення до подолання перешкод; розвитку сили; намагання зробити щось складне якнайкраще і швидше. Мотивація досягнення є побічним продуктом більш фундаментальних соціальних мотивів.

Дослідження Д. Макклелланда за допомогою тесту ТАТ (Г. Мюррей) дозволили виявити індивідуальні розбіжності в мотивації досягнення. Перш за все, розвиток мотивації досягнення залежить від особливостей соціалізації, зокрема, ціннісних орієнтацій, сприятливих умов виховання й

благополучного середовища, відповідно до теорії соціального навчання. Роль батьків – створити сприятливі умови для становлення мотивації досягнень. А заохочення автономії та особистісні досягнення сприяють швидшому економічному розвитку країни (Макклелланд, 2007).

На основі аналізу наукової літератури нами виявлено, що поняття мотивації та мотиву мають досить різноманітні трактування ученими, зокрема, як намір, уява, переживання (Л. І. Божович), потреба, схильність (Х. Хекхаузен), установка (Д. Н. Узнадзе), предмети зовнішнього світу (О. М. Леонтьєв), умови існування (В. К. Вілюнас), внутрішні детермінанти діяльності (Р. С. Вайсман, В. К. Вілюнас), стосунки, відносини (В. М. Мясищев, В. С. Мерлін), особистісні диспозиції – стійкі властивості особистості (М. Ш. Магомед-Емінов, К. К. Платонов) (Закалик і ін., 2019).

Мотивація досягнення (N-Achievement) у психології також визначається по-різному. Зокрема, Ф. Макклелланд трактує її як прагнення проявити на високому рівні власні здібності і докладені зусилля для досягнення успіху (Макклелланд, 2007); Дж. Аткинсон вважає, що це здатність переживати гордість за свою любов до праці при досягненні успіху (Аткинсон, 2006); Б. Вайнер вказує на прагнення отримати більше інформації про себе (Weiner, 1980). Водночас, Х. Хекхаузен дає різні визначення мотивації досягнення: це і когнітивна диспозиція, й індивідуально-специфічні способи функціонування процесів мотивації, що включають інформаційний процес і «систему оцінювання» (Хекхаузен, 2003).

Дж. У. Аткинсон зауважив, що в мотивації досягнення виявляються дві тенденції – прагнення до успіху і прагнення уникнути невдачі й обидва є важливими видами мотивації людини.

При домінуванні мотивації прагнення до успіху суб'єкт здійснює якісь дії, при домінуванні уникнення невдачі – схильний нічого не робити. Причому ці дві тенденції взаємодіють з очікуваннями, домаганнями і цінностями. Якщо очікування успіху або велике, або мале, спонукальна цінність дії незначна. Якщо суб'єкт не вірить в свій успіх, то він не буде докладати зусиль. Якщо успіх гарантований, то також немає потреби старатися. Те ж саме правило працює відносно прагнення уникнути неуспіху. Якщо очікування невдачі велике, то є

підстави уникати виконання завдання. Водночас, якщо невдача при виконанні легкого завдання дуже принизлива для суб'єкта, котрий прагне уникнути невдачі, то він схильний відмовлятися від вирішення легких завдань (Аткінсон, 2006).

Співвідношення між прагненням до успіху й уникненням невдачі розуміється по-різному. Наприклад Д. Аткінсон вважав, що це взаємовиключні полюси на шкалі «мотиву досягнення», і якщо суб'єкт орієнтований на успіх, то він не зазнає страху перед невдачею (навіпаки, якщо орієнтований на уникнення невдачі, то у нього слабо виражене прагнення до успіху). Інші доводять, що виразно виражене прагнення до успіху цілком може поєднуватися з не менш сильним страхом невдачі, особливо якщо вона пов'язана для суб'єкта з якими-небудь тяжкими наслідками. Тому мова йде про переважання суб'єкта на високому або низькому рівні прагнення до успіху або уникання невдачі.

Мотивація ґрунтується на двох категоріях: потреби – відчуття фізіологічної або психологічної нестачі чого-небудь і винагороди – те, що людина вважає цінним для себе (вона може бути внутрішньою і зовнішньою).

Суттєвий внесок у вивчення мотивації та розвиток теорій мотивації зробили українські вчені. Зокрема, М. Вольський, який трактував політичну економію як науку про людину та її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і духовних, в тому числі моральних, потреб. З цих позицій він критикував визначення політичної економії як науки про обмін і вважав за необхідне поліпшувати фізичні, моральні та інтелектуальні умови існування людини (Закалик і ін., 2019). Г. М. Цехановецький – виступав проти узагальнень А. Сміта про людську поведінку, стверджуючи, що багато людей намагається поліпшити своє становище не тільки власною працею, а й за рахунок інших.

М. І. Туган-Барановський засуджував історичний матеріалізм за ігнорування «ідеальних мотивів людської поведінки» і перебільшення ролі економічного інтересу і значення класової боротьби. Ним, одним із перших у світі, запропонована чітка класифікація потреб. Реалізація мотивації через потреби зображалася так: *потреби* породжують *інтереси* і *мотиви*, що провокують певну *поведінку* і як *результат* – людина досягає *мети* та отримує *винагороду*.

Такий розподіл потреб М. Туган-Барановського перегукується з теорією потреб А. Маслоу. На думку М. Туган-Барановського, мотиви та інтереси негосподарського роду мали особливий вплив на розвиток господарства, оскільки люди часто віддавали перевагу корисному. Особливе значення у розвитку економіки мають раціональні почуття, національна належність, моральні погляди, духовність (Закалик і ін., 2019). Його концепції стали підґрунтям розробленої Дж. М. Кейнсом теорії прогнозування ринкової кон'юнктури, проведення ефективної економічної політики.

На думку С. С. Занюка (Занюк, 2002), мотивація досягнення виступає детермінантою успіху і тісно пов'язана із самооцінкою та рівнем домагань особистості. Успіх у діяльності залежить не тільки від здібностей і знань, а й від мотивації, прагнення самостверджуватись, досягати високих результатів. Чим вищий рівень мотивації, чим більше мотивів спонукають людину до діяльності, тим більше зусиль вона схильна докладати у роботі.

За А. М. Губіною, мотивація досягнення визначає потенційні можливості особистості, обсяг та інтенсивність її вкладу в науково-технічний прогрес, активність або пасивність суб'єкта в професійній діяльності. Вона формує своєрідну «траєкторію» руху соціально-психологічних установок, зумовлює професійний розвиток спеціаліста. Мотив досягнення успіху – намагання людини досягти успіхів у діяльності і спілкуванні (Губіна, 2008).

Різноманіття мотивів людської діяльності визначається різноманітним комбінацій, які утворюються різними думками і почуттями людини. С. Д. Максименко відзначає, що люди, у яких сильніше виражено прагнення до досягнення успіхів домагаються в житті більшого, ніж ті, у кого воно виражене слабо або відсутнє взагалі (Максименко і Соловієнко, 2010). Є. П. Ільїн вважає, що мотив досягнення показує, наскільки людина прагне до підвищення рівня своїх можливостей. А успішність людської діяльності визначається трьома чинниками: силою мотивації (прагненням до успіху), наявністю в ціннісній системі людини цінностей досягнення, а також освоєнням необхідних навичок і умінь (Ільїн, 2000). Мотивація досягнення є виробленим у психіці

механізмом досягнення, що діє за формулою: мотив «прагнення успіху» – активність – мета – «досягнення успіху». Мотив досягнення відбиває потребу особистості усіма доступними засобами досягти бажаного результату.

Водночас, мотив уникнення невдач – відносно стійке намагання людини уникати невдач у життєвих ситуаціях, пов'язаних з оцінюванням результатів її діяльності іншими. Мотивація уникнення невдачі розглядається як вироблений у психіці механізм уникнення невезінь, промахів, що досягається нерідко будь-якими шляхами і засобами. Для особи, з переважанням мотивації уникнення невдач, головне не допустити чи уникнути помилки, навіть ціною сильної трансформації головної мети, її повного або часткового недосягнення.

У людини основні типи поведінки, які спрямовані на досягнення успіху, складаються досить рано – десь між третім і тринадцятим роками життя і формуються як під впливом батьків, особливо матері, так і під впливом середовища. Зокрема, доведено, що в ранньому віці (3-5 років) мотивація, орієнтована на успіх, складається, якщо успіх заохочується похвалою батьків.

Доля людини, її становище в суспільстві багато в чому залежать від того, яка мотивація домінує в неї. Суб'єкт із сильним мотивом домагань характеризується наполегливістю у досягненні мети, схильністю ставити віддалені цілі, не задовольнятися отриманим результатом, нескладним завданням і легкодосяжними цілями, для нього головне в житті – це переживання радості успіху внаслідок досягнення високих результатів. Мотивація складає суб'єктивну цінність та привабливість успіху в діяльності.

Таким чином, мотивація домагань має вирішальне значення у прагненні до успіху і його досягненні. Тому її вивчення у студентської молоді має важливе значення у визначенні подальшої долі молоді людини як успішної особистості.

Методи дослідження.

З метою вивчення мотивів та рівня мотивації у студентів у роботі використані метод спостереження та метод бесіди, а також методики «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» (модифікація А. А. Реана, В.А. Якуніна) та опитувальник «Мотивація успіху і страх невдачі» (А. Реана), що лежать в основі

діагностики психічного розвитку людини в період ранньої дорослості.

У дослідженні взяли участь 94 студенти-психологи, які навчаються на 3-му курсі закладу вищої освіти. Вік -18-19 років. Результати статистично опрацьовані у MS Excel.

Студентам було запропоновано вибрати п'ять найбільш значущих для них мотивів навчання, відповідно до методики «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» та проаналізувати їх з мотивацією до успіху та уникненням невдач за опитувальником «Мотивація успіху і страх невдачі» (А. Реана).

Виклад основного матеріалу.

Особистість і діяльність утворюють психологічну систему, в якій розвиток однієї складової веде за собою розвиток іншої, і навпаки. У процесі організації діяльності відбувається формування нових якостей особистості. Мотиваційна сфера безпосередньо опосередковує як когнітивну, так і афективну підсистеми особистості. Мотиваційні стани виникають в результаті численних взаємодій різних змінних, до яких належать потреби, спонукальна цінність, мета.

У ході дослідження виявлено, що характерними мотивами навчання були (результати подані за рангами привабливості): «стати висококваліфікованим фахівцем» (35% досліджуваних), «забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності» (28%), «постійно отримувати стипендію» (17%), «отримати інтелектуальне задоволення» (12%), «отримати диплом» (8%).

Тобто найбільшу мотиваційну спрямованість студенти поклали на здобуття знань і фаховість у майбутній роботі, що мало б забезпечити їх успішність у майбутньому – у професійній діяльності.

Водночас 17 % студентів вважали навчання є стимулом отримання стипендії, що може підкріплюватися інтелектуальним задоволенням – для 12% досліджуваних і в подальшому для 8% з них – отримання диплому.

За методикою А. Реана виявлено, що для 64 % респондентів характерні високі показники щодо мотивації успіху – вони набрали від 15 до 19 балів. Саме у них навчання спрямоване на отримання фахових знань та на їх основі стати висококваліфікованими спеціалістами.

Водночас, для 17% респондентів більша перевага віддана уникненню невдач. Вони отримали 8-6 балів, що свідчить або про певну тенденцію мотивації на невдачу (8 балів), або ж таки про схильність до уникнення невдач – страх перед невдачею (7-6 балів).

Мотивація успіху, носить позитивний характер. При такій мотивації дії особистості спрямовані на досягнення позитивних результатів. Особистісна активність залежить від потреби в досягненні успіху.

Мотивація страху перед невдачею відноситься до негативної сфери. Даний тип мотивації спонукає людину перш за все уникнути осуду та покарання. Очікування неприємних наслідків – ось що визначає її діяльність. Ще нічого не зробивши, така особистість вже боїться можливого провалу і думає, як його уникнути, а не як досягти успіху (Закалик і ін., 2019). Тобто, говорити про мотивацію діяльності можна лише при характеристиці дорослої людини, яка діє свідомо.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Для зрілої особистості мотивація успіху пов'язана більше із задоволенням не вітальних, а швидше вищих потреб – самоствердження, самореалізації, самоактуалізації тощо. Це зазвичай, притаманне активній та ініціативній особистості, яка зустрічаючись з перешкодами активно шукає способи їх подолання. Продуктивність діяльності і ступінь її активності в меншій мірі залежать від зовнішнього контролю. Така особистість відрізняється наполегливістю в досягненні мети. Вона схильна планувати своє майбутнє на значні проміжки часу. Для неї значущою є внутрішня винагорода, яку дає сама робота – це її змістовність і значущість; відчуття

самоповаги, почуття успіху за досягнуті результати. Найбільш простий спосіб забезпечення внутрішньої винагороди – створення відповідних умов роботи і точна постановка завдання.

Водночас, зовнішня винагорода виникає не від самої роботи, це визнання суспільством – символи статусу і престижу, похвали і визнання, додаткові виплати (у нашому випадку – отримання стипендії).

Проблема неуспіху або невдачі має цікавити дослідників, оскільки дуже часто її підвалини закладаються вже на рівні першої соціальної інституції – сім'ї, коли у дитину закладають тільки боротьбу на перемогу. Але дитині потрібно закладати зовсім інше: поряд із прагненням перемоги, вона має розуміти, що кожен вибір, який вона робить перед початком роботи або відбір, який здійснюється перед змаганням – це вже є вияв того, що вона краща.

А перемога і успіх – це як шампанське у пляшці – на дні багато місця, та й бульбашки нуртують не так активно. Чим ближче до горловини – простору меншає, бульбашок збирається багато, але не всі вони мають здатність вийти першими на поверхню. Ось так і перемога, успіх, слава чи будь що інше не для всіх одночасно. Перемагає спритніший, гнучкіший, сильніший духом.

Якщо цього не усвідомити змалечку, то залишається інфантильність, що є гальмом на шляху до успіху, а таку особистість очікують хіба що розчарування, негативні емоції і переживання, збайдужіння і відкидання прагнення йти вперед.

Перспективним, на наш погляд, є вивчення динаміки уявлень про успіх та відчуття успішності з віком, а також більш глибоке вивчення особливостей, які впливають на відчуття успішності в особистостей ранньо-юнацького віку.

Список використаних джерел:

1. Аткинсон Дж. Теория о развитии мотивации. М. : Акварель. 2006. 367 с.
2. Губіна А. М. Простір мотиваційного успіху у професійному самовизначенні особистості. *Актуальні проблеми психології*: [зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової]. К. 2008. Т. XV, част. 1. С. 213–218.
3. Закалик Г. М., Терлецька Ю. М., Шувар Н. М. Психологія розвитку та успіху особистості: навч. посіб. Львів: Львівська політехніка. 2019. 488 с.
4. Занюк С. С. Психологія мотивації. К. : Либідь. 2002. 304 с.
5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб. : Питер. 2000. 411 с.
6. Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб. : Питер. 2007. 627 с.
7. Максименко С. Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. К.: МАУП. 2000. 256 с.
8. Психологія: Підручник для студентів / за ред. член-кор. АПН України Ю. Л. Трофименко. К.: Либідь. 2001. 560 с.

9. Смолякова І.А., Кіз' О.В. Вивчення мотивації успіху та боязні невдач у студентів коледжу. *Фізико-математична освіта*. 2017. Вип. 4(14). С. 92-96.
10. Хекхаузен Х. Мотивация деятельности. СПб.: Питер. 2003. 860 с.
11. Weiner B. Human motivation. N.Y.. 1980. 428 p.

References:

1. Atkynson Dzh. (2006). *Teoryya o razvytyu motyvatsyy* [Theory of the development of motivation]. M. : Akvarel' [in Russian].
2. Hubina A. M. (2008). Prostir motyvatsiynoho uspiyku u profesynomu samovyznachenni osobystosti. [Space of motivational success in professional self-determination of personality]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi – Actual problems of psychology*. Kyiv, XV, 1 [in Ukrainian].
3. Khokhauzen KH. (2003). *Motyvatsyya deyatel'nosti* [Motivation of activity]. SPb.: Pyter [in Russian].
4. Maklalland D. (2007). *Motyvatsyya cheloveka* [Motivation of a person]. SPb. : Pyter [in Russian].
5. Maksymenko S. D., Soloviyenko V.O. (2000). *Zahal'na psykholohiya: Navch. posibnyk*. [General psychology: Teaching. manual]. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
6. Smolyakova I.A., Kiz' O.V. (2017). Vychennya motyvatsiyi uspiyku ta boyazni nevdach u studentiv koledzhu [Studying the motivation for success and the fearful failures of college students]. *Fiziko-matematychna osvita – Physical-mathematical education*, 92-96 [in Ukrainian].
7. Trofymenko YU. L. (2001). *Psykholohiya: Pidruchnyk dlya studentiv* [Psychology: Textbook for students]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
8. Weiner B. (1980). *Human motivation*. N.Y. [in English].
9. Yl'jn E.P. (2000). *Motyvatsyya y motyvy* [Motivation and motives]. SPb. : Pyter [in Russian].
10. Zakalyk H. M., Terlets'ka YU. M., Shuvar N. M. (2019). *Psykholohiya rozvytku ta uspiyku osobystosti: navch. posib*. [Psychology of development and success of the individual: Teach. manual]. L'viv: L'vivs'ka politekhnika [in Ukrainian].
11. Zanyuk S. S. (2002). *Psykholohiya motyvatsiyi* [Psychology of motivation]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].

Summary

Zakalyk H. M., Senior Lecturer of the Department of Theoretical and Applied Psychology
Lviv Polytechnic National University

Legendzevich G. Ya., Senior Lecturer of the Department of Theoretical and Applied Psychology
Lviv Polytechnic National University

MOTIVATION OF CLAIMS AS AN IMPORTANT COMPONENT OF ACHIEVEMENTS OF SUCCESS BY STUDENTS YOUTH

This article is devoted to the question of achievement motivation, as initial component of successful activity of students of higher educational institutions. Effort to learn can become a desire to succeed. Article concept - the educational process is a platform for motivation for self-improvement, professional growth of the individual and success in the future.

Purpose: to find out the peculiarities of the influence of the motivation of appeals to achieve young people success.

The research uses **methods** of observation and conversations, "Methods of studying the motives of students educational activity" (modified by A. A. Rean, V. A. Yakunin) and the questionnaire "Motivation for success and fear of failure" (A. Rean).

Results. This research indicates, that students, which are concentrated on success in education are more active and enterprising and, as a rule, optimistically hoped to success. They are responsible in work and if encounter with barriers they are ready to search for ways to overcome obstacles. Their focus helps to increase the productivity of their actions, and their perseverance contributes to the achievement of the goal. It is the motivation to achieve success that determines their attitude towards learning - as an important factor and opportunity to become a highly qualified worker and specialist in their field of activity. Only for some students studying is an opportunity to receive a compensation in the form of a scholarship, and in the future - a diploma. Changing a student's attitude towards his own "I" to a positive one, can in the process of his learning help to avoid failures and accompany the achievement of success. For this, he needs to adequately assess real progress. Emotional experience of failures, avoidance of mistakes, fear of failure has a real display on his condition and reaction to all events to which he is involved, and affects the manner of his behavior in society.

Conclusions. The motivation for seeking education helps to achieve success in the future of young people. In particular, the majority is focused on obtaining a future profession and obtaining professional knowledge. Predominantly unsuccessful personality is infantile, which becomes a brake on the road to success.

Keywords: learning activity; student; motivation of achievement; emotional experience; failure; fear is before a failure.

**ВПЛИВ РЕФЛЕКСІЇ НА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

У статті подано теоретичний аналіз понять компетентність, рефлексія, професійна рефлексія, рефлексивна компетентність, розглянуто історичний аспект дослідження рефлексії в психології та проведено аналіз наукової літератури з проблеми дослідження. Обґрунтовано значимість рефлексії як умови формування суб'єктивності і визначено місце рефлексивної компетентності в структурі професійної компетентності.

Ключові слова: компетентність; професійна компетентність; рефлексія; професійна рефлексія; рефлексивна компетентність.

Постановка проблеми.

Актуальність дослідження обумовлена збільшенням уваги до проблеми формування професійної рефлексії в розрізі суспільно-гуманітарних наук. Важливість оволодіння вміннями професійної рефлексії підкреслюється багатьма дослідниками, оскільки вона сприяє адекватній самореалізації майбутнього фахівця в професійній сфері через пізнання власних можливостей, якостей, і як наслідок, їх розвиток.

Як показує практика, сучасні умови професійної діяльності вимагають від офіцерів ЗС України вміння швидко реагувати на виникаючі завдання, приймати нестандартні рішення, передбачити наслідки прийнятих рішень.

Офіцер повинен мати не тільки достатню компетентність для вирішення професійних завдань у мирний і воєнний час, він повинен вміти швидко орієнтуватися в мінливій обстановці і адаптуватися до неї, приймати управлінські рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемі компетентності фахівця серед вітчизняних і зарубіжних науковців приділяли увагу Г. Артюшин, В. Байденко, Н. Дем'яненко, О. Дубасенюк, Г. Єльнікова, Е. Зеєр, І. Зязюн, Н. Кузьміна, Н. Ничкало, О. Овчарук, О. Пометун, Дж. Равен, В. Свистун, В. Сластьонін, А. Хуторської, В. Ягупов та інші. У працях зазначених науковців визначається сутність компетентності фахівця, а також основні аспекти професійної компетентності.

Мета дослідження - розглянути сутність професійної рефлексії та її роль у професійній діяльності офіцерів ЗС України.

Методи дослідження. Оглядово-аналітичне дослідження наукових джерел.

Виклад основного матеріалу.

Для визначення професійної компетентності офіцера ЗС України, необхідно з'ясувати сутність поняття «компетентність». Враховуючи його іноземне походження, для визначення ми звернулися до словників іноземних мов, у яких компетентність тлумачиться як 1) «володіння знаннями, які дозволяють судити про щонебудь, висловлювати вагому, авторитетну думку» [23, 315]; 2) «поінформованість, обізнаність, авторитетність» [24, 282].

А. Хуторський поняття «компетентність» визначає, як поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано міркувати про сферу діяльності й ефективно в ній діяти [31, 59].

У роботах, виконаних під керівництвом Л. Петровської, компетентність розуміється як базова відповідність особистості розв'язуванню задач, які постають перед нею у процесі діяльності [14]. Більшість авторів, посилаючись на В. Дьоміна, визначають компетентність як «рівень умінь особистості, що відображає ступінь відповідності визначеної компетенції та дозволяє діяти конструктивно в мінливих соціальних умовах» [6].

На думку відомих українських науковців (Л. Долинська, О. Лозова, С. Максименко) компетентність необхідна для того, щоб забезпечити процес використання отриманих у досвіді знань та умінь для вирішення певних проблем [4], [10], [11].

В роботах іноземних дослідників поняття «компетентність» часто визначається через поняття «здатність». Так Т. Холенд пов'язує компетентність зі здатністю особистості виконувати специфічну діяльність за визначеним стандартом [37]. Р. Боятцис компетентність прирівнює до здатності

використовувати наявні знання та вміння в нових ситуаціях професійного життя. Ці здатності стосуються не тільки виконання, але й планування та організації всієї діяльності [34]. Досить лаконічне визначення поняття «компетентність» дає Дж. Бурджоні з колегами, визначаючи її як здатність і бажання виконувати завдання [35], а М. Малдер – як здатність домагатися певних досягнень у діяльності [38]. А. Фурнхем спробував дати узагальнююче визначення, пов'язавши компетентність із фундаментальними здібностями та вміннями, необхідними для успішної роботи [36].

Аналіз існуючих визначень поняття «компетентність» привів нас до розуміння компетентності як цілісної інтегральної характеристики, сукупності компетенцій, заснованих на знанні і придбаному досвіді, яка проявляється в практичній діяльності в єдності з особистими якостями.

Важливим для нас є визначення поняття «професійна компетентність» та «військово-професійна компетентність» щодо офіцера збройних сил. Аналіз наукових досліджень з цієї проблеми дозволив нам прийти до висновку, що перші системні дослідження професійної компетентності військових розпочали зарубіжні вчені. Так, Самуел П. Хантінгтон у роботі «Солдат і держава» досліджує проблему військового професіоналізму, розкриває сутність та зміст цього феномена через єдність таких компонентів, як компетентність, відповідальність, відданість власній справі. Компетентність автор розглядає як складову професіоналізму, відмінну рису професіонала від звичайного виконавця [8, 18].

С. Саркесьян, аналізуючи компетентність у сфері забезпечення безпеки країни, визначає її як широту мислення, не обмежену військовими міркуваннями, що дозволяє враховувати соціальні та політичні наслідки військових рішень, і вірно розуміти необхідність первинного рішення питань [8, 18].

Карл Е. Вуоно, генерал армії США, визначає сутність професійної компетентності як досконале знання власної справи. Поняття професіонала на особистісному рівні він визначає як керівника, який є професійним військовим спеціалістом, несе відповідальність за солдат та підрозділи, має обов'язки щодо захисту нації та суворо дотримується етичних норм [8, 18].

Відтак, зарубіжні дослідники вважають: професійна компетентність формується

здебільшого внаслідок практичної діяльності та професійного самовдосконалення.

Для успішного здійснення військової діяльності, на сьогоднішній день необхідним є наявність у офіцера сформованої професійної компетентності, як здатності до ефективного вирішення завдань що виникають в ході здійснення військової служби.

Б. Тухватуллін в своєму дисертаційному дослідженні зазначає: «Військово-професійна компетентність - інтегративна якість майбутніх офіцерів, що являє собою сукупність професійно значущих якостей, здатність і готовність вирішувати професійні проблеми і завдання, які виникають в службово-бойовій діяльності, з використанням знань, навичок, умінь, утворених системою ключових компетентностей, що складаються в процесі навчання і розвиваються в діяльності» [29].

О. Караяні так визначає професійну компетентність офіцера: «Професійна компетентність офіцера-вихователя – це певний рівень знань, навичок і умінь, що дозволяє йому самостійно виконувати професійні обов'язки, забезпечуючи відповідність процесуальної та результативної сторін діяльності нормативним вимогам» [7, 5].

На думку О. Антонова, Л. Маслак професійна компетентність офіцера радіоінженерної спеціальності має такі компоненти:

- Концептуальний (військово-професійні знання);
- Інструментальний (професійні уміння та навички);
- Інтегративний (поєднання теорії та практики при вирішенні професійних проблем);
- Контекстуальний (розуміння соціального та культурного середовища, у якому здійснюється професійна діяльність);
- Комунікативний (стиль спілкування, уміння ефективно використовувати письмові та усні засоби спілкування) [16, 154].

Є. Бударін, використовуючи комплексний підхід, визначає такі структурні компоненти професійної компетентності військового спеціаліста зв'язку:

- професійний досвід;
- уміння системно сприймати професійну реальність;
- здібність вільно орієнтуватися в предметній області;
- технологічність;
- уміння інтегруватися з «іншим» досвідом;

- креативність;
- здатність до рефлексії.

Цей автор наголошує, що перераховані компоненти професійної компетентності можна розглядати як тісно взаємопов'язані і нормативно необхідні для успішної діяльності спеціаліста в сучасних умовах [2, 7-8].

Дослідження, присвячені професійній компетентності, все більше апелюють до рефлексії, розглядаючи її і як змістовний елемент, і як умову її розвитку [5, 59]. Рефлексією регулюються усі компоненти професійної компетентності. Завдяки рефлексії особистістю фіксуються цілі, процес і результат своєї професійної діяльності, а також усвідомлення тих внутрішніх змін, які в ній відбуваються, усвідомлення себе як особистості, що змінюється. Хочемо зазначити, що одним із структурних компонентів військово-професійної компетентності офіцера ЗС України є рефлексивні вміння, які полягають у здійсненні самостійного збору, аналізу, обробки та інтерпретації необхідної інформації, придбання й інтегрування нових знань шляхом самоосвіти, вміння всебічно оцінювати обстановку будь-якого рівня складності (виділяти найбільш актуальні фактори і проблеми, в т.ч. в умовах неповної або обмеженої інформації, в новому або незнайомому середовищі), впевнено приймати обґрунтовані рішення (передбачити наслідки і нести особисту відповідальність за їх прийняття), організовувати і практично втілювати рішення в життя (досягати поставлених цілей у мирний і воєнний час) на основі глибоких знань можливостей, форм і способів застосування своїх сил та засобів і противника.

Основне підґрунтя для виокремлення рефлексивної компетентності військового спеціаліста ми знайшли у дослідженні В. Ягупова [33], де аргументовано доведено, що офіцер, який веде активну військову діяльність, повинен уміти обмірковувати та проектувати свої дії, прогнозувати результати, оцінювати досягнуте, зіставляючи результат із поставленою перед собою метою. Саме цим ми керувалися, обравши рефлексивну компетентність як важливий компонент у структурі професійної компетентності офіцера ЗС України.

Традиційно рефлексивну компетентність розглядали як важливий компонент професійної компетентності або професійної діяльності [21, 77]. Проте мало хто з дослідників вивчав рефлексивну компетентність як самостійне утворення

психіки, що визначає результативний аспект рефлексивної активності.

У другій половині ХХ століття виокремилися декілька підходів до вивчення рефлексивної компетентності особистості: як складової професійної компетентності особистості (М. Головань, А. Деркач, В. Зазикін, Н. Кузьміна, А. Маркова, З. Сейдаметова та ін.); як рівня організації професійної компетентності (Д. Бауме, Е. Тейлор, В. Ховел, А. Чепмен, Дж. Чиверс, Г. Чизем, Д. Шон та ін.); як професійно важливої якості, що позитивно впливає на процеси індивідуально-професійного розвитку (І. Войтик, О. Гуляєва, І. Єліна, В. Зданюк, Л. Калініна, Ю. Кушеверська, І. Остапенко, О. Поліщук, Г. Полякова та І. Стеценко, В. Раскалінос, С. Степанов, І. Семенов, І. Ульяніч, Т. Яркіна та ін.); як метакомпетентності, що визначають продуктивність будь-якої форми діяльності (Ю. Бабаян, А. Деркач, В. Желанова, В. Метасєва, К. Нор, І. Ульяніч та ін.).

Так О. Поліщук визначила рефлексивну компетентність як «професійну якість особистості, що дозволяє найбільш ефективно і адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує процес розвитку і саморозвитку, сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності» [18, 30]. Дане поняття, на думку дослідниці, повинно зайняти своє місце в низці вже розроблених понять, таких як «рефлексія», «рефлексивність», «рефлексивна готовність», «рефлексивна культура» та ін. Таке визначення є найбільш універсальним, тому його використовують більшість дослідників. Схоже визначення рефлексивної компетентності надала і В. Раскалінос, визначаючи її як обізнаність фахівця щодо «процесів актуалізації особистості, реалізації рефлексивних здібностей в осмисленні й подоланні стереотипів мислення й утворенні нового інноваційного змісту» [17, 179].

І. Єліна визначає два напрями аналізу діяльності, які забезпечуються структурами рефлексивної компетентності: за змістом та за способом реалізації. Тому головною функцією рефлексивної компетентності, є усвідомлення свого визнання та засобів його реалізації, а також ретельний аналіз результатів своєї діяльності з метою визначення їхньої соціальної цінності [9, 311].

М. Лук'янова розглядає рефлексивну компетентність у структурі рефлексивної культури, як обширне інтегративне утворення.

За підходом В. Сластеніна, рефлексивна культура є системотворчим фактором професіоналізму, що включає сукупність здібностей, способів і стратегій, які забезпечують усвідомлення і подолання стереотипів особистісного досвіду, переосмислення та подолання проблемних ситуацій, що виникають у процесі розв'язання професійних задач [22].

О. Савченко у своїх працях розглядає рефлексивну компетентність як інтегративне утворення, що формується в процесі рефлексивного досвіду особистості та забезпечує високу продуктивність реалізації рефлексивності як загальної здібності за рахунок переведення потенційних форм в актуальні результати та досягнення [20].

С. Михеєв розглядає рефлексивну компетентність як важливу складову загальної професійної компетентності (разом із самооцінкою, аутопсихологічною компетентністю та здатністю до саморегулювання) управлінців. Дослідник розмежовує рефлексивну та аутопсихологічну компетентності як різні форми. Під «рефлексивною компетентністю» в більшій мірі розуміється здатність до самоаналізу та переосмислення своєї діяльності, адекватної самооцінки рівня розвитку своїх здібностей. Аутопсихологічна компетентність розглядається автором як «здатність здійснювати продуктивне самопізнання, самооцінку, самодіагностику, що дозволяє ефективно і довільно здійснювати саморегуляцію, позитивно направляти процеси самомотивації, і, насамкінець, саморозвитку» [12].

Рефлексивна компетентність – це професійна якість професіонала, що полягає передусім в обізнаності фахівця щодо процесів актуалізації особистості, реалізації рефлексивних здібностей в осмисленні й подоланні стереотипів мислення й утворенні нового інноваційного змісту. Особливо велика роль рефлексивної компетентності у переосмисленні особистісного та професійного досвіду, що сприяє формуванню нових професійних еталонів і стандартів, які стимулюють розвиток. Рефлексивна компетентність, за визначенням С. Степанова, – це «професійна якість особистості, яка дозволяє ефективно та адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує розвиток і саморозвиток, сприяє творчому підходу в професійній діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності» [28, 266].

На підставі аналізу існуючих визначень поняття «рефлексивна компетентність» Г. Полякова запропонувала визначати її як інтегративну властивість особистості, що характеризується ступенем засвоєння рефлексивних компетенцій (як визначених вимог до діяльності), що включає готовність та здатність людини використовувати знання, вміння, навички, професійний та життєвий досвід [15].

Українські дослідниці Ю. Бабаян та К. Нор запропонували досліджувати рефлексивну компетентність як метаутворення, яке виступає «одним із ключових чинників особистісного та професійного розвитку в різних сферах людської діяльності», визначає ефективність розвитку всіх інших видів компетентності [1, 24].

Співвідносячи рефлексивну компетентність з іншими видами, що досліджуються в психології, неможливо не погодитись з А. Деркачем, який відзначає, що вона являє собою метаяпоняття, тобто метакомпетентність, що за допомогою механізму рефлексії забезпечує своєчасне коректування й адекватний розвиток всіх інших видів компетентності [3, 681].

Саме завдяки розвитку рефлексії, як зазначає С. Михеєв, людина отримує можливість «перевести практичні обмеження в самоосвітню задачу і спланувати логіку самостійних дій відповідно до неї» [12, 52]. І. Ульянов вважає, що основною функцією рефлексивної компетентності є переосмислення професійного й особистісного досвіду, яке здійснюється за рахунок формування особистістю власних еталонів та стандартів, які стимулюють процеси її розвитку [30, 50].

Узагальнення результатів аналізу досліджень вищезгаданих авторів дозволило нам визначити рефлексивну компетентність офіцера ЗС України як якість, яка дозволяє найбільш ефективно і адекватно здійснювати рефлексивні процеси, актуалізуючи розвиток і саморозвиток офіцера ЗС України, сприяючи творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності.

У психологічній науці склалося неоднозначне ставлення до розробки проблем рефлексії. Одні психологічні школи повністю заперечували необхідність дослідження даного феномена (біхевіоризм), інші визнавали її основним психологічним методом [18, 79].

Поступово рефлексія завоювала місце в категоріальному і методичному апараті наукової психології. Першим привернув увагу психологів до проблем рефлексії Д. Дьюї. Психолог розумів рефлексію як паузу в судженні для подальшого дослідження, що дозволяє підтвердити або спростувати думку або ідею, що прийшла.

У 1930-х рр. А. Буземан пропонував виділити проблеми рефлексії в окрему галузь психології, що вивчає рефлексивні процеси і свідомість. Вчений сформулював визначення в психологічному руслі: рефлексія – перенесення на себе хвилювання з зовнішнього світу [19, 223].

У психології когнітивізму розробляються поняття метапам'яті (пам'ять про власну пам'ять) і метамислення (процеси регуляції мислення), що є по суті рефлексивними феноменами. Дослідження в цій галузі призвели до появи нового напрямку – метакогнітивізму. Даний напрямок психології досліджує механізми інтелектуальної діяльності і бере свій початок в працях Дж. Флейвелла.

Загальний сенс розуміння феномену рефлексії виражений у визначенні П. Дорнера, який описує рефлексію як здатність думати про власне мислення з метою його вдосконалення.

Таким чином, в зарубіжній психології простежуються два напрямки вивчення феномена рефлексії. Перший бере свій початок від інтроспективної психології, що визнала рефлексивні процеси основними у функціонуванні психіки, а рефлексування – базовим методом дослідження свідомості. До другого напрямку відноситься метакогнітивізм, який розглядає розвиток принципів когнітивної психології і досліджує процеси, що регулюють переробку інформації – метапроцеси [8, 23].

Найбільш розгорнута класифікація рефлексивних процесів і феноменів, що враховує більшість основних підходів до їх вивчення, була запропонована С. Степановим і І. Семеновим. Намагаючись подолати звуження поняття «рефлексія», автори узагальнили основні психологічні трактування рефлексії, наведені в роботах А. Петровського, Л. Виготського, В. Давидова, А. Матюшкина, О. Тихомирова та інших вітчизняних психологів, показавши, що феномен рефлексії вивчається в наступних основних аспектах: комунікативному, кооперативному, особистісному, інтелектуальному [25], [26].

Як зазначає І. Семенов, в даний час, крім поглиблення традиційної проблематики вивчення рефлексії, відбувається взаємодія психології рефлексії на базі міждисциплінарних досліджень з психолінгвістики (Р. Фрумкіна), психосемантики (В. Столін), етнографією (М. Муканов, П. Тульвісте), соціологією і цілим рядом філософських дисциплін (Д. Дубровський, В. Зінченко, В. Лекторський, О. Спіркін і ін.) [27, 98].

На сучасному етапі дослідження рефлексії проводяться в рамках більшості галузей психологічного знання: рефлексивні процеси вивчаються в соціальній психології в зв'язку з проблемами групової взаємодії, міжособистісного спілкування, соціальної перцепції, емпатії; в загальній психології в рамках проблем самосвідомості та саморозвитку особистості, регуляції пізнавальних процесів і діяльності; здібностей і довільної активності; у віковій психології в плані їх генезису і способів формування, а також в медичній, педагогічній, організаційній психології та психології управління.

Для оцінки теперішньої ситуації в галузі вивчення рефлексії та аналізу рефлексивних процесів все ще зберігає, на жаль, свою актуальність судження Г. Щедровицького, який охарактеризував її як ситуацію істотної девальвації поняття рефлексії «Це обумовлено, перш за все, його широким розподілом в сферах, що не мають безпосередньої практики рефлексування» [32, 139].

Висновок.

Проблема рефлексії є однією з найважливіших міждисциплінарних проблем, що розробляються в рамках цілого ряду гуманітарних дисциплін: філософії, психології, педагогіки, соціології, культурології. Для сучасної психології категорія рефлексії є однією з базових. Без аналізу рефлексивних процесів неможливо повне розуміння таких основоположних феноменів людської психіки як самосвідомість, теоретичне мислення, творчість.

Відзначаючи різноманіття розглянутих досліджень, слід визнати, що у військовій психології проблема впливу рефлексії на становлення професійної компетентності офіцера ЗС України недостатньо розроблена. Мало хто з дослідників вивчав рефлексивну компетентність як самостійне утворення психіки, що визначає результативний аспект рефлексивної активності.

Щоб відповідати сучасним вимогам життя і професії, офіцер ЗС України повинен

удосконалюватися в інтелектуальному, моральному, комунікативному і емоційному напрямках. Механізмом цього вдосконалення є професійна рефлексія, що сприяє творчому підходу до військово-професійної діяльності, досягнення її максимальної ефективності та результативності. Саме рефлексія пробуджує особистісні та професійні помисли військовослужбовців усіх категорій. Рефлексуючий командир сприяє військовому колективу вийти на якісно новий рівень військово-професійної діяльності. Рефлексія допомагає військовослужбовцям відчувати незадоволеність, а отже, і міркувати про свій професійний розвиток.

Офіцер ЗС України, як професіонал, повинен приділяти належну увагу проведенню процедури самоаналізу, що безпосередньо залежить від розвинутого

уміння займати рефлексивну позицію. У цілому, рефлексія виявляється в адекватних оцінках різноманітних аспектів власної професійної діяльності, власної поведінки з метою розв'язання професійних завдань. Рефлексія спрямована на розвиток у офіцерів ЗС України таких якостей характеру, як креативність, ініціативність, винахідливість, сміливість у прийнятті рішень, впевненість у собі, а також можливість, при необхідності, здійснити нестандартний вчинок та нести за нього усю відповідальність.

Можемо констатувати, що офіцер, який веде активну військову діяльність, повинен уміти обмірковувати та проектувати свої дії, прогнозувати результати, оцінювати досягнуте, зіставляючи результат із поставленою перед собою метою.

Список використаних джерел

1. Бабаян Ю.О., Нор К.Ф. Структура рефлексивної компетентності викладача вищої школи. *Наук. вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Миколаїв, 2014. № 2.13. С. 22–26.
2. Бударин Е.А. Формирование профессионального опыта специалиста связи у курсантов военных учебных заведений: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Калининград, 2006. 20 с.
3. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала : Москва : МПИ, 2004. 752 с.
4. Долинська Л.В. Особистості першого самовизначення студентів педвузу подвійних спеціальностей. *зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Київ, 2000. № 2 (9). Ч.ІІ. С. 148–155.
5. Драч І.І. Управління формуванням професійної компетентності магістрантів педагогіки вищої школи : монографія. Київ, 2013. 456 с.
6. Дубасенюк О.А. Особенности профессионального становления учителя в контексте компетентностного подхода. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. 2010. № 2 (2). С. 38–42. URL: <http://eprints.zu.edu.ua>.
7. Караяни А.Г., Сыромятников И.В. Введение в профессию военного психолога : учеб. пособ. Москва, 2007. 208 с.
8. Коленко Ю. В. Использование информационных технологий как средства формирования профессиональной компетентности курсантов военных вузов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Ставрополь, 2005. 210 с.
9. Кушеверская Ю. В. Рефлексивная компетентность как необходимое условие подготовки студентов к профессиональной педагогической деятельности. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2007. Том 39. № 39. С. 310–315.
10. Лозова О. М. Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх психологів : монографія / за ред. О. М. Лозової. Вінниця, 2014. С. 5–11.
11. Максименко С.Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога. *Наук.-практ. та освіт.-метод. журн. Ін-та психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 1999. № 1. С. 2–6.
12. Михеев С.С. Акмеологические факторы, обеспечивающие эффективное развитие управленческой компетентности госслужащих. Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание, Умение». Педагогика. Психология. 2010. № 2. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Mikheev>.
13. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности : Москва, 1983. 134 с.
14. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг : Москва : МГУ, 1982. 216 с.
15. Полякова Г.А. К вопросу формирования рефлексивной компетентности студентов педагогических ВУЗов. *Эмиссия. Оффлайн: научно-педагогический интернет-журнал*. 2011. URL: <http://www.emissia.org/offline/2011/1615.htm>.
16. Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир : ЖДУ, 2011. 412с.
17. Раскалинос В.М. Рефлексивна компетентність як складова професійної характеристики майбутнього фахівця. *зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2011. № 4. Ч. 1. С. 176–182

18. Растянников А.В. Рефлексивное развитие компетентности в совместном творчестве : Москва, 2002. 320 с.
19. Розин В.М. Рефлексия в структуре сознания личности : Новосибирск, 1987. С. 222-228.
20. Савченко О.В. Особливості функціонування рефлексивної компетентності як цілісної системи. *Психологічні перспективи*. № 27, 2016. С 226-227.
21. Савченко О.В. Психологія рефлексивної компетентності особистості : дис. ... докт. псих. наук : 19.00.01. Луцьк, 2016. 658 с.
22. Сластенин В.А. Рефлексивная культура и профессионализм учителя. Педагогическое образование и наука. 2005. № 3. С. 37-43
23. Словарь иностранных слов / под ред. И.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф. Н. Петрова. Москва : Из-во Сов. энциклопедия, 1964. 784 с.
24. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наукова думка, 2000. 680 с.
25. Семенов И.Н. Взаимодействие отечественной и зарубежной психологии рефлексии: история и современность. *Журнал Высшей школы экономики*. 2008. Т. 5. № 1. С. 64—76.
26. Степанов С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 31-40
27. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач. *Вопросы психологии*. 1982. № 1. С. 99-104
28. Степанов С.Ю. Рефлексивная компетентность как базовая категория предпринимательской деятельности. Новосибирск. НГУ. 1995. С. 266-271.
29. Тухватуллин Б.Т. Педагогические условия формирования военно-профессиональной компетентности курсантов вузов внутренних войск МВД России: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Махачкала, 2013. 181 с.
30. Ульянич І.В. Рефлексивна компетентність у педагогічній діяльності. Практична психологія та соціальна робота. Київ, 2009. № 2. С. 49-51.
31. Хуторский А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированой парадигмы образования. *Народное образование*. Москва, 2003. № 2. С. 58-64
32. Щедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия. Алма-Ата, 1979. С. 138-154
33. Ягупов, В.В. Теорія і методика військового навчання: монографія. Київ, 2000. 380 с.
34. Boyatzis R. E. The Competent Manager: A model for effective performance / R. E. Boyatzis. – NY. : John Wiley & Sons, 1982. 382 p.
35. Burgoyne J. G. Valuing leadership development: A practices & challenge approach / J. G. Burgoyne, M. Pedler // *Organisations & People*. – 2005. – Vol. 12, № 1. – P. 49-68.
36. Furnham A. Correlates of self-rated business competencies [An internet resource] / A. Furnham, A. Mansi // *International Journal of Business and Management*. – 2011. – Vol. 6, № 9. – URL: <http://csenet.org/journal/index.php/ijbm/article/viewFile/9799/8395>.
37. Hyland T. Competence, knowledge and education / T. Hyland // *Journal of Philosophy of Education*. 1993. Vol. 27, № 1. P. 57-68.
38. Mulder M. Competence development in public and private organisations: A survey of its use in practice in selected EU member states [An internet resource] /M. Mulder, K. Collins. – URL: <http://www.mmulder.nl/wp-content/uploads/2011/12/2007-09-19-Competence-Development-in-P-and-POrganisations.pdf>.

References

1. Babaian Yu.O., Nor K.F. Struktura refleksyivnoi kompetentnosti vykladacha vyshchoi shkoly. *Nauk. visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*. Mykolaiv, 2014. № 2.13. S. 22-26.
2. Budaryn E.A. Formyrovanye professionalnogo opyta spetsyalista svyazy u kursantov voenno-uchebnykh zavedeniy: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.08. Kalynynhrad, 2006. 20 s.
3. Derkach A.A. Akmeologicheskiye osnovy razvityia professionala : Moskva : MPY, 2004. 752 s.
4. Dolynska L.V. Osobystosti pershoho samovyznachennia studentiv pedvuzu podviinykh spetsialnostei. *zb. nauk. prats NPU im. M.P. Drahomanova*. Kyiv, 2000. №. 2 (9). Ch.II. S. 148-155.
5. Drach I.I. Upravlinnia formuvanniam profesiinoi kompetentnosti mahistrantiv pedahohiky vyshchoi shkoly : monohrafiia. Kyiv, 2013. 456 s.
6. Dubaseniuk O.A. Osobennosti professionalnogo stanovleniia uchytelia v kontekste kompetentnostnogo podkhoda. *Vektor nauky Toliattynskoho gosudarstvennogo unyversyteta*. Seryia: Pedahohyka, psykhologhiya. 2010. № 2 (2). S. 38-42. URL: <http://eprints.zu.edu.ua>.
7. Karaiany A.H. Syromiatnykov Y.V. Vvedenye v professyiu voennogo psykhologa : ucheb. posob. Moskva, 2007. 208 s.
8. Kolenko Yu. V. Yspolzovanye ynformatsyonnykh tekhnolohyi kak sredstva formyrovaniia professionalnoi kompetentnosti kursantov voennykh vuzov: dyss. kand. ped. nauk: 13.00.08 / Kolenko Yuriy Vladymyrovych. Stavropol, 2005. 210 s.

9. Kusheverskaia Yu. V. Refleksyvnaiia kompetentnost kak neobkhodimoe usloviye podgotovky studentov k professionalnoi pedahohicheskoi deiatelnosti. *Yzvestiya Rossyiskogo gosudarstvennogo pedahohicheskogo unyversyteta im. A. Y. Hertsenyana*. 2007. Tom 39. № 39. S. 310–315.
10. Lozova O. M. Kompetentnisnyi pidkhd u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh psykholohiv : monohrafiia / za red. O. M. Lozovoi. Vinnytsia, 2014. S. 5–11.
11. Maksymenko S.D. Do problemy rozrobky osvitho-kvalifikatsiinoi kharakterystyky suchasnoho psykholoha. *Nauk.-prakt. ta osvith.-metod. zhurn. In-t psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy*. 1999. № 1. S. 2–6.
12. Mykheev S.S. Akmeolohicheskye faktory, obespechivaiushchye effektivnoe razvitye upravlencheskoi kompetentnosti hossluzhashchykh. *Ynformatsyonnyi humanytarnyi portal «Znanye. Ponymanye, Umenye»*. Pedahohyka. Psykholohyia. 2010. № 2. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Mikheev>.
13. Moliako V.A. Psykholohyia konstruktorskoi deiatelnosti : Moskva, 1983. 134 s.
14. Petrovskaia L.A. Kompetentnost v obshchenyy: sotsyalno-psykholohicheskyi trenynh : Moskva : MHU, 1982. 216 s.
15. Poliakova H.A. K voprosu formyrovaniya refleksyvnoi kompetentnosti studentov pedahohicheskyykh VUZov. *Эмиссия. Offlain: nauchno-pedahohicheskyi ynternet-zhurnal*. 2011. URL: <http://www.emissia.org/offline/2011/1615.htm>.
16. Profesiina pedahohichna osvita: kompetentnisnyi pidkhd: monohrafiia / za red. O.A. Dubaseniuk. Zhytomyr : ZhDU, 2011. 412s.
17. Raskalinos V.M. Refleksyvna kompetentnist yak skladova profesiinoi kharakterystyky maibutnoho fakhivtsia. *zb. nauk. prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*. Uman, 2011. № 4. Ch. 1. S. 176–182.
18. Rastiannykov A.V. Refleksyvnoe razvitye kompetentnosti v sovmestnom tvorchestve : Moskva, 2002. 320 s.
19. Rozyn V.M. Refleksyia v strukture soznaniya lychnosti : Novosybyrsk, 1987. S. 222–228.
20. Savchenko O.V. Osoblyvosti funktsionuvanniya refleksyvnoi kompetentnosti yak tsilisnoi systemy. *Psykholohichni perspektivy*. № 27, 2016. S. 226–227.
21. Savchenko O.V. Psykholohiia refleksyvnoi kompetentnosti osobystosti : dys. ... dokt. psyk. nauk : 19.00.01. Luts'k, 2016. 658 s.
22. Slastenyn V.A. Refleksyvnaia kultura y professyonalizm uchytelia. *Pedahohicheskoe obrazovanye y nauka*. 2005. № 3. S. 37–43.
23. Slovar ynostrannykh slov / pod red. Y.V. Lekhyna, S.M. Lokshynoi, F. N. Petrova. Moskva : Yz-vo Sov. entsyklopedyia, 1964. 784 s.
24. Slovnyk inshomovnykh sliv / uklad. S. M. Morozov, L. M. Shkaraputa. Kyiv : Naukova dumka, 2000. 680 s.
25. Semenov Y.N. Vzaymodeistviye otechestvennoi y zarubezhnoi psykholohyy refleksyy: ystoryia y sovremennost. *Zhurnal Vysshei shkoly ekonomyky*. 2008. T. 5. № 1. S. 64–76.
26. Stepanov S.Iu. Psykholohyia refleksyy: problemy y yssledovaniya. *Voprosy psykholohyy*. 1985. № 3. S. 31–40.
27. Stepanov S.Iu., Semenov Y.N. Problema formyrovaniya tipov refleksyy v reshenyy tvorcheskyykh zadach. *Voprosy psykholohyy*. 1982. № 1. S. 99–104.
28. Stepanov S.Iu. Refleksyvnaia kompetentnost kak bazovaia katehoryia perdpriymatelskoi deiatelnosti. *Novosybyrsk. NHU*, 1995. S. 266–271.
29. Tukhvatulyyn B.T. Pedahohicheskyye usloviya formyrovaniya voenno-professyonalnoi kompetentnosti kursantov vuzov vnutrennykh voisk MVD Rossyy: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.08. Makhachkala, 2013. 181 s.
30. Ulianich I.V. Refleksyvna kompetentnist u pedahohichnii diialnosti. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. Kyiv, 2009. № 2. S. 49–51.
31. Khutorskyi A.V. Kliuchevyye kompetentsyy kak komponent lychnostno-oryentirovanoi paradyhmy obrazovaniya. *Narodnoe obrazovanye*. Moskva, 2003. № 2. S. 58–64.
32. Shchedrovitskiy H.P. Kommunyatsiya, deiatelnost, refleksyia. *Alma-Ata*, 1979. S. 138–154.
33. Iahupov, V.V. Teoriia i metodyka viiskovoho navchanniya: monohrafiia. Kyiv, 2000. 380 s.
34. Boyatzis R. E. The Competent Manager: A model for effective performance / R. E. Boyatzis. – NY. : John Wiley & Sons, 1982. 382 r.
35. Burgoyne J. G. Valuing leadership development: A practices & challenge approach / J. G. Burgoyne, M. Pedler // *Organisations & People*. – 2005. – Vol. 12, № 1. – R. 49–68.
36. Furnham A. Correlates of self-rated business competencies [An internet resource] / A. Furnham, A. Mansi // *International Journal of Business and Management*. – 2011. – Vol. 6, № 9. – URL: <http://ccsenet.org/journal/index.php/ijbm/article/viewFile/9799/8395>.
37. Hyland T. Competence, knowledge and education / T. Hyland // *Journal of Philosophy of Education*. 1993. Vol. 27, № 1. R. 57–68.
38. Mulder M. Competence development in public and private organisations: A survey of its use in practice in selected EU member states [An internet resource] / M. Mulder, K. Collins. – URL: <http://www.mmulder.nl/wp-content/uploads/2011/12/2007-09-19-Competence-Development-in-P-and-POrganisations.pdf>.

Резюме

Ильющенко С., адъюнкт кафедры общественных наук НУОУ имени Ивана Черняховского

ВЛИЯНИЕ РЕФЛЕКСИИ НА РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОФИЦЕРОВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ

В статье представлены теоретический анализ понятий компетентность, рефлексия, профессиональная рефлексия, рефлексивная компетентность, рассмотрены исторический аспект исследования рефлексии в психологии и проведен анализ научной литературы по проблеме исследования. Обоснованно значимость рефлексии как условия формирования субъективности и определено место рефлексивной компетентности в структуре профессиональной компетентности.

Ключевые слова: компетентность; профессиональная компетентность; рефлексия; профессиональная рефлексия; рефлексивная компетентность.

Summary

Ilyushchenko S., Adjunct of the Department of Social Sciences of Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine

THE EFFECT OF REFLECTION ON THE DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The purpose of the study is to consider the essence of professional reflection and its role in the professional activity of officers of the Armed Forces of Ukraine.

Methods. Review and analytical study of literature.

Originality. Studies on professional competence are often appealing to reflection, considering it both as a meaningful element and as a condition for its development. Reflection regulates all components of professional competence. Reflection of personality captures the goals, process and result of one's professional activity, as well as an awareness of those internal changes that take place in it, an awareness of oneself as a changing personality. We would like to point out that one of the structural components of the military-professional competence of an officer of the Armed Forces of Ukraine is reflexive skills, which consist in the independent collection, analysis, processing and interpretation of necessary information, acquisition and integration of new knowledge through self-education, the ability to fully evaluate any situation level of difficulty (to identify the most relevant factors and problems, including in the context of incomplete or limited information, in a new or unfamiliar environment), confidently accept the rationale decision (expected effects and take personal responsibility for their decision), organize and implement practical solutions to life (to achieve the objectives of peace and war time) based on a deep knowledge of opportunities, forms and methods of their application capabilities and the enemy.

Conclusion. The officer of the Armed Forces of Ukraine, as a professional, should pay due attention to the procedure of self-examination, which depends directly on the developed ability to take a reflexive position. In general, reflection manifests itself in adequate assessments of various aspects of one's professional activity and one's own behavior in order to solve professional tasks. The reflection is aimed at the development of such qualities of the officers of the Armed Forces of Ukraine as creativity, initiative, ingenuity, courage in decision-making, self-confidence, as well as the opportunity, if necessary, to perform a non-standard act and bear all responsibility for it. It can be stated that an officer conducting active military activity should be able to think and design his actions, predict the results, evaluate the achieved, comparing the result with the set goal.

Keywords: competence; professional competence; reflection; professional reflection; reflexive competence.

Каськов І. В., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
НПУ імені М.П. Драгоманова.
<https://orcid.org/0000-0002-5085-4499>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ ВНЗ ДО НЕГАТИВНИХ ЧИННИКІВ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті досліджуються теоретичні аспекти формування стресостійкості студентів ВНЗ до негативних чинників навколишнього середовища. Стійкість до стресу у студента ВНЗ розглядається як індивідуальна здатність організму зберігати нормальну працездатність, зберігати необхідний ступінь адаптації до впливу екстремальних факторів середовища і професійної діяльності, як збереження здатності до соціальної адаптації, збереження значущих міжособистісних зв'язків, забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей, збереження адаптивного потенціалу працездатності, збереження здоров'я. Основними аспектами формування стресостійкості студентів ВНЗ до негативних чинників навколишнього середовища є: соціальна підтримка, психологічна компетентність особистості, особистісні, фізичні, інформаційні, інструментальні, матеріальні ресурси, методи психічного тренування, методи імітаційного моделювання.

Ключові слова: стресостійкість; адаптація; самореалізація; психоемоційний стан; дистрес; емоційно-вольові якості; стрес-фактори; психологічна стійкість.

Актуальність дослідження.

Умови сучасного життя потребують від людини високої працездатності й такої ж високої індивідуальної стійкості до дії несприятливих чинників навколишнього середовища. Сучасне життя значно впливає на людину значним інформаційним потоком знань, різними стресогенними чинниками взаємин з іншими людьми як у навчально-професійній, виробничій, так і в побутовій діяльності.

Організм людини постійно зазнає впливу різноманітних стресогенних факторів. У сучасних умовах пришвидшеного темпу життя, соціальної нестабільності та екологічного неблагополуччя стресорне навантаження на суспільство значно зросло Е. С. Акарачкова [1]; Ю. І. Башинська [2].

Значний вплив стресових чинників переживають студенти на етапі професійної підготовки до майбутньої діяльності. Тут спостерігаються не тільки стреси від надмірного навчального навантаження, проблеми із успішністю, труднощі взаємин з викладачами, а й постають глобальні проблеми якості підготовки фахівця, пошуку ними майбутнього місця роботи, здатності до конкурентного представлення своїх послуг в обраній професійній сфері. Все це тісно переплітається із труднощами самовизначення особистості в юнацькому віці, пошуку ідеалів та цінностей для

подальшого життя, особливостями інтимного життя молодих людей, готових до створення сім'ї тощо. Отже, студенти відчують на собі вплив дуже значної кількості стресогенних чинників середовища, тривожаться з приводу професійного майбутнього, переживають труднощі особистісного самовизначення, й успішність вирішення всіх цих завдань значно залежить від їх якостей і властивостей, до яких належить і стресостійкість, а саме стійкість до впливу стресогенних чинників.

Аналіз досліджень та публікацій.

Науковій проблемі стресостійкості майбутніх фахівців присвячені праці таких вчених: О. М. Кокуна, М. С. Корольчука, В. М. Крайнюк, О. В. Лозгачова, Т. В. Середи, Ю. В. Щербатих та ін.

Проблемою вивчення психологічних детермінант стійкості особистості до стресогенних впливів, опору стресу займалися В. А. Абабков, Л. І. Вассерман, В. М. Корольчук, В. М. Крайнюк, С. М. Миронець, О. О. Трифонова, В. Є. Христенко, Л. Н. Аболін, В. Л. Маріщук, Е. А. Мілерян, В. Є. Мільман, В. Ф. Моргун, Г. С. Нікіфоров, Л. П. Степанова та ін.

Особливу увагу заслуговують праці Г. Г. Аракелова який займався проблемою стрес-факторів, що впливають на формування психосоціальної стійкості особистості в період студентства.

Постановка завдання

Велика кількість вітчизняних та зарубіжних науковців присвячують свої дослідження проблемі формування психологічної стійкості особистості до стресогенних чинників навколишнього середовища. Однак аналіз наукових джерел свідчить, що у науково-психологічній літературі недостатньо приділяється уваги формуванню психологічної стійкості саме особистості студента. Як наслідок це унеможливує на достатньому рівні проводити профілактичну роботу щодо попередження дистресових, тривожних станів, та формувати психологічну стійкість до негативного впливу чинників навколишнього середовища у особистості юнака.

Мета статті – розкриття основних аспектів формування стресостійкості студентів ВНЗ до негативних чинників навколишнього середовища.

Виклад основного матеріалу.

У житті людини психологічна стійкість виявляється здібностями, уміннями та навичками адаптовано реагувати на тривалі навантаження, утримувати рівний, спокійний настрій. Психологічна стійкість надає змогу вчасно реагувати на виникаючі складнощі, часті зміни шляхом оптимального зниження страху, тривоги, напруження у всіх сферах життєдіяльності [3, с. 167].

На думку Н. Ю. Максимової, психологічна стійкість – це цілісна характеристика особистості, що забезпечує її стійкість до фрустрованого і стресогенного впливу важких ситуацій.

За даними О. О. Апанович, психологічна стійкість виявляється в подоланні труднощів як здатність зберігати віру в себе, бути впевненим у собі, своїх можливостях, як здатність до ефективної психічної саморегуляції [4, с. 169].

На думку Ю. А. Александровського, А. В. Вальдмана, В. І. Лебедева стресостійкість – це бар'єр психічної адаптації. Психологи (Л. Г. Дика, О. А. Конопкін, В. І. Моросанова, Р. Р. Сагієв) основою стресостійкості вважають саморегуляцію людини, яка складається із певних ланцюгів (О. А. Конопкін) і стилістично різноманітна (В. І. Моросанова, Р. Р. Сагієв, Л. Г. Дика).

Інші автори (Л. Мерфі, Р. Лазарус, С. Фолкман, Д. Амірхан, Н. Сирота та ін.)

відносять до даної характеристики різноманітні когнітивно зумовлені механізми долаття стресора (копінг-механізми) і механізми психологічного захисту (Н. Хаан) [4].

Зі стресостійкістю ототожнюють:

- емоційну стійкість і здатність контролю емоцій (Е. А. Мілерян);
- здатність переносити великі навантаження і успішно розв'язувати задачі в екстремальних ситуаціях (Н. Н. Данилова);
- здатність долати стан емоційного збудження при виконанні складної діяльності (В. Л. Марішук);
- властивість темпераменту, що дозволяє надійно виконувати цільові завдання діяльності за рахунок оптимального використання резервів нервово-психічної емоційної енергії (В. А. Плахтійко, Н. І. Блудов);
- стабільну спрямованість емоційних переживань за їх змістом на позитивне вирішення завдань (О. А. Черникова);
- стійке переважання позитивних емоцій (А. Е. Ольшанникова);
- інтегративну властивість особистості, що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності людини, що забезпечують оптимальне досягнення цілі діяльності в складній емотивній обстановці (В. М. Корольчук,) [4].

На думку Г. С. Нікіфорова, стресостійкість особистості на соціально-психологічному рівні розглядається як:

- збереження здатності до соціальної адаптації;
- збереження значущих міжособистісних зв'язків;
- забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей;
- збереження працездатності;
- збереження здоров'я

За даними В. М. Корольчук, стійкість до стресу розглядається в контексті індивідуальної здатності організму зберігати нормальну працездатність, зберігати необхідний ступінь адаптації до впливу екстремальних факторів середовища і професійної діяльності, як збереження здатності до соціальної адаптації, збереження значущих міжособистісних зв'язків, забезпечення успішної

самореалізації, досягнення життєвих цілей, збереження адаптивного потенціалу працездатності, збереження здоров'я. Стресостійкість характеризує стан фізичного, емоційного і психічного виснаження, викликаного тривалою включеністю в емоційно-напружені й значимі ситуації [4].

Одним із факторів стресу в житті молодшої людини є труднощі адаптації у ВНЗ, складність пристосування до особливостей навчального процесу у змінених умовах тощо.

За даними В. А. Бодрова, студентське життя повне надзвичайних і стресогенних ситуацій, тому студенти часто відчувають стрес і нервово-психічне напруження. Інтенсивність і напруженість сучасного життя виступають стрес-факторами на психологічному рівні виникнення негативних емоційних переживань і стресових реакцій, здатних привести до формування виражених і тривалих стресових станів [5].

На думку В. О. Киричук, Н. М. Корнічук, А. М. Ляшевич, стресогенність навчального процесу у ВНЗ відображається в адаптаційних труднощах першокурсників. Так, за ствердженням цих науковців, всі студенти-першокурсники відмічають такі наслідки впливу стресогенних чинників, як: значне зниження перешкод стійкості, нездатність працювати при відволікаючих подразниках, погіршення пам'яті, різко виражені, багато чисельні та перешкоджаючі роботі порушення з боку психічної діяльності, велику тривалість стану напруги, що не припиняється протягом довгого часу після складної ситуації [6, с. 224].

Навчальна діяльність людини в ВУЗі пов'язана з періодичним (особливо під час сесії), іноді досить тривалим і інтенсивним впливом (чи очікуванням впливу) екстремальних значень професійних, соціальних, екологічних факторів, який супроводжується негативними емоціями, перенапруженням фізичних і психічних функцій, деструкцією діяльності. Найбільш характерним психічним станом, що розвивається під впливом зазначених факторів у молодшої людини, є психологічний стрес..

За даними І. І. Нагірнер, сучасні студенти, які відчувають значні

інтелектуальні та емоційні навантаження, зумовлені високим темпом навчальної діяльності, необхідністю переробки великого обсягу інформації в умовах інтенсифікації освітнього процесу у ВНЗ, схильні до розвитку стресіндукованих розладів, що виражаються в порушенні психічних і фізіологічних функцій організму і зниження рівня стресостійкості. Особливо яскраво це проявляється в період екзаменаційної сесії, яка, по суті, є піковим періодом навчальної діяльності, представляючи модель психічної напруги, в якій інтегрується більшість несприятливих стрес-факторів.

Відповідно важливим завданням протидії стресу під час навчання у ВНЗ є формування у студентів стійкості до впливу стресогенних чинників, розвитку стресостійкості особистості.

У зв'язку з цим важливою умовою формування стресостійкості є спрямованість освітньої політики ВНЗ в області якості освіти на збереження і розвиток психічного і фізичного здоров'я студентів за рахунок формування і дотримання єдиних вимог до організації освітнього процесу. При цьому пріоритети освітньої політики закріплюються в нормативних документах ВНЗ і отримують статус обов'язкових для виконання всіма учасниками освітніх відносин.

Освітня політика ВНЗ повинна бути орієнтована на створення психологічно комфортного освітнього середовища за рахунок підвищення компетентності всіх суб'єктів освітнього процесу, мінімізацію стресових впливів освітнього простору за рахунок вивчення стресових факторів, створення умов безконфліктної міжособистісного взаємодії, розвитку суб'єктних механізмів стресостійкості студентів в процесі вивчення навчальних дисциплін за допомогою озброєння їх основними стратегіями управління стресом [7].

Як вказує В. А. Бодров, стрес в навчальному процесі необхідно регулювати. Це завдання самих студентів та їхніх педагогів, соціальних педагогів, психологів. Можливо шляхи регуляції стресу у навчальній діяльності студентів у ВНЗ криються в професійній мотивації студентів та у впровадженні в навчальний процес основ здорового способу життя, тренінгових курсів, здоров'я зберігаючих технологій.

За даними В. М. Корольчук, серед чинників індивідуального (онтогенетичного) розвитку організму найбільше значення у формуванні стійкості до стресу має професійна підготовка, досвід, який набувають під час долаття стресу. Цей досвід, практично, є проявом адаптованості організму до стресу, яка дає змогу людині зберігати стійкість у реалізації різноманітних форм діяльності та адекватно регулювати поведінку у стресових ситуаціях.

Відповідно до вищевказаного дуже важливо розвивати адаптаційні здібності студентів та формувати їх стійкість до впливу стресогенних чинників, вчити успішно вирішувати стресові ситуації.

У відповідності до концепції М. Е. Білової виділено комплекс психологічних характеристик особистості, пов'язаних із стресостійкістю, який охоплює когнітивно-інтелектуальний та емоційно-особистісний блоки.

До *когнітивно-інтелектуальних особливостей* особистості, що безпосередньо впливають на формування високого рівня стресостійкості у студентів, М. Е. Білова відносить:

1) гнучкість мислення, під якою розуміємо швидкість переформування звичного сприйняття, уявлень і думок у змінній ситуації, а також своєчасне і адекватне для цієї ситуації прийняття рішень. Гнучкість мислення пов'язана зі зміною інтерпретацій властивостей ситуації та якісним інтелектуальним перетворенням стресогенної ситуації. Когнітивна ж ригідність – із труднощами в перебудові звичного сприйняття, уявлень і думок у змінній ситуації. Як наслідок – затримка своєчасного і адекватного ухвалення рішень. На поведінковому рівні ця властивість виражається в здатності застосовувати більшу кількість різноманітних способів поведінки, причому варіативність способів, на наш погляд, залежить від розвитку, зокрема такої якості, як абстрактність мислення;

2) абстрактність мислення – одна з характерних ознак здатності продукувати нові ідеї на основі минулого досвіду. На думку О. Харві, Д. Ханта, Р. Шродера, в основі абстрактності/конкретності – такі психологічні процеси, як диференціація й інтеграція понять. Поліус абстрактності

передбачає високу диференціацію і високу інтеграцію. Для людей, що володіють такою якістю, характерна незалежність від безпосередніх властивостей ситуації, орієнтація на внутрішній досвід, гнучкість, креативність та ін.;

3) полenezалежність як показник індивідуально-своєрідного способу переробки інформації, що характеризує специфіку інтелектуальної діяльності особистості.

Полenezалежність/полезалежність – один із перших виділених і детально вивчених Г. Уїткіном когнітивних стилів, який він розумів як глобальну домінуючу тенденцію особистості орієнтуватися у вирішенні проблем або на інших людей, або на себе. На думку дослідника, полenezалежні особи виявляють високу особистісну автономність, стабільний образ «Я», опору на власний досвід і самостійний аналіз ситуації в процесі ухвалення рішень, що, на наш погляд, є важливим компонентом стресостійкості представників стресогенних професій;

4) розвинені перцептивні здібності: перцептивна увага, спостережливість. Розвинені мнемічні здібності, зокрема оперативна пам'ять, здібність до продуктивного опосередкованого запам'ятовування. Розвинені інтелектуальні здібності – оперативне мислення, уміння зосередитися, уміння диференціювати істотне від другорядного, знаходити істотні зв'язки між явищами.

До *емоційно-особистісних властивостей*, що суттєво впливають на формування стресостійкості студентів, М. Е. Білова відносить такі:

а) емоційна стійкість. Афективні переживання, супроводжуючи стрес, можуть призвести до негативних змін в організмі людини. Відомо, що саме емоційний апарат першим включається в стресову реакцію під впливом екстремальних чинників. Під емоційною стійкістю розуміється здатність долати стан зайвого емоційного збудження у виконанні складної діяльності;

б) оптимізм як властивість особистості (переважання позитивного емоційного фону настрою). Оптимістичне сприйняття навколишнього світу сприяє емоційній організації у стресогенних ситуаціях, оскільки прогноз майбутніх змін

формуватиметься, зазвичай, у позитивному напрямі. Рівень проявлення емоційної реакції у відповідь на стресогенну ситуацію залежить від схильності до переживань емоцій певної модальності, тобто від стійких особливостей емоційності

в) середній рівень особистісної тривожності, що вважається оптимальним рівнем готовності суб'єкта до цілеспрямованих зусиль із формування адаптивної поведінки в стресогенній ситуації. Знижена, як і висока, особистісна тривожність призводить до порушення поведінкової інтеграції, яка зумовлює або ігнорування сигналів небезпеки, або перебільшення ступеня їх значущості, відповідно;

г) середній рівень агресивності – той ступінь прояву агресії, що є достатнім для ефективного функціонування і підтримки особистого психологічного і фізичного здоров'я в стресогенних умовах;

г) внутрішній локус контролю (інтернальний). За ствердженням В. О. Бодрова, люди з інтернальним локусом контролю мають у своєму розпорядженні ефективнішу когнітивну систему: вони витрачають значну частину своєї енергії на отримання інформації. Як наслідок – докладають більше зусиль для управління ситуацією, на відміну від екстерналів, які більше сподіваються на випадок. Інтернали мають більш виражену тенденцію розробляти конкретні плани дій в різних ситуаціях, що дозволяє впливати на значущі для них події і успішніше долати стреси.

Узагальнивши наукові підходи щодо детермінант стресостійкості, А. Ю. Гурич, О. М. Джежула, М. М. Черпіта роблять висновок про зовнішні і внутрішні психологічні фактори розвитку стресостійкості особистості [8, с. 204-205] (табл. 1.):

Таблиця 1.

Зовнішні і внутрішні фактори розвитку стресостійкості особистості

Зовнішні чинники	До зовнішніх відносять оцінку стресової ситуації, що охоплює об'єктивні, або екстернальні, і суб'єктивні, або інтернальні, параметри стресової ситуації; стратегії додання стресу, або копінг-поведінку; вплив на особистість травматичних подій і ступінь опрацювання травматичного досвіду; соціальну підтримку; професійний та особистісний досвід; психологічну підготовку до діяльності в екстремальних умовах. Стресостійкість як інтегративна властивість особистості передбачає взаємодію з усіма структурними характеристиками психіки як під час, так і після дії стресогенних факторів.
Внутрішні чинники	Визначальними внутрішніми чинниками формування і розвитку стресостійкості особистості є: Я-концепція особистості, інтернальний локус контролю, когнітивний розвиток, розвиненість комунікативної сфери, змістові характеристики структурних компонентів стресостійкості особистості.
	Зокрема, високий рівень стресостійкості передбачає врівноваженість, упевненість у собі, відкидання сором'язливості, низький рівень особистісної тривожності, вольовий самоконтроль, самовладання; певні характеристики мотиваційної сфери (мотивація соціальної значимості праці, професійної майстерності, досягнення), високий рівень інтернального локусу контролю, готовність до діяльності. Визначальними характеристиками первинної стресостійкості є швидкість переробки інформації, лабільність нервових процесів, надійність, витривалість, точність і продуктивність діяльності.

Отже, стресостійкість особистості має багаторівневу детермінацію і зумовлена як характеристиками навколишнього середовища, так і особистісними характеристиками людини [8, с. 205]

При цьому А. Ю. Гурич, О. М. Джежула, М. М. Черпіта зазначають, що провідні стратегії додання стресу, що детермінують стресостійкість, – це асертивні дії, активність особистості у взаємодії, просоціальність, пошук соціальної підтримки та соціальних

контактів [8, с. 205].

Відповідно для розвитку стресостійкості слід формувати у студентів ВНЗ не тільки високі здібності до опірності стресовим чинникам, а й сприяти їх активності у вирішенні стресових ситуацій, збільшенню досвіду успішного подолання труднощів і проблем.

Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов'язано з пошуком ресурсів, що допомагають їй в

подоланні негативних наслідків стресових ситуацій. Під ресурсами маються на увазі внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях.

Важливим ресурсом збереження психологічної стійкості особистості в стресових ситуаціях є **соціальна підтримка**. Багато авторів відзначають, що позитивне соціальне оточення (сім'я, друзі, колеги) також може бути одним з найважливіших чинників збереження стресостійкості особистості. У зв'язку з цим соціальне оточення може розглядатися як соціально-психологічний ресурс подолання стресу.

Наступний ресурс стресостійкості – **психологічна компетентність** індивіда, рівень його психологічної освіченості і культури. Разом із соціальним досвідом вона визначає конкретні форми адаптивних процесів в стресогенних ситуаціях [4].

До найбільш вивчених на даний час **особистісних ресурсів** формування стресостійкості та подолання стресу належать наступні:

- активна мотивація подолання, відношення до стресів як можливості набуття власного досвіду і можливостей особистісного зростання;
- сила Я-концепції, самоповага, самооцінка, власна значимість, «самодостатність»;
- активна життєва установка: чим активніше ставлення до життя, тим більша психологічна стійкість в стресових ситуаціях;
- позитивність і раціональність мислення;
- емоційно-вольові якості.

Фізичні ресурси формування стресостійкості включають стан здоров'я і ставлення до нього як до цінності [4].

До **інформаційних та інструментальних ресурсів** стресостійкості належать:

- здатність контролювати ситуації (ступінь їх впливу на людину оцінюється адекватно);
- використання методів або способів досягнення бажаних цілей (майстерність, здібності, успішність);
- здатність до адаптації, інтерактивні техніки змінювання себе і навколишньої ситуації, інформаційна і діяльнісна активність з перетворення ситуації взаємодії особистості і стрес-ситуації;

- здатність до когнітивного структурування і осмислення ситуації.

На розвиток стресостійкості особистості також впливають й **матеріальні ресурси**: високий рівень матеріального доходу і матеріальних умов (що дають змогу відновлювати первинні фізіологічні потреби), безпека життя, стабільність оплати праці, хороші «гігієнічні» чинники праці і життєдіяльності [4].

Відповідно до вищевказаного під час навчання у ВНЗ студенти зазнають значних впливів стресогенних чинників, пов'язаних із труднощами навчального процесу, проблемами адаптації, особистісними конфліктами та ін. Для подолання цих стресових факторів та ситуацій у студентів мають бути розвинуті значні особистісні та поведінкові ресурси, сформовано внутрішні і зовнішні характеристики. Очевидно, що дана діяльність має бути керованою з боку досвідчених і вмілих педагогів і психологів, працівників психологічної служби ВНЗ.

За даними Г. М. Ришко, у даний час реалізуються різні форми досягнення цієї мети: семінари і практикуми, ділові ігри та тренінги, психологічне консультування, он-лайн бесіди та відкрите обговорення психологічних проблем в соціальних мережах [9, с. 87].

За ствердженням О. М. Дробишевої, існують різні групи способів підвищення стійкості до стресу: психологічні, психогігієнічні, організаційні, медико-біологічні, фармакологічні. Кожна з них має свої методи.

На думку І. І. Нарінгер, формування у студентів стресостійкості можливо в разі застосування в освітній практиці **методу психічного тренування**, в рамках якого використовуються різні вправи, що дозволяють активізувати психічні функції, забезпечити саморегуляцію психічного стану, сконцентрувати роботу студентів на розвиток тих чи інших компонентів психіки (наприклад, вправи на регуляцію емоційної напруги, вправи на оволодіння вміннями ведення діалогу, вправи на усвідомлення просторової організації спілкування, вправи на саморегуляцію емоційного стану, вправи на ситуативну саморегуляцію під час стресових ситуацій і т.д. [7].

Одним з різновидів методу психічного тренування є метод аутопсихічної регуляції (аутогенного тренування), основна мета якого полягає в самостійній регуляції

людиною м'язового тону, збудливості нервової системи, у відпрацюванні впевненості, наполегливості і цілеспрямованості.

За допомогою аутогенного тренування забезпечується вплив на психічні і вегетативні процеси в організмі людини, в тому числі ті, які не піддаються довільній свідомій регуляції. Навички аутогенного тренування дозволяють студентам знижувати рівень емоційної напруги, особливо в умовах впливу екзаменаційного стресу, знайти позитивний емоційний заряд на успіх, впевненість в своїх силах, забезпечують розвиток організованості, самовладання, самоконтролю, підвищують рівень стресостійкості [7].

Крім того, в розвитку стресостійкості майбутніх фахівців можуть продемонструвати ефективність **методи імітаційного моделювання**, суть яких полягає в моделюванні в навчальному процесі конкретних умов і змісту відповідного виду діяльності, різного роду відносин і умов реального життя і професійної діяльності. До цих методів і технологій відносяться: рольові та імітаційні ігри, «інсценізація», «розрахування» ситуації в ролях, метод інциденту, сценарний метод, кейс-стаді. Для їх реалізації необхідне створення банку ситуацій взаємодії майбутнього психолога з клієнтами, педагога з учнями та ін. Ці ситуації можуть бути стандартними, унікальними, критичними, екстремальними, конфліктними, живими і штучними.

Принцип особистого проживання дозволяє студентам–учасникам ігрової взаємодії засвоювати компетенції і розвивати необхідні якості шляхом подолання труднощів, емоційного переживання різних ситуацій – проходячи етап фрустрації, пошуку і знаходження правильних поведінкових рішень. Отримані знання особисто переживаються кожним учасником і стають його особистим досвідом.

При цьому однією з найбільш дієвих форм роботи із студентами задля формування їх стійкості до стресогенних чинників є **тренінг**.

На сьогоднішній день загальноприйнятого поняття «тренінг» не існує, що призводить до розширеного тлумачення методу і позначенню цим терміном самих різних прийомів, форм,

способів і засобів, які використовуються в психологічній практиці. Термін «тренінг» має ряд значень: навчання, виховання, тренування, дресирування. Подібна багатозначність властива і науковим визначень тренінгу. Ю. М. Ємельянов визначає його як групу методів розвитку здібностей до навчання та оволодіння будь-яким складним видом діяльності. Тренінг визначається і як спосіб перепрограмування наявної у людини моделі управління поведінкою і діяльністю.

Цілі і завдання тренінгу стресостійкості дуже важливі та відповідальні як для психолога чи тренера, так і для учасників. У сценарії антистресового тренінгу необхідно реалізувати наступні навчальні завдання.

Перше завдання тренера: інформувати учасників про вплив стресу на тіло і психіку людини. У зв'язку з цим Г. М. Ришко радить знайомити учасників з такими найважливішими поняттями теорії стресу, як стресор (стресогенний чинник), адаптивний синдром, фрустрація, психосоматичні захворювання. Після надання тренером даної інформації зміст кожного з цих понять обговорюється в ході вправ або у формі групових тематичних дискусій. Друге завдання: навчити учасників групи відстежувати ознаки стресу і його наслідків у себе та інших людей. Практика показує, що багато наших реакцій на стресори усвідомлюються як такі і витісняються. Часто ігнорується вплив стресора, який запускає стресову поведінку, виконуючи роль своєрідного тригера. Це може бути якесь слово, негативна думка, висловлювання значущих людей, особливості ситуації або поведінки співрозмовника.

Тому третє завдання тренера: навчити учасників усвідомлювати вплив даних стресорів, з тим, щоб надалі контролювати власну поведінку в ситуації стресу.

На тренінгах, як правило, буває багато питань про те, як реагувати на слова і дії розгніваного партнера, невірноваженого начальника, батька або дитини, що переживають сімейну кризу, як впоратися з власними сильними емоціями. У зв'язку з цим ще одне важливе завдання тренінгу: навчання учасників методам самопомогі та саморегуляції, які можуть бути використані в ситуаціях, якщо тиск стресу максимальний або тривалий. Ці практичні навички особливо важливі для майбутніх

представників комунікативних професій, так як їм часто доведеться стикатися з сильними емоціями інших людей (клієнтів, батьків, учнів, колег, членів сімей). У подібних ситуаціях стандарти спілкування часто забороняють працівникам прояв власних негативних емоцій [9, с. 89].

Методи саморегуляції можуть бути ефективні і для зняття постстресової напруги. Для фахівців сфери «людина – людина» сьогодні також важливо знати техніки допомоги іншим людям, регулювати власний емоційний стан [9, с. 89].

Одним із найважливіших принципів тренінгу є включення вправ і процедур, спрямованих на вирішення особистісних проблем учасників. Дослідження психоаналітиків показали, що в ситуаціях подолання стресу ми схильні використовувати (свідомо чи несвідомо) одні й ті ж моделі поведінки та захисту. Якщо, наприклад, учасник звик до ролі Жертви, то «розлучатися» зі своєю жалістю до себе він не має наміру і використовувати техніки, пропонувані на тренінгу, теж. А учасник тренінгу, який звик до ролі Переслідувача, буде переконаний, що відчуває «праведний гнів», пояснюючи «дурному покупцеві» вп'яте, чому дана модель холодильника краще. Тому Г.М. Ришко вважає, що ефективність антистрес-тренінгів вище, якщо вони спираються на роботу з особистістю учасників. Тоді застосування методів і антистресових технік буде більш усвідомленим і довгостроковим [9, с. 90-91].

У ході тренінгу з формування стресостійкості Г. М. Ришко радить приділяти увагу психологічним методам саморегуляції. Багато фахівців з проблем стресу та вигорання вважають навички саморегуляції важливим внутрішнім ресурсом особистості в боротьбі зі стресами. Методи психічної саморегуляції спрямовані

на зміну представленого в свідомості людини психічного образу життєвої ситуації з метою мобілізації процесів психосоматичної взаємодії, оптимізації психоемоційного стану та відновлення повноцінного функціонування [9, с. 91].

За свідченням Г. М. Ришко, застосування методик психічної саморегуляції під час тренінгу сприяє зниженню тривоги, страху, нейтралізації дратівливості, конфліктності; активізації пам'яті і мислення; нормалізації функцій сну і вегетативних дисфункцій; збільшенню ефективності професійної чи навчально-професійної діяльності; навчанню прийомам самостійного формування позитивних психоемоційних станів [9, с. 91].

Дієвими для розвитку стресостійкості студентів, на думку Г. М. Ришко, є дихальні і релаксаційні техніки, візуалізація, самонавіювання та методи нейролінгвістичного програмування [9, с. 92].

Таким чином, створення представлених вище умов, що носять організаційний і психолого-педагогічний характер, є важливим напрямком діяльності ВНЗ щодо формування стресостійкості студентів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Основними аспектами формування стресостійкості студентів ВНЗ до негативних чинників навколишнього середовища є: соціальна підтримка, психологічна компетентність особистості, особистісні, фізичні, інформаційні, інструментальні, матеріальні ресурси, методи психічного тренування, методи імітаційного моделювання. Перспективами подальших досліджень ми вбачаємо у детальному та всебічному дослідженні та розробці психокорекційних методів подолання дистресових станів у особистості студента.

Список використаних джерел

1. Акарачкова Е. С. Хронический стресс и нарушение профессиональной адаптации / Е. С. Акарачкова // Журнал неврологии и психиатрии. – 2011. – № 5. – С. 56–59.
2. Башинська Ю. І. Стрес. Його адаптаційний та негативний вплив на організм людини. Комплексні способи подолання стресу / Ю. І. Башинська, В. В. Заріцька // Хист. – 2013. – № 15. – С. 76.
3. Апанович О. О. Теоретико-методологічні особливості психологічної стійкості / О. О. Апанович // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2011. – № 8. – С. 167–174.
4. Корольчук В.М. Стресостійкість і адаптивний потенціал особистості в стресогенних умовах [Електронний ресурс] / В. М. Корольчук. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2010_82_1/korolchuk.pdf.
5. Бодров В. А. Информационный стресс / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2004. – 382 с.
6. Корнійчук Н. М. Перебіг адаптаційних процесів та формування стресостійкості студентів

молодших курсів факультету фізичного виховання і спорту / Н. М. Корнійчук, А. М. Ляшевич, В. О. Киричук // Вісник Запорізького університету. – 2014. – С. 223–227

7. Нагирнер И. И. Условия формирования стрессоустойчивости в образовательном процессе Вуза [Электронный ресурс] / И. И. Нагирнер // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 5. – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=22713>.

8. Черпіта М. М. Стресостійкість / М. М. Черпіта, А. Ю. Гурич, О. М. Джеджула // Наукові записки [Вінницького національного аграрного університету]. Сер. : Соціально-гуманітарні науки. – 2013. – Вип.2. – С. 202–208.

9. Ришко Г. М. Психологічна технологія розвитку і підтримки стресостійкості особистості науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів / Г. М. Ришко // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Вид-во «Фенікс», 2014. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 19. – С. 86–93.

References

1. Akarachkova E. S. Chronic Stress and Impaired Occupational Adaptation / E. S. Akarachkova // Magazine of Neurology and Psychiatry. - 2011.- № 5. - P. 56–59. (in Russian)

2. Bashinskaya Y. I. Stress. Its Adaptive and Negative Impact on a Human Organism. Complex Ways of Overcoming Stress / Y. I. Bashinskaya, V. V. Zaritskaya // Hist. - 2013. - № 15. - P. 76. (in Ukrainian).

3. Apanovich O. O. Theoretical and Methodological Features of Psychological Stability / O. O. Apanovich // Actual Problems of Training and Education of Special Needs People. - 2011. - № 8. - P. 167–174. (in Ukrainian).

4. Korolchuk V. M. Stress Resistance and Adaptive Potential of the Individual in Stressful Conditions [Electronic resource] / V. M. Korolchuk. - Access mode: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2010_82_1/korolchuk.pdf. (in Ukrainian)

5. Bodrov V. A. Information Stress / V. A. Bodrov. - M.: PER, 2004. - 382 P. (in Russian)

6. Korniyuchuk N. M. The Course of Adaptation Processes and Formation of Stress Resistance of Junior Students of Faculty of Physical Education and Sports / N. M. Korniyuchuk, A. M. Lyashevych, V. A. Kirichuk // Bulletin of Zaporizhzhya University. - 2014. - P. 223–227 (in Ukrainian).

7. Nagirner I. I. Conditions for the Formation of Stress Resistance in Educational Process of University [Electronic resource] / I. I. Nagirner // Modern Problems of Science and Education. - 2015. - № 5. - Access mode: <http://www.science-education.ru/en/article/view?id=22713>.

8. Cherpita M. M. Stress Resistance / M. M. Cherpita, A. Y. Gurych, O. M. Dzhezhula // Scientific Notes [Vinnytsia National Agrarian University]. Avg.: Social Sciences and Humanities. - 2013. - Issue 2. - P. 202–208. (in Ukrainian).

9. Ryshko G. M. Psychological Technology of Development and Maintenance of Stress Resistance of Personality of Scientific-Pedagogical Employees of Higher Educational Institutions / G. M. Ryshko // Actual Problems of Psychology: Coll. of scientific works of Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. - K.: "Phoenix", 2014. - T. XII. Psychology of Creativity. - No. 19. - P. 86–93 (in Ukrainian).

Резюме

Каськов И. В., кандидат психологических наук,
доцент кафедры практической психологии
НПУ имени М.П. Драгоманова

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗ К НЕГАТИВНЫМ ФАКТОРАМ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

В статье исследуются теоретические аспекты формирования стрессоустойчивости студентов ВУЗ к негативным факторам окружающей среды. Устойчивость к стрессу у студента ВУЗ рассматривается как индивидуальная способность организма сохранять нормальную работоспособность, сохранять необходимую степень адаптации к воздействию экстремальных факторов среды и профессиональной деятельности, как сохранение способности к социальной адаптации, сохранения значимых межличностных связей, обеспечение успешной самореализации, достижения жизненных целей, сохранение адаптивного потенциала работоспособности, сохранения здоровья.

Основными аспектами формирования стрессоустойчивости студентов ВУЗ к негативным факторам окружающей среды являются: социальная поддержка, психологическая компетентность личности, личностные, физические, информационные, инструментальные, материальные ресурсы, методы психического тренировки, методы имитационного моделирования.

Ключевые слова: стрессоустойчивость; адаптация; самореализация; психоэмоциональное состояние; дистресс; эмоционально-волевые качества; самооценка; самореализация; стресс-факторы; психологическая устойчивость.

Summary

Kaskov I. V., Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of Practical
Psychology, National Pedagogical Dragomanov University.

**THEORETICAL ASPECTS OF STRESS RESISTANCE FORMATION OF UNIVERSITY
STUDENTS TO NEGATIVE ENVIRONMENTAL FACTORS**

The theoretical aspects of forming of university students' stress resistance to negative environmental factors are investigated in the article. Stress resistance in a university student is considered as an individual ability of an organism to maintain normal performance, to maintain a necessary degree of adaptation to the influence of extreme environmental factors and professional activity, such as maintaining the ability to social adaptation, maintaining meaningful interpersonal relationships, ensuring successful interpersonal relationships, preservation of adaptive capacity of working capacity, preservation of health.

Main aspects of forming university students' stress resistance to negative environmental factors are social support, psychological competence of individual, personal, physical, informational, instrumental, material resources, methods of mental training, and methods of imitation modeling.

Educational activity of a person in a university is connected with periodic (especially during a session), sometimes quite long and intensive influence (or expectation of influence) of extreme values of professional, social, environmental factors, which is accompanied by negative emotions, overstrain of physical and mental functions. The most characteristic mental condition that develops under the influence of these factors in a young person is psychological stress.

External factors that contribute to the development of stress of a student include the assessment of a stressful situation, covering the objective, or external, and subjective, or internal, parameters of a stressful situation; coping strategies or coping behaviors; influence on personality of traumatic events and degree of processing of traumatic experience; social support; professional and personal experience; psychological preparation for activity in extreme conditions. Stress resistance as an integrative property of the individual person implies interaction with all structural characteristics of the psyche both during and after the action of stress factors.

Modern students, who experiences significant intellectual and emotional stress, due to the high rate of educational activity, needs to process a large amount of information in the conditions of intensification of the educational process in a university, are prone to the development of stress-induced disorders, which are expressed in violation of mental and physiological levels. This is especially striking during the exam session, which, in fact is the peak period of the study activity, presenting a model of mental stress in which most of the adverse stressors are integrated.

Among the factors of individual (ontogenetic) development of the human organism, the most important in the formation of resistance to stress is professional training and experience that they gain during overcoming stress. This experience is practically becoming a manifestation of person's adaptation to stress, which enables a person to remain resilient in the implementation of various forms activities and to adequately regulate behavior in stressful situations.

Accordingly, an important task of counteracting stress while studying at a university is the formation of students' resilience to the influence of stress factors and development of personality stress resistance.

In accordance with the above, it is very important to develop students' adaptive abilities and to form their resistance to stressful factors, to educate them how to successfully deal with stressful situations.

In view of this, an important condition for the formation of stress resistance is the orientation of the educational policy of universities in the field of quality of education to preserve and develop mental and physical health of students by forming and complying according to the requirements for organization of the educational process. At the same time, the priorities of the educational policy are enshrined in the official documents of the university and are given the status of binding for all participants of educational relations.

The educational policy of any university should be oriented on creation of psychologically comfortable educational environment by increasing the competence of all subjects of the educational process, minimizing the stressful effects of the educational space by studying the stress factors, creating conditions of conflict-free interpersonal interaction, development of subjective mechanisms of students' stress resistance in a process of studying disciplines by means of equipping them with basic strategies of stress management.

The prospects for further research we see in the detailed and comprehensives studying and development of psycho-corrective methods of overcoming distress conditions in the student's personality.

Keywords: stress resistance; adaptation; self-realization; psycho-emotional state; distress; emotional-volitional qualities; self-esteem, self-realization; stress factors, psychological stability.

*Кириченко А. В., ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-1333-5980>*

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ КАТЕГОРІЇ "ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ" У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті здійснено теоретичний аналіз стану проблеми психологічної готовності особистості до діяльності. Розглянуто різні підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо визначення категорії психологічна готовність, які склалися в ході історичного розвитку та осмислення цього явища.

Ключові слова: установка; готовність; психологічна готовність; особистість.

Постановка проблеми. В сучасній психологічній науці накопичено достатньо багато теоретичного та практичного матеріалу про поняття психологічної готовності, її видів, структур та умов, що впливають на динаміку, тривалість і стійкість її проявів. Дослідженню проблеми психологічної готовності особистості до діяльності приділяли увагу як вітчизняні так і зарубіжні науковці. Як показав аналіз літератури, проблема психологічної готовності особистості до діяльності досліджується різними авторами в різних аспектах, однак єдиного поняття психологічної готовності у психологічній літературі не визначено. Поняття "готовність" використовується для опису і вивчення різних станів, намірів людини та її здібностей, тому визначається як багатоаспектне та інтегративне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття "готовність" широко трактується в психологічній літературі, а психологічна готовність особистості до діяльності є предметом дослідження багатьох вчених. Ще в 50-ті роки ХХ століття розпочалося дослідження цієї проблеми з метою подальшого професійного навчання людей з різними видами діяльності. Завдяки проведеній роботі М. Дьяченком та Л. Кандиловичем в 1976 році було введено поняття "психологічна готовність до діяльності" в дослідженнях з інженерної психології та психології праці [1].

Розглядаючи поняття "готовність" більшість науковців інтерпретують його по-різному, визначення яких найчастіше різняться: «психічна готовність», «установка» (Д. Узнадзе), «толерантність до стресу» (Л. Собчик), «схильність до

ризиків», «готовність до ризику» (В. Бодров, Є. Кір'янова), «психологічна готовність» (Т. Кабаченко, В. Авдєєв), «психологічна стійкість» (М. Матова), «емоційна стійкість» (В. Пономаренко, Е. Носенко, О. Сіротін), «оперативна стійкість» (А. Леонова, В. Медведєв), «надійність оператора» (Л. Вищепан, О. Золотухін, Ю. Зубарєв, Г. Нікіфоров) та ін. Таким чином, в сучасних психологічних дослідженнях поняття «готовність» розуміється як: 1) психологічна готовність людини до якої-небудь дії; 2) психологічна готовність людини до будь-якої діяльності; 3) психологічна готовність особистості до професійної діяльності; 4) психологічна готовність до інновацій та використовується для опису і вивчення різних станів, намірів людини та її здібностей.

Завдяки роботам представників Вюрцбургської психологічної школи експериментального дослідження мислення Н. Аха, К. Бюлер, О. Кульпе, німецьких психологів Г. Мюллер, Т. Шумана, Г. Фехнера, французького психолога Ж. Піаже поняття як "готовність" стає предметом дослідження в рамках експериментальної психології.

Крім того, аналіз наукових джерел свідчить, що в сучасній психологічній науці розробці прийомів, форм і методів організації підготовки та формування готовності особистості до діяльності в екстремальних ситуаціях приділяли увагу наступні вчені: В. Барко, О. Блінов, С. Будник, Я. Бондаренко, В. Воробйова, О. Добрянський, М. Дьяченко, Л. Казмиренко, О. Колесніченко, В. Корольчук, В. Лефтеров, О. Макаревич, Л. Матохнюк, Я. Мацегора, В. Молотай, І. Окуленко, В. Осьодло, В. Пономаренко, Н. Пенькова, Є.

Потапчук, О. Самойленко, В. Стасюк, О. Тімченко, М. Томчук, О. Хміляр, Ю. Широбоков та ін.

Метою статті є актуалізація проблеми психологічної готовності особистості до діяльності, ознайомлення з психологічними поглядами видатних вітчизняних і зарубіжних вчених, які склалися в ході історичного розвитку та осмислення цього явища.

Методи дослідження. Оглядово-аналітичне дослідження літератури.

Виклад основного матеріалу.

Проблема готовності особистості до певної діяльності знаходить відображення в дослідженнях установки в школі Д. Узнадзе і соціальної установки (атитюду) в зарубіжній соціальній психології. Вчений доводить, що безпосередньою готовністю людини до будь-якої діяльності є саме установка, яка виникає в ході взаємодії потреб людини та впливу зовнішніх факторів. Даний феномен є цілісним утворенням, що характеризує особистий стан суб'єкта, на основі якого виникає характерна діяльність визначеної спрямованості [10]. Д. Узнадзе стверджував, що саме установка не усвідомлюється, а передує психічно свідомим процесам, які розвиваються на її основі.

Під установкою ми розуміємо готовність до певної активності, яка обумовлена двома факторами: потребами та відповідною об'єктивною ситуацією. Установка є внутрішнім станом людини в її загальній та організованій системі, яку можна віднести до одного з компонентів структури цілеспрямованої дії. Установка суб'єкта – це початкова та основна реакція на вплив різних ситуацій, там де йому потрібно ставити та вирішувати різні завдання, вона визначає стійкість і спрямованість діяльності в умовах, що змінюються. Готовність до певної дії (установка) формується під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, усвідомленого або неусвідомленого сприймання інформації та входить до загального потоку дій особистості, як форма діяльності. Д. Узнадзе зауважує, що готовність є суттєвою ознакою установки, яка проявляється у всіх випадках поведінкової активності особистості [10].

Розглядаючи фактор приведення реалізації установки в діяльність, яким є воля, Д. Узнадзе приходить до висновку, що

саме воля дає нам можливість переключення на установку, незалежно від того, що ця установка обіцяє людині в дану мить, та те, що завдяки волі вдається актуалізувати та привести її до життя, яка очікує свого часу, мислення визначає установку, на ґрунті якої особистість, керуючись своїм вольовим зусиллям, здійснює доцільно-визначену діяльність". Знаючи соціальні установки людини, можна прогнозувати її дії. Специфікою стану готовності є те, що він попереджує особистість про виникнення певних чинників усвідомлення та передує їм.

Перше визначення поняття соціальна установка або "атитюд", як регулятора поведінки діяльності людини було введено соціальними психологами для позначення установки в соціальному середовищі. Провівши аналіз усіх тлумачень атитюду, Г. Олпорт дійшов до висновку, що всі різні один від одного визначення установки об'єднуються між собою. Кожне визначення автор розглядає в якості суттєвої характеристики атитюду, готовності до реакції. Він визначає даний феномен (атитюд) як "стан психічно-нервової готовності, який сформувався на основі досвіду, що здійснює направляючий та (або) динамічний вплив на реакції індивіда відносно усіх об'єктів або ситуацій, з якими він пов'язаний" [1].

Атитюд – це щось, яке зароджується, підготовче, початкове; це не поведінка, а його передумова. Атитюд (франц. attitude – постава) – готовність до виконання якоїсь дії. Атитюд – це соціальна якість людини, яка демонструє її готовність до дій у визначеній сфері діяльності, а також визначеної соціальної активності у відповідності зі своїми ціннісними орієнтаціями та соціально прийнятий спосіб поведінки.

Соціальна установка (атитюд) (англ. attitude – ставлення, установка) – це стан психологічної готовності людини до дій, що визначається її попереднім досвідом [10].

У розробленій диспозиційній концепції В. Ядов розглядає характеристику соціальної поведінки особистості, зумовленої станом її готовності до певного способу дій. Він вважає, що соціальна установка несе в собі інформаційний компонент (певний світогляд, прагнення людини), поведінковий компонент (готовність діяти відповідно до особистісного сенсу), емоційно-оцінний

компонент (позитивне, або негативне сприймання до визначеної дії) [12].

У своїх працях Д. Майерс повідомляє, що установка впливає на поведінку людини – коли вона істотна і про неї згадують. Установку він розглядає, як позитивну чи негативну оціночну реакцію на що-небудь або на кого-небудь, яка виражається в думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці [11].

Розглядаючи співвідношення установки та свідомості Ф. Басін робить висновок, що установка є психологічним феноменом та теоретично вона не може бути розкрита у повному обсязі, як що не уточнюється її значення в загальному розумінні системи свідомості. Ще до актуалізації установка стає об'єктом свідомості, а її актуалізація саме залежить від волі. Даний висновок стає підтвердженням проведеної роботи Д. Узнадзе та вказує на складність поняття установки, важливість її дослідження у теорії свідомості, як факту впливу та регулювання установки свідомою волею людини.

Ю. Платонов аналізуючи поняття установки як готовності до певного поведінки в конкретній ситуації розглядає його у своїх працях, як закон готовності, або установки (англ. Law of readiness): попередня готовність до акту (стимул-реакція), що підвищує задоволення від виконання поставленого завдання [8].

У 1980 – 1990-х роках у вітчизняній психології та педагогіці розпочинається активне дослідження поняття “готовність”, при цьому готовність вивчається в площині різних теоретичних і практичних підходів. Вчені досліджують психологічну, мотиваційну, морально-психологічну, професійну, професійно-педагогічну готовність та звичайну “готовність”. Сутність поняття “готовність” вони розглядають у двох сенсах, в першому випадку – “бажання щось зробити” та в другому – “стан, де все зроблено, все готово до будь чого” [2, с.173].

Сьогодні існує багато різноманітних поглядів на класифікацію теорій та підходів, що пояснюють сутність поняття “готовність” в науці. Так, на думку А. Ліненко явище готовності стало об'єктом спеціальних досліджень в середині XIX – на початку XX ст. Відповідно до суджень М. Дьяченка та Л. Кандиловича, установка – це форма готовності. В подальшому феномен

готовність досліджується як стійкість людини до зовнішніх і внутрішніх впливів, її інтелектуальний потенціал та потенціал емоційно-вольової сфери відповідно до конкретного виду діяльності. Готовність характеризується як якісний показник саморегуляції на різних рівнях проходження фізіологічних, психічних та соціальних процесів, якими є поведінка людини [3].

У 1970-х рр. XX ст. з метою вивчення педагогічної діяльності проблема готовності досліджується в працях К. Дурай-Новікової, Г.Костюка, О.Мороза, В.Сластьонина та інших.

На думку В. Даля, готовність – це певний стан підготовленої людини, у якій сформовано позитивне ставлення до певного виду діяльності, яка готова увімкнутися та виконати певну дію [4]. Дослідники, як Е. Ільїн, М. Левітов, Л. Нерсисян, В. Маришук визначають готовність як результат активізації психічних процесів, що забезпечують мобілізацію особистості в момент попередньої діяльності. Б. Ананьєв, Л. Виготский, І. Кон, А. Леонтьєв, С. Рубинштейн, В. Мерлін розглядають готовність, як прояв індивідуально-особистісних якостей, обумовлених характером конкретної професійної діяльності. Військові психологи, а саме: А. Деркач, В. Долгова, М. Дьяченко, Л. Кандилович, Л. Мерзляк, Б. Фурманець вважають готовність цілісним проявом особистості, а не окремих її індивідуально-психологічних особливостей та соціально-психологічних якостей [11].

Слід зазначити, що автори Р. Гаспарян, Л. Нерсисян, А. Пуні розглядають готовність через загальний психофізіологічний стан (сукупність мотиваційних, пізнавальних, емоційних і вольових якостей особистості), що забезпечує актуалізацію потенціалу, спрямованість особистості на виконання певних дій. У якості складного утворення особистості, психологічну готовність В. Лоскутов розглядає як складне системне, особистісно-функціональне новоутворення, що визначає успішність процесу адаптації. Крім того, А. Ганюшкін вважає, що стан готовності є інтегральним психічним станом, проявом динамічної рівноваги, перехід старої якості, яка досягла рівня розвитку, та нової, що знаходиться на стадії визрівання [7].

Л. Божович, Л. Венгер, Г. Вицлак, О. Запорожець досліджували психологічну готовність у якості об'єкта у конкретних видах діяльності, а саме: до професійної діяльності та діяльності в екстремальних ситуаціях, психологічна готовність до служби в особливих умовах, психологічна готовність спортсменів до змагань, психологічна готовність школярів та студентів до процесу навчання.

Приклад структури психологічної готовності до шкільного навчання в загальноосвітній школі Л. Венгер, Л. Коломінський, О. Кравцова наводять у такій послідовності:

- особистісна готовність (формування готовності до прийняття нової соціальної позиції-школяра, що має визначені обов'язки та права, розвиток подальшої мотивації);
- інтелектуальна готовність (розвиток пізнавальних процесів, широкого кругозору та ерудиції);
- соціально-психологічна готовність до шкільного навчання (формування у дітей моральних і комунікативних здібностей);
- емоційно-вольова готовність (вміння ставити перед собою цілі та докладати зусиль до їх реалізації) [2].

М. Корольчук та В. Крайнюк структуру психологічної готовності розглядають за наступними компонентами: позитивне ставлення до своєї діяльності, професійні риси сприйняття, уява, мислення і пам'ять, емоційно-вольова стійкість, професійні знання, уміння, навички і звички, відносність рис удачі, темпераменту, здібностей відносно властивостей діяльності [5].

На думку О. Колесніченка, Я. Мацегори та В. Воробйової дослідження психологічної готовності військовослужбовців до службово-бойової діяльності в екстремальних ситуаціях доцільно здійснювати у рамках особистісного підходу до розуміння сутності психологічної готовності та розглядати як результат спеціальної цілеспрямованої підготовки військовослужбовців. Вчені вважають, що психологічну готовність військовослужбовців до службово-бойової діяльності в екстремальних ситуаціях слід розуміти як систему потенціалів (здатностей) особистості, що у формі специфічного вольового акту забезпечує ефективну реалізацію поставлених завдань в несприятливих (небезпечних, напружених, стресових) умовах професійної діяльності [6].

Н. Пенькова розуміє стан готовності особистості до діяльності, як складне утворення, що має динамічну структуру, між компонентами якої існують функціональні залежності. Вона вважає, що для задоволення своїх потреб, людина в практичній діяльності на основі внутрішньої активності (біологічної, фізіологічної і психічної) реалізує певну мету, використовуючи дві групи своїх можливостей: неспецифічні і специфічні, які є складовими її готовності до діяльності [8].

На думку О. Самойленко, проблемою визначення концептуальних положень формування психологічної готовності військовослужбовців до здійснення службової діяльності в умовах бойових дій є відсутність єдиної теорії, що спроможна була б описати особливості психічної діяльності та поведінки людини у незвичайних, екстремальних, небезпечних та несумісних із життям умовах існування та праці [9].

Розглядаючи подальший розвиток психологічної готовності, пов'язаний з отриманням професійної освіти та професійним самовизначенням М. Пряжніков та О. Пряжнікова визначають, що професійне самовизначення здійснюється протягом усього професійного життя, так як особистість постійно змінюється, переосмислює, самостверджується в професії.

В. Дружинін психологічну готовність розглядає, як психічний стан, який характеризується мобілізацією ресурсів необхідних для виконання конкретної діяльності. Він вважає, що цей стан сприяє успішному виконанню поставленого завдання, при цьому відповідно до своїх обов'язків особистість доцільно використовує набутий досвід, свої знання навички та вміння, при виникненні проблем та труднощів здійснює збереження самоконтролю.

Г. Дунін стверджує, що для утворення стану готовності до діяльності людині необхідний мотиваційний вплив, а також усвідомити мету та поставлені перед нею завдання. Для отримання якісного результату, подолання виниклих труднощів при необхідності людина може цілеспрямовано змобілізувати власні психічні процеси. На думку дослідника, змобілізованість не завжди потрібна, гранична змобілізованість не забезпечує готовності. Стан готовності це

співвідношення між наявними та необхідними можливостями, а стан змобілізованості це співвідношення між наявними та потенціальними можливостями [2].

Ю. Гурьянов виділяє різні види психологічної готовності: загальну, ситуативну, операційно-виконавчу. На його думку психологічна готовність залежить від ступеню певних психологічних якостей особистості, "готовність" є більш широким поняттям та в якості складових включає в себе "психологічну готовність".

М. Левітов розглядає готовність особистості виконувати завдання, як індивідуальність, обумовлену стійкими властивостями, володінням необхідними знаннями та вміннями. Він визначає два типи готовності: довготривалу готовність – стійка характеристика особистості та тимчасову готовність, яка отримала назву – "передстартовий стан". Відповідно до наданого варіанту, деякі вчені у своїх дослідженнях тимчасову готовність називають, як "стан оперативного спокою" (О. Ухтомский), "стан пильності" (В. Пушкін), "стан мобілізаційної готовності" (Ф. Генаві).

Б. Паригін вважає, що феномен психологічної готовності відіграє важливу роль у виході із різних кризових ситуацій, або змін. На його думку, в залежності від рівня психологічної готовності до певної дії людина сама приймає власне рішення для розриву замкнутого кола в будь якій ситуації, яке породжуються об'єктивними і соціально-психологічними чинниками [8].

Відповідно до висунутої концепції особистості, в структурі готовності, К. Платонов виділяє моральну, психологічну та професійну готовність. Дане поняття він розглядає, як особливий психічний стан, що забезпечує високу дієздатність, стан, який є проміжним ланцюгом між властивостями особистості та психічними процесами, що утворює функціональний рівень, в якому розвиваються процеси, необхідні для забезпечення успішності виконання завдання.

На думку М. Колосова готовність до дії – це стан мобілізації всієї психофізіологічної системи людини, який буде забезпечувати гарантовану успішність у виконання конкретних завдань.

М. Дьяченко та Л. Кандибович вважають, що готовність - це установка на активні дії, настрій на визначену поведінку,

пристосування особистості під час впливу мотиваційних та психологічних чинників для виконання успішних дій. У своїх наукових роботах дослідники в цілому виділяють три різні види готовності:

- завчасну (раніше придбані установки, знання, навички, вміння, мотиви діяльності), на основі якої виникає стан готовності до виконання тих чи інших поточних завдань діяльності;

- тимчасову, під якою розуміється актуалізація, пристосування всіх сил, створення психологічних можливостей для успішних дій у визначений момент;

- ситуативну, динамічний цілісний стан особистості, внутрішня зорієнтованість на певну поведінку, мобілізація всіх сил на активні і доцільні дії[3].

Розробивши свій варіант структури готовності до діяльності, М. Дьяченко та Л. Кандибович включають в нього наступні компоненти:

- мотиваційний (проявлений інтерес до професії, потреба в успішному виконанні поставлених завдань, прагнення до успіху, демонстрація своїх кращих якостей, інші мотиви);

- орієнтаційний (знання та уявлення про особливості, умови професійної діяльності, професійні вимоги до особистості);

- операційний (володіння необхідними знаннями, навичками, вміннями, засобами професійної діяльності, усвідомлення обов'язків та завдань, оцінки їх важливості, визначення засобів досягнення мети, розуміння ймовірнісної зміни ситуації);

- вольовий (самоконтроль, активізація сил, концентрація на поставленому завданню, абстракція від сторонніх впливів, подолання сумнівів, страхів);

- емоційний (орієнтація на успіх, контроль своїх емоцій та почуттів, ентузіазм) [3].

Крім того, схожа думка відображається у працях О. Шишкіної, яка розглядає довгострокову та ситуативну форму готовності до діяльності. Вона вважає, що довгострокова готовність визначається певними якостями та характеристиками особистості, які їй необхідні для успішного виконання завдань. Ситуаційна готовність це стан особистості, який випереджає визначену діяльність та визначає його подальшу успішність [2, с.173].

Розглядаючи довготривалу та ситуативну готовність дослідники дійшли

до висновку, що довготривала готовність має таку структуру: позитивне відношення до певного виду діяльності, здібності, риси характеру, темперамент, мотивація, знання, навички, вміння, мислення, увага, емоційно-вольова складова, а структура ситуативної готовності є наступною: стійкість, ефективність впливу на хід діяльності, відповідність оптимальним умовам досягнення мети.

Таким чином, узагальнюючи різні підходи до проблеми психологічної

готовності в контексті визначення її ознак, сутності та структури, можна зробити висновок, що вони не перебувають в стані протиріччя та не виключають один одного. Більш того, вони поглиблюють і розширюють уявлення про складність і багатогранність даного феномену. Готовність є цілісним проявом особистості, а не окремих її індивідуально-психологічних особливостей та соціально-психологічних якостей.

Список використаних джерел

1. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.П. Социальная психология личности. Москва: Аспект Пресс, 2001. 300 с.
2. Грачева Ю.А. "Психологическая готовность" в системе современного психолого-педагогического знания: Вестник. Санкт Петербург, 2000. 250 с.
3. Дьяченко М.И., Кандыбович М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск: изд. БГУ, 1976. 176 с.
4. Жукова В.Ф. Психолого - педагогический анализ категории "Психологическая готовность": журнал. Томск: изд.Томск, 2012. 153.
5. Корольчук М. С., Крайнюк М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навч. посіб. Київ: Ніка-Центр, 2006. 576 с.
6. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Воробйова В. І. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації: монографія. Харків : Національна акад. НГУ, 2016. 335 с.
7. Платонов Ю.П. Профессионально-педагогическая направленность мастера производственного обучения. Ленинград, 1987. 215с.
8. Пенькова Н.С. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення Антитерористичної операції: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків, 2015. – 215 с
9. Самойленко О.О. Формування психологічної готовності мобілізованих військовослужбовців-прикордонників до ведення бойових дій: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. – 309 с
10. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. Москва, 1966. 315 с.
11. Фомин А.С. Проблемы формирования психологической готовности к управленческой деятельности. Москва, 2014. 234 с.
12. Ядов В.А. Методология и техника социологического исследования. Тарту, 1969. 227 с.

References

1. Belinskaya E.P., Tikhomandritskaya O.P. Social psychology of personality [Social psychology of personality]. Moscow: Aspect Press, 2001. 300 s (in Russia).
2. Gracheva Y.A. "Psychological readiness" in the system of modern psychological and pedagogical knowledge ["Psychological readiness" in the system of modern psychological and pedagogical knowledge]: Bulletin. St. Petersburg, 2000. 250 s (in Russia).
3. Dyachenko M.I., Kandybovich M.I. Psychological problems of readiness for activity [Psychological problems of readiness for activity]. Minsk: ed. BSU, 1976. 176 s. (in Russia).
4. Zhukova V.F. Psychological - pedagogical analysis of the category "Psychological readiness" [Psychological - pedagogical analysis]: journal. Tomsk: published by Tomsk, 2012. 153 s. (in Russia).
5. Korolchuk M.S., Krainyuk M.S. Social and psychological protection of care in extreme and extremal minds [Social and psychological protection of care in extreme and extremal minds]: Nav. pos_b. Kiev: Nika-Center, 2006. 576 s. (in Ukrainian).
6. Kolesnichenko O. S., Matsegora Y. V., Vorobyova V. I. Psychological preparedness of the National Guard of Ukraine before the service and combat posture between the point of posting [Psychological preparedness of the National Guard of Ukraine before the service and combat posture between the point of posting] (Monograph). Kharkiv: National Acad. NSU, 2016. 335 s. (in Ukrainian).
7. Platonov Y.P. Professional and pedagogical orientation of the master of industrial training [Professional and pedagogical orientation of the master of industrial training]. Leningrad, 1987. 215s. (in Russia).
8. Penkova N.C. Psychological preparedness of the National Guard of Ukraine before the military-combat duty in the process of anti-terrorist operation [Psychological preparedness of the National Guard of

Ukraine before the military-combat duty in the process of anti-terrorist operation] (the dissertation of the candidate of psychological sciences). Kharkiv, 2009. 215 s. (in Ukrainian).

9. Samoilenko O.O. Formation of psychological readiness of mobilized border guards for combat operations [Formation of psychological readiness of mobilized border guards for combat operations] (the dissertation of the candidate of psychological sciences).Khmelnitsky, 2018. 309 s. (in Ukrainian).

10. Uznadze D. N. Psychological research. [Psychological research].Moscow, 1966.315 s. (in Russia).

11. Fomin A.S. Problems of formation of psychological readiness for managerial activity. [Problems of formation of psychological readiness for managerial activity]. Moscow, 2014.234 s. (in Russia).

12. Poisons V.A. Methodology and technique of sociological research.[Methodology and technique of sociological research] Tartu, 1969. 227 s. (in Russia).

Резюме

Кириченко А., адъюнкт кафедры НУОУ имени Ивана Черняховского
ФЕНОМЕНОЛОГИЯ КАТЕГОРИИ "ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ
ЛИЧНОСТИ К ДЕЯТЕЛЬНОСТИ" В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В статье осуществлен теоретический анализ проблемы психологической готовности личности к деятельности. Рассмотрены различные подходы отечественных и зарубежных исследователей по определению категории психологическая готовность, сложившиеся в ходе исторического развития и осмысления этого явления.

Ключевые слова: установка, готовность, психологическая готовность, личность

Summary

Kyrychenko A., adjunct, National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernjakhovskiy

PHENOMENOLOGY OF THE CATEGORY "PSYCHOLOGICAL READINESS OF THE PERSONALITY FOR ACTIVITY" IN SCIENTIFIC RESEARCHES

Introduction. There is a lot of theoretical and practical material in understanding psychological psychology about understanding psychological readiness, views, structures and minds, which can be used to dynamism, practice and style. As soon as the problems of psychological readiness and special readiness are reached, they give respect as much as they did so. Having shown the analysis of literature, the problem of psychological readiness for specialties before different authors in different aspects, however, a single sign of psychological readiness for psychological literature is not given. Understanding the "readiness" to become victorious for the description and vivchenny of the roznih staniv, namiriv people and ii health, that is to be seen as bagatoaspektna that integratnee.

Purpose. The purpose of the article is to actualize the problem of the psychological readiness of the individual for the activity, to familiarize with the psychological views of prominent domestic and foreign scientists who have developed in the course of historical development and understanding of this phenomenon.

Methods. Review and analytical study of literature.

Originality. The problem of the readiness of the individual for a particular activity is reflected in the studies of the setting in the school of D. Uznadze and the social setting (attitude) in foreign social psychology. The scientist proves that the direct readiness of a person for any activity is the installation that arises at the entrance of the interaction of human needs and the influence of external factors. This phenomenon is a holistic formation that characterizes the personal state of the subject, on the basis of which there is a characteristic activity of a particular orientation. Attitude is something that is born, preparatory, initial; it's not a behavior, it's a prerequisite. Attitude - the willingness to perform some action. A social setting (attude) is a state of a person's psychological readiness for action, as determined by his or her previous experience. In his writings, D. Myers reports that the setting affects the behavior of a person - when it is significant and is mentioned. In the 1980-1990, an active exploration of the concept of "readiness" began in the national psychology and pedagogy. Willingness is characterized as a qualitative indicator of self-regulation at various levels of the passage of physiological, mental and social processes, which are human behavior. Considering long-term and situational readiness, researchers have come to the conclusion that long-term readiness has the following structure: positive attitude to a certain type of activity, ability, character traits, temperament, motivation, knowledge, skills, ability, thinking, attention, emotional and volitional component. Situational readiness is as follows: sustainability, effectiveness in influencing the course of action, compliance with optimal conditions for achieving the goal.

Conclusion. Thus, by summarizing the different approaches to the problem of psychological readiness in the context of defining its characteristics, essence and structure, we can conclude that they are not in a state of contradiction and do not exclude each other. Moreover, they deepen and expand the understanding of the complexity and versatility of this phenomenon. Willingness is a holistic manifestation of the individual, not his individual individual psychological characteristics and socio-psychological qualities.

Keywords: installation; readiness; psychological readiness; personality.

*Макаренко С., С. кандидат психологічних наук,
доцент, Національного університету «Львівська політехніка»
Войцеховська О. В., кандидат психологічних наук, старший
викладач Національного університету «Львівська політехніка»*

МАНІПУЛЯЦІЇ ЯК УМОВА ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ НА ОСОБИСТІСТЬ СТУДЕНТА

У статті розглянуто питання впливу сучасної української реклами на зміну культурних запитів населення шляхом впровадження певних цінностей і стандартів. Рекламні стандарти, цінності, які вона пропагує, претендують на роль загальнолюдських норм поведінки, яким потрібно слідувати. Здійснено аналіз дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених психолого-педагогічної і методичної літератури з даної проблеми. Емпірично доведено, що маніпуляції у рекламі відбуваються шляхом нав'язування ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки. Особлива увага в статті скерована на використання маніпулятивних технік та основних рекламних ефектів, що впливають на емоційно-почуттєву сферу (ефект привабливості, ефект авторитету, ефект подяки, ефект кольору) у впливі на психіку людини.

Ключові слова: реклама; соціальна реклама; маніпуляції; установки; мотиви; стереотипи поведінки.

Постановка проблеми. Реклама володіє потужним потенціалом зміни звичних громадських еталонів і моральних орієнтирів, тому як важливий інструмент соціального управління та психологічного впливу вона формує стійкі психологічні та поведінкові стереотипи.

Якщо «реклама як життєвий феномен» здатна створювати нові потреби, то «соціальна реклама», як її різновид, може брати і бере активну участь у формуванні світогляду людини, її соціальних та моральних цінностей, способу життя. Також через використання маніпулятивних технологій вона здатна однаково сприятливо і несприятливо змінювати масову поведінку та поведінку громадян будь-якого віку і будь-яких соціальних верств. Як наслідок, актуалізується проблема про вплив реклами на свідомість людини, а, значить, прогнозування відповідних наслідків для її становлення наприклад в соціальні ситуації розвитку юнацького віку.

Аналіз психолого-педагогічної і методичної літератури з даної проблеми свідчить про те, що, незважаючи на вагомі результати досліджень, поза увагою дослідників залишилися важливі питання, пов'язані з формуванням професійних якостей, які допоможуть практикуючому психологу виокремлювати три головні видові ознаки маніпуляції: духовну, психологічну дію; прихований вплив, факт якого не помічений об'єктом маніпуляції; вплив, який вимагає значної майстерності і знань.

Така суспільна ситуація розвитку показує, що діяльність психологічної служби навчальних закладів повинна включати в себе створення психолого-педагогічних умов, що забезпечуватимуть духовний розвиток кожної особистості, підтримувати душевний комфорт, який знаходиться в основі психологічного здоров'я, сутність якого полягає в увазі до внутрішнього світу людини, до її переживань, уподобань, інтересів, здібностей, знань, ставлення до себе, однолітків, дорослих, навколишньої дійсності. Це зобов'язує педагогів та психологів використовувати в своїй роботі різні тематичні методичні розробки, розвивальні програми, які спрямовані на розвиток здатності самостійно приймати рішення в контексті адресного інформаційного впливу, зокрема – рекламного.

Мета статті: теоретичний аналіз та емпіричне дослідження психологічних особливостей впливу реклами на особистісне становлення студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Маніпуляція – це комунікативний вплив, який призводить до актуалізації у об'єкта впливу відповідних мотиваційних станів, а разом з тим і відчуттів, стереотипів, які спонукають його до дій бажаного, вигідного для суб'єкта впливу, при цьому не передбачається, що він обов'язково повинен бути не вигідним для об'єкта впливом» [1].

Трактування терміну маніпуляція є різною для багатьох фахівців. Однією з перших праць, присвячених маніпуляції

свідомістю, стала книга соціолога Герберта Франке «Маніпульована людина» (1964). Під «маніпулюванням» автор розуміє психічну дію, яка проводиться таємно, а отже, на шкоду тим особам, на яких вона спрямована [8].

Відомий дослідник маніпулятивних технологій С. Кара-Мурза у своїй монографії «Маніпуляція свідомістю» пише [10]: «Маніпуляція – це вид застосування влади, при якому той, хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку він від них очікує». Російський дослідник Є. Доценко стверджує, що маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого призводить до прихованого збудження в іншій людині намірів, які не співпадають з її актуально існуючими бажаннями. Також він виокремлює такі рівні маніпуляції: 1) посилення наявних у свідомості людей необхідних маніпуляторів ідей, установок, мотивів, цінностей, норм; 2) пов'язаність із приватними, незначними змінами поглядів на певну подію, процес, факт, що також впливає на емоційне й практичне ставлення до конкретного явища; 3) основні кардинальні зміни життєвих установок шляхом повідомлення об'єктові сенсаційних, драматичних, надзвичайно важливих для нього повідомлень [11, с. 209].

Практично кожна людина так чи інакше є маніпулятором, бо постійно зайнята тим, що маніпулює оточуючими і надійно піймана у тенета інших. Як зауважує М. Димшиц [20, с. 103]: «для досягнення успіху маніпуляція повинна залишатися непомітною». Успіх маніпуляції гарантований, коли той, ким маніпулюють, вірить, що все відбувається природно й неминуче. Інакше кажучи, для маніпуляції потрібна фальшива дійсність у якій її присутність не відчуватиметься.

Е. Карцева виділяє два види маніпуляції свідомістю людини: оперативну (або ситуаційну) і стратегічну. Оперативна маніпуляція полягає в тому, що, використовуючи вже наявні у свідомості людей цінності, потреби, стереотипи, звички, маніпулятор змушує їх сприймати будь-яку соціальну інформацію так, як йому це вигідно, спрямовуючи їхні соціально значущі дії в потрібне для себе русло. Стратегічна маніпуляція: протягом багатьох років у свідомості людей формуються ті

цінності, потреби, ідеї, стереотипи, звички, які самі по собі сприяють підтримці стабільності вигідної маніпуляторів ситуації і можуть бути використані в оперативній маніпуляції, у разі виникнення такої потреби [13].

Р. Чалдіні виокремлює три головні видові ознаки маніпуляції: духовну, психологічну дію; прихований вплив, факт якого не повинен бути помічений об'єктом маніпуляції; вплив, який вимагає значної майстерності і знань. Зустрічаються, звичайно, талановиті самородки із потужною інтуїцією, здатні до маніпуляції свідомістю інших людей за допомогою примітивних засобів. Але розмах їхніх дій невеликий, обмежується особистим впливом – у родині, у бригаді, у роті або банді.

Отже, маніпулювання (або маніпуляція) свідомістю – це своєрідне панування над духовним станом людей, керування ними шляхом нав'язування ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єктові впливу. Такий вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється приховано і має на меті запрограмувати поведінку людей, змінити їхні думки, переконання, цілі в потрібному руслі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна українська реклама орієнтована на зміну культурних запитів населення шляхом впровадження певних цінностей і стандартів. Рекламні стандарти, цінності, які вона просуває, претендують на роль загальнолюдських норм поведінки, яким треба слідувати. Інакше кажучи, якщо реклама для досягнення цілей апелює до домінуючих в суспільстві соціально-психологічних цінностей і мотивацій, то вона, в свою чергу, може слугувати прикладом цінностей і мотивацій, розповсюджених у суспільстві [3]. Цінності та норми є важливими регуляторами поведінки людей в усіх сферах, у тому числі в споживанні. У процесі соціальних змін трансформуються цінності та норми в суспільстві, тому вони мають конкретний причинний історичний зміст. Система цінностей утворює внутрішній стержень культури, духовну сферу потреб та інтересів індивідів, соціальних верств суспільства. Вона, у свою чергу, робить зворотний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним з найважливіших мотиваторів соціальної дії, поведінки індивідів [4].

Зрозуміло, що українська реклама

віддзеркалює – те, що сьогодні відбувається в суспільстві, наприклад, національні цінності та стереотипи, які властиві менталітету українців. Рекламі вигідно відображати ті суспільні цінності, в яких вона транслюється, затверджуючи їх, – тобто вона сприяє забезпеченню соціальної стабільності [5].

Цінності, представлені в сучасній українській рекламі, – це сім'я, любов, діти, дружні взаємини, радість материнства, доглянутий побут, здоров'я, кар'єра, веселе і приємне дозвілля, матеріальне благополуччя. Це також – те, що близьке кожній людині. Відповідно, чим більше цінності у рекламованого товару або послуги, що поєднуються з цінностями різних груп населення, тим потенційно вищим є рекламний ефект [6].

Соціальна реклама може апелювати до розуму, раціонально-логічного мислення людини, викликати певні емоції, діяти через моральні та соціальні переконання індивіда (звернення до почуття справедливості й порядності). Відповідно за характером впливу розрізняють мотиви в соціальній рекламі, як і в інших видах реклами: раціональні, емоційні, моральні та соціальні [2].

Цілями соціальної реклами є: створення позитивних асоціацій, соціально значущих для кожного члена суспільства; утвердження та пропаганда моральних принципів (доброта, любов до ближнього, порядність, турбота про тварин та екологічні проблеми людства); схвалення благодійних акцій; удосконалення системи освіти, культурного рівня; формування смаків нації [1]. Закономірно, що її сприятливою ознакою є психотерапевтичний вплив у масштабах суспільства через гуманізацію та залучення громадян до участі в громадському житті. Відповідно, недоліком є – те, що результати важко прогнозувати. Її наслідки можуть проявитися як найближчим часом, так і в наступному поколінні, оскільки вона формує не миттєву одноразову дію, а стійку, тривалу соціально значущу поведінку.

Отже, слід вважати сильною стороною реклами її здатність досягати масової аудиторії, стимулювати широкомасштабний попит, додавати популярності торгівельній марці, забезпечувати повторне звернення, служити нагадуванням. Кожного дня впливаючи на людину, реклама є його постійним супутником.

Сукупність досліджуваних механізмів маніпулятивного впливу можна розподіляти на різні типологічні групи залежно від критеріїв, обраних для такого поділу [14]. Зокрема, чіткий типологічний розподіл дозволяє зробити застосування критерію свобода (необхідність, вважаючи, що одні механізми надають можливість вибору і свободу дій об'єкту впливу, а інші вимагають підпорядкуватися правилам, нормам, звичаям, традиціям і, зокрема, вимогам суб'єкта впливу): тут ідеться про перспективні механізми впливу (зобов'язання, вимагання, вправління тощо). Необхідність і доцільність застосування цих механізмів пояснюється життєвою необхідністю. Крім того, існують поняття почуття обов'язку та відповідальності, спільно прийнятого рішення, домовленості, обіцянки, клятви, які надають певне моральне чи юридичне право на застосування перспективних механізмів впливу.

Альтернативу складають так звані позитивні механізми впливу, сутнісна основа яких висловлена на адресу конкретної молодої людини чи групи, пропозиція мислити і діяти певним чином, що не обмежує у свободі вибору. До цього типу можна віднести такі механізми: інформування, переконування, доведення, роз'яснення, навіювання, умовляння, демонстрування тощо. Основна відмінність між маніпулюванням масовою свідомістю та індивідуальним маніпулюванням у міжособистісних взаєминах полягає у специфіці зосередження відповідальності [14].

А. Дейл стверджує, що соціальна реклама – це лише інструмент, знаряддя, механізм, за допомогою якого суспільство і його суб'єкти досягають поставлених цілей. Вона є джерелом соціальних протиріч, тобто може приносити й шкоду, і користь. Все залежить не від реклами як такої, а від цілей рекламодавців [15].

Для впливу на підсвідомість соціальною рекламою є велика кількість методик: словесних (мовленнєві, маніпуляції, нейролінгвістичне програмування) і техногенних (сугестивні зображення, вставлені у відеоряд, трансова музика), використання надвисоких частот. Мета таких переконувальних і навіювань: «обійти» розум людини і вкласти відповідне послання безпосередньо в підсвідомість.

Свідомість будь-якої людини,

відчуваючи втручання, виставляє захист. Тому пропаганда звертається не до розуму, а до почуттів. У психологічній літературі детально описані техніки словесного маніпулювання, наприклад: спосіб сугестивної (навіювальної) подачі матеріалу «переходу кількості в якість». Давно було спостережено, що ставлення люду до якоїсь події чи особи може змінитися, якщо упродовж тривалого часу повторювати відповідне яскраве гасло.

Загалом, соціальна реклама, як уже зазначалося, володіє потужним потенціалом зміни громадських еталонів і моральних орієнтирів, тому її можна віднести до дуже невеликої групи інструментів соціального управління, що роблять вплив на суспільство в цілому. Як одна з форм психогенного впливу, вона формує психологічні та поведінкові стереотипи, існує в одному просторі з рекламою комерційною та політичною, але вигідно відрізняється від них своєю основною метою, особливим характером аудиторії, тематикою і предметом рекламного подання. Вона формує особливе ставлення до навколишньої дійсності, привертаючи увагу суспільства до актуальних соціальних проблем (наркоманія, алкоголізм, злочинність, забруднення навколишнього середовища) і проблем, пов'язаних з державою (відродження патріотизму, благополуччя сімейних відносин, виконання населенням цивільних обов'язків).

На відміну від комерційної реклами, спрямованої на окремі соціальні групи, що розрізняються віком, інтересами і матеріальним становищем, соціальна реклама спрямована на кожну людину як громадянина, з одного боку, і на суспільство в цілому – з іншого. При цьому способи впливу на адресата у соціальній рекламі можуть бути як загальними, так і власними, специфічними, так чи інакше, в соціальній рекламі, як і в політичній і комерційній має місце маніпулювання.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Виходячи з цього можна окреслити проблемний аспект нашого дослідження: якщо маніпулювання, як механізм впливу на соціум, використовується усіма видами реклами, то суспільна думка щодо нього може бути дещо стереотипізованою, загальною, але належить вона більшості, тому і вважається домінантною.

У психології маніпулювання однаково висвітлюються технології досягнення мети, засновані на використанні різних методів і прийомів впливу на свідомість і підсвідомість людини. Зокрема, у Культурологічному віснику (за редакцією Л. Ткаченка) описується наступне визначення цього поняття: «Маніпулювання – це використання прийомів впливу на психологію людини з метою управління його свідомістю» [12, с. 175].

На цьому етапі важливо описати рекламні ефекти, що використовуються рекламою з метою маніпулювання людськими потребами та бажаннями [15]:

1. Ефект подяки. Мало кому подобається почуватися боржником. Почуття подяки зміцнилося в поведінці людини за допомогою природного відбору. Більш життєздатними і успішними виявлялися ті сім'ї та первісні спільноти, в яких практикувалася подяка. Тому, коли ми отримуємо якийсь подарунок, нехай невеликий, нехай навіть непотрібний, нам хочеться дати щось взамін. Одне з американських благодійних товариств розіслало по приватних адресах листи з проханням грошового пожертвування, взявши адреси з телефонного довідника. Відгукнулися 18 відсотків адресатів. Коли в такі ж листи було вложено невеликий подарунок (кишеньковий календар, пожертвування надіслали 35 % адресатів). Цим прийомом користуються не тільки благодійники. Фірми, що випускають косметику, цигарки, канцелярські товари, різні харчові продукти, нерідко влаштовують в магазинах, а то і прямо на вулиці безкоштовну роздачу або дегустацію зразків своєї продукції. Після цього багато покупців відчують себе зобов'язаними купити товар.

2. Ефект даного слова. Кампанія зі збору благодійних пожертвувань на користь інвалідів, що проводилася в Ізраїлі, виявила цікаву закономірність. За два тижні до збору пожертвувань по домівках пройшли люди, які пропонували місцевим жителям підписати петицію на захист людей з обмеженими можливостями. Коли через два тижні в ці ж будинки прийшли збирачі пожертв, збір майже подвоївся в порівнянні з тими районами, де попередньої підготовки не було. Тим, хто підписав петицію, було незручно тепер самим не допомогти людям з обмеженими можливостями – своїми грошима.

3. Ефект наслідування. Досить часто

нам показують, як цілі натовпи штурмують магазин, щоб купити рекламований продукт або як друзі сваряться за упаковку чіпсів.

4. Ефект привабливості. Проведене у 1980-х рр. у Канаді дослідження показало, що на виборах місцевого самоврядування частіше перемагають симпатичні особистості. Причому виборці, якщо їх запитати, чи грає роль зовнішність кандидата, вперто наполягають, що не надають значення таким зовнішнім, поверховим ознакам, а дивляться тільки на програми і діловий досвід кандидатів. Звідси ж широке використання в рекламі фотомоделей і відомих акторів, які багатьом подобаються.

5. Ефект авторитету. Доктор Матіас Рат, німецький лікар і бізнесмен, рекламує свою систему «клітинної медицини», помістивши поруч зі своїм портретом фотографію більш відомого вченого – Луї Пастера. Підписи пояснюють, що Л. Пастер відкрив шлях до позбавлення людства від інфекційних хвороб, а система доктора М. Рата дозволить забути про багато інших поширених захворювань. Або інший приклад: у рекламі зубної пасти з'являється актор в білому халаті і заявляє, що ця паста «рекомендується усіма стоматологами» [20].

6. Ефект дефіциту. Працюючи в університеті Флориди, психолог Стівен Вест звернув увагу, що в один прекрасний день студенти стали значно краще відгукуватися про якість страв в одному з кафетеріїв студентського містечка. Ще напередодні вони воліли інші точки громадського харчування. Виявилося, що в кафетерії сталася пожежа і заклад довелося закрити на кілька тижнів для ремонту. Після ремонту їжа «стала смачнішою». Цей випадок зайвий раз доводить, що ми більше цінуємо те, що ми не бачимо. Тому правильно роблять рекламисти, вставляючи в свої тексти фрази на кшталт «пропозиція дійсна тільки протягом тижня» або «запаси товару обмежені». Якщо в якомусь продукті використовується рідкісна і важкодоступна природна сировина, скажімо плавники акули, рослини з Тибету або космічний пил, про нього обов'язково згадують в рекламі, чи відповідає це дійсності чи ні.

7. Ефект кольору або синестезія. Синестезія – це психологічне співвідношення слова і сенсорних відчуттів. Звукове або смакове відчуття кольору виникає спонтанно, однак воно

характеризується різкою стійкістю і подібністю у всіх людей. Залежно від обставин, той чи інший колір психологічно викликає певні почуття. Наприклад, зелений колір – це холодний, кислий, стійкий. Сприймається як натуральний, «природний» колір, використовується в рекламі оздоровчих, фармакологічних препаратів, ліній лікувальної косметики, пива (кислий смак). Інший приклад, коричневий колір асоціюється із земляним, натуральним, комфортним, засвідчуючи досвідченість і традиційність. Використовується в рекламі товарів, головна характеристика і перевага яких – це традиційність. Коричневий акцентує увагу на перевірці часом, відсутності легковажності. Чорний колір – це важкий, що «затягує». У рекламі він покликаний «підкреслювати» урочистість, вагомість, важливість товару, «виправдовує» високу вартість ексклюзивної продукції. Білий колір демонструє легкість, що «розкривається», «звучний». Як і чорний, що сам собою є незначущим (як і в парі). Використовується разом з холодними квітами, щоб акцентувати «освіжаючі» характеристики продукту; зіставляється з поняттями «чистота», «стерильність».

На сьогодні визначають кілька основних видів маніпулятивних технік соціальної реклами, а саме:

1) техніка формування уваги (яскравість, кольорова гама, елементи абсурду, елементи гумору, музика, використання провокації);

2) техніка емоційного забарвлення (залякування, приваблення);

3) техніка створення мотиву (формування тематичних образів; реальні сюжети, факти; технології шоу, відображення мотивів цільової аудиторії, стереотипів, шаблони певної цільової аудиторії (мова, одяг тощо);

3) техніка встановлення зворотного зв'язку (формування громадської думки, спонукання до дії, виклик бажаної реакції, моделі поведінки).

Давно спостерігається, що найбільш впливовими є негативні емоції: страх, відраза, обурення, ненависть, а тому найчастіше вживаним прийомом є привернення уваги до рекламних роликів та плакатів є використання так званих «шокових методів». Так, численні дослідження вказують, що людина

запам'ятовує негативну інформацію на 7% краще від позитивної.

І насамкінець: за останні десятиліття соціальна реклама з механізму суспільного прогресу, судячи з усього, перетворюється на його гальмо, оскільки поступально агресивно підпорядковує собі всі великі сфери соціального життя. Одночасно вона формує ціннісні орієнтації суспільства, пропонуючи моделі стилів життя та стереотипи поведінки в певних умовах. Рекламні повідомлення, зображені в них люди, як інтерпретатор норм та цінностей, та ідеальні сюжети, що відображаються в рекламі стають соціально значимими.

Теоретично доведено, що маніпуляції у рекламі відбуваються шляхом використання конкретних рекламних ефектів, прийомів та методів, уособлюючи «своєрідне панування» над духовним станом людей, керування ними шляхом нав'язування ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки.

Емпіричне вивчення особливостей впливу соціальної реклами на особистісне

становлення студентів психологів, які навчаються у Львівському національному університеті «Львівська політехніка». Вибірка становила 52 студенти. З них 20 осіб чоловічої та 32 жіночої статі.

Студенти брали участь в експерименті, де їм пропонувалося визначити рівні емоційного стану: самопочуття активність, настроїв.

Дослідження тривало протягом двох місяців. Робота була організована у наступні етапи: підбір методики, яка відповідала меті даної роботи та розкривала зміст і завдання дослідження та відео візуалізація з повчальним змістом. Студенти піддавалися емоційному впливу проглядаючи соціальний відеоролик при якому здійснювалась фіксація зміни вражень, емоцій, самопочуття, настрою до і після експерименту.

Діагностика проводилась за допомогою методики (САН). Результати представлені в таблиці (див. Табл.1).

Таблиця 1

Отримані результати за методикою (САН) до і після до експерименту

Шкали, рівні емоційного стану	До експерименту		Після експерименту	
	Сприятливий стан	Несприятливий стан	Сприятливий стан	Несприятливий стан
Самопочуття	6,25%	93,75%	6,25%	93,75%
Активність	0%	100%	6,25%	93,75%
Настроїв	3,1%	96,9%	18,75%	81,65%

Бачимо, що на початку дослідження більша частина студентів була налаштована дещо негативно. Причина такої загальної емоційної атмосфери, швидше за все, залежить від індивідуальних обставин кожного студента. Однак, після перегляду відеоролика показники студентів зросли, а саме: активність на 6,25%, настроїв на 15,65%. Шкала самопочуття залишилася незмінною. Цікавим моментом є те, що активність, яка була в низькому діапазоні на всі 100% перед експериментом, після – знизилася на 6,25%.

Скориставшись маніпулятивними техніками, під час відео візуалізації з повчальним змістом, сприятливо відображалися на емоціях студентів та структурних компонентах їхнього емоційного стану: техніка формування уваги (яскравість, кольорова гама, елементи гумору, музика); техніка емоційного

забарвлення (приваблення); техніка створення мотиву (відображення стереотипів, шаблони юнацької цільової аудиторії (мова, одяг) ми змогли змінити в них ціннісні настанови, світогляд, естетичні смаки, соціальні цінності, стиль життя.

Висновки. Отже з'ясовано, що реклама як соціальний інститут є важливим засобом управління людьми у сучасному суспільстві, оскільки формує в них ціннісні настанови, світогляд, естетичні смаки, соціальні цінності, стиль життя.

Перспективою подальших досліджень. Для подальшого вивчення маніпуляції, як умови впливу соціальної реклами на особистість студента, важливою є емпірична розвідка, локалізована на теренах України з перспективою виходу за межі соціального явища (ефект привабливості, ефект авторитету, ефект подяки, ефект кольору).

Список використаних джерел

1. Андрусенко А. С. Соціальна реклама в Україні: здобутки та перспективи / А. С. Андрусенко // Маркетинг в Україні. – 2006. – Т. 3, №1. – С.4-5.
2. Беликова Ю.В. Эмоции в социальной рекламе / Ю.В. Беликова // Социальная реклама в современном обществе. – 2011. – Т. 1. №10. – С. 22-24.
3. Василик М.А., Вершинін М.С. Політична та соціальна реклама: / М. А. Василик, М. С. Вершинін. – Москва : Гардарики, 2001. – 328 с.
4. Геращенко Л. К. Психология рекламы / Л. К. Геращенко. – М.: Астрель, 2006. – 298 с.
5. Денисенко Л. Д. Реклама в нашому житті / Л. Д. Денисенко. – К.: Наука і світ.– 2008. – 56 с.
6. Димшиц М. Н. Манипулирование покупателем/ М. Н. Димшиц. – Москва : Омега-Л, 2004. – 252 с.
7. Доценко Е. Л. Психология манипуляції: феномени, механізми і захист / Е. Л. Доценко. – Москва : ЧеРо, 1997. – 344 с.
8. Зелінський С. А. Маніпуляції масами і психоаналіз. Маніпулювання масовими психічними процесами / С. А. Зелінський. – СПб. : Видавничо-Торговий Дім "Скіфія", 2008. – 248 с.
9. Зінченко В. П. Великий психологічний словник / упоряд. і ред. Б.Г. Мещеряков, В. П. Зінченко. – СПб.: Прайм – Евразнак, 2007. – 672 с.
10. Ильясов Ф. Н. Рекламная цивилизация. Возможен ли переход от конкуренции реклам к конкуренции качества/ Ф. Н. Ильясов // Социол. исслед. – 2009. – Т. 2, №. 7. – С. 95-100.
11. Кара – Мурза С. Г. Маніпуляція свідомістю / С. Г. Кара – Мурза. – К.: Орріані, 2000. – 448 с.
12. Лапин Н. И. Социокультурные трансформации / Н. И. Лапин. – Москва : Иф Ран, 2000. – 174 с.
13. Лященко А. В Соціально-культурний вплив реклами на формування та зміну ціннісних орієнтацій / А.В. Лященко // Соціальні комунікації. Літературознавство. – Дніпропетровськ :ДНУ, 2008. – С. 71-76.
14. Федотова Л. Н. Социология рекламной деятельности / Л. Н. Федотова. – М.: Наука, 2005. – 181 с.
15. Шейнов В. П. Манипулирование сознанием / В. П. Шейнов. – М.: Харвест, 2010. – 768 с.

References

1. Andrusenko A. S. Sotsialnareklamav Ukraini: zdobutkyta perspektivy / A. S. Andrusenko // Marketynhv Ukraini. – 2006. – T. 3, №1. – S.4-5.
2. Belykova Yu. V. Emotsyyvsotsyalnoireklame / Yu. V. Belykova // Sotsyalnareklamav sovremennomobshchestve. – 2011. – T. 1. №10. – S. 22-24.
3. Vasylyk M.A., Vershynin M.S. Politychna ta sotsialna reklama: / M. A. Vasylyk, M. S. Vershynin. – Moskva : Hardaryky, 2001. – 328 s.
4. Herashchenko L. K. Psykholohiya reklamy / L. K. Herashchenko. – M. : Astrel, 2006. – 298 s.
5. Denysenko L. D. Reklama v nashomu zhytti / L. D. Denysenko. – K. : Nauka i svit.– 2008. – 56 s.
6. Dymshyts M. N. Manyulyrovanye pokupatelem / M. N. Dymshyts. – Moskva : Omeha – L, 2004. – 252 s.
7. Dotsenko E. L. Psykholohiia manipulyatsii: fenomeny, mekhanizmy i zakhyst / E. L. Dotsenko. – Moskva : CheRo, 1997. – 344 s.
8. Zelinskyi S. A. Manipulyatsii masamy i psykhoanaliz. Manipulyuvannia masovymy psykhichnymy protsesamy / S. A. Zelinskyi. – SPb. : Vydavnycho-Torhovy Dim "Skifiia", 2008. – 248 s.
9. Zinchenko V. P. Velykyi psykhologichnyi slovnyk / uporiad. i red. B.H. Meshcheriakov, V. P. Zinchenko. – SPb. : Praim – Evroznak, 2007. – 672 s.
10. Yliasov F. N. Reklamnaia tsyvylyzatsiya. Vozmozhen ly perekhod ot konkurentsyy reklam k konkurentsyy kachesta / F. N. Yliasov // Sotsyol. yssled. – 2009. – T. 2, №. 7. – S. 95-100.
11. Kara – Murza S. H. Manipulyatsiia svidomistiu / S. H. Kara – Murza. – K. : Orriani, 2000. – 448 s.
12. Lapyn N. Y. Sotsyokulturnye transformatsyy / N. Y. Lapyn. – Moskva : Yf Ran, 2000. – 174 s.
13. Liashchenko A. V Sotsialno-kulturnyi vplyv reklamy na formuvannia ta zminu tsinnisnykh oriyentatsii / A.V. Liashchenko // Sotsialni komunikatsii. Literaturoznnavstvo. – Dnipropetrovsk : DNU, 2008. – S. 71-76.
14. Fedotova L. N. Sotsyolohiya reklamnoi deiatelnosti / L. N. Fedotova. – M.: Nauka, 2005. – 181 s.
15. Sheinov V. P. Manyulyrovanye soznanyem / V. P. Sheinov. – M. : Kharvest, 2010. – 768 s.

Резюме

Макаренко С., кандидат психологічних наук, доцент,
Національного університету «Львівська політехніка»

Войцеховська А. кандидат психологічних наук, старший
преподаватель Національного університету «Львівська політехніка»

**МАНИПУЛЯЦИИ КАК УСЛОВИЕ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕКЛАМЫ НА
ЛИЧНОСТЬ СТУДЕНТА**

В статье рассмотрено понятие о том, что современная украинская реклама ориентирована на смену культурных запросов населения путем внедрения определенных ценностей и стандартов. Рекламные стандарты, ценности, которые она продвигает, претендуют на роль общечеловеческих норм поведения, которым нужно следовать. Осуществлен анализ исследования отечественных и зарубежных ученых психолого-педагогической и методической литературы по данной проблеме. Эмпирически доказано, что манипуляции в рекламе происходят путем навязывание идей, установок, мотивов, стереотипов поведения. Проработаны рекламные эффекты, которые используются рекламой с целью манипулирования человеческими потребностями и желанием вызывать определенные эмоции, действовать из-за моральных и социальных убеждений индивида через обращение к чувству справедливости и порядочности. Особенное внимание в статье направлено на использование манипуляторных техник и основных рекламных эффектах, которые влияют на эмоционально-чувственную сферу (эффект привлекательности, эффект авторитета, эффект благодарности, эффект цвета) у влияния на психику человека.

Ключевые слова: реклама; социальная реклама; манипуляции; установки; мотивы; стереотипы поведения

Summary

Makarenko S., candidate of psychological sciences,
Docent Lviv Polytechnic National University

Voitsekhovska O., candidate of psychological sciences,
senior lecturer Lviv Polytechnic National University

**MANIPULATIONS AS CIRCUMSTANCES OF INFLUENCE OF THE SOCIAL
ADVERTISING TO PERSONALITY OF STUDENT**

In the article a concept is considered that the modern Ukrainian advertising is oriented to changing of cultural queries of population by introduction of certain values and standards. Publicity standards, values which it moves forward, apply for the role of all common mankind codes of conduct, which need to follow.

Modern Ukrainian advertising is focused on changing of the cultural demands of the population by introducing certain values and standards. Advertising standards and the values, it promotes, claim for the role of human norms of behavior that must be followed. In other words, if advertising appeals to the dominant social and psychological values and motivations in order to achieve the goals, then, in its turn, it can serve as an example of the values and motivations spread in society. Values and norms are important regulators of the people's behavior in all areas, including consumption. In the process of social changes, values and norms are transformed in society, so they have a specific causal historical meaning. The system of values forms the inner core of culture, the spiritual sphere of the needs and interests of individuals, social strata of society. It, in turn, has a reverse effect on social interests and needs, acting as one of the most important motivators of the social action and the behavior of individuals.

The analysis of research of domestic and foreign scientists is carried out psychology-pedagogical and methodical literature on this issue. It is empiric well-proved that manipulations in advertising take place the way of imposing of ideas, settings, reasons, stereotypes of conduct.

Publicity effects, which are used of advertising with the purpose of manipulation of human necessities and desire to cause certain emotions, operate from moral and social persuasions of individual through an address to sense of justice and decency, are worked out.

The special attention in the article is directed to the use of manipulative technicians and basic publicity effects which influence on emotionally perceptible sphere (effect of attractiveness, effect of authority, effect of gratitude, effect of color) in influence on the psyche of person.

Keywords: advertising, social advertising, manipulations, settings, reasons, stereotypes of conduct

Романишин А. М., кандидат педагогічних наук,
доцент Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
<https://orcid.org/0000-0003-3115-5999>

Неурова А. Б., кандидат психологічних наук,
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
<https://orcid.org/0000-0002-1220-8613>

АКТИВІЗАЦІЯ ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ ДО МАЙБУТНЬОЇ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлені результати аналізу основних психолого-педагогічних умов активізації підготовки курсантів як вихователів в ході викладання психолого-педагогічних дисциплін та способи покращення професійної спрямованості до їх вивчення в процесі підготовки майбутніх військових фахівців у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та визначені шляхи досягнення ефективності реалізації психолого-педагогічних умов організації їх викладання.

Ключові слова: навчальна дисципліна; психолого-педагогічні дисципліни; підготовка; психолого-педагогічна діяльність офіцера; психолого-педагогічні умови; викладання; готовність.

Постановка проблеми. Підготовка курсантів до психолого-педагогічної діяльності є багатогранним процесом, що включає всі форми праці науково-педагогічних працівників, командирів підрозділів ВВНЗ і самих курсантів. Основними видами діяльності курсантів є: а) теоретична і практична підготовка під час навчальних занять; б) участь в організованій системі поза навчальної діяльності; в) стажування у військах. Всі ці елементи освітнього процесу у ВВНЗ покликані забезпечити всебічну підготовленість курсантів до майбутньої психолого-педагогічної діяльності у військах. Найбільш важливим з них є перший.

Разом з тим, велика частина курсантів ще не повністю усвідомлюють значення блока психолого-педагогічних дисциплін в справі підготовки їх як офіцерів-вихователів, що позначається і на інших показниках пізнавальної діяльності курсантів. Так, наприклад, аналіз читацьких інтересів показав, що більше 70% курсантів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного мало читають літератури з проблем виховання, не мають особистих бібліотек цієї літератури, вивчає суспільні науки без зацікавленості. Ці курсанти не проявляють постійної пізнавальної активності на заняттях: нерідко слухають лекції не уважно, не відпрацьовують матеріали попередніх занять, пасивно поведуться на семінарах, не повністю виконують індивідуальні завдання

з морально-психологічного забезпечення під час військового стажування.

Практика показує, що прибувши потім у війська, такі випускники не проявляють активності у психолого-педагогічній роботі з підлеглими. Частина їх прагне перейти з командних посад на інженерно-технічні, самоусувається від роботи з особовим складом.

Зрозуміло, в цьому є певна провина і науково-педагогічних колективів ВВНЗ: недостатня робота викладачів над вдосконаленням своєї педагогічної майстерності, використанням виховних можливостей різних дисциплін і ін. Командування військових частин висловлюють ряд зауважень з питань підготовки у ВВНЗ майбутніх офіцерів до психолого-педагогічної діяльності. Серед них найбільш поширені: зайве теоретизування викладання психолого-педагогічних дисциплін; недостатня увага щодо вироблення у курсантів навичок проведення заходів морально-психологічного забезпечення; слабка підготовленість випускників до навчання і виховання військовослужбовців, невміння проводити індивідуально-виховну роботу підлеглими і ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз освітнього процесу показує, що, дійсно, у викладанні військового блоку психолого-педагогічних дисциплін, вивченні курсантами теорії і практики виховання воїнів є важко з'ясовні

явища. Так, наприклад, для курсантів – майбутніх командирів механізованих підрозділів, за весь період навчання у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного сумарна кількість годин для вивчення таких навчальних дисциплін як «Психологія та педагогіка (у т.ч. лідерство)» та «Морально-психологічне забезпечення» складає менше 2% від загальної кількості.

Майбутні офіцери в період навчання у ВВНЗ недостатньо опановують навиками роботи з сержантським складом та військовослужбовцями військової служби за контрактом тощо. За невелику кількість годин, відведених на вивчення вищенаведених навчальних дисциплін, курсанти не встигають глибоко вивчити проблеми навчання, виховання і психологічної підготовки особового складу.

Курсанти мало тренуються в застосуванні засвоєних теоретичних положень на практиці і не мають можливості набувати потрібні офіцерові психолого-педагогічних навичок і умінь. Одноманітне повідомлення теоретичних положень, за якими не розкриваються конкретні ситуації військової практики виховання особового складу і не даються зразки використання цих положень у психолого-педагогічній діяльності, стомлюють курсантів або залишають їх байдужими. Процес навчання перетворюється таким чином на самоціль, коли знання висловлюються і засвоюються лише для самих знань, для забезпечення поточної успішності, а не для практики психолого-педагогічної діяльності випускників у військах[2].

Все це, без сумніву, знижує професійну спрямованість вивчення психолого-педагогічних дисциплін, їх загальнометодологічну роль в підготовці курсантів до роботи з людьми, створює додаткові труднощі для їх навчання.

Аналіз психолого-педагогічної літератури останніх років свідчить, що процес готовності офіцерів до психолого-педагогічної діяльності у військах, особливо, в умовах ведення антитерористичної операції – операції об'єднаних сил, не був предметом дослідження українських учених.

Опитування курсантів показало, що більшість з них в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін зустрічає

серйозні об'єктивні і суб'єктивні труднощі. Всі ці труднощі **можна об'єднати** в декілька груп. Найбільш характерними є труднощі об'єктивного характеру, пов'язані з браком часу для вивчення і осмислення навчального матеріалу. Близькі до цієї групи труднощі, викликані великим об'ємом і складністю навчального матеріалу, що вивчається.

До труднощів суб'єктивного плану відносяться ті, які пов'язані з рівнем розвитку пізнавальних процесів у курсантів: сприйняття, осмислення, запам'ятовування і відтворення навчального матеріалу. Разом з цими курсанти зустрічаються також і з труднощами, обумовленими рівнем їх загальноосвітньої підготовки, мотивами навчання у ВВНЗ, відношенням до навчання, навиками самоосвіти і самовиховання.

Такі основні недоліки підготовки курсантів до майбутньої професії офіцера як вихователя, що виникають в освітній діяльності. Усунення цих недоліків – процес двосторонній, залежний як від якостей роботи науково-педагогічного колективу ВВНЗ, так і самих курсантів. Цілеспрямована робота обох сторін є основною умовою підвищення якості і ефективності підготовки курсантів до майбутньої психолого-педагогічної діяльності.

Мета статті. Мета статті полягає у теоретичному аналізі наукових джерел із досліджуваної проблеми, визначення шляхів досягнення ефективності підготовки курсантів до майбутньої професії офіцера як вихователя в процесі підготовки майбутніх військових фахівців у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України

Методи дослідження. На підставі аналізу наукових досліджень, за допомогою емпіричних методів: спостереження, опитування та анкетування, ми виявили, що проблематика організації якісної підготовки майбутніх офіцерів, які б володіли глибокими знаннями, міцними навичками і вміннями щодо організації та проведення психолого-педагогічної діяльності у військових підрозділах, не розглядалась.

Виклад основного матеріалу. З метою активізації підготовки курсантів як вихователів в ході викладання психолого-педагогічних дисциплін на кафедрі морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії

сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного була проведена експериментальна робота. І хоча остаточні результати проведеної роботи ще знаходяться на стадії опрацювання, вже зараз можна зробити попередні висновки. Основною її метою було формування у курсантів міцних знань, навиків і умінь роботи з людьми. Підготовка курсантів реалізовувалася через неухильне дотримання принципу етичного підходу; підвищення практичної спрямованості викладання психолого-педагогічних дисциплін; уміле вирішення викладачами дидактичних і виховних завдань; створення проблемних ситуацій і проведення ролевих ігор; моделювання в процесі навчання умов для закріплення у курсантів стійких мотивів психолого-педагогічної діяльності, інтересу до морально-психологічної роботи з особовим складом.

Освітній процес починається, як правило, з лекцій. Вони є провідним видом навчальних занять, що визначає зміст і ідейну спрямованість освітнього процесу, ефективним засобом озброєння курсантів глибокими знаннями, розвитку творчого мислення майбутніх військових фахівців. Курсанти, слухаючи викладача, переймають, беруть на озброєння образ його думок, манеру говорити, переконувати аудиторію, копіюють жести, дії, поведінку викладача на занятті. У зв'язку з цим, правомірно вважати самим сильнодіючим чинником підготовки майбутнього офіцера до психолого-педагогічної діяльності з підлеглими – особистий приклад, етичний авторитет викладача [1].

Експериментальна робота, проведена на користь досягнення мети нашого дослідження, дозволила виявити освітньо-виховні можливості лекції як провідного виду навчальних занять. Сформульовані в узагальненому вигляді, ці можливості полягають в значній вражаючій силі впливу живого слова викладача на аудиторію, повідомленні великої кількості наукової інформації в стислий час, формуванні у курсантів наукового творчого мислення, безперервному контакті викладача з курсантами, в оперативній, педагогічно доцільній реакції на зміни, що відбуваються в аудиторії. Значні резерви закладені в проблемному, концептуальному і методологічному характері лекції, що сприяє активізації навчально-пізнавальної

діяльності курсантів як під час занять, так і в процесі самостійної роботи. Такий висновок був зроблений в результаті психолого-педагогічного вивчення досвіду лекційної діяльності викладачів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, цілеспрямованих спостережень за поведінкою педагогів і курсантів під час лекцій. Дослідження також показало, що головним чинником впливу лекції на майбутніх офіцерів є сума знань, які несе аудиторії викладач.

Дослідження, проведене серед курсантів показало, що більшість курсантів розуміють важливу роль лекцій із психолого-педагогічних дисциплін у формуванні у них якостей вихователя. В той же час більше 30% курсантів заявили, що проблемні ситуації на заняттях створювалися рідко, а близько 20% відзначили зайву популярність лекцій. Не завжди викладачі уміло виділяють в лекції дидактичні і виховні завдання.

Ці факти говорять про необхідність подальшого вдосконалення змісту і методики читання лекцій із психолого-педагогічних дисциплін з метою підготовки майбутніх офіцерів як умілих вихователів своїх підлеглих: доручення читати лекції найдосвідченішим викладачам; забезпечення тісного зв'язку навчального матеріалу з життям військ, профілем ВВНЗ; постановки в лекціях питань, завдань, пов'язаних з проблемами виховання; наближення теоретичних питань до практики психолого-педагогічної діяльності випускників у військах; чітке виділення того, що курсант повинен знати і уміти; спонуки курсантів до вивчення передового досвіду проведення заходів морально-психологічного забезпечення кращих офіцерів, до вдосконалення своєї підготовленості як командира-керівника підлеглих; привчання курсантів до пошуку і добування знань. Серед використовуваних при цьому прийомів можна виділити наведення суперечливих фактів, висловів з пропозицією майбутнім офіцерам проаналізувати їх самостійно, постановку на лекції контрольних питань і ін.

Постановка контрольних питань створювала у курсантів орієнтовну основу для подальшої самостійної роботи з підготовки до виховання підлеглих. Лекції були розділені на логічно завершені частини. Для кожної з них розроблялися

контрольні питання. Під час лекцій вони показувалися на екрані або ж наперед доводилися курсантам. Проблемні питання активізували розумову діяльність курсантів, формували у майбутніх офіцерів знання, навички і уміння, необхідні для вихователя.

Курсанти в ході лекції, слухаючи викладача, в думках відповідали на поставлені питання. Щоб вони могли обдумати висвітлені на екрані питання і сформулювати відповідь на них, педагог після кожної дози лекції робив невеликі паузи. Пізніше, в години самостійної підготовки курсанти виконували невелику за об'ємом письмову роботу. Така ж летючка проводилася з курсантами контрольного підрозділу, яким лекції читалися по традиційній схемі. Неодноразові перевірки і порівняння результатів засвоєння навчального матеріалу курсантами експериментального і контрольного підрозділів показали ефективність застосованої методики. Потрібно відзначити, що дана методика більш ефективна у тому випадку, коли вона застосовується не тільки одним викладачем-експериментатором, а всіма, що читають лекції в одному і тому ж підрозділі[2].

Важливою умовою посилення виховної спрямованості лекцій є тісний зв'язок теорії з практикою психолого-педагогічної діяльності. Цей зв'язок може бути наочним лише за умови глибокого знання кожним військовим педагогом нових, вельми різноманітних процесів, що відбуваються в житті і бойовій діяльності військ. А тому саме життя владно диктує необхідність пошуку найбільш дієвих форм зв'язку кафедри з військовими частинами. Такі зв'язки взаємно збагачують військово-педагогічні колективи ВВНЗ, з одного боку, командирів і вихователів підрозділів і частин – з іншого. Вони допомагають виробити найбільш доцільні прийоми читання лекцій, чітко виділити в них, що повинен знати і уміти викладач.

В результаті опитування викладачів вдалося встановити найбільш значущі чинники, які істотно підвищують роль лекції в підготовці майбутніх офіцерів до психолого-педагогічної діяльності. Йдеться, перш за все, про постійний цілеспрямований активний етичний вплив особи викладача на курсантів. Показовим в цьому відношенні є професійний, етичний приклад таких викладачів Національної Академії

сухопутних військ як полковник Капінус О.С., підполковник Годованський О.О., працівник ЗС України Бойко О.В. і багато інших. Вивчення їх педагогічного досвіду дозволяє зробити висновок про те, що залежно від курсу навчання викладач постійно актуалізує навчальний матеріал на користь підвищення ефективності їх підготовки до психолого-педагогічної діяльності. На основі спостережень, аналізу експертних оцінок, узагальнення незалежних характеристик в ході дослідження виділений ряд послідовних етапів в цій роботі. На початковому етапі – це терпимість до промахів починаючого навчання курсанта, ненав'язлива допомога в подоланні труднощів і невдач. Найбільш адекватною формою на даному етапі становлення молодого курсанта є лекція-бесіда, яка може включати як проблемні питання, так і елементи колективного дослідження.

На подальших етапах навчання переважаючими стають проблемні лекції і лекції-дискусії. А на завершальному етапі навчання, як показує вивчення досвіду викладачів кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ, доцільно зробити акцент на тому, щоб лекція в більшій мірі допомагала курсантові систематизувати отримані знання, навички і уміння.

Крім того, дослідження підтверджують висновок про те, що етична, військово-професійна привабливість викладача, як ефективний засіб підготовки курсанта до психолого-педагогічної діяльності, не може народитися тільки за трибуною. Теза про те, що особистий приклад офіцера є цементуючим елементом в забезпеченні єдності слова і справи у вихованні разом з точкою зору військових психологів про те, що зразковість викладача є важливим засобом посилення мотивації навчальної діяльності підкріплюється попередніми результатами нашого дослідження. Аналіз практичної діяльності викладачів Національної академії сухопутних військ, спостереження в ході навчальних занять, опитування, проведені серед курсантів, дозволяють стверджувати, що найбільший ступінь впливу на курсантів в процесі їх підготовки до психолого-педагогічної діяльності мають ті педагоги, які не тільки демонструють справжню майстерність в

ході читання лекцій, але і відрізняються готовністю та здатністю переносити фізичні і морально-психологічні навантаження, у тому числі і ті, що лягають на курсанта (участь в бойових діях, спортивні заходи, польові виходи і т.п.).

В ході дослідження виявлені також найбільш типові недоліки викладачів, що негативно впливають на підготовленість курсанта до психолого-педагогічної діяльності. Характеризуються вони тим, що деякі педагоги основну свою місію бачать лише в бездоганному з погляду організації, змісту і методики проведення навчальних занять, не надаючи особливого значення таким негативним чинникам свого впливу на майбутніх офіцерів, як неохайний зовнішній вигляд, надмірну вагу, погані звички, фізичну недосконалість, недоліки інтелекту, моральні викривлення в поведінці і ін. Аналіз отриманих при дослідженні даних, результати цілеспрямованих спостережень, опитування курсантів, індивідуальних бесід з представниками різних категорій офіцерів показав, що однією з причин живучості цього явища залишається відрив частини викладацького складу від курсантів. При цьому педагог живе як би в іншому вимірюванні, забуваючи про те, що життя курсанта наповнене дещо іншими проблемами, чим йому представляється. Тому, так гостро сприймаються так звані дрібниці в особистій поведінці викладачів курсантами. Все це спричиняє за собою неминучі витрати в процесі підготовки майбутніх офіцерів до психолого-педагогічної діяльності.

Виходячи з вище викладеного, представляється можливим доповнити перелік вимог до особи викладача ВВНЗ наступним положенням: готовність до педагогічної співпраці з курсантами на користь формування у них професійно значущих знань, навичок, умінь і особистих якостей.

Думається, що такий підхід знаходиться в руслі сучасних вимог про посилення індивідуалізації освітнього процесу, забезпеченні близькості до людей в діяльності офіцерського складу. Даний висновок повною мірою відноситься і до інших видів навчальних занять, серед яких особливе місце займають семінарські і практичні, які покликані бути засобом поглиблення знань, формування навичок і переконань, озброєння курсантів методикою

практичних методів психолого-педагогічної діяльності.

На семінарських заняттях доцільно ставити завдання щодо вироблення у курсантів навичок самостійної підготовки доповідей, публічних виступів, уміння брати участь в творчих дискусіях із формування необхідних якостей майбутнього вихователя і організатора.

На семінарських заняттях майбутні офіцери експериментального підрозділу виступали з доповідями, оглядами і повідомленнями, обговорювали підготовлені реферати (есе), виконували письмові контрольні роботи. Слухаючи виступи своїх товаришів, учасники семінару записували основні моменти висловлюваного матеріалу, потім ставили питання виступаючим. При цьому, під керівництвом викладача створювалася проблемна ситуація, народжувалася суперечка, розгорталася полеміка. Все це розвивало у курсантів необхідні офіцерські якості, формувало навички проведення семінарів і бесід на заняттях у військах.

Підвищення активності курсантів на заняттях, формування у них пропагандистських навичок і умінь багато в чому також сприяло застосування технічних засобів навчання.

Викладачі прагнули створювати проблемні ситуації, доручали курсантам вирішення завдань на теми виховання, в процесі якого моделювалися психолого-педагогічні ситуації. Під час бесід курсанти підкреслювали, що моделювання в ході занять умов, особливостей психолого-педагогічної діяльності офіцера до певної міри сприяє формуванню у них навичок вихователя. Позитивно відгукувалися майбутні офіцери про методику створення на семінарах моделі „керівник заняття”, яка включає наступні прийоми: на початку семінару викладач доручає курсантам виступити в ролі керівника заняття; в ході обговорення теми призначений керівником курсант, сам бере активну участь в дискусії, у вирішенні завдань психолого-педагогічного практикуму з питань виховання воїнів, уважно слухає і аналізує виступи товаришів. В кінці семінару викладач перед своїм завершальним словом надає можливість стажеру висловитися за змістом доповіді і виступів своїх товаришів, огляду літератури. Подібні заняття надовго запам'ятаються курсантам, учать їх

мистецтву дискусії, умінню уважно слухати виступи учасників заняття, аналізувати їх, робити узагальнення і висновки, створювати проблемні ситуації. Такі семінари з курсантами експериментального підрозділу, як правило, проходили жваво, сприяли формуванню у них ораторських навичок.

Як показало дослідження, ключовим резервом вдосконалення даного виду підготовки є педагогічно доцільне впровадження проблемних ситуацій, завдань в методику проведення семінарських і практичних занять. Вивчення накопиченого досвіду дозволило сформулювати ряд педагогічних вимог до змістовної і методичної сторони проблемних завдань, орієнтованих на підготовку курсантів до психолого-педагогічної діяльності в підрозділі. Збір і узагальнення думок викладачів у поєднанні з вивченням накопиченого досвіду реалізації проблемно-діяльнісної концепції у Національній академії сухопутних військ дозволили сформулювати ці педагогічні вимоги. У загальному вигляді вони можуть бути представлені таким чином:

1. Підбір найбільш типових для конкретної категорії офіцерського складу ситуацій, пов'язаних з психолого-педагогічною діяльністю офіцера в підрозділі.

2. Опис конкретної ситуації в динаміці. При цьому необхідно забезпечити відповідний рівень труднощів в пошуку і вирішенні суперечності.

3. Поєднання колективного і індивідуального пошуку при вирішенні проблемних ситуацій.

4. Забезпечення багатоваріантності рішень, що передбачають діалектичну єдність педагогічної доцільності і правової регламентації.

5. Створення умов для побудови сміливих прогнозів на розвиток і вирішення актуальних проблем психолого-педагогічної діяльності у військових колективах.

Перераховані вимоги викликані до життя накопиченим позитивним досвідом реалізації особистісно-діяльнісного підходу до проведення семінарських і практичних занять. Проте, в їх впровадженні є ряд труднощів, які найбільш рельєфно виявляються при вирішенні завдань, пов'язаних з підготовкою курсантів до психолого-педагогічної діяльності. Опитування, проведене серед викладачів,

свідчить про те, що досить часто педагоги зазнають труднощі в підборі найбільш типових для психолого-педагогічної діяльності офіцера проблемних ситуацій, які б відповідали гостроті проблеми. Разом з тим, практика дає немало прикладів, що вказують напрями подолання подібних труднощів. Заслужують уваги в зв'язку з цим результати вивчення досвіду викладацького складу кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ. Вони активно використовують метод індивідуальних і групових завдань курсантам в справі пошуку і накопичення „банку” проблемних ситуацій і завдань. Причому, цей банк постійно оновлюється.

В процесі навчання, при тісній взаємодії кафедр, проблеми, що знаходяться на стику навчальних дисциплін, періодично доводилися до курсантів, що допомагало їм більш повно осмислювати характер і значення для них тем. А дружні, ділові взаємини викладачів здійснювали на майбутніх офіцерів виховний вплив як приклад товариської співпраці, взаємодопомоги.

Військово-педагогічна практика показує, що дієвість занять із психолого-педагогічних дисциплін посилюється, якщо викладачі підтримують тісний зв'язок з командирами курсантських підрозділів. Курсанти інформуються про цікаві публікації у суспільних і військових журналів. Їм наводяться приклади з навчання і служби курсантів ВВНЗ інших країн. Все це допомагає наочно, активно, в тісному зв'язку з життям обговорювати питання теми, пробуджувати у курсантів прагнення до пізнання нового, бажання використовувати отримані знання в своїй практичній діяльності.

Таким чином, тільки при активній участі і викладачів, і курсантів в обговоренні питань семінару успішно виконується основне завдання цього виду навчального заняття: поглиблення знань із психолого-педагогічних дисциплін, підготовка випускників до майбутньої виховної діяльності.

У ВВНЗ формуванню у курсантів практичних навичок і умінь багато в чому сприяють заняття, на яких вони тренуються у вирішенні типових психолого-педагогічних завдань, застосуванні знань

теорії і методики виховання воїнів на практиці.

При проведенні практичних занять з курсантами експериментального підрозділу велику допомогу викладачам і курсантам надають видані в Національній академії сухопутних військ навчально-методичні посібники. Ці посібники відкривають майбутнім офіцерам можливість самостійного проблемного вивчення теорії і методики виховання воїнів, допомагають швидше і краще підготуватися до психолого-педагогічної діяльності у військах.

На відміну від семінарів на практичних заняттях курсанти, в основному, вирішують завдань на тему виховання особового складу, виконують різні завдання, направлені на вироблення у майбутніх офіцерів навичок психолого-педагогічної діяльності з особовим складом. З курсантами проводяться 6-ти годинні заняття на яких проводяться ролеві (ділові) ігри, творчі вправи, моделюються різні педагогічні ситуації, вирішуються проблемно-пізнавальні завдання. Такі практичні заняття органічно доповнюють процес підготовки курсантів до психолого-педагогічної діяльності і формують у майбутніх командирів навички застосування отриманих теоретичних знань в області виховання на практиці.

Результати та дискусії. В процесі впровадження в Академії експериментальної системи підготовки курсантів до психолого-педагогічної діяльності було виявлено, що чим тісніше зв'язок між різними видами навчальних занять, тим вище ефективність викладання, якість підготовки випускників як командирів-вихователів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, ВВНЗ має багаті

можливості для якісної підготовки курсантів в процесі навчальних занять як вихователів. Проте не всі ці можливості використовуються повністю. До додаткових резервів вдосконалення підготовки курсантів до психолого-педагогічної діяльності можна віднести наступні: підвищення виховної спрямованості освітнього процесу; наближення вивчення теоретичних питань до практики психолого-педагогічної діяльності випускників у військах; координація зусиль всього військово-педагогічного колективу ВВНЗ з підготовки курсантів як умілих командирів-вихователів; поліпшення, разом з якісним профвідбором курсантів до Академії, діяльності викладачів, командирів і офіцерів структур морально-психологічного забезпечення ВВНЗ щодо формування у курсантів любові до професії офіцера, стійких мотивів психолого-педагогічної діяльності, інтересу до морально-психологічної роботи з воїнами і ін.

Окремими напрямками подальших науково-педагогічних досліджень, які потребують науково-методичного обґрунтування, можуть бути визначення ролі самостійної роботи в підготовці курсантів до психолого-педагогічної діяльності і підвищення активності, ініціативності і самостійності курсантів у вирішенні педагогічних завдань у поза навчальний час.

Впровадження названих педагогічних чинників багато в чому визначається перебудовою освітнього процесу, створенням у ВВНЗ атмосфери взаємної зацікавленості майбутніх офіцерів і їх наставників в позитивних результатах підготовки до психолого-педагогічної діяльності.

Список використаних джерел

1. Наказ МО № 346 від 20.07.2015р. Про затвердження Положення про особливості організації освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України.
2. Романишин А.М. Проблеми підготовки курсантів у вищих військових навчальних закладах / А. М. Романишин // Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал. – 2011. №2. – С. 97-103.

References

1. Nakaz MO № 346 vid 20.07.2015r. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro osoblyvosti orhanizatsii osvitnoho protsesu u vyshchyykh viiskovykh navchalnykh zakladakh Ministerstva oborony Ukrainy ta viiskovykh navchalnykh pidrozdilakh vyshchyykh navchalnykh zakladiv Ukrainy.
2. Romanyshyn A.M. Problemy pidhotovky kursantiv u vyshchyykh viiskovykh navchalnykh zakladakh / A. M. Romanyshyn // Pedagogika i psykholohiia profesiinoi osvity: naukovo-metodychnyi zhurnal. – 2011. №2. – S. 97-103.

Резюме

Романишин А., кандидат педагогических наук,
доцент Национальная академия сухопутных
войск имени гетмана Петра Сагайдачного
Неурова А., кандидат психологических наук,
Национальная академия сухопутных войск
имени гетмана Петра Сагайдачного

**АКТИВИЗАЦИЯ ПОДГОТОВКИ КУРСАНТОВ К БУДУЩЕЙ ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

В статье представлены результаты анализа основных психолого-педагогических условий активизации подготовки курсантов как воспитателей в ходе преподавания психолого-педагогических дисциплин и способы улучшения профессиональной направленности к их изучению в процессе подготовки будущих военных специалистов в высших военных учебных заведениях Министерства обороны Украины и определены пути достижения эффективности реализации психолого-педагогических условий организации их обучения.

Ключевые слова: учебная дисциплина; психолого-педагогические дисциплины; подготовка; психолого-педагогическая деятельность офицера; психолого-педагогические условия; преподавания; готовность.

Summary

Romanishin A., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
National Academy of Army Forces n.a. hetman Peter Sagaydachny
Neurova A., Ph.D., Candidate of Psychological Sciences
National Academy of Army Forces n.a. hetman Peter Sagaydachny

**ACTIVIZATION OF TRAINING OF COURSES FOR FUTURE PSYCHOLOGICAL AND
PEDAGOGICAL ACTIVITIES**

Introduction. Training of cadets for psychological and pedagogical activity is a multifaceted process that includes all forms of work of scientific and pedagogical workers, commanders of units of senior service schools and the cadets themselves. The main activities of the cadets are: a) theoretical and practical training during training sessions; b) participation in an organized system outside of educational activities; c) utilization tour in military forces. All these elements of the educational process in the senior service schools are intended to ensure the full competence of the cadets for the future psychological and pedagogical activity in the troops.

Purpose. The purpose of the article is to analyze theoretically the scientific sources of the problem under study, to determine ways to achieve the effectiveness of training of cadets for the future profession of the officer as an instructor in the process of training of future military specialists in senior service schools of the Ministry of Defense of Ukraine.

Methods. Empirical methods of observation, questioning and questioning were used to solve the problems of education

Originality The results of the analysis of the basic psychological and pedagogical conditions of activating the training of cadets as tutors in the course of teaching psychological and pedagogical disciplines and the ways of improving the professional orientation to their study in the process of training future military specialists in higher military educational establishments of Ukraine are first determined in the article. realization of psychological and pedagogical conditions of organization of their teaching.

Conclusion. Thus, senior service school has rich opportunities for qualitative training of cadets in the process of training sessions as instructors. Additional reserves for improving the training of cadets for psychological and pedagogical activities include the following raising the educational orientation of the educational process; approximation of the study of theoretical issues to the practice of psychological and pedagogical activity of graduates in the military forces; coordinating the efforts of the entire military and pedagogical team of the senior service school for the training of cadets as skillful commanders-instructors; improvement, together with high-quality professional selection of cadets to the Academy, activities of teachers, commanders and officers of the structures of moral and psychological support of senior service school regarding the formation of love for the profession of officer in cadets, stable motives of psychological and pedagogical activity, interest in moral and psychological work with warriors etc.

Keywords: academic discipline; psychological and pedagogical disciplines; preparation; psychological and pedagogical activity of the officer; psychological and pedagogical conditions; teaching; readiness.

Павлушенко С.М., слухач Інститут державного воєнного управління Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

ПСИХОТРАВМУЮЧІ ФАКТОРИ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто стрес-фактори бойової обстановки; проаналізовано вплив психотравмуючих факторів на психіку, поведінку та морально-психологічний стан військовослужбовців.

Ключові слова: стрес-фактори; психологічна допомога та реабілітація; посттравматичні стресові розлади.

Постановка проблеми. Військовий конфлікт на території Донецької та Луганської областей змусив військово-політичне керівництво держави, керівний склад Збройних Сил України, командирів (начальників) усіх рівнів військового управління переглянути своє ставлення до питань організації та надання психологічної допомоги та реабілітації.

Разом з набуттям бойового досвіду військовослужбовці, які залучені до операції Об'єднаних сил зазнають фізичних і психологічних травм. Приймаючи участь у бойових діях військовослужбовці тривалий час перебувають в ситуації, яка безпосередньо загрожує їхньому життю, вони опосередковано переживають загибель, поранення та каліцтво своїх бойових побратимів, психологічна напруга підтримується постійними негативними очікуваннями. Крім того, військовослужбовці в бойових умовах знаходяться в стані психічної депривації (deprivation - втрата, обмеження), що викликана неможливістю тривалий час вирішити життєво важливі особисті потреби (тривале розлучення з рідними та близькими, накопичення сімейних проблем).

Створення дієвої системи психологічної допомоги та реабілітації в умовах сьогодення можливо лише за умови розуміння стрес-факторів бойової діяльності та їх впливу на особистість, поведінку та морально-психологічний стан особового складу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній літературі спостерігається підвищена увага до вивчення стрес-факторів та їх наслідків. Активно вивчаються психологічні наслідки стресу, обумовлених участю в бойових діях: В. Березовець, С. Захарик, М. Зеленова, В. Знаков, І. Ліпатов, В. Стасюк; особливості

реакції людини на вплив різних екстремальних факторів: Ю. Александровський, Є. Лазебна, Н. Тарабріна, М. Корольчук, В. Крайнюк; психологічні наслідки світових війн: Г. Акімов, О. Лобастов, Р.Грінкер, Д.Шпігель; фактори бойової обстановки та їх вплив на поведінку та морально-психологічний стан військовослужбовців: М. Варій, О. Блінов, П. Криворучко, В. Лібін, О. Макаревич, А. Романишин, В. Стасюк, В. Ягупов та ін.

Метою статті є аналіз стрес-факторів та їх вплив на особистість військовослужбовця, його поведінку та морально-психологічний стан.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань були використані теоретичні методи дослідження: аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі бойова діяльність розглядається як вид військової діяльності, що здійснюється в умовах бою (війни), характеризується великою соціально-політичною значимістю, практичним застосуванням зброї та бойової техніки, специфічними цілями (знищення супротивника), екстремальними умовами (небезпека, раптовість, новизна, тощо) й високим напруженням всіх сил військовослужбовців Збройних Сил України [5,10]. Отже, бойова діяльність за своїми основними характеристиками, у тому числі й психологічними, відрізняється від інших видів людської діяльності, вона специфічна за своїми цілями, завданнями, умовами, засобами й психологічного змісту.

Специфіка виникнення різноманітних порушень у суб'єктів бойової діяльності детерміноване комплексним впливом низки екстремальних чинників бойової

обстановки. Загальний аналіз особливостей діяльності особистості в екстремальних умовах свідчить, що незалежно від інтенсивності фізичних та психологічних навантажень структурні зміни морально-психологічного стану особового складу є переважно негативними. Доведено, що лише 25% військовослужбовців, які вперше брали участь у бойових діях, адекватно реагують на бойову обстановку, та в змозі вести активні бойові дії, у решти відбуваються дезорганізація психічної діяльності, у деяких випадках – аж до розвитку патологічних реактивних станів [1,25]. Тому в контексті даного дослідження, доцільно буде провести послідовий та детальний розгляд екстремальних умов бойової обстановки, в яких доводиться перебувати військовослужбовцю з метою ефективного вирішення завдань за призначенням.

Зазвичай у літературі поняття “екстремальні” умови пов’язують із дією на людину екстремальних чинників (стрес-факторів). Існує велика кількість різноманітних екстремальних чинників, які

формують складні умови військової діяльності.

За твердженням вітчизняних фахівців П. Криворучка, І. Ліпатова, О. Макаревича, О. Сафіна, В. Стасюка, О. Тімченка, А. Черкашина та інших, сама думка про майбутній бій викликає зміни у психологічній діяльності особового складу: дискомфорт, страх, переживання, депресію. Психологічне напруження спричиняє невпевненість у зброї, бойовій техніці, командирах, товаришах по службі тощо [1,26].

Колектив науковців кафедри морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного проаналізувавши психологічні дослідження бойових дій у війнах минулих століть і ХХІ ст. вирізняла дві групи чинників, що впливають на бойову діяльність військ: *зовнішні* (об’єктивні умови обстановки) і *внутрішні* (суб’єктивні). Своєю чергою зовнішні чинники поділяються на соціальні, бойові й еколого-ергономічні (рис.1).

Рис.1 Класифікація факторів впливу бойової обстановки на морально-психологічний стан та поведінку особового складу

До *соціальних факторів* належать: ставлення народу до війни, ставлення народу до своєї армії, ставлення народу до противника, згуртованість військового підрозділу, довіра до своїх командирів.

Бойові фактори – це широкий спектр змінних, що визначають ті або інші реакції, стан, поведінку особового складу у бойовій обстановці. Дані психологічних досліджень засвідчили особливий вплив таких бойових чинників, як вид, умови й інтенсивність бойових дій, особливості зброї, надійність

засобів захисту, часові, погодно-кліматичні умови, обсяг і співвідношення втрат сторін.

Еколого-ергономічні фактори відображають специфіку впливу зовнішніх (географічних, природно-кліматичних, техніко-технологічних) обставин та режиму бойових дій (тривалості, частоти зіткнень із противником, ергономічності бойової техніки, ступеня ізоляваності від головних сил, порушення ритмів життєдіяльності) на морально-психологічний стан протидіючих сторін.

Внутрішні фактори – це стійкі сформовані якості особистості військовослужбовця і військового колективу в цілому. До внутрішніх факторів належать *психофізіологічні* та *психологічні*.

Психофізіологічними факторами є: відповідність психофізіологічної конституції і темпераменту військовослужбовця вимогам майбутньої бойової діяльності; стан втоми, стан працездатності; стан фізичного і психічного здоров'я військовослужбовця, наявність бойової психічної травми; рівень нервово-психічної стійкості.

Індивідуально-психологічними факторами є: стан мотиваційної сфери військовослужбовця, її орієнтування на активну участь у вирішенні бойових завдань; наявність бойового досвіду, здатність адаптуватись до бойових умов і дій у складі військового підрозділу; розвиток інтелектуальних та емоційно-вольових якостей відповідно до вимог майбутньої діяльності [2,12].

На думку вітчизняних науковців М. Варія, В. Стасюка, В. Ягупова на психіку військовослужбовців в бойовій обстановці впливають такі фактори:

небезпека – усвідомлення військовослужбовцями обстановки як такої, що загрожує їх життю;

раптовість – різка, неочікувана військовослужбовцями зміна обстановки під час бойової дії;

невизначеність – відсутність, недостатність або суперечливість інформації про умови виконання, зміст бойового завдання або противника;

новизна – наявність раніше невідомих військовослужбовцям елементів в умовах виконання або в самому бойовому завданні (визначається досвідом військовослужбовців);

збільшення темпу бойових дій – скорочення часу на виконання певних дій;

дефіцит часу – умови, за яких успішне виконання завдань можливе не через просте збільшення темпу дій, а наприклад через зміну структури діяльності [1,23].

На думку хорватського військового психолога З. Комара, з огляду на специфічні обставини поля бою, військові на війні можуть відчувати такі стресори:

фізичні: спека, холод, вологість, вібрації, шум вибухів, нестача кисню,

отрути, хімікати, мікрохвильове випромінювання, лазер, зброя спрямованої енергії, радіація;

фізіологічні: нестача сну, дегідратація, недостатнє харчування, погані гігієнічні умови, ослаблення імунітету, виснаження чи недостатня діяльність м'язів та тілесних органів, хвороба, поранення;

когнітивні: погана поінформованість (замало чи забагато інформації), сенсорне перевантаження чи відсутність, двозначність (неясність), ізолюваність, нестача часу чи довготривале очікування, непередбачливість ситуації, бойові правила, проблеми зі здатністю до розрізнення, організаційна динаміка, тяжкий вибір чи неможливість вибору;

емоційні: тривога, страх, паніка (викликані загрозою смерті, поранення, поразки), сум внаслідок втрат, озлоблення, злість, гнів, нудьга через неактивність, конфлікт мотивів, втрата віри [3,84].

За поглядами В. Місюри, причинами виникнення негативних психічних станів у військовослужбовців є психотравмуючі фактори, які умовно поєднати у п'ять груп:

особистісні – обумовлені індивідуально-психологічними особливостями військовослужбовців (вразливістю, неврівноваженістю, обуренням) – сімейні, особистісні та службові переживання; сукупність поглядів, інтересів; моральні якості; схильність до нервово-психічних захворювань або їх наявність;

фізіологічні – пов'язані із незакінченим формуванням організму у більшості солдат та сержантів – перевтома; недосипання; захворювання, травми тощо;

соціальні – характеризують психологічні реакції особистості та її положення та роль у колективі, зміни звичних соціальних умов, можуть бути викликані конфліктними ситуаціями, категоричними реакціями на спробу самовираження, самоствердження особистості, необхідністю підпорядкування, образою тощо;

ситуативні – залежать від змін бойової обстановки, специфіки виконання бойових завдань; різних факторів бою; недостатньою інформованості; недостатнього бойового досвіду, знань тощо;

управлінські – призводять до травмування психіки військовослужбовців

через недостатню психолого-педагогічну підготовку командирів (начальників), нерозуміння посадовими особами психологічних станів окремих військовослужбовців, неврахування особливостей адаптування військовослужбовців до умов бойової обстановки, створення надмірних фізичних та емоційних навантажень, віддання суперечливих наказів, неупорядковану зміну діяльності підлеглих тощо [1,29-30].

Аналізуючи бойову діяльність обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані доктор психологічних наук В. Стасюк за змістом чинників, що впливають на морально-психологічний стан та поведінку особового складу, виділяє дві групи факторів:

об'єктивні – загальні фактори бойових умов, специфічні фактори особливих умов бойових дій, фактори надсильних і надслабких подразників (застосування зброї та бойової техніки, процес збройного протиборства);

суб'єктивні – специфічні фактори навколишнього середовища, які людина індивідуально переживає як загрозові, та фактори, що випливають з особливостей психофізіологічного розвитку сприйняття і відображення об'єктивної дійсності[4,78].

Цікавими є данні, які наводить В. Стасюк, щодо кількості бойових психогенних втрат, отриманих особовим складом під впливом загальних та специфічних факторів:

із 380 осіб, що не мали бойового досвіду, отримали бойові психогенні травми 216 (57%);

із 280 осіб, що мали бойовий досвід, отримали бойові психогенні травми 102 (44%);

із 83 осіб, що мали бойовий досвід і бойові психогенні втрати, ще раз отримали бойові психогенні травми 55 (66%) [1,30].

Досить цікавою з цього приводу є думка вітчизняного військового психолога М. Варія, який наголошує, що “поведінка особового складу в бойових умовах значно залежить від ходу бойових дій, успіху або невдачі, а формування морально-психологічного стану відбувається під впливом багаторівневих відношень двох контурів: зовнішнього і внутрішнього”. Перший (зовнішній) відображає вплив політичних, духовних, національних, соціальних та економічних факторів, процесів взаємодії; другий (внутрішній) пов'язаний із соціально-психологічними процесами, які відбуваються у військово-соціальній організації [1,29].

Крім того М. Варій, зазначає, що ефективність бойової діяльності залежить від морально-психологічного стану та “працездатності” військовослужбовців. Пояснюючи свою точку зору, він стверджує, що виконання бойових завдань вимагає від особового складу не тільки високої професійної підготовки, що у свою чергу передбачає належний рівень навичок і вмінь із виконання будь-яких дій, а й певних морально-психологічних якостей, сили волі, мобілізації всіх енергетичних запасів людини на виконання поставленого завдання. [1,29].

Досить цікавою є схема можливого реагування особистості на негативні фактори бойової обстановки запропонована Р. Лібіним [1,27] (рис.2).

Рис.2 Варіанти реагування особистості на стрес-фактори бойової обстановки

Враховуючи свій власний досвід, хотів би зазначити, що на початковому етапі збройного конфлікту на території Донецької та Луганської областей на поведінку та морально-психологічний стан особового складу дуже сильно впливав та був негативним подразником інформаційний фактор: потужний інформаційно-психологічний вплив противника на особовий склад через СМС-повідомлення, соціальні мережі та ЗМІ; розповсюдження через Інтернет-ресурси списків особового складу військових частин (підрозділів) та їх домашніх адрес, номери військових частин та місце їх дислокації; фейкова інформація про зраду командирів (начальників); дефіцит інформації про обстановку, можливих загроз; нестача інформації, яка необхідна для прийняття рішень, часта відсутність зв'язку з іншими підрозділами; відсутність інформації про результати дій сусідніх підрозділів і про результати власних підрозділів, які виконували завдання на окремих напрямках, у відриві від основних сил.

Проведений аналіз як наукової літератури, так і друкованої періодики вказує на появу нових факторів, що являються похідними політичної та соціально-економічної ситуації в державі, а саме:

1. Відсутність чітко визначених суспільно-політичних позицій по відношенню до збройного конфлікту на Сході країни, що негативним чином впливає на формування бойової мотивації, загалом, та, зокрема на формування особистісних смислів участі у бойових діях, що значно ускладнює процес їх реабілітації у подальшому.

Військовий конфлікт на Донбасі, як локальний, відрізняється тим, що соціоекономічна сфера всього суспільства не змінюється. Громадяни України діляться на учасників воєнних дій та не учасників. Громадська думка щодо дій військовослужбовців, здебільшого, формується мирним населенням, не учасниками збройного конфлікту. Сприйняття локального воєнного конфлікту, ціннісні орієнтації по відношенню до нього, соціальні очікування військовослужбовців і мирного населення можуть суттєво відрізнятися. Отже суспільна реакція на воєнний конфлікт в майбутньому можуть посилювати посттравматичні стресові розлади у військовослужбовців і, як

наслідок, викликати дезадаптацію у мирному житті [6,231].

2. Бойова діяльність на практиці характеризується ослабленням (відсутністю) соціальних інститутів контролю (правоохоронних органів, командирів) над поведінкою людей через відсутність на полі бою представників системи охорони правопорядку і неможливість (небажання) офіцерів протистояти діям інших військовослужбовців. Наслідком цього є злочини проти військовополонених, мирного населення, мародерство, що являється для певної категорії учасників бойових дій більш травматичним, ніж бої.

3. Особливості тактики, що використовує супротивник (ведення вогню з населених пунктів, цілеспрямоване маскування супротивника під місцеве населення, активізація ворожих снайперів, мінна небезпека), призводить до неминучих випадків жертв серед військовослужбовців та мирного населення, що також чинить сильний негативний вплив на психологічний стан військовослужбовців.

4. Важливим фактором, що обумовлює успішність адаптації військовослужбовців до бойової обстановки і в наступному до умов мирного життя виявляється наявність психологічної підготовки. Враховуючи, що більшість військовослужбовців, які були призвані по мобілізації для участі у бойових діях на території Донецької та Луганської областей такої підготовки не мали, вірогідність виникнення у них посттравматичних розладів у подальшому житті досить висока.

5. Застарілі зразки озброєння та військової техніки, невідповідність бойової техніки та озброєння характеру вирішуваних завдань негативно впливає не тільки на ефективність дій особового складу в бою, а ще в більшій мірі на стан їхнього "бойового духу".

6. Збільшення терміну перебування та несвоєчасна ротація військовослужбовців в районі проведення операції Об'єднаних сил призводить до високого рівня стомлення, занепаду бойового духу, розвитку патологічних змін в психіці тощо.

Так німецький дослідник П. Дінтер виявив своєрідну закономірність, сутність якої полягає у тому, що процес адаптації до бойових дій триває приблизно 15-25 діб, на протязі яких військовослужбовець досягає піку своїх моральних і психофізіологічних можливостей. Після 30-40 діб безперервного перебування в безпосередньому зіткненні з

противником, за даними дослідника, настає їх швидкий спад, пов'язаний з виснаженням духовних і фізичних сил. Виходячи з цього автор вважає, що перебування в зоні бойових дій не повинно перевищувати 40 діб.

Р. Габріель довів, що після 45 діб безперервного перебування на полі бою військовослужбовці не будуть відправлені в місця відновлення, то за своїми психофізіологічними можливостями вони виявляються небездатними. Аналогічної точки зору дотримуються американські психіатри Р. Свонк і У. Маршан, на думку яких, у 98% військовослужбовців, які безперервно беруть участь у бойових діях протягом 35 діб, виникають ті чи інші психічні розлади [4, 101-102].

10. Стимування противника веденням оборони, відсутність активних наступальних дій, одноманітність обстановки приводить до виникнення психічного стану фрустрації (від лат. *frustration* – омана, марне очікування), який виникає при невідповідності реальної дійсності очікуванням людини. Стан фрустрації може виникнути при зіткненні з непереборними труднощами (наприклад, неможливістю отримати перемогу над супротивником, оскільки керівництво не віддає відповідного наказу) [6, 230-231].

11. Фактор соціальної незахищеності учасників бойових дій та їхніх родин у разі загибелі або каліцтва військовослужбовців.

12. Фактор проживання рідних та близьких на тимчасово окупованих територіях дуже сильно впливає, а іноді ускладнює або унеможлиблює виконання завдань за призначенням.

Всі перераховані вищі фактори, частота і тривалість їх впливу, сполучуваність один з одним визначаються рівнем підготовки та бойовим досвідом кожного військовослужбовця – учасника операції Об'єднаних сил, та на думку більшості дослідників, є предиктором розвитку

миттєвих та віддалених психічних порушень.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. Отже сучасний бій висуває високі вимоги до особового складу військ (сил) та його морально-психологічного стану. Небезпечну для життя обстановку кожен сприймає залежно від власного розуміння мети бойових дій, ціннісних установок, рівня психологічної та військово-професійної підготовки, ставлення до противника, товаришів по службі, рівня довіри до командирів, рівня згуртованості колективу тощо.

2. Загалом для ефективної діяльності особового складу в бойових умовах необхідні: високий рівень мотивації поведінки для виконання поставленого бойового завдання; високий рівень сформованості морально-бойових якостей; військово-професійна майстерність; здатність швидко адаптуватися до бойової обстановки, вміння долати вплив негативних факторів бою, злагодженість військових колективів, авторитет командирів тощо.

3. Одним з ефективних інструментів подолання психотравмуючих факторів бойової діяльності особовим складом Збройних Сил України та інших складових Сил оборони є створення дієвої системи надання психологічної допомоги та реабілітації, яка повинна включати психодіагностичні, психотерапевтичні, психокорекційні профілактичні заходи, використовуючи при цьому як індивідуальні, так і групові форми психосоціальної роботи та проводитись на стратегічному, оперативному та тактичному рівні військового управління.

Перспективи подальших досліджень
вбачаємо у обґрунтуванні рекомендацій щодо удосконалення системи надання психологічної допомоги та реабілітації в Збройних Силах України.

Список використаних джерел

1. Вилко В.М., Грицюк В.М., Дикун В.Г. та ін. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник за ред. Стасюка В.В. Київ: НУОУ ім. І. Черняховського, 2012. 463 с.
2. Грицевич Т.Л., Гузенко І.М., Капінус О.С., та ін. Психологія бою: Посібник за ред. Романішина А.М. Львів: Астролябія, 2017. 352 с.
3. Комар З. Психологічна стійкість воїна: підручник для військових психологів. Київ, 2017. 184 с.
4. Стасюк В. В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів: підручник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів. Київ: НУОУ ім. І. Черняховського, 2016. 412 с.
5. Современная военная психология под ред. А.Е. Тараса. Минск Харвест, 2003. 574 с.
6. Тополь О.В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки №124, 2015. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 (дата звернення: 01.11.2019).

References

1. Vylko V.M., Hrytsiuk V.M., Dykun V.H. ta in. Moralno-psykholohichne zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: pidruchnyk za red. Stasiuka V.V. Kyiv: NUOU im. I. Cherniakhovskoho, 2012. 463 s. (in Ukrainian).
2. Hrytsevykh T.L., Huzenko I.M., Kapinus O.S., ta in. Psykholohiia boiu: Posibnyk za red. Romanishyna A.M. Lviv: Astrolia, 2017. 352 s. (in Ukrainian).
3. Komar Z. Psykholohichna stikist voina: pidruchnyk dlia viiskovykh psykholohiv. Kyiv, 2017. 184 s. (in Ukrainian).
4. Stasiuk V. V. Psykholohiia lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv: pidruchnyk dlia slukhachiv ta studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv: NUOU im. I. Cherniakhovskoho, 2016. 412 s. (in Ukrainian).
5. Sovremennaya voennaya psikhologiya pod red. A.Ye. Tarasa. Minsk Kharvest, 2003. 574 s. (in Russian).
6. Topol O.V. Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii. Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohichni nauky №124,2015. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 (data zvernennia: 01.11.2019). (in Ukrainian).

Резюме

Павлушенко С. слушатель Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского

ПСИХОТРАВМИРУЮЩИЕ ФАКТОРЫ БОЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассмотрено стресс-факторы боевой обстановки; проанализировано влияние психотравмирующих факторов на психику, поведение и морально-психологическое состояние военнослужащих.

Ключові слова: *стресс-факторы; психологическая помощь и реабилитация; посттравматические стрессовые расстройства.*

Summary

Pavlushenko S., National University of Defense of Ukraine of Ivan Chernyakhovsky
PSYCHOTRAMMING FACTORS OF MILITARY ACTIVITY

Along with gaining combat experience, military personnel involved in the Joint Force operation are physically and psychologically injured. By participating in hostilities, military personnel are in a situation that threatens their lives for a long time, they are indirectly experiencing the death, injury and injury of their fellow warriors, and psychological tension is maintained by constant negative expectations.

Creating an effective system of psychological assistance and rehabilitation in the present day is possible only under the understanding of the stress factors of combat activity and their impact on the personality, behavior and moral and psychological status of the personnel.

Purpose. Analysis of stress factors and their impact on the soldier's personality, his behavior and moral and psychological state.

Methods. The theoretical methods of research were used to solve the problems set in the work: analysis of scientific sources on the problem of research, synthesis, comparison, generalization.

Originality. For the first time, stress factors that negatively affect the psyche, behavior and moral and psychological state of the personnel involved in the operations of the Joint Forces have been analyzed and the need for further improvement of the system of psychological assistance and rehabilitation has been substantiated.

Conclusion: 1. Therefore, the modern battle places high demands on the personnel of the troops (forces) and its moral and psychological status. Everyone perceives a life-threatening situation depending on their own understanding of the purpose of hostilities, values, the level of psychological and military training, the attitude to the enemy, colleagues, the level of confidence in the commanders, the level of team cohesion, etc.

2. In general, the effective activity of personnel in combat conditions requires: a high level of motivation of behavior to perform the assigned task; high level of formation of moral and combat qualities; military and professional skills; the ability to quickly adapt to the combat environment, the ability to overcome the impact of negative factors of combat, the coherence of military teams and more.

3. One of the effective tools for overcoming the psycho-traumatic factors of combat activity by the personnel of the Armed Forces of Ukraine and other components of the Defense Forces is the creation of an effective system of providing psychological assistance and rehabilitation, which should include psycho-diagnostic, psychotherapeutic, psychocorrective preventive measures, and using individual group forms of psychosocial work and be conducted at the strategic, operational and tactical level of military management.

4. We see prospects for further research in substantiating the recommendations for improving the system of psychological assistance and rehabilitation in the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: *stressors; psychological assistance and rehabilitation; post-traumatic stress disorders.*

Романець З. О., кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-5404-2471>

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРЕСІЧНИХ СІМ'ЯХ

У статті йдеться про завдання і перешкоди забезпечення здорового розвитку особистості дитини у пересічних сім'ях. Основним завданням розвитку є формування функціонального комплексу Я дитини, від чого залежить набуття здорових адекватних механізмів підтримання психологічного гомеостазу із орієнтацією на саморозвиток психіки як системи. Перешкодою постають батьківська некомпетентність у завданнях психічного розвитку дитини, власні психологічні проблеми, застосування методів впливу на дитину, не усвідомлюючи їх стресогенності, травматичності і наслідків для інтегративної діяльності мозку і психіки загалом, що призводять до виникнення відносно дезінтегрованих дисфункційних станів у роботі психіки дитини, до спотворення роботи її Я-регуляторних механізмів, що виявляється у зовнішньому поведінковому відреагуванні дітей у вигляді емоційної нестриманості, агресивності, неслухняності, опозиційності, втраті мотивації до пізнавальної цілеспрямованої активності.

Ключові слова: управління розвитком; здоровий розвиток особистості; Я-регуляторні механізми психіки; психологічний гомеостаз; стресогенність; батьківсько-дитячий вплив; дезінтегрований стан; дисфункційний стан; стрес-реакція.

Постановка проблеми.

З огляду на те, що на сьогодні спостерігається значний сплеск агресивності, булінгу серед дітей та підлітків, їх опозиційності, нігілізму, неслухняності, протестної поведінки, майже тотальної втрати мотивації до навчання, натомість, у наявності високі хвилі різного роду узалежнень, починаючи від комп'ютерної, ігрової залежності і закінчуючи різного роду залежностями від хімічних речовин, алкогольної, наркотичної тощо, можна припустити, що не усе гаразд із сімейним інститутом соціалізації як первинним, головним, де відбувається основне забезпечення умов розвитку особистості, дещо полишаючи соціально-економічні умови життя у державі, хоча вочевидь, останні також мають велике значення.

Йдеться також про поширеність у дітей та підлітків навіть ознак посттравматичного стресового розладу (ПТСР), за результатами досліджень, [12], що наводять на думку про стресогенність батьківського впливу не тільки у дисфункційних родинах, але й у пересічних сім'ях.

Підтвердженням тези щодо стресогенності і травматичності батьківських впливів на дітей є дані звіту із дослідження, що провадилося Інститутом психічного здоров'я Українського католицького університету за підтримки Канадського фонду «Дітям Чорнобиля» в

рамках проекту «Подолати психологічну травму у школярів» у 10-ти школах м. Львова, яким було охоплено 1505 дітей, віком від 10-ти до 15-ти років. В результаті дослідження було виявлено, що 15% дітей мають симптоматику пост травматичного стресового розладу (ПТСР) що означає, що відсоток тих, хто пережив травму може сягати значення 45%. [12].

Захист прав дитини у контексті захисту її психічного і особистісного здоров'я вимагає певного поглибленого підходу, розуміння і тлумачення, оскільки містить суперечності і труднощі у процесі практичної реалізації навіть у звичайних умовах пересічних сімей, де здавалось би, виконуються умови, зазначені у 2-му принципі Декларації прав дитини. [13].

Емпірика і феноменологія дослідження свідчить про наявність проблем психологічного характеру у батьків, яким не вистачає відповідної обізнаності щодо закономірностей вікового розвитку, самоусвідомлення власної соціально-психологічної проблематики, само регуляторних механізмів психіки батьків щодо володіння емоціями, переживаннями, здатності керувати ними, опановувати їх, недостатнє володіння належними психолого-педагогічними навичками, цінностями щодо мети розвитку дитини.

Сучасні напрацювання різних психологічних теорій, в тому числі створення системи ОПД-2 -

Операціоналізованої психодинамічної психодіагностики [8] дозволяють розглядати психіку людини як систему із своїми завданнями прижиттєвого розвитку, налаштування оптимального функціонування у контексті набуття психікою саморегуляторних механізмів для адаптації до життя у людському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Визначення поняття здоров'я Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) пов'язане із розумінням здоров'я як повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутністю хвороб [2,с.9]. Щодо визначення психічного здоров'я, доречним видається посилання на визначення, наведене у книзі Т.В.Зозуля «Основи соціальної та клінічної психіатрії» [2,с.9]: «Стан психічного здоров'я характеризується цільністю і узгодженістю усіх психологічних функцій». Йдеться про функції психіки відображення і регуляції, що у своїй єдності забезпечують інтеграцію людини і особистості із середовищем водночас із диференціацією, збереженням автономності, інтегрованості і цілісності системи психіки особистості відносно зовнішнього світу, що виявляється у :

- почутті суб'єктивної комфортності (висока самооцінка, позитивна “Я” – концепція,
- задоволення собою, психологічний комфорт,
- здатності до цілеспрямованої осмисленої діяльності (працездатність),
- адекватних формах поведінки із врахуванням етнокультурних критеріїв,
- здатності до розвитку, саморозвитку і самореалізації.

Психічне здоров'я людини у своїй інтегральній цілісності є різнокомпонентним, - містить у своїй структурі емоції, когніції, а також поведінкові і комунікативні аспекти.

Дослідженням емоційної складової психічного здоров'я займалися такі автори як Р. Бернс, С. Р. Пантелєєв, М. І. Сарджвеладзе, Дж. Тернер, А. Тешфел, Л. Шнейдер та ін. У їх дослідженнях йдеться про самооцінку, прийняття себе, повагу до себе тощо. Так, Пантелєєв С.Р. виокремлює такі елементи емоційного здоров'я [9],:- самоповагу (самокерівництво, самовпевненість, відзеркалене ставлення до

себе),- симпатію до себе, міру внутрішньої конфліктності і звинувачення себе [9].

Когнітивний компонент здоров'я стосується сфери самосвідомості особистості (Р. Бернс, Г. Брейкуелл, Дж. Марсія, М. І. Сарджвеладзе, Дж. Тернер, А. Тешфел, Л. Б. Шнейдер, Е. Еріксон та ін.), представляє образ себе, який може розглядатися з суб'єкт-об'єктної і суб'єкт-суб'єктної позиції. [1].

Суб'єктне ставлення до себе характеризує позалогічне переживання «Я», відчуття мінливості і плінності внутрішнього світу і пластичності існування, пошук особливих, неповторних особистісних граней в собі.

Саме формування адекватного функціонального Я-комплексу як внутрішнього психічного утворення постає завданням для батьківсько-дитячих впливів і взаємодій, що для пересічних свідомих батьків постає важко виконуваним завданням через низку факторів, тому важливо і необхідно розробити систему просвіти батьків із теоретично-психологічним її обґрунтуванням та наданням можливості здобувати практичні вміння та навички щодо психологічно грамотної комунікативної компетентності стосовно дітей.

Для розкриття зазначеної проблематики, здійснюються теоретичні обґрунтування, опираючись на сучасну теорію стресу Г.Сельє, травма терапію Ф.Шапіро, традиційні і сучасні психоаналітичні концепти Н.МакВільямс, Т.Огдена, К. Болласа, теорію прив'язаності Дж. Боулбі, К.Бріша, біхевіористські підходи, напрацювання еґо-психології М.Кляйн, Г.Кохута, теорію об'єктних відносин О.Кернберга, сучасні напрацювання когнітивно-поведінкової психотерапії. Свого роду інтегруючим концептуальним підходом є соціально-екологічний і сучасний екофасилітаційний підхід у розробках українських вчених, зокрема П.В.Лушина [5].

Кожна людина, що пройшла процес соціалізації, яка починається із сім'ї або соціальної інституції, що її замінює, є її продуктом, результатом і заручником, оскільки кожне покоління, кожна людина несе у собі наслідок міжособистісної взаємодії, впливу інших дорослих, піклувальників, які формують її психіку, які заклали генетичний фундамент її психіки і

відповідальні за її соціалізацію, тобто процес формування як особистості.

Процес формування людської психіки є надто залежним від соціального впливу, і по суті являє собою процес і результат «інсталювання» у мозку, у його нейронних мережах, через утворення нейронних зв'язків і формування структури, програм поведінки щодо різних життєвих обставинах з метою виживання, шляхом адаптації

Процес розвитку живих істот на Землі, незалежно від теорій, які пояснюють їх виникнення взагалі, дійшов на певному етапі до появи людини, розвиток психіки якої у філогенезі вийшов на рівень свідомості і самосвідомості, а людська спільнота утворила організоване людське суспільство, що протистояло природному доквіллі. Людство виживало завдяки агресивному протистоянню доквіллі. Разом з тим набувався досвід взаємодопомоги, взаємозалежності людей один від одного у суспільстві. З огляду на тривалу історію розвитку людського суспільства, у людей повинен був розвинути психічний інструментарій, апарат у структурі психіки, що тонко реагує на вплив інших, сам містить засоби впливу на інших, відповідає за побудову, створення стосунку з іншими. І цей психологічний інструментарій може бути більш чи менш екологічним щодо впливу на інших людей, більш чи менш усвідомлюваним щодо наслідків впливу. Самоорганізація суспільства формувала властивості людської психіки, які були необхідними для вдосконалення самого суспільства і його самоорганізації. Однією із таких властивостей психіки людини постає соціабельність як здатність піддаватися впливу інших[7]. Йдеться про те, що системний розвиток психіки призвів до появи її структурних елементів, цілком залежних від впливу інших, більше того, можна зробити припущення, що саме Комплекс Я і є тією структурою.

В системі психіки саме Комплекс Я відповідає за адаптацію серед інших людей, він виокремився із самосвідомості, яка дозволяє виокремити себе з цілої спільноти, відокремити себе від інших. Комплексу Я притаманний цілий спектр особливостей, тобто він містить набір параметрів, властивостей, які створюють можливості бути відмінним від інших, а не просто відзначати наявність відмінностей. Загалом, йдеться про набір, спектр характерологічних

особливостей, які, зрештою, утворюють кінцеву кількість типологій характеру людей, описаних різними авторами, починаючи від стародавніх філософів і закінчуючи сучасними авторами, такими як, К.Леонгард, Н.Мак Вільямс та інших [3;6].

Метою статті є окреслити проблемне поле щодо завдань управління розвитком особистості у пересічних сім'ях, оскільки сучасний рівень розвитку дітей із підвищеною агресивністю, опозиційністю поведінки, зниженням мотивації до навчання, комп'ютерною, ігровою та іншими видами залежної поведінки вимагає доцільного вдумливого пошуку причин, факторів впливу на труднощі і специфіку сімейного виховання, батьківських впливів на дитину, створити методично-змістове наповнення системи батьківського всеобучу для підвищення гуманізації процесів соціалізації, головним інститутом якого є сім'я, завдяки зниженню рівня стресогенності батьківсько-дитячих стосунків.

Головна ідея, яку я хочу висловити і довести полягає в тому, що, оскільки людина для свого розвитку і становлення як соціальної істоти потребує впливу, а по суті, керівництва з боку інших людей, видається можливим обґрунтувати, опираючись на традиційні і сучасні психологічні теорії і практики, зокрема, теорію прив'язаності,напрацювання сучасної травматерапії та ін., що основні причини масивних негативних соціально-психологічних явищ серед дітей та підлітків криються у батьківсько-дитячих психолого-педагогічних впливах, оскільки у процесі виховання власних дітей пересічні свідомі батьки, що люблять своїх дітей, застосовують психологічні засоби, які чинять стресогенний і навіть травматичний вплив на власних дітей, не усвідомлюючи цього через власну психологічну проблематику, необізнаність щодо закономірностей формування психіки дитини тощо. В результаті, формування регуляторних механізмів комплексу Я дитини утруднюються через утруднення інтеграції емоційно навантаженого негативного досвіду, який виникає через інтенсивність негативних впливів на дитину з боку батьків. У такий спосіб, дитяча психіка наповнюється недостатньо інтегрованим негативним досвідом, що за законами нейрофізіології постає як

малокерований вищими відділами мозку досвід, і який актуалізується щоразу за асоціативним тригером і виявляється у відреагуванні через опозиційну, протестну поведінку різного рівня агресивності або репресивності, уникання тощо.

Методи дослідження. Провідним методом дослідження є спостереження, герменевтичне тлумачення феноменологічних випадків, аналіз, синтез, систематизація, узагальнення емпіричного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Завдання розвитку у контексті системогенезу і функціональності психіки опирається на те, що функцією психіки, як відомо, є забезпечення виживання живої істоти у довкіллі через здатність відображати параметри, характеристики, властивості довкілля і регулювати, тобто змінювати параметри власного організму і свою поведінку відносно властивостей довкілля, щоб адаптуватися до нього, а, відтак – вижити у ньому. Усе зазначене стосується і людини, виживання якої відбувається у гетерогенному середовищі а не гомогенному як у тварин. Мається на увазі, що тварина виживає у природному середовищі, а для людини середовищем життя є: 1)природне, 2)антропогенне, створене самою людиною, 3)соціальне довкілля.

Складність, динамічність, інформаційна насиченість умов виживання людини призвела до того, що людська психіка у своєму еволюційному розвитку набула властивостей системи, що самопрограмується, самоорганізується, а відтак – саморозвивається, тому розвиток особистості, полягає у сприянні становленню в її психіці механізмів і програм саморозвитку, окрім встановлення умовно-рефлекторних зв'язків між предметами, явищами, процесами довкілля, взаємодії між людьми, власними регуляторними процесами, тобто, окрім становлення внутрішньо-психічних програм у процесі сенсорного навчання, сенсомоторного навчання, вікарного навчання, умовно-рефлекторного навчання, постає глобальне базисне завдання для піклувальників дитини свідомо впливати на набуття нею ефективних саморегуляторних психічних програм, пов'язаних із переважанням формування активної поведінки, а не реактивної.

Оскільки, як визначено у психологічній науці, органом психіки є мозок, його вищі відділи, зокрема лобні (фронтальні) долі кори, які функціонально відповідають за свідому регуляцію поведінки, вольові процеси, на відміну від рефлекторної емоційної регуляції, що здійснюється у центральних глибинних відділах мозку – у лімбічній системі і стовбурових частинах мозку, зокрема гіпоталамусі, гіпофізі та інших, у сучасних напрацюваннях вчених психологів, нейропсихологів, нейрофізіологів, ендокринологів, психіатрів, психотерапевтів чітко окреслюється думка про необхідність сприянню інтеграції роботи різних відділів мозку дитини через психологічно грамотну комунікацію з нею, в якій дитині допомагають інтегрувати її емоції і когніції, тобто думки, уявлення, інтегрувати емоційність і раціональність, а також її потреби і мотиви у цілісну систему саморегуляції, де є належний рівень усвідомлення власних потреб, переживань (емоцій) і здатності до їх опанування раціональними, логічними адекватними здоровими думками, прийняттям рішення тощо [10].

Фокусом моїх міркувань і теоретичних побудов є те, що центральним системоутворюючим фактором психіки є її комплекс Я як епіцентр розвитку самосвідомості і еволюційного філогенетичного розвитку психіки загалом, а також як основного регулятора поведінки, спрямованої на підтримання психологічного гомеостазу, тобто Я-гомеостазу. Розгляд мети системної психічної діяльності під кутом збереження психологічного гомеостазу, створює перспективи для розуміння і тлумачення різних феноменів і проявів психіки особистості. Однак, в рамках даної статті розгортка і обґрунтування поняття психологічного гомеостазу опускається за браком місця і постановкою депо інших акцентів.

Надання центрального системоутворюючого значення комплексу Я у структурі самосвідомості і структурі особистості загалом підтверджується ще емпірикою застосування такої моделі до тлумачення практично будь-якої психологічної проблематики, починаючи від травматерапії за методом EMDR [11], коли для аналізу травматичного стану запитують про Я-когніції стосовно себе у момент травми, що відразу фокусує увагу на

головній структурній одиниці системи психіки – Я-стані і, закінчуючи тлумаченнями, до прикладу, формування маячні величі і набутті ролі у маячному стані надзначуючої авторитетної для усіх людей особистості, наприклад, коли людина говорить про себе, що вона Ісус Христос або Матір Божя чи Наполеон, що дозволяє ураженій (іншими людьми, суспільством) особистості набути такого величного стану Я, який надає недоскопності, недоторкості, надмогутності. У такий спосіб психіка хворої людини, що, через свою вразливість, неспроможність адаптуватися у суспільстві, переживає себе як меншовартісну, розчавлену зруйновану (іншими) захищає головне психічне інтегральне утворення (у такий спосіб втримує психологічний гомеостаз, Я-гомеостаз) – своє Я, роблячи його у такий маячний спосіб міцним, недоторканим, здатним не зважати на різні негативні впливи.

Специфікою Я-комплексу є надзвичайно висока його залежність у процесі формування і функціонування від соціального впливу, іншими словами, увесь відображально-регуляторний психічний апарат людини, з його динамічними і змістовими характеристиками постає внаслідок раннього впливу на дитину її найближчого оточення, звичайно ж, не відкидаючи впливу вроджених, генетично заданих параметрів психіки, які у даному контексті розгортання міркувань приймаються за нормальні.

Надання комплексу Я у структурі самосвідомості центрального системоутворюючого значення може бути обгрунтоване застосуванням логіки системного підходу до психіки, її філогенетичного, онтогенетичного розвитку як продукту соціалізації, тобто як результату суспільного розвитку людських істот, як результату історичного розвитку людської спільноти із феноменом соціабельності [7], тобто здатності до навіюваності, гіпнабельності, піддаванню впливу інших людей, з феноменом соціальної психіки тощо.

Видається слушним підкреслити, що еволюційний розвиток живих істот на Землі, зокрема, ссавців, в сенсі набуття більшої пристосованості до умов виживання, прямує від простих безумовних до складних безумовних рефлексів, а далі до простих і

складних умовних рефлексів, що вимагає тривалішого відрізка часу для набуття зрілості, а також вимагає довшого перебування під материнським впливом, оскільки повинні «інстальоватися» прижиттєві поведінкові програми виживання у довкіллі. Так, до прикладу, малюк жирафа чи корови, відразу ж стає на ноги, відділяється від матері, набуває самостійності, а малюк простої мавпи знаходиться практично весь час на руках у матері 3 роки, малюк шимпанзе - 5 років, навчаючись здобувати собі їжу, спостерігаючи за матір'ю і підбираючи залишки їжі, що випадають з її рота.

Щодо людської дитини, процес набуття зрілості триває у 3-4 рази довше, що ще раз наводить на думку про значення материнського і батьківського впливу на розвиток і формування людини в сенсі набуття нею адаптаційних здатностей до виживання у людському середовищі. І, оскільки життя у суспільстві серед інших людей вимагає надзвичайно багато різних здатностей, в тому числі, комунікативних, поведінкових, вимагає сформованості ціннісно-орієнтувальних поведінкових регуляторів тощо, постає розуміння складності, багатогранності і багаторівневості вимог до батьківської ролі і функцій у розвитку і формуванні особистості дитини.

Як показують дослідження проблемне поле управління розвитком дитини полягає у наступному:

- в реальності, батькам та й іншим, долученим до виховання дитини особам, видається нелегким розрізнати у сімейному психолого-педагогічному процесі ті впливи, що сприятимуть розвитку дитини у її «найближчій зоні розвитку», що можуть переживатися нею як внутрішній поштовх, спонукання, необхідність подолання, цікавість тощо, і ті батьківські впливи, у певних ситуаціях, що призводять до переживання дитиною стану жертви, відданої на поталу, які супроводжуються переживанням сильного страху, беззахисності, безпорадності тощо.

- батьками практично ніколи не помічається загрозливий для психіки дитини стан жертви, в який її майже систематично вводять пересічні свідомі батьки, що люблять свою дитину

- імовірно, таке відбувається через те, що: 1) батьки не розпізнають певний стан

дитини як стан жертви, наприклад, при покаранні або відмові їй у важливій потребі, бажанні, або в моменти примусу до чогось тощо, 2) не вважають стан засмученості, фрустрації як загрозливий для психіки дитини, 3) батьки є поглинуті власними переживаннями і егоцентрично відреаговують свій емоційно-афективний стан, не турбуючись про психічний стан дитини, 4) батьки переконані, що дитина, переживши дискомфортний стан під час покарання, в майбутньому, буде більш покірною, слухняною, щоб уникнути подібного стану.

Парадоксальність феномену травматизації дітей у пересічних сім'ях полягає в тому, що практично усі батьки хотіли б бути найкращими для своїх дітей. Більшість батьків замислюється над методами виховання, тобто думають над тим, як краще виховати дитину. Однак, реальні результати нерідко не співпадають з намірами і прагненнями батьків, через різні причини, деякі з них наведені вище, однак, на поверхні виявляється те, що батьки у моменти взаємодії з дітьми, частіше «обслуговують» власні переживання і емоції:

- тривогу і страх за дітей, - тому діти не раз стримуються, блокуються, привчаються до уникання цілком слухних, розвиваючих їхню особистість ризиків (наприклад, не вилазити на гірку, драбину тощо) або страх за нецтво дітей призводить до насильницьких методів для спонукання дітей до навчання;

- сором за дітей спонукає жорстко критикувати, не приймати, відчужувати дітей, порушуючи їх здатність до самоприйняття, емпатії, загострюючи внутрішні конфлікти дитячої особистості;

- образа на дітей за те, що невдячні, неслухняні призводять до дорікань, звинувачень, формуючи у дітей почуття провини, яке може набувати невротичних форм і рівнів;

- розчарування і докори дітям через невинуваті батьківські сподівання на взірцевість, результативність дітей, призводять до самознецінення дітей, коли вони чують докори від батьків;

- обурення на дітей, наприклад, за брехню, неслухняність також призводить до глибоких непорозумінь і конфліктів, і загання психічно-особистісну проблематику

дитини у глибини інтрапсихічних та інтерпсихічних непорозумінь і конфліктів.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Резюмуючи проблематику управління розвитком з боку батьків, слід зазначити наступне:

- 1) недостатність усвідомлення батьками мети розвитку дитини у контексті її внутрішньо психічних, внутрішньо особистісних утворень, а саме, закладання ціннісної орієнтації на самовдосконалення і саморозвиток, що на психічному рівні забезпечується належним когнітивним розвитком і інтегрованою когнітивних та емоційних процесів, належною їх узгодженістю, гармонійністю, а відтак – здатністю до саморегуляції і саморозвитку, що і є завданням управління розвитком, його найважливішою головною метою.

- 2) недостатня передбачуваність результатів батьківського психолого-педагогічного впливу, тобто, батьки не в змозі передбачити, які саме характеристики і властивості вони виховують у власної дитини, навіть за умов наявності у свідомості батьків поставленої мети через неочевидність причинно-наслідковості у психічних проявах особистості дитини і відтермінованість у часі наслідків батьківських впливів;

- 3) мета виховання дитини носить, здебільшого орієнтацію на поведінкові, тобто зовнішні прояви дитини без врахування необхідності формування саме внутрішньо особистісних утворень, таких, як образ Я, Я-концепція, функціональний нарцисичний комплекс тощо,

- 4) незнання закономірностей функціонування дитячої психіки, особливостей завдань розвитку вікових новоутворень у різні вікові періоди, а, відтак – неможливість вчасно зауважувати міні відхилення у емоційних, комунікативних, поведінкових проявах дітей і вносити корекцію у власну взаємодію з дітьми;

- 5) відсутність у батьків відповідних психолого-педагогічних вмінь та навичок, необхідних для досягнення окресленої мети виховання щодо формування внутрішніх функціональних психічних новоутворень власної дитини навіть за умов її усвідомлення і розуміння батьками.

- 6) за умов стресових стосунків з дитиною у батьків актуалізується власна психологічна проблематика, пов'язана із

травмами дитинства, психологічними характерологічними особливостями, механізмами захисту, власною проблематикою щодо інтегрованості психіки, надійної ідентичності, функціональності Я-комплексу у контексті підтримання емоційної стабільності, стресостійкості тощо.

Теоретично-практичні обґрунтування проблематики управління розвитком вимагають звернення до рівнів:

- нейробіологічного, тобто до рівня особливостей формування нейронних зв'язків мозку як біологічного субстрату психіки як головного органу управління усією системою життєзабезпечення організму людини, що відбувається у єдності із необхідністю пристосування до системи довкілля через набуття адаптаційних можливостей щодо життя у довкіллі, зокрема, і, у першу чергу, – у соціальному довкіллі.

- гормональної регуляції діяльності мозку, що безпосередньо відображається на емоційному рівні, що постає як безпосередній зв'язок із мотиваційно-регуляторним рівнем управління поведінкою, що вважається психічним рівнем регуляції психосоматичної системи людини.

- розуміння зв'язків між нейробіологічним, гормональним, емоційним, мотиваційним, регуляторно-поведінковим і діяльнісним рівнями, тобто між внутрішніми нейропсихологічними механізмами і зовнішньо-психічними поведінковими і діяльнісними проявами.

- розуміння залежності розвитку і формування нейропсихічних, психічних і поведінкових характеристик, властивостей, особливостей, що відповідають за адаптаційні функціональні системні характеристики психіки людини, від соціального впливу, від соціальних умов в яких зростає людина – від сім'ї.

- розуміння того, які саме впливи, взаємодії з дитиною призводять до тих чи інших наслідків, в сенсі становлення, формування і розвитку нейробіологічних, нейропсихічних, емоційно-регуляторних, мотиваційно-регуляторних, поведінкових проявів, механізмів і програм психіки дитини.

- створення системи теоретично-практичного знання щодо взаємозв'язків між батьківськими впливами і характеристиками психіки дитини, в сенсі забезпечення розвитку саме оптимальних характеристик психіки дитини.

- створення системи популяризації і навчання широкого загалу знанням, вмінням і навичкам, - компетенціям взагалі, - щодо забезпечення набуття у процесі розвитку особистості оптимальних характеристик функціонування її психіки.

Для кожного із зазначених рівнів існує напрацьована система наукових досліджень, напрацьовані, концептуальні побудови багатьох вчених - біологів, фізіологів, нейрофізіологів, нейропсихологів, психологів, психіатрів, педагогів та інших вчених-фахівців, однак, виходячи з досвіду психотерапевтичної та супевізійної практики, із досвіду спілкування із значною кількістю студентів, колег, знайомих, із медійної інформації різних рівнів тощо, вочевидь постає висновок щодо значного пласту проблематики, пов'язаної із недосконалістю, стресогенністю та й травматичністю впливу на особистість дитини у пересічній, функціональній сім'ї, що виявляється на рівні психічного, соматичного, соціального здоров'я дітей, а саме, у масовій втраті дітьми мотивації до навчання, у збільшеній кількості дітей із підвищеною агресивністю, з розладами спектру аутизму, з проявами опозиційної, протестної поведінки, з поширенням невротичної симптоматики, з розладами харчової поведінки, дисморфобічним синдромом, з ранніми підлітковими психотичними маніфестаціями тощо.

Подальшою перспективою постає завдання щодо розроблення методології, методичного забезпечення управління розвитком особистості дитини для батьків, фахівців освітніх установ різного рівня акредитації, спрямованих також і на саморозвиток, самовдосконалення, самоорганізацію особистості різного віку.

Вважаю слушним розглядати викладену інформацію як теоретично-практичне підґрунтя для розв'язання проблематики управління розвитком особистості у пересічних сім'ях.

Список використаних джерел

1. Жигалкіна (Лебедева) Н.В. Проблема здоров'я в психологічній науці. Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. Том 21. Випуск 4 (42). 2016. ISSN 2304-1609.

2. Зозуля Т.В. Основы социальной и клинической психиатрии. Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 224 с.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1989, – 375 с.
4. Либин А.В. Дифференциальная психология на пересечении европейских, российских и американских традиций М.: Смысл, 1999–532 с.
5. Лушин П. В. Екологічна допомога особистості в перехідний період: екофасилітація [Текст] : Монографія / Лушин П. В. - Київ, 2013. – 296 с. – (Серія «Жива книга»; Т.2).
6. Мак-Вильямс Н. Психодинамическая диагностика / Пер. с англ. – : Класс, 1998. – 438 с.
7. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-е – К.: Центр учбової літератури 2008 – 688с..
8. Операционализиованная Психодинамическая Диагностика (ОПД)-2. Руководство по диагностике и планированию терапии. Перевод: М.А. Гончаров, И.О. Кириллов, П.А. Фролов "Академический Проект" 2015 - 464 с.
9. Психология здоровья / под ред. Г. С. Никифорова. — СПб.: Речь, 2003. – 458с.6.
10. Сигел Д. Майндсайт. Новая наука личной трансформации.
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9311463
11. Shapiro F, Hofmanm A. EMDR-Institut Deutschland Вступний семінар з методу EMDR Посібник ч.1 Copyright. 1994. Інтерн. адреса: www.EMDR-Institut.de
12. Dealing with psychological trauma in school children/ Науковий звіт. Підготовлено: Віталій Климчук, виконавчий директор інституту психічного здоров'я УКУ, Львів: Вид-во Інституту психічного здоров'я УКУ, 2016 – 23 с. www.ipz.org.ua
13. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384

References

1. Zhyhalkina (Lebedieva) N.V. Problema zdorovia v psykholohichnii nautsi. Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Psykholohiia. Tom 21. Vypusk 4 (42). 2016. ISSN 2304–1609.
2. Zozulia T.V. Основы sotsyalnoi y klynicheskoi psykhyatryi. Uchebnoe posobyie dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenyi. – М.: Yzdatelskyi tsentr «Akademyia», 2001. – 224s.
3. Leonhard K. Aktsentyuirovannyye lychnosti. – К.: Vyshcha shkola, 1989, - 375 s.
4. Lybyn A.V. Dyfferentsyalnaia psykholohiia na pereseycheny evropeyskykh, rossyskykh y amerykanskyykh tradytsyi M.: Smysl, 1999–532 s.
5. Lushyn P. V. Ekolohichna dopomoha osobystosti v perekhidnyi period: ekofasylytatsiia [Tekst] : Monohrafiia / Lushyn P. V. - Kyiv, 2013. – 296 s. – (Seriiia «Zhyva knyha»; T.2).
6. Mak-Vyliams N. Psykhoanalytycheskaia dyahnostyka / Per.s anhl. – Klass, 1998. – 438 s.
7. Moskalenko V.V. Sotsialna psykholohiia. Pidruchnyk. Vydannia 2-e – K.: Tsentr uchbovoi literaturyiu 2008 – 688s..
8. Operatsyonalizyrovannaia Psykhodynamycheskaia Dyahnostyka (OPD)-2. Rukovodstvo po dyahnostyke y planyrovanyiu terapii. Perevod: M.A. Honcharov, Y.O. Kyryllov, P.A. Frolov "Akademycheskyi Proekt" 2015 - 464 s.
9. Psykholohiia zdorovia / pod red. H. S. Nykyforova. — SPb.: Rech, 2003. – 458s.6.
10. Syhel D. Mainsait. Novaia nauka lychnoi transformatsyy.
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9311463
11. Shapiro F, Hofmanm A. EMDR-Institut Deutschland Vstupnyi seminar z metodu EMDR Posibnyk ch.1 Copyright. 1994. Intern. adresa: www.EMDR-Institut.de
12. Dealing with psychological trauma in school children/ Naukovyi zvit. Pidhotovleno: Vitalii Klymchuk, vykonavchyi dyrektor instytutu psykhiichnoho zdorovia UKU, Lviv: Vyd-vo Instytutu psykhiichnoho zdorovia UKU, 2016 – 23 s. www.ipz.org.ua
13. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384

Резюме

Романец З. А., кандидат психологических наук, доцент,
Национальный университет «Львовська політехніка»

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ЛИЧНОСТИ В ОБЫЧНЫХ СЕМЬЯХ

В статье идет речь о задачах и препятствиях для обеспечения здорового развития личности ребенка в обычных семьях. Основной задачей развития является формирование функционального комплекса Я ребенка, от чего зависит становление здоровых адекватных механизмов поддержания психологического гомеостаза с ориентацией на саморазвитие психики как системы. Препятствием становятся родительская некомпетентность относительно задач психического развития ребенка, собственные психологические проблемы родителей, применения методов воздействия на ребенка, не осознавая их стрессогенности, травматичности и последствий для интегративной деятельности

мозга и психики в целом, приводящие к возникновению относительно дезинтегрированных, дисфункциональных состояний в работе психики ребенка, в искажении работы ее Я-регуляторных механизмов, выражается во внешнем поведенческом отреагировании детей в виде эмоциональной несдержанности, агрессивности, оппозиционности, потере мотивации к познавательной целенаправленной активности.

Ключевые слова: управление развитием; здоровое развитие личности ;Я-регуляторные механизмы психики; психологический гомеостаз; стрессогенность; родительно-детское влияние; дезинтегрированное состояние; дисфункциональное состояние; стресс-реакция.

Summary

Romanets Z. O., Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, National University «Lvivska Polytechnica»

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MANAGING PERSONAL DEVELOPMENT IN ORDINARY FAMILIES

Introduction. Considering that today there is a significant upsurge in aggression, bullying among children and adolescents, a high level of various kinds of addictions, opposition, aggressiveness towards parents and relatives, it can be assumed that not everything is all right with the family as the primary, main institution of socialization, where the basic conditions for the development of personality occur. The studies revealed the prevalence of signs of post-traumatic stress disorder (PTSD) among children and adolescents, which suggests the stressfulness of parental influence not only in dysfunctional families, but also in ordinary families.. Implementation of the 2nd principle of the Declaration of the Rights of the Child, regarding its right to healthy, normal conditions for physical, mental, moral and spiritual development. requires a more in-depth approach to the features and subtleties of the child's process psyche forming in interactions with parents and other close people.

Purpose. The purpose of this article is to outline the tasks problem field of management personality development, which consists in the formation the functional child complex I, which determines the acquisition of healthy adequate mechanisms to maintain psychological homeostasis with a focus on self-development of the psyche as a system, to prove that the obstacle becomes the parent incompetence in the child's mental development task, own psychological problems, the use the child influence methods, not realizing their stressogenicity, trauma and consequences for the integrative activity of the brain and the child psyche as a whole, leading to the emergence of a relatively fragmented dysfunctional conditions in the child's psyche, to distort the work of its I-regulatory mechanisms what appears in the external behavioral acting out children in the form of emotional incontinence, aggressiveness, disobedience, opposition, loss of motivation for purposeful educational activity.

Methods. Research methods is observation, hermeneutic interpretation of the phenomenological cases, analysis, synthesis, systematization, generalization of empirical experience.

Originality. Scientific novelty lies in the presentation of the child's self-complex (complex I) as a systemic neoplasms, formation of self-consciousness, which is responsible for maintaining the person psychological homeostasis and shifting the emphasis in the of personality development managing tasks from external behavioral to internal, mental, i.e. to increase the functionality of the child's complex I in order to acquire opportunities for self-development, instead of forming reactive psychological formations, protective reactive behavior. Disclosed content the normal parents personal psychological problems, related to responding to their own affective states such as fear and anxiety for a child, shame for a child, resentment, disappointment in a child, and indignation that impede adequate psychological and pedagogical interaction with children aimed at solving development problems and formation of a healthy child.

Conclusion. The practical significance of the research, conclusions and prospects for further research consist in the representation of the relationships in the personality psychosomatic system: - neurobiological, hormonal, emotional, motivational, regulatory, behavioral, and activity levels, which are important for personality development management, aims at creating a system of theoretical-practical knowledge concerning the relationships between parental influences and characteristics of the child's psyche in the sense of ensuring his psyche optimal characteristics development; directs the creation a system for popularizing and training a wide range of people involved in the child's personality formation, - knowledge, skills, and general competence to acquire optimal characteristics of his psyche functioning. In the future perspective is necessary to create the methodical, methodological developing task to support child's personality development managing for parents, specialists of educational institutions of various levels of accreditation, aimed not only at the above goals, but also aimed at self-development, self-improvement, self-organization different ages persons.

Keywords: development management; healthy personality development; psyche self-regulatory mechanisms; psychological homeostasis; stress factors; parent-child influence; disintegrated state; dysfunctional condition; stress reaction.

*Свідерська О. І., кандидат політичних наук, асистент
кафедри теоретичної та практичної психології
Інституту права, психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСІБ, КОТРІ ПРАЦЮЮТЬ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Особливість здійснення професійної діяльності у екстремальних обумовлена зовнішніми (ризикогенними) й внутрішніми (індивідуально-психологічними) факторами які можуть негативно впливати на стан емоційної та психічної стійкості при її реалізації.

Ключові слова: екстремальна ситуація; психічна стійкість; адаптивний потенціал; задоволеність роботою; вольова сфера особистості.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства супроводжується збільшенням ризикогенних ситуацій, з якими ми зіштовхуємось практично кожного дня. З одного боку розуміємо, що новітні технології уможливили існування новітніх видів захисту задля безпечного існування найбільш примхливого члена суспільства – людини: сигналізації, охорона, цифрові коди, захист персональних даних на сканування відбитків пальців або зіниці ока, з другого боку – цього виявляється недостатньо для того, щоб людина почувала себе у повній безпеці. Адже чим більше ми розвиваємо технології, тим більше продукуємо ризики, а отже провокуємо техногенні катастрофи чи спричиняємо своїми діями природні катаклізми. Зрештою, наявність ризиків говорить про те, що потреба у дослідженні осіб, котрі працюють в екстремальних ситуаціях залишається такою ж актуальною, як і десятки років до того. Попри надмірну роботизацію, і спробу суспільства, використовуючи штучний інтелект, максимально довести роботу до автоматизації, у професійному класифікаторі професій й досі залишаються ті, які потребують залучення саме людського ресурсу. Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю наукової розвідки у питанні психологічних особливостей та передумов формування адаптивного потенціалу у фахівців, професійна діяльність яких напряму пов'язана із екстремальними ситуаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя вивчення екстремальних ситуацій має досить таки велику різноманітність досліджень, адже тема екстремальних ситуацій й пов'язаних з

нею різних психологічних чи професійних аспектів є актуальною й дасть цікавою у предметі свого дослідження. У нашій роботі теоретичною основою вважатимемо підходи до вивчення екстремальних ситуацій роботи таких сучасних науковців, як: П. Кузнецов, І. Малкіна-Пих, А. Столяренко, серед українських науковців найбільшу увагу до своєї роботи привернула О. Склень. Зазначимо, що це лише невелика частина прізвищ, котрі варто згадувати при дослідженні психологічних особливостей осіб, котрі працюють в екстремальних умовах, проте роботи цих науковців у повній мірі відображають предмет нашого дослідження.

Мета статті: полягає у вивченні особливостей адаптаційного потенціалу працівників, котрі працюють в екстремальних ситуаціях на прикладі пожежників-рятувальників Львівської області.

У дослідженні використано теоретичний метод аналізу й синтезу, для опрацювання результатів дослідження використовувались методи якісного аналізу, за допомогою якого ми виявили відсоткове співвідношення рівня адаптивного потенціалу респондентів та метод програми Statistica версії 8.0. – кореляційного аналізу (критерій Пірсона), що дозволило встановити взаємозв'язки індивідуально-психологічних характеристик рятувальників й особливостей мотиваційної складової їхньої професійної діяльності із адаптивним потенціалом.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що робота в екстремальній ситуації вимагає від працівника який її здійснює визначення рівня співвідношення із нею, врахування його індивідуальних

особливостей, рівня його психічної стійкості й стресостійкості, мотиваційної складової його діяльності, гнучкості, й головне – високого адаптивного потенціалу, який сприяє швидкому пристосуванню до нових умов професійної діяльності. Перш за все варто визначити місце й роль екстремальних ситуацій у буденному житті звичайної людини. До прикладу російський дослідник А. Кузнецов зазначає, що поняття екстремальних ситуацій увійшло в науковий дискурс приблизно у роки Другої світової війни в результаті природного бажання дослідників окремо виділити фактори, що пов'язані з війною в окрему категорію, вплив яких на організм людини викликає напруження нервових процесів [2]. І Малкіна - Пих розглядає екстремальну ситуацію як загальну картину, яка відображає стан певного об'єкта чи території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного або іншого лиха, в результаті яких можуть виникнути людські жертви, втрата здоров'я людей або нанесена глобальна шкода навколишньому середовищу, що супроводжуються значними матеріальними втратами і порушення умов життєдіяльності. [3, с. 15].

На переконання А. Столяренка вказують на можливість поділу екстремальних факторів, котрі можуть негативно відображатись на стані як фізичного так й ментального здоров'я: екстремальні, означені обставинами фактори (об'єктивні, не залежні від людського ресурсу й можливостей природні катаклізми) й екстремально-діяльнісні фактори, до котрих варто віднести змістовні, організаційні й операційні елементи діяльності [5]. До слова, зазначимо, що професійна діяльність пожежників-рятувальників, особливості адаптивного потенціалу яких є предметом даного психологічного дослідження, пергаментно пов'язані як із першим, так і з другим типом запропонованих екстремальних ситуацій. До прикладу українська дослідниця, О. Склень у своїй науковій розвідці «Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України» пропонує виділити 4 основних типи стресових ситуацій, які безпосередньо пов'язані із повсякденною діяльністю рятувальника: ситуації, з якими добре ознайомлений

рятувальник і які не викликають у нього питань, щодо поведінки, котрої потрібно дотримуватись при них. Такі ситуації, як правило не становлять загрози необхідної поведінки тобто ситуації, до яких він звик і при яких знає що конкретно повинен робити; ситуації другого типу характеризуються порушенням параметрів звичності, стандартності поведінки в цілому або в якійсь конкретній дії, такі ситуації, зауважує автор також не несуть у собі загрозу для життя й здоров'я працівника; ситуації третього типу характеризуються з одного боку – наявністю елементів небезпеки й ризику, з другого боку – професійне виконання зобов'язань рятувальника як і у попередніх двох здійснюється згідно прийнятого протоколу; ситуації четвертого типу виникають в умовах небезпеки й ризику, а також повної або майже повної невідомості щодо алгоритмів своєї діяльності для досягнення поставленої мети [4].

Екстремальними, на думку А. Столяренка є ситуації, котрі ставлять перед людиною великі об'єктивні і психологічні труднощі, зобов'язуючи її до повного стану напруження сил і найкращому використанню особистих можливостей для досягнення успіху і забезпечення безпечності. Основними критеріями поділу цих ситуацій є: рівень труднощів, ступінь і характер загрози, небезпека, можливі наслідки, вимоги до підготовки певної поведінки людей у екстремальній ситуації [5]. Загалом, як і О. Склень, автор пропонує розділити екстремальні ситуації на чотири типи, які ми вважаємо ідеально відображаються у роботі рятувальника: нормальні, такі які зустрічаються під час виконання професійних обов'язків чи не кожного дня, й зазвичай закінчуються дуже добре; паракстремальні – достатньо близькі до екстремальних котрі здатні викликати у особи сильне внутрішнє напруження і сприяти виникненню невдач при виконанні завдання; екстремальні, котрі характеризуються пограничними, чи близькими до пограничних станів перенапруженням, що відчувається працівником, із великою ймовірністю зниження прогнозованого успіху виконаного завдання; четвертий тип гіперекстремальні, котрі здатні спровокувати небезпечних для працівника ситуацій [4].

Загалом, варто зазначити що для роботи в екстремальних ситуацій, з врахуванням всього вище викладеного пожежникам-рятувальникам й справді необхідно володіти певними стійкими індивідуально-психологічними характеристиками задля забезпечення себе від наслідків негативних впливів екстремальних ситуацій. Зокрема великою мірою це стосується особливостей котрі напряму пов'язані із психологічною гнучкістю, із адаптивним потенціалом, психічною стійкістю. Крім того, варто пам'ятати, що вагомим аспектом у формуванні адаптивного потенціалу особистості щодо формування певних практичних умінь й навичок є вплив соціуму, котрий здійснюється на рівні організації, в якій працює людина. Мова йде не тільки про налагодження довірливого контакту серед співробітників організацій, але й про підтримку «новачків» від керівництва нею. Як слушно зауважує Г. Деслер, кожне рішення, яке пов'язане із персоналом, котре прийняте керівником впливає на якість життя організації, адже дії керівництва напряму пов'язані не тільки із виконанням певної задачі в екстремальній ситуації, але, й для задоволення потреб своїх підлеглих в особистому рості чи самоактуалізації [1, с. 419].

Заважаючи на вище викладене, та з метою досягнення мети дослідження нами було проведено психологічне опитування у державних пожежних частинах Львівської області, що допомогло залучити до даної роботи 70 працівників від 19 до 50 років. Методиками, на основі котрих було здійснене дане дослідження і основні показники яких були враховані під час здійснення кореляційного аналізу були: методика «Задоволеність роботою», багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ - АМ) А. Г. Маклакова і С. В. Чермяніна, опитувальник визначення позитивних і негативних мотивів трудової діяльності (автори М. Прохорова, А. Мазанова) й опитувальник діагностики емоційно-вольової сфери особистості».

Результати проведеного дослідження серед працівників рятувальних бригад, вказують на те, що більшість респондентів мають низький рівень адаптивного потенціалу (56%), у решти ж це показник варіюється у межах середнього значення. Варто зазначити, що добре розвинутий адаптаційний потенціал, це свого роду

здатність до гнучкості особистості у професійній діяльності, оскільки він відповідає за активну її взаємодію зі соціальним середовищем, можливість забезпечити ефективну діяльність у професійному зростанні, а також розвиток диспозиційної концепції і особистісну задоволеність професійною самореалізацією.

У осіб із низьким показником рівня адаптивного потенціалу, навпаки спостерігається відсутність активної взаємодії із зовнішнім середовищем, зокрема це стосується незадоволення умовами роботи, труднощами під час виконання оперативного завдання в умовах підвищеної небезпеки, відчуття певного психологічного дискомфорту у макро чи мікро колективі, тощо. Показово також є й те, що більшість респондентів – це люди молодого віку, трудовий стаж роботи яких навіть не сягає року, що може негативно відобразитись на рівні адаптивного потенціалу, оскільки молодому фахівцю потрібен час для того, щоб звикнути до умов роботи, нового соціального середовища чи налагодити співпрацю із колегами до роботи.

Окремим чинником формування адаптивного потенціалу виділяємо специфіку роботи, адже особа котра потрапляє у середовище, де робота досить часто пов'язана з екстримом, додатково проходить певний етап адаптації до нових умов перебування. Проте, дану гіпотезу не вдалось підтвердити шляхом кореляційного аналізу, адже ми зворотний зв'язок ($r = -0,28$; $p < ,05000$) між цими показниками, що означає: чим нижчий стаж роботи, тим вищий рівень адаптивного потенціалу. Показово, що вищий рівень був діагностований саме у молодих фахівців, адже розвиток сучасного суспільства вимагає до особи гнучкості й легкості у адаптації до нового середовища, зрештою варто пам'ятати також і про те, що чим менший стаж роботи у екстремальних умовах, тим більше ймовірності, що рятувальники мають професійне вигорання, а рівень стресованості також не є настільки високим, як у людей із більшим стажем роботи.

Окрім того, кореляційний аналіз допоміг виявити, що для осіб із низьким рівнем адаптивних здібностей є притаманний більш високий рівень задоволеності роботою ($r = -0,33$; $p <$

,05000), чим менше людині потрібно використовувати адаптивний потенціал у роботі, тим більша ймовірність, що її влаштуватимуть умови роботи в якій вона здійснює професійну діяльність.

Зауважимо: низький рівень адаптивних здібностей стосовно нових умов, що можуть виникнути у трудовій діяльності сприяє високому рівню задоволеності узгодженістю дій у середині колективу у осіб, що працюють в екстремальних ситуаціях, на що беззаперечно вказує зворотний кореляційний зв'язок між цими показниками ($r = -0,28$; $p < ,05000$). Отже, доходимо висновку, що хороша співпраця в організації забезпечує індивіду швидкий процес адаптації і формування хорошої психологічної атмосфери у колективі, крім того не потрібно мати надзвичайно розвинутого адаптивного потенціалу для того, аби рівень задоволеності узгодженістю дій команди був досить високий. Враховуючи те, що професія рятувальника інколи може бути загрозливою під час виконання завдання із підвищеним рівнем ризику, то той факт, що працівники переважно є задоволеними чіткістю й узгодженістю дій у своїх рятували командах є досить хорошим показником, адже забезпечує ефективність виконання завдань, збереження здоров'я своїх колег, а також зниження ризику втрати людського життя.

У осіб із низьким рівнем адаптивного потенціалу виявлено високий рівень задоволеністю професійною компетентністю керівника ($r = -0,25$; $p < ,05000$). Акцентуємо, що задоволеність професійною діяльністю керівника не обов'язково залежить від того, наскільки добре особа є адаптованою до умов роботи, нового колективу, екстремальних ситуацій, тощо. Швидше цей показник може вказувати на результат проведених успішних операцій, на правильність прийнятого рішення під час виконання небезпечної для життя роботи, у розподіленні функціональних обов'язків у середині колективу і т.д.

Окремо виділяємо статистично значимі зв'язки адаптивного потенціалу із задоволеністю осіб, котрі працюють в екстремальних умовах службовим просуванням ($r = -0,28$; $p < ,05000$) й можливістю службового просування ($r = -0,25$; $p < ,05000$). Зазначимо, що професії, котрі пов'язані із державною службою вигідні саме тим, що особа, прийшовши на таку службу має змогу досягти хорошого

кар'єрного рівня, отримувати премії й інші відзнаки ефективної професійної діяльності.

Виявлено, що особи, які більше ніж інші є задоволеною тривалістю робочого дня, мають нижчий, у порівняно з іншими рівень адаптивного потенціалу, на що вказує виявлений нами зворотний зв'язок між цими двома показниками ($r = -0,24$ $p < ,05000$).

Особливим також є результат кореляційного аналізу щодо особистісних характеристик рятувальників. Зокрема нами було виявлено, що особи із низьким рівнем адаптивного потенціалу в більшій мірі ніж інші є відповідальними ($r = -0,45$; $p < ,05000$), що дозволяє керівництву й членам команди довірити людині важливе завдання, а подекуди, в силу специфіки роботи й можливості виникнення екстремальної ситуації, й своє життя. Такі особи як правило не перекладають відповідальності на когось за свої вчинки, вони вміють відстоювати власну позицію і власні погляди на вирішення ситуації.

Особи із низьким рівнем адаптивного потенціалу є досить рішучими ($r = -0,26$; $p < ,05000$) при виконанні завдань, що вказує на властивість вирішити певні, інколи складні завдання. Також їх можна охарактеризувати як осіб із високими вольовими якостями, зокрема наполегливістю ($r = -0,27$; $p < ,05000$), що може відобразитись у ретельності виконання завдання, наголошенні на певній позиції щодо прийняття рішення, чи напрямку вирішення завдання. Крім того, респонденти із низьким рівнем адаптивного потенціалу характеризуються високим рівнем енергійності ($r = -0,28$; $p < ,05000$) й уважності ($r = -0,27$; $p < ,05000$). В принципі ми можемо говорити про те, що такі психологічні особливості сприяють швидкій й легкій адаптації особи до умов екстремальної ситуації, уважність при виконанні завдання є надзвичайно вагомим чинником й показником ефективного його виконання, енергійність забезпечує особі можливість комунікації із своїми колегами, налагодження ефективної співпраці й формування сприятливого психологічного клімату в середині колективу.

Отримані результати за показником «нервово-психічна стійкість» свідчать про відсутність вищого її рівня абсолютно у всіх респондентів. Так із 70 досліджуваних рятувальників, 57% - мають низький рівень поведінкової регуляції, решти даний показник є на середньому рівні. Зазначимо,

що під нервово-психічною стійкістю ми розуміємо сукупність вроджених (біологічно обумовлених) і набутих особистісних характеристик, мобілізаційних ресурсів і резервних можливостей організму, які забезпечують оптимальне функціонування індивіда у неблагополучних умовах професійного середовища. Крім того, варто наголосити на тому, що психічна стійкість є вагомою індивідуально-психологічною характеристикою особи, робоча діяльність якої тісно пов'язана із екстремальними ситуаціями. Оскільки для виконання завдань із підвищеною складністю їм необхідно виробити стійкість, врівноваженість, зберігати на високому рівні працездатність.

Вагомою необхідність володіти високим рівнем психічної стійкості працівникам, робота яких тісно пов'язана із екстремальними ситуаціями є й тому, що в таких умовах для особи різко змінюється звичний режим праці/відпочинку, в особливо важких умовах рівень психічного перенапруження сягає особливо критичної точки, переходячи за яку можуть виникнути перевтома, нервові виснаження, цілковитий зрив діяльності, афективні реакції. Загалом можемо зазначити, що вищий рівень психічної стійкості більш притаманний для осіб, котрі мають більший стаж роботи у цій сфері ($r = -0,28$; $p < ,05000$), особи із нижчим рівнем психічної стійкості більше задоволені наявною можливістю використовувати свій потенціал у порівнянні із показниками респондентів з низьким значенням ніж інші задоволені своєю роботою, ніж респонденти із вищими показниками ($r = -0,24$; $p < ,05000$).

Виявлено, що працівники із більш високим рівнем психічної стійкості є менш задоволені робочим графіком ($r = -0,28$; $p < ,05000$). Також виявлено, що особи із низьким рівнем психічної стійкості більше, ніж ті, що мають середні показники даного фактора більше схильні до відповідальності ($r = -0,51$; $p < ,05000$) й рішучості ($r = -0,32$; $p < ,05000$). Також у осіб із нижчим рівнем нервово-психічної стійкості проявляються такі індивідуально-психологічні риси, як витримка ($r = -0,32$; $p < ,05000$), наполегливість ($r = -0,34$; $p < ,05000$), енергійність ($r = -0,2$; $p < ,05000$) й уважності ($r = -0,29$; $p < ,05000$). Отже, особи із низьким рівнем психічної стійкості мають краще розвинуті вольові індивідуально-психологічні особливості. Їх

можна охарактеризувати як цілеспрямованих, впевнених у своїх рішеннях, й вміючих брати на себе відповідальність за їхню реалізацію та достатньо високий рівень уважності, що надзвичайно важливо у даній професії.

Наступним показником, котрий враховується при вивченні адаптаційного потенціалу особистості є комунікативні здібності. Показово, що 51 % із загальної кількості досліджуваних респондентів показують низький рівень розвитку комунікативних здібностей, що ускладнює їм побудову соціальних контактів з оточуючими, може бути супроводжуватись надмірною агресивністю по відношенню до своїх колег чи підвищеною конфліктністю у колективі.

Виявлено, що вищий рівень комунікативних особливостей більш притаманний особам із меншим стажем роботи ($r = -0,34$; $p < ,05000$), серед показників діагностики рівня задоволеністю роботою також виявлено численні кореляційні зв'язки із показником комунікативних особливостей. Зокрема виявлено, що особи, котрі мають низькі показники здатності до налагодження соціальних зв'язків вище ніж інші оцінюють задоволеність узгодженням дій працівників ($r = -0,31$; $p < ,05000$), вони на вищому рівні оцінюють професійну компетентність свого керівника ($r = -0,25$; $p < ,05000$), у питанні службового просування, особи із низьким рівнем комунікації більше ніж інші оцінюють можливість службового просування ($r = -0,24$; $p < ,05000$), вони більше задоволені тим, які вимоги до інтелектуального рівня ставить перед особою керівництво організацією ($r = -0,24$; $p < ,05000$), також такі особи більше задоволені тривалістю робочого дня ($r = -0,31$; $p < ,05000$).

Серед індивідуально-психологічних особливостей, котрі суттєво підкреслюють й відображають вольову сферу особистості варто наголосити на таких характеристиках: так, згідно кореляційного зв'язку бачимо, що у рятувальників із високим рівнем комунікативних здібностей мають погано виражені такі характеристики, як відповідальність ($r = -0,39$; $p < ,05000$), рішучість ($r = -0,30$; $p < ,05000$), витривалість ($r = -0,32$; $p < ,05000$), наполегливість ($r = -0,33$; $p < ,05000$), енергійність ($r = -0,28$; $p < ,05000$), уважність ($r = -0,36$; $p < ,05000$).

Отже, можемо сказати, що особи із низьким рівнем вольових характеристик все-таки мають вищий рівень показника комунікативних здібностей. Такі особи, як правило легко знаходять спільну мову із своїми колегами по роботі, є першими у ситуації, коли потрібно залучити свою здатність до комікування, одночасно маючи тенденцію до дещо зниженого рівня вольової сфери особистості.

За шкалою моральної нормативності 13 % досліджуваних показали низькі результати за шкалою моральної нормативності, що говорить про певне хибне уявлення щодо оцінки свого місця й ролі в трудовому колективі, часте недотримання загальних правил й норм, прийнятими в організації. На основі кореляційного аналізу було виявлено певні статистично значимі зв'язки. Зокрема нам вдалося визначити, що вищий рівень моральної нормативності більш притаманне рятувальникам, старшим особам, котрі є старшими за віком ($r = -0,25$; $p < ,05000$), що вказує на те, що більш молодші рятувальники є дещо вільніші у власних висловлюваннях, вони легше сприймають критику, зазвичай у них нормальна самооцінка стосовно відчуття свого місця серед трудового колективу, тощо. Також, показовим є той факт, що у осіб, котрі мають на своєму рахунку більше років трудового стажу мають нижчий рівень моральної нормативності ($r = -0,34$; $p < ,05000$).

Високий рівень задоволеності роботою є більш притаманним із нижчим рівнем моральної нормативності ($r = -0,25$; $p < ,05000$). Також виявлено, що особи із нижчим рівнем моральної нормативності більше характерні такі вольові особливості, як відповідальність ($r = -0,35$; $p < ,05000$) й витримка ($r = -0,24$; $p < ,05000$). Зазначимо, що адаптивна стратегія фахівця це певний

рівень відповідності суб'єктивних ресурсів і об'єктивних можливостей адаптації по відношенню до ступеня збігу його очікувань з реальною виробничою ситуацією. Окрім цього, структура адаптації, особливо по відношенню до професійних вимог та очікувань включає в себе виробничо-технологічні, соціально-психологічні і особистісні елементи, що, безумовно суттєво впливає на якість виконаної роботи, особистісний потенціал, уміння протистояти негативним чинникам професійного середовища.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Загалом у роботі виявлено, що більшість респондентів попри володіння ними хорошими показниками із вольової сфери, не мають достатнього розвинутого рівня адаптивного потенціалу, що робить їх досить вразливими перед негативними впливами, котрі провокують екстремальні ситуації. Проте варто наголосити на й тому, що такі показники можуть бути зумовленими й тими обставинами, котрі продукує сучасне українське суспільство, адже постійний психологічний тиск, котрий отримує звичайний громадянин країни від політичної ситуації, зі сторони медіа, від агресивно налаштованих співгромадян може провокувати виникнення повної апатії по відношенню до соціального життя, в тому числі й до виконання професійних обов'язків у професії рятувальника. Наголошуємо, що вивчення психологічних особливостей осіб, котрі дотичні до виконання професійних завдань в екстремальній ситуації потребують постійного наукового моніторингу, на це вказують, зокрема невтішні показники рівня нервово-психічної стійкості, й адаптивного потенціалу.

Список використаних джерел

1. Десслер Г. Управление персоналом / Пер. с англ. — М.: "Издательство БИНОМ", 1997. — 432 с.
2. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности / под ред. Р.Х. Тугушева. Саратов: Изд. Саратовского университета, 1991. - 73 с.
3. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина Пых. — М.: Эксмо, 2008. — 928 с.
4. Склень О.І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.09 "Психологія діяльності в особливих умовах" / О.І. Склень. — Харків, 2008. 24 с.
5. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология: учебное пособие для вузов. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 639 с.

References

1. Dessler H.(1997) Upravlenye personalom / Per. s anhl. — M.: "Yzdatel'stvo BYNOM", 1997. — 432 s. (In Russian)

2. Kuznetsov P.S. (1991) Adaptatsiya kak funktsiya razvityia lichnosti / pod red. R.Kh. Tuhusheva. Saratov: Yzd. Saratovskogo unyversyteta, 1991. - 73 s. (In Russian)
3. Psykholohycheskaia pomoshch v kryzysnykh sytuatsiyakh / Y.H.Malkyna-Rykh. – М.: Эксмо, 2008. – 928 s. (In Russian)
4. Sklen O. I. (2008) Psykholohichni osoblyvosti povedinkovykh stratehii podolannia stresu v profesiinii diialnosti pratsivnykiv pozhezhno-riatuvalnykh pidrozdiliv MNS Ukrainy : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psyk. nauk : spets. 19.00.09 "Psykhologhiia diialnosti v osoblyvykh umovakh" / O.I. Sklen. – Kharkiv, 2008. – 24 s. (in Ukrainian).
5. Stoliarenko A. M. (2001) Prykladnaia yurydycheskaia psykholohiya: uchebnoe posobyе dlia vuzov. - М.: YuNYTY-DANA, 2001. 639 s. (in Ukrainian).

Резюме

Свидерская О. И., кандидат политических наук,
ассист кафедры теоретической и практической психологии
Института права, психологии и инновационного образования
НУ «Львовская политехника»

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТИВНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЦ, РАБОТАЮЩИХ В ЭКСТРЕМАЛЬНОЙ СИТУАЦИИ.

Особенность осуществления профессиональной деятельности в экстремальных обусловлена внешними (ризикогенными) и внутренними (индивидуально-психологическими) факторами которые могут негативно влиять на состояние эмоциональной и психической устойчивости при ее реализации.

Ключевые слова: экстремальная ситуация; психическая устойчивость; адаптивный потенциал; удовлетворенность работой; волевая сфера личности.

Summary

Sviderska O., candidate of political science, assistant Professor,
Department of Theoretical and Practical Psychology
National university Lviv Politechnic

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE ADAPTIVE CAPACITY OF PERSONS WORKING IN EXTREME SITUATIONS

The performance of professional activities in extreme situations has a distinctive nature due to a range of risk factors, which can adversely affect mental health, the state of emotional and mental stability, as well as dramatically increase the level of emotional or professional burnout. Work under such circumstances requires the employee to possess a certain degree of some psychological characteristics so that he/she would not get harmed personally while performing it.

In the modern world, the psychology of professional activity and a number of other applied sciences face the situation that stress has virtually invaded the daily life of individuals becoming one of the most common causes of a range of diseases and diverse disorders. Today, it is virtually impossible to determine the criteria of a profession or an occupation which is safe for an individual's mental health since all of them are closely associated with some natural or technological risks which fill our lives. The primary goal of this research is to attempt and analyse what degree of adaptive capacity persons whose professional activity is closely associated with extreme situations have. The main thesis is that persons with different degrees of adaptive capacity possess certain psychological characteristics and individual features which do not only help them to go easily through the phase of adaptation to new, extreme conditions in which the task is performed but also considerably influence the degree of their satisfaction with the job associated with risks.

It is stated that, undoubtedly, the degree of adaptive capacity is closely related to such factors as age, work experience, emotional-and-volitional sphere, motivational aspect of performing professional activities, etc. It was discovered that persons working as rescuers in the contemporary conditions of society demonstrate a low degree of adaptive capacity, which can actually have negative consequences both for the individual's mental health (bad mood, lack of attention, irritation, negative and occasionally suicidal thoughts, and so on) and for the effective performance of professional activities. It is stressed that in order to develop their adaptive capacity, it is absolutely necessary for the persons whose professional activity is closely associated with extreme situations to work on the development of such personal qualities as psychic flexibility, sense of humour, ability to think critically and access adequately the risks which representatives of extreme professions face. Such a perspective on the development of personal qualities is required in the first place to maintain personal mental stability and balance in the modern world, which is a powerful stress factor for our mental health.

Keywords: extreme situation; mental stability; adaptive capacity; job satisfaction; volitional sphere of personality.

*Стасюк В. В. доктор психологічних наук, професор, кафедра морально – психологічного забезпечення діяльності військ (сил), Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
<https://orcid.org/0000-0002-7943-8456>*

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ОЦІНЮВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ВІЙСЬК (СИЛ): СТРУКТУРА ЧИННИКІВ

У статті проведено аналіз науково-методичних підходів до оцінювання психологічної готовності особового складу військ (сил) в структурах сектору безпеки та оборони України, у збройних силах США, Канади та Німеччини. Розкрито підходи до оцінювання рівня психологічної готовності особового складу військ в бойових умовах, застосування яких оптимізує процедури прийняття командирських рішень. Визначено окремі напрями структурування чинників, які обумовлюють психологічну готовність особового складу військ в бойових умовах: психофізіологічний, професійний, соціальний, процедурний. Наведено недоліки та позитивні сторони окремих підходів щодо визначення статичних характеристик системи оцінювання та прогнозування психологічної готовності особового складу військ в бойових умовах.

Ключові слова: психологічна готовність; особовий склад; морально-психологічний стан; прогнозування.

Постановка проблеми. Результати аналізу воєнних конфліктів останніх десятиріч вказують на стійку тенденцію збільшення частки інформаційно-психологічних операцій та переходу до “гібридних” дій, які посилюють невпевненість, страх у особового складу. Так, в антитерористичній операції різна психологічна готовність особового складу військ (сил) ЗС України в більшості випадків обумовила відповідні результати бойових завдань. При цьому встановлена недостатня увага з боку командирів військових частин та підрозділів щодо контролю та прогнозування психологічної готовності особового складу військ [10]. Так, у 2014-2015 роках, в наслідок високої інтенсивності бойових дій психогенні втрати військ (сил) ЗС України значно перевищили стале відношення до санітарних, яке існує в межах 30% [1], а психічні травми різної важкості отримали близько 80 % військовослужбовців [3, 4].

Відтак, аналіз підходів до оцінювання та прогнозування психологічної готовності особового складу військ (сил) є важливим науково-практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз джерел [2-5, 7-9, 11, 13, 14] дозволяє зробити

висновок, що чинники, які обумовлюють психологічну готовність особового складу військ в бойових умовах, за різними підходами мають різну структуру, зокрема виокремлюється така спрямованість формування груп чинників: психофізіологічна [2,4,5,9], професійна [3,11], соціальна [6,13], процедурна [14].

При цьому, аналіз методик визначення впливу психологічної готовності особового складу військ (сил) на бойові спроможності підрозділів ЗС України свідчить про некоректність показників та критеріїв оцінювання, що, з урахуванням імплементації в систему управління ЗС України стандартів НАТО, обумовлює актуальність аналізу підходів до структурування чинників психологічної готовності особового складу військ (сил).

Метою статті є аналіз підходів до структурування чинників оцінювання та прогнозування психологічної готовності особового складу військ (сил).

Виклад основного матеріалу. Аналіз основних тенденцій, пов’язаних із змінами форм і способів бойових дій, дозволяє стверджувати про згладжування відмінностей між бойовими і небойовими формами дій; прагнення до випередження противника в темпі та інтенсивності

ведення бойових дій; значного зростання точності вогневого ураження цілей, досягнення інформаційної переваги; широке використання сил і засобів інформаційної, радіоелектронної боротьби тощо, що призводить до збільшення частки психогенних втрат [11].

Встановлено [5, 7], що при низькому рівні психологічної готовності особового складу, час виконання вогневого завдання збільшується на 35%, а кількість промахів від 40 до 50%, війська можуть втратити свою боєздатність вже при 10–20% втрат, в цей же час, при високому рівні психологічної стійкості особового складу військових частин та підрозділів – лише при 50% і більше.

Відтак, зважаючи на важливість в сучасних умовах ведення бойових дій психологічної готовності особового складу військ (сил) [10], до традиційних бойових можливостей військ (сил), зокрема маневрених, ударних та вогневих, потрібно додати морально-психологічні (рис. 1).

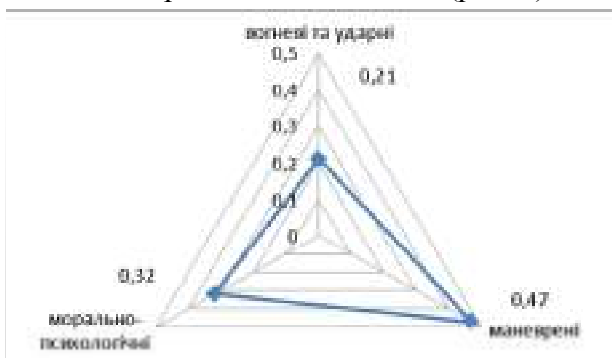

Рис. 1. Приклад результуючої векторної діаграми на певний момент часу

При цьому, психологічна готовність особового складу може розглядатися як інтегральний показник моральної, військово-професійної та психічної здатності особового складу виконати завдання за будь-яких умов обстановки.

Щодо структури чинників – це взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; відносно стійкий, впорядкований спосіб зв'язку елементів, що надає їхній взаємодії у рамках внутрішньо розчленованого об'єкту цілісний характер. У той же час, структура може визначати внутрішню організацію системи (процесу).

Отже, між підходами до структурування чинників психологічної

готовності особового складу військ (сил) пріоритетними визначимо системний та процедурний.

Контроль психологічної готовності особового складу в особливих умовах в роботах [1, 2, 7 - 9] вітчизняними науковцями пропонується здійснювати за допомогою програмних засобів психологічного тестування. Але, викликає інтерес підхід до прогнозування ступеня успішності виконання персоналом конкретних службових задач особовим складом Державної служби надзвичайних ситуацій України в особливих умовах [9], де особливе місце в методичному комплексі займає опитувальник з питаннями про 22 види поведінкових проявів, які начальник або колега обстежуваного може спостерігати при сумісній роботі й у неформальному спілкуванні, також дізнатись від інших людей. Поряд з цим, аналіз керівних документів інших структур сектору безпеки та оборони України (НГ, МВС, СБУ, ДПС) [10] засвідчує відсутність єдиних підходів до оцінювання психологічної готовності особового складу військ (сил), що вимагає вивчення відповідних методик в ЗС країн НАТО.

Так, у збройних силах США, Канади та Німеччини об'єктом оцінювання та прогнозування психологічної готовності військовослужбовців визначена “пружність” (англ. Psychological resilience), для оперативного визначення якої статутними документами передбачено зручні параметри оцінювання, що дозволяє автоматизувати збір даних особовим складом без спеціальної підготовки. Але найбільше розвинені зазначені процедури у збройних силах США, де моніторинг психологічної готовності військовослужбовців здійснюється за допомогою Інструменту Глобальної оцінки стану військовослужбовців GAT 2 (Global Assessment Tool) автоматизованої системи Army Fit mil в захищеному середовищі і супроводжує військовослужбовця з етапу відбору на військову службу і до виходу на пенсію.

Таким чином, відслідковується ступінь фізичної і психологічної боєздатності як

всієї армії США в цілому, так і кожного підрозділу окремо.

Але для прогнозування психологічної готовності особового складу військ (сил) в бойових умовах потребує моніторингу весь спектр стрес-чинників.

Так, за рівнями абстрагування передусім доцільно розглянути поділ чинників, які обумовлюють психологічну готовність військовослужбовців військ в бойових умовах, на зовнішні та внутрішні. Подібний розподіл наведено в табл. 1. [9].

Таблиця 1.

Чинники, що впливають на безперервні бойові дії воїнів

Чинники	Зміст чинників
Зовнішні	Умови середовища (мешкання, діяльності)
	Соціальні умови
Внутрішні	Умови професійної діяльності
	Інформаційні чинники
	Психофізіологічні чинники

У роботі [7], залежно від виду впливу на організм військовослужбовця, чинники поділяються на фізіологічні (біль, висока та низька температура тощо) та психологічні, які, в свою чергу, поділяються на емоційні (небезпека, загибель товаришів, поранення і травми, участь в знищенні ворога, висока відповідальність) та інформаційні (раптовість, новизна обстановки, недостатність або надмірність інформації).

Найбільшу деталізацію та структурування чинників негативного впливу на військовослужбовців з урахуванням досвіду ООС (АТО) має підхід [8], у якому загальними є такі чинники як раптовість (обстріл, теракт, напад), тривалість (тривалість участі в активних діях, соціально-політична або фінансова криза) та інтенсивність (інтенсивність та пролонгованість стресових реакцій та їхні наслідки). Саме ці чинники визначають характер перетікання стресових реакцій – глибину та тривалість фаз стресу і його наслідків. Якщо раптовість визначає наявність шоку та психофізіологічних і емоційних реакцій, то інтенсивність впливу стрес-факторів

визначає глибину шоку і гостроту цих реакцій. Якщо тривалість напруження призводить до психофізіологічного та емоційного “вигорання”, то інтенсивність визначає ступінь “вигорання” та можливість відновлення.

Наступна структура внутрішніх чинників впливу на психологічну готовність особового складу військ (сил) та стійкість впливу розкрита в праці [13] (табл. 2).

Таблиця 2

Чинники, які впливають на психологічну готовність особового складу

Назва групи чинників	Зміст чинників
Особистісні	Позитивний копінг-процес, позитивний афект, позитивний роздум, реалізм, динамічний контроль
Родинні	Комунікація, підтримка, близькість родини, виховання
Колективні	Позитивний командний клімат, взаємодія, покращення посттравматичного стану, роль, що моделює
Суспільні	Соціальна підтримка, зв'язність, загальні цінності

Важливе значення для визначення чинників, які впливають на психологічну готовність військовослужбовців в бойових умовах, має структура процесу, який досліджується. Тому, особливої уваги потребує системний підхід до процесу впливу зазначених чинників [14] (рис. 2), де у якості діагностичних критеріїв негативного ІПВ використовуються чотири групи чинників. Перші три узагальнюють події потенційно високої дії: перша – потенційно травматичні події, що включають смерть або її загрозу, серйозне ушкодження себе або інших; друга – втрати близьких людей, речей, травмування; третя – потенційно морально шкідливі події. Четверта об'єднує стресори усіх типів, не впливові поодиночки та є інструментом тривалих операцій сил, ІПСО щодо зміни мотиваційної спрямованості населення країни, зниження його психічної стійкості.

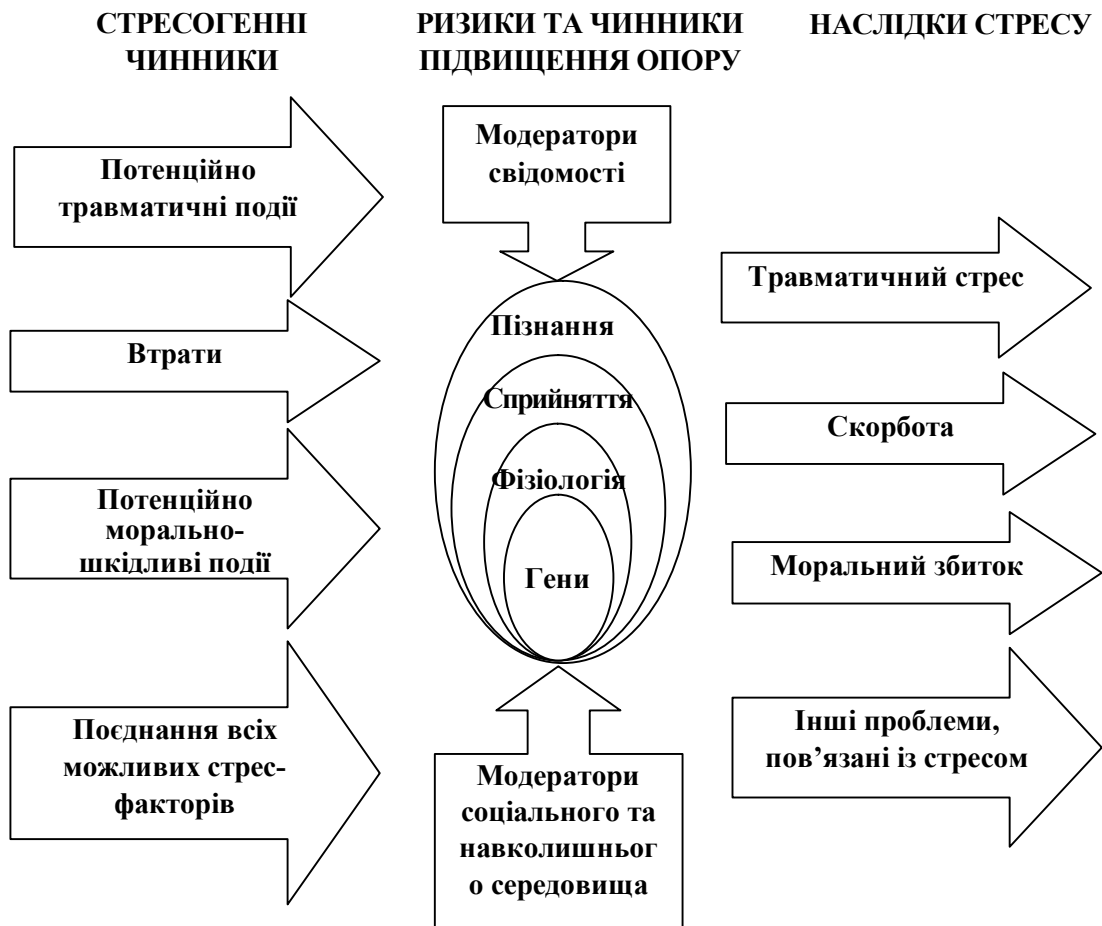

Рис. 2. Структурно-логічна схема класифікації стрес-чинників бойових умов та прогнозування психологічної готовності особового складу військ (сил) [14]

Отже, згідно схеми, яка наведена на рис. 2, не здійснюється аналіз інтенсивності бойових дій, що має суттєвий вплив на психологічну готовність військовослужбовців у бойових умовах. Таке доповнення дозволить визначати вплив

інтенсивності групи потенційно травматичних подій, що включає смерть або її загрозу, серйозне ушкодження себе або інших.

Структуру стрес-чинників бою ЗС США наведено в таблиці 3 [12].

Таблиця 3.

Стрес-чинники бою за класифікацією ЗС США

Класи	Джерела інформації	
	Спостереження	Опитування
Недавні стресори	Стресори впродовж розгортання або навчання	Особисті або домашні стресори
Рівень стурбованості	Нетипові й інтенсивні негативні емоції	Думки, що турбують (наприклад провина або сором)
Рівень функціонування	Зменшення ефективності дій, стурбованість, конфлікти з іншими	Фізичні симптоми, проблеми з відпочинком, втрата самовладання

Інші підходи до структурування окремих чинників, які обумовлюють психологічну готовність особового складу військ (сил) в бойових умовах та уточнені за результатами бойової діяльності в умовах ООС (АТО), наведено у праці [4], зокрема: прогностична модель підтримки прийняття рішення про низьку адекватність поведінки в екстремальних ситуаціях; структура стрес-

чинників бойового середовища; структура стрес-чинників організації забезпечення життєдіяльності; інформаційні чинники; прояви вторгнення, ухилення, фізіологічного напруження, дезадаптації у військовослужбовців-учасників АТО; функціональні стани військовослужбовців; рівні стресостійкості військовослужбовців. В той же час, автори звертають увагу на

можливість прогнозування адекватності поведінки військовослужбовців в бойових умовах тільки з допомогою спостереження за бойовим побратимом.

Висновки.

На підставі проведеного аналізу різноманітних сукупностей чинників, які обумовлюють психологічну готовність військовослужбовців військ в бойових умовах, доцільно підкреслити значну практичну (процедурну) спрямованість для інформаційного моделювання структури чинників, що обумовлюють психологічну готовність особового складу військ (сил) в бойових умовах (W.Nash) [14]. Запропонована структура чинників достатньо розкриває процес впливу стрес-чинників бою, зокрема: за ієрархію вибудовує основні групи стрес-чинників, визначає низку взаємозв'язаних цілей щодо успішного виконання бойового завдання та збереження морально-бойових якостей особового складу; визначає елементи організаційної структури за родинним, колективним та суспільним рівнями, що реалізують сформовані цілі; виключення елементів, що не мають мети функціонування; виявлення завдань, які потрібні для ефективної реалізації усіх його

фаз (етапів); зіставлення виділених функцій елементам (виконавцям, керівникам, органам, технічним пристроям) аналізованої системи і оцінка повноти їхньої реалізації; виявлення дублюючих, малоефективних, зайвих функцій і розроблення відповідних рекомендацій.

Водночас, до зовнішніх чинників, які обумовлюють психологічну готовність військовослужбовців військ (сил) в бойових умовах, доцільно віднести тривалість та інтенсивність ведення бойових дій, до внутрішніх – ступінь укомплектованості органів управління службовими особами, підготовленими до організації та здійснення інформаційно-психологічного протиборства; ступінь сформованості психологічних активів в підрозділах; ступінь матеріально-технічного забезпечення організації та проведення заходів МПЗ; ступінь методичного забезпечення організації заходів інформаційно-психологічного протиборства.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в удосконаленні методичних підходів до прогнозування психологічної готовності військ (сил) в бойових умовах відповідно до процедур, що прийняті в ЗС країн НАТО.

Список використаних джерел

1. Алещенко В. Проблемні питання МПЗ застосування військ (сил) в ході АТО / Особливості підготовки і застосування військ (сил) ЗСУ в АТО на Сході України: наук. - практ. сем., 24 лист.2015 р.: тези доп. К.: НУОУ, 2015. С. 30–34.
2. Блінов О. Психологія бойової психічної травми. Київ, 2016. 180 с.
3. Бочаров М., Приймак М. Досвід використання методик оцінювання негативного інформаційно-психологічного впливу в прогнозуванні морально-психологічного стану військ у бойових умовах // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. Київ : НУОУ, 2016. № 1 (25). С. 15–19.
4. Гічун В., Кириченко А., Корнацький В., Мясников Г., Найда С., Осьодло В., Стеблюк В., Швець А. Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту : монографія. Дніпро: 2019. 324 с.
5. Екстремальна психологія / О. Тімченко та інші. Київ, 2007. 502 с.
6. Замичковський В., Тарасов С., Цурко Ю. аналіз існуючих методичних підходів до оцінювання ефективності заходів психологічного впливу у військових конфліктах сучасності // Збірник наукових праць ЦНДІ ЗС України № 1 (83) 2018. С.137–144. \
7. Караяни А., Сыромятников И. Прикладная военная психология. Санкт-Петербург, 2006. 480 с.
8. Літвінов А. Яким буває стрес і що впливає на його протікання та наслідки. URL : <http://psyhelp.beyourself.com.ua/stres-i-ptsr/psixologicheskaya-pomoshh-pri-ptsr/vipusk-7> (дата звернення: 09.01.2016).
9. Романишин А., Бойко О., Гузенко І. Первинна психологічна допомога і реабілітація в бойових умовах. Львів, 2014. 140 с.
10. Стасюк В., Павловський О., Замичковський В. Аналіз підходів до оцінювання морально-психологічного стану особового складу військ (сил) // Труды університету Вип. 2 (141). К.: НУОУ. 2017. С. 222–228.
11. Стасюк В., Бочаров М. Аналіз підходів до прогнозування психогенних втрат військ (сил) в бойових умовах: структура чинників в Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. Київ : НУОУ, 2019. № 1(34). С. 13-18.

11. Федоренко В. Розвиток тактики за досвідом локальних війн кінця XX – початку XXI століть. URL : irbis-nbuv.gov.ua (дата звернення: 10.01.2014).
13. Meredith L., Sherbourne C. Promoting psychological resilience in the U.S. URL : <http://www.rand.org/publications/permissions>. (дата звернення: 03.04.2014).
14. Nash W. Model spacious of battle and operative stress of Corps of Marines and Military – Marine Forces of the USA: instrument for leaders // Combat and operational behavioral health office. 2011. С.185–189.

References

1. Aleshchenko V. (2015). Problemni pytannia MPZ zastosuvannya viisk (syl) v khodi ATO [Problem questions of MPS of application of troops (forces) during ATO] / Osoblyvosti pidhotovky i zastosuvannya viisk (syl) ZSU v ATO na Skhodi Ukrainy: nauk. - prakt. sem., 24 lyst.2015 r.:tezy dop. K.: 30-34 (in Ukrainian).
2. Blinov O. (2016). Psykholohiia boiovoi psykhičnoi travmy [Psychology of battle psychical trauma]. Kyiv, 2016. 180 s. (in Ukrainian).
3. Bocharov M., Pryimak M. (2016). Dosvid vykorystannia metodyk otsiniuvannya nehatyvnoho informatsiino-psykholohichnoho vplyvu v prohnozuvanni moralno-psykholohichnoho stanu viisk u boiovykh umovakh [Experience of the use of methodologies of evaluation of negative informatively-psychological influence in prognostication of the morally-psychological state of troops in battle conditions]// Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony. Kyiv : NUOU, № 1 (25). S. 15–19. (in Ukrainian).
4. Hichun V., Kyrychenko A., Kornatskyi V., Miasnykov H., Naida S., Osodlo V., Stebliuk V., Shvets A. (2019). Stres-asotsiiiovani rozlady zdorovia v umovakh zbroinoho konfliktu [Stress-associated disorders of health in the conditions of the armed conflict]: monohrafiia. Dnipro: 324 s. (in Ukrainian).
5. Timchenko O. ta inshi. (2007) Ekstremalna psykholohiia [Extreme psychology] / Kyiv, 502 s. (in Ukrainian).
6. Zamyckovskyi V., Tarasov S., Tsurko Y. (2018) Analiz isnuichykh metodychnykh pidkhodiv do otsiniuvannya efektyvnosti zakhodiv psykholohichnoho vplyvu u viiskovykh konfliktakh suchasnosti [analysis of the existent methodical going near the evaluation of efficiency of measures of psychological influence in the soldiery conflicts of contemporaneity] // Zbirnyk nauksshykh prats TsNDI ZS Ukrainy № 1 (83) 2018. S.137–144. (in Ukrainian)
7. Karaiany A., Siromiatnykov Y. (2006) Prykladnaia voennaia psykholohiia. [Militari psihological handbook.] Sankt-Peterburh, 2006. 480 s. (in Russia)
8. Litvinov A. Yakym buvaie stres i shcho vplyvaie na yoho protikannia ta naslidky. [What stress is and that influences on his flowing and consequences] URL : <http://psyhelp.beyourself.com.ua/stres-i-ptsr/psixologicheskaya-pomoshh-pri-ptsr/vipusk-7> (data zvernennia: 09.01.2016). (in Ukrainian)
9. Romanyshyn A., Boiko O., Huzenko I. (2014) Pervynna psykholohichna dopomoha i reabilitatsiia v boiovykh umovakh. [Primary psychological support and rehabilitation are in battle conditions] Lviv, 2014. 140 s. (in Ukrainian)
10. Stasiuk V., Pavlovskyi O., Zamyckovskyi V. (2017) Analiz pidkhodiv do otsiniuvannya moralno-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu viisk (syl) [Analysis of going near the evaluation of the moral-psychological state of personnel of troops (forces)] // Trudy universytetu Vyp. 2 (141). K.: NUOU. 2017. S. 222–228. (in Ukrainian)
11. Stasiuk V., Bocharov M. (2019) Analiz pidkhodiv do prohnozuvannya psykhhennykh vtrat viisk (syl) v boiovykh umovakh: struktura chynnyk [Analysis of going near prognostication of psychogenic losses of troops in battle conditions: structure of factors] iv Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony. Kyiv : NUOU, 2019. № 1(34). S. 13-18. (in Ukrainian)
12. Fedorenko V. Rozvytok taktyky za dosvidom lokalnykh viin kintsia XX – pochatku XXI stolit [Development of tactic/pl after experience of local wars of end of XX - to beginning of XXI of centuries]. URL : irbis-nbuv.gov.ua (data zvernennia: 10.01.2014). (in Ukrainian)
13. Meredith L., Sherbourne C. Promoting of psychological resilience in the of U.S. URL: <http://www.rand.org/publications/permissions>. (date of appeal : 03.01.2019) (in USA).
14. Nash W. (2011) Model of spacious of battle and operative stress of of Corps of of Marines of and of Military - Marine Forces of the of USA: instrument for leaders // of Combat of and operational behavioral health office. 2011. P.185-189 (in USA).

Резюме

Стасюк В. В., доктор психологических наук, профессор, кафедра морально-психологического обеспечения деятельности войск (сил), Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского

АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ОЦЕНИВАНИЮ И ПРОГНОЗИРОВАНИЮ ПСИХОЛОГИЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ЛІЧНОГО СОСТАВА ВОЙСК (СИЛ) : СТРУКТУРА ФАКТОРОВ

В статті порівняні науково-методическі підходи до оцінювання психологічної готовності личного состава войск (сил) в структурах сектору безпеки та оборони України з підходами в озброєних силах США, Канади та Німеччини. Розкриті підходи до оцінювання рівня психологічної готовності личного состава войск в бойових умовах, застосування яких оптимізує процедури прийняття командирських рішень. Визначені окремі напрями структуризації факторів, які обумовлюють психологічну готовність личного состава войск в бойових умовах, : психофізіологічний, професійний, соціальний, процедурний. Приведені недоліки та позитивні сторони окремих підходів відносно визначення статичних характеристик системи оцінювання та прогнозування психологічної готовності личного состава войск в бойових умовах.

Ключевые слова: психологическая готовность; личный состав; морально-психологическое состояние, прогнозирование.

Summary

Stasiuk V., doctor of sciences (Psychology), professor, Department of Moral and Psychological Support of the Troops Activity (Forces), National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernjakhovskiy.

THE VALUE ORIENTATIONS IN THE TRUST STRUCTURE OF MILITARY PERSONNEL TO THE COMMANDER IN SPECIAL CONDITIONS OF ACTIVITY

The results of over the last decades military conflicts analysis indicate a strong tendency of information-psychological operations increasing and transition to "hybrid" actions that spread insecurity, fear among personnel. At the same time, insufficient attention was paid by the commanders of the military units and groups to control and predict the psychological readiness of the personnel of the troops. It could be due to the incorrectness of the relevant indicators and evaluation criteria. According to different scientific approaches, determined the psychological readiness of personnel in combat conditions factors have a different structure.

To analyze the approaches to structuring of factors of psychological readiness of troops (forces) personnel assessment and forecasting

The analysis of scientific and methodological approaches to the assessment of the psychological readiness of the troops (forces) personnel in the structures of the Ukrainian security and defense sector, in the armed forces of the USA, Canada and Germany are carried out. Sets the approaches to the estimation of psychological readiness level of the personnel in combat conditions. The use of them optimizes the procedures of making commanding decisions.

Separate directions of structuring the factors that determine the psychological readiness of the personnel in combat conditions are defined: psychophysiological, professional, social, procedural. Compared advantages and disadvantages of different approaches to determine the static characteristics of the evaluation system and prediction of the psychological readiness of personnel in combat conditions.

Emphasized significant practical (procedural) orientation for factors structure informational modeling that determine the psychological readiness of personnel of troops (forces) in combat conditions, which is presented in W.Nash proceedings which sufficiently reveals the process of influence of combat stress factors, in particular: for the hierarchy builds major groups stress factors, determines a number of interrelated goals for successful accomplishment of combat task and preservation of moral and combat qualities of personnel; identifies elements of the organizational structure by family, collective and social levels that realize the set goals; exclusion of elements which have no purpose of functioning; identifying the tasks that are required for the effective implementation of all its phases (stages); comparison of selected functions with elements (performers, heads, bodies, technical devices) of the analyzed system and evaluation of completeness of their implementation; identify duplicate, poorly performing, redundant features and develop appropriate recommendations.

It is established expediency to refer to external factors that determine the troops (forces) servicemen psychological readiness in combat conditions, duration and intensity of warfare, to internal factors such as: the level of completeness of the governing bodies of officials prepared for organization and implementation; the level of formation of information and psychological assets in the units; the level of logistical support for organizing and conducting psychological support activities; level of methodological support for the organization of information confrontation activities.

Keywords: values; value orientations; terminal values; instrumental values; interpersonal relationship; psychological attitude; trust; trust-based relations.

*Теслюк В. М., кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України
<https://orcid.org/0000-0003-1112-428x>*

*Теслюк В. В., магістр Національний університет
біоресурсів і природокористування України*

*Чеберяко А. В., бакалавр Національний університет
біоресурсів і природокористування України*

ГУМОР У ПСИХІЧНОМУ ЖИТТІ ЛЮДИНИ

У статті досліджується вплив гумористичних засобів на психічне життя людини. Аналізуються наукові праці вчених щодо дослідження функцій гумору у житті особистості. Підкреслено регулятивну роль гумору у якості механізму психологічного захисту. Встановлено, що сьогодні з метою впливу на здоров'я людини застосовують: сміхотерапію та гуморотерапію; йогу сміху; сміх у духовних практиках; лікарняну клоунаду.

Ключові слова: гумор; сміхотерапія; гуморотерапія; йога сміху; сміх у духовних практиках; лікарняна клоунада.

Постановка проблеми. Науковці і фахівці-практики різних галузей підтверджують значення та користь гумору у психічному житті людини. Гумор вони ставлять в один ряд із іншими необхідними емоційними особливостями професіонала, що становлять його професійну компетентність. Це сьогодні приймається за аксіому. Гумор є тим психологічним феноменом, що виконує найрізноманітніші функції у житті особистості. Він несе захисну функцію підвищення життєвих сил організму, опірності до екстремальних умов. Критичний аспект гумору полягає в тому, що він допомагає оголювати всякого роду помилки, забобони, ілюзії та догматизм у індивідуальному й суспільному житті. Гумор служить засобом самозбереження та адаптації, реалізації потреби у самотрансценденції. Сьогодні з'являється ряд нових публікацій та наукових досліджень феномену гумору, що пов'язано із новим тлумаченням цього поняття та підкреслює підвищений інтерес до нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засновником гелотології вважається У. Фрай, який проводив дослідження щодо впливу сміху. Також відомими дослідниками-гелотологами є L. Berk, P. Ekman, I. Papousek, R. Provine, Rodden, W. Ruch, B. Wild. У дослідженнях зазначених авторів було доведено, що під час сміху у організмі людини виділяються нейромедіатори та гормони – катехоламіни, адреналін та норадреналін, які допомагають

нейтралізувати відчуття фізичного болю у тілі. Поряд із такими катехоламінами як дофамін (гормон задоволення), відбувається викид ендорфіну (гормону радості) та серотоніну (гормону щастя). Підходи до розуміння гумору як механізму особистісної регуляції було розроблено М. Бороденком, Н. Дедовим, І. Домбровською, Д. Леонтьєвим та ін. Зв'язок гумору з факторами особистості розглядається у психологічних працях R. Martin, J. Dobbin, з інтелектом – у дослідженнях Є. Ільїн, А. Петровського, G. Greengross, D. Howrigan, S. Kaufman, A. Kozbelt, M. Bromley, G. Geher, G. Miller. Розглядають гумор у контексті вивчення емоційно сильних властивостей особистості Е. Носенко, О. Опихайло, W. Ruch.

Мета статті – визначити вплив гумористичних засобів на психічне життя людини.

Методи дослідження – аналіз наукових досліджень, узагальнення, систематизація.

Виклад основного матеріалу. Найчастіше у літературі зазначають такі сфери впливу сміху на фізичне та психічне здоров'я людини: покращення настрою та позитивне мислення; фізичне та психічне розслаблення; укріплення здоров'я та імунітету; підвищення стресостійкості; стимуляція обміну речовин та очищення організму (за рахунок зміни типу дихання та роботи м'язів живота, що приводить до покращення роботи легенів, гладкої мускулатури кишечника тощо); загальний

психотерапевтичний вплив за рахунок вивільнення придушених емоцій, зняття втоми та напруги.

Так свого часу К. Лоренц зазначав, що сміх є засобом пом'якшення агресивності людини. Так замість фізичної атаки на супротивника можна його висміяти [2].

Р. Мартін стверджує, що сміх пов'язаний зі скороченням великої кількості м'язів обличчя та стимуляцією м'язів вдиху і видиху [3]. Сміх знижує рівень стресу та позбавляє від багатьох негативних психологічних феноменів за рахунок увімкнення механізмів як фізіологічного, так і психічного рівня. Коли людина сміється, вона глибоко дихає, насичуючи кров киснем. У неї виробляються ендорфіни, завдяки яким вона переживає позитивні емоції; підвищується імунітет.

С. Рубінштейн підкреслював, що людина з почуттям гумору реалістичніше оцінює ситуацію, здатна будь-які обставини, у тому числі – стресогенні, не вважати причиною для втрати душевної рівноваги [4].

У своїх працях І. Домбровська, аналізуючи місце проблеми гумору у сучасній психології та психіатрії, відмічає, що ця проблема не була магістральною ні для однієї галузі, ні для іншої, хоча клінічні психологи й психіатри надали описи спостережень за спонтанними виявами сміху, посмішки та почуття гумору при патології особистості [1]. Йдеться про пустотливість, веселість, «сміхову депресію», розлади почуття гумору, «розщиплення афекту» на сміх і агресію тощо.

Дослідниця вважає, що наявні в психології та психіатрії спостереження дозволяють поставити питання про роль гумору і його порушень у психічній патології та реабілітації. Регулятивна роль гумору у якості механізму психологічного захисту та у якості психічної функції, на думку автора, найяскравіше виявляється в умовах психічної патології.

Почуття гумору вважають ознакою особистісної зрілості. Відповідно, його розвиток розглядають як складову підвищення рівня особистісної зрілості як у нормі, так і при психічних розладах. Гумор дозволяє дистанціюватися від нерозв'язної або важкорозв'язуваної проблеми хоча б

тимчасово і тим самим виробити новий погляд на цю проблему.

Тому психотерапевти використовують його у своїй роботі, навіть не завжди повністю усвідомлюючи, що користуються ним як важливим засобом допомоги клієнту.

У свої працях А. Чепмен і М. Чепмен-Сантана відмічають, що найбільшим терапевтичним потенціалом володіють три різновиди гумору: подання проблеми чи недоліку, як такого, що легко долається; розкриття претенціозності та зарозумілості владної та пихатої людини; вираз накопичених переживань агресивного та сексуального характеру, коли вони не можуть бути виражені іншим шляхом. Інші різновиди гумору автори вважають швидше шкідливими для психотерапії [6].

І. Ялом стверджує, що гумор не лише допомагає у формуванні у клієнта дослідницької установки щодо ставлення до своїх життєвих труднощів через зменшення надпоглиненості проблемами та дистанціювання з ними, але й допомагає витримати натиск клієнтів, що прагнуть «навернути співбесідника у свою «негативну віру» [8].

«Несерйозність» психотерапевта сприяє створенню більш творчої атмосфери, сприятливої для фантазування та пошуку альтернативних підходів до розуміння та розв'язання проблеми. Така «несерйозність» є виявом свободи. Відмова від трансляції клієнта позиції, базованої на уявленні про психотерапевта як носія істини сприяє фіксації на «істинах» клієнта, причому з таким ставленням до них, при якому вони сприймаються одночасно з повагою та не надто серйозно, а отже, легше можуть бути піддані перегляду.

Гумор дозволяє обходити опір клієнта та послабляти психологічну напругу. Від «ха-ха» нерідко один крок до «ага». Тобто роль гумору у досягненні інсайту є беззаперечною.

Сміх та посмішка виконують серед інших і комунікативну функцію, повідомляючи співбесіднику про низький рівень існуючої афективної напруженості. «Афективна розрядженість» передається від однієї людини іншій при спілкуванні і сприяє їх взаємному прийняттю, що, у свою чергу, є важливим для рівня спілкування та досягнення різних його цілей. Емоційний контакт, який досягається шляхом спільного

сміху або ініціацією сміху у іншої людини, дозволяє виробити сприятливе особистісне ставлення та конструктивну установку на спільну діяльність.

Провокативна психотерапія Ф. Фареллі є популярним напрямом, який певною мірою базується на використанні гумору. Автор виокремлює 7 форм гумору для провокації своїх пацієнтів: перебільшення, мімікрія (передражнювання), висміювання, пересмикування (викривлення), сарказм, іронія, жарти. Він використовує провокативну психотерапію і зі здоровими, і з хворими людьми [5].

З іншого боку, при застосуванні підходу провокативної психотерапії необхідне досконале знання механізмів терапевтичного впливу та тонке відчуття реакцій клієнтів на подібні провокації гумором. Інакше існує ризик погіршення стану клієнтів.

На противагу Ф. Фареллі дослідник О.М.Шпортун відмічає, що провокативний принцип все-таки є досить сумнівним та таким, що може викликати небажані психологічні ефекти, які важко проконтролювати та зредувати у разі їх виникнення в умовах групового застосування [7].

Сьогодні з метою впливу на здоров'я людини застосовують: сміхотерапію та гуморотерапію; йогу сміху (хасья-йога); сміх у духовних практиках; лікарняну клоунаду (складова клоунотерапії – Clown Care).

Так, сміхотерапія та гуморотерапія засновані на ідеї покращення психофізичного стану людини через застосування гумору з допомогою різноманітних засобів, включаючи перегляд комедій та смішних театральних постановок, читання смішних літературних творів тощо. Існують підходи, які використовують специфічні варіанти гуморотерапії, такі як сміходрама, в якій використовуються елементи не лише сміхотерапії, але й арт-терапії та йоги сміху.

Йога сміху, або хасья-йога, заснована М. Катарія, суміщає сміхотерапію із вправами з йоги (пранаяма). Основний постулат, який відрізняє цей підхід, такий: сміх не обов'язково повинен мати причину; він здійснює свій вплив на людину навіть тоді, коли викликаний штучно. Тому якщо людина імітує сміх, у її організмі відбуваються ті ж самі процеси, як і при

«природньому» сміхові: виробляються гормони та нейромедіатори, підвищується та покращується емоційний фон тощо. Штучно викликаний сміх із часом перетворюється на природний, причому при регулярних заняттях це може відбуватися все швидше.

Методика йоги сміху вибудована за такою схемою. Заняття починається з привітання зі сміхом. Далі слідує вправи на розслаблення тіла та дихальні вправи, які мають підготувати до сміху: барабаний дріб пальцями по грудній клітині та тимусу, глибоке дихання, ритмічне хлопання долонями під звуки «хо-хо – ха-ха». Ці вправи змінюють техніки тілесно-орієнтованої психотерапії та ігротерапії у поєднанні зі сміхом та дихальними вправами. Наприклад, пропонується уявити себе левом та сміятися з висуненим язиком. Все це являє собою підготовку до основної частини заняття – багаторазового безперервного сміху, який зі штучного, як правило, переходить у природний.

Далі виконуються такі завдання: посміхатися перед дзеркалом, закласти палець між зуби, щоб викликати рефлексорну посмішку тощо. Завершується заняття медитацією: учасники діляться позитивною енергією, накопиченою у ході заняття «зі світом» та з усіма, кому ця енергія потрібна.

Фактори, які вважаються важливими для йоги сміху, це: організація «сміху без причини»; груповий формат занять (у групі включаються механізми сміхового зараження, а також полегшується виконання вправ «на сміх»); контакт учасників групи «очі в очі», який посилює взаємну довіру; дихальна гімнастика; постулювання таких базових світоглядних принципів, як важливість миру, свободи, радості.

Такі давні традиції, як буддизм, даосизм, суфізм також застосовують сміх у духовних практиках. Адже використання сміхових засобів сприяє зниженню зайвого контролю свідомості, коли він шкодить, своєрідному «вимкненню» розуму, зняттю блоків та зажимів, які заважають ефективному особистісному функціонуванню.

Тому образи веселих монахів чи Будди, що сміється, є не менш важливими символами Шляху, ніж, наприклад, монах, заглиблений у власні роздуми. У Японії

популярним є божество щастя, веселощів та достатку Хотей, який одночасно є втіленням Будди Майтреї.

Різні особистісні проблеми можуть бути опрацьовані за допомогою сміхових практик. Так, наприклад, пиха, що заважає особистісному та духовному розвитку людини, у зазначених підходах може бути опрацьована через сміх над собою перед дзеркалом, який пропонується практикувати по два-три рази на день.

Лікарняна клоунада існує у вигляді інтернаціонального руху волонтерів-клоунів та фахівців із психологічної і соціально-культурної реабілітації дітей у стаціонарних відділеннях лікарень. Використовують методи арт-терапії, клоунотерапії, ігротерапії.

Вперше такий підхід був застосований клоуном Нью-Йоркського міського цирку Big Apple Circus M. Кристенсен, який у 1986 році заснував організацію «Big Apple Circus Clown Care» та поклав початок напрямку «Clown doctoring». Цей рух був позитивно прийнятий у багатьох країнах Європи. Лікарняна клоунада працює спільно з центрами дослідження сміхотерапії та гуморотерапії.

Так у власному дослідженні О.М.Шпортун пропонує програму регуляторно-рівневої гуморотерапії. Основна ідея його програми – залучення різних рівнів особистісної регуляції за допомогою засобів гумору. Автор розглядає 4 рівні регуляції: біологічний, соціальний, рефлексивний та особистісний. У запропонованій програмі використовуються прийоми гуморотерапії, що співвідносяться з цими рівнями. Умовно використовувані вправи розділяють на 4 блоки, які відповідають згаданим рівням особистісної регуляції. Елементи кожного з цих блоків використовуються практично на всіх заняттях, крім першого, ввідного. Автор наводить результати дослідження видів гумору, які використовуються особами з групи умовної норми та особами з психічними розладами на різних рівнях особистісної регуляції: «гумор-спокусник» – на біологічному рівні регуляції; «гумор-провокатор» «гумор-стереотипізатор» та «гумор-нормувальник» – на соціальному, «гумор-гравець» – на рефлексивному та «гумор-смыслотворець» – на особистісному [7].

Гумор на біологічному рівні особистісної регуляції сприяє «легальному» вияву агресії, сексуальних імпульсів та інших виявів, що співвідносяться з цим рівнем. Використання лише «гумору-спокусника» свідчить про особистісне спрощення та смислове збіднення, однак його використання як у нормі, так і при психічній патології досить розповсюджене.

Тобто у першому блоці дослідник застосовує вправи, у яких міститься або створюється зміст із категорії «гумор-спокусник». При виконанні таких вправ учасники слухають або створюють гумор, заснований на задоволенні потреб нижчого рівня, найчастіше – сексуальної потреби та потреби у виразі агресії. Непристойний гумор із превалюванням сексуальної тематики складає основну частину гумору цієї категорії.

Гумор на соціальному рівні регуляції специфікований мотиваційними векторами провокації («гумор-провокатор»), регуляції у відповідності до стереотипних форм взаємодії та формування установок («гумор-стереотипізатор»), слідування соціальним нормам («гумор-нормувальник»).

Якщо «гумор-спокусник» створює умови, за яких реципієнт гумористичного змісту зваблюється до певної форми реагування, то «гумор-провокатор» запускає механізми соціального реагування, внаслідок дії яких споживач гумору веде себе певним чином.

«Гумор-стереотипізатор» також базується на мотивах соціальної спрямованості, але запускає, у першу чергу, такий механізм, як використання схильностей та установок, що склались у людини. Цей гумор, з одного боку, використовує стереотипні елементи змісту у своєму функціонуванні, з іншого боку, спрямовує реагування реципієнтів гумористичного змісту у напрямку слідування соціальним стереотипам. Ті форми поведінки, які відхиляються від стереотипних, знецінюються через осміяння.

«Гумор-нормувальник», у свою чергу, знецінює не ту поведінку, яка відхиляється від стереотипної, звичної, такої, що відповідає сформованим установкам, а ту, що відхиляється від соціальних норм.

У другому блоці автор пропонує застосовувати вправи, у яких міститься або створюється зміст із категорій «гумор-

провокатор», «гумор-стереотипізатор» та «гумор-нормувальник». При виконанні таких вправ учасники слухають або створюють гумор, заснований на соціальних потребах, такий, що запускає механізми соціального реагування, внаслідок дії яких споживач гумору веде себе певним чином («гумор-провокатор»), спрямовує на слідування соціальним стереотипам через осміяння форм поведінки, що відхиляються від стереотипів («гумор-стереотипізатор»), знецінює поведінку, що відхиляється від соціальних норм («гумор-нормувальник»).

Гумор на рефлексивному рівні регуляції специфікований мотиваційними векторами інтелектуальної гри та узгодження на рівні свідомості.

У третьому блоці пропонується застосовувати вправи, у яких міститься або створюється зміст із категорії «гумор-гравець». При виконанні таких вправ учасники слухають або створюють гумор, заснований на потребах рефлексивного рівня, з переважанням інтелектуальної гри.

Гумор на особистісному рівні регуляції специфікований мотиваційним вектором реалізації життєвих смислів та життєвого задуму. Рефлексивний та особистісний рівні відрізняються за критерієм мети та результатів використання гумору. Якщо на рефлексивному рівні мета і результати – це більшою мірою інтелектуальна гра, то на особистісному – власне реалізація особистісного смислу та особистісної свободи.

У четвертому блоці автор використовує вправи, у яких міститься або створюється зміст з категорії «гумор-смыслотворець». При виконанні вправ цього блоку учасники слухають або створюють гумор, заснований на потребах особистісного рівня [7].

Цей гумор пов'язаний із прийняттям свого життя у всій його складності та суперечливості; у ньому з'являються смисли осягнення життєвих та особистісних суперечностей, хоча й не містяться осмислені розв'язання цих суперечностей, як це має місце при негумористичних способах осягнення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, гумор сприяє розвитку механізмів різних рівнів особистісної регуляції, підвищенню рівня особистісного функціонування людини. Почуття гумору є ознакою особистісної зрілості, а його розвиток – складовою підвищення рівня особистісної зрілості як у нормі, так і при психічних розладах. Гумор дозволяє дистанціюватися від нерозв'язної або важкорозв'язуваної проблеми хоча б тимчасово і тим самим виробити новий погляд на цю проблему. Із метою впливу на здоров'я людини сьогодні застосовують: сміхотерапію та гуморотерапію; його сміху (хасья-йога); сміх у духовних практиках; лікарняну клоунаду (складова клоунотерапії – Clown Care). Перспективами подальших досліджень за даною проблематикою є створення спеціальних програм та розробка вправ із сміхотерапії та гуморотерапії.

Список використаних джерел

1. Домбровская И. С. Юмор в контексте психологической практики / С. Домбровская // Консультативная психология и психотерапия. – 2015. – № 1. – С. 95-108.
2. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц. Пер. с нем. – М. : Прогресс, 1994. – 272 с.
3. Мартин Р. Психология юмора: пер. с англ. / Р. Мартин // Под ред. В. Куликова. Спб. : Питер, 2009. – 480 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб : Издательство «Питер», 2000. – 712 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
5. Фаррелли Ф. Провокационная терапия / Фаррелли Ф., Брандсма Д. / Пер. с англ. – Екатеринбург : Изд-во «Екатеринбург», 1996. – 216 с.
6. Чепмен А. Проблемно-ориентированная психотерапия / Чепмен А., С. Чепмен-Сантана. – СПб : Питер, 2001. – 240 с.
7. Шпортун О. М. Стили та форми гумору у континуумі «норма-патологія» / О.М.Шпортун // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Херсон, 2017. – Вип.1. – С.68 – 74.
8. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Ялом. – М. : Класс, 2014. – 576 с. – Библиотека психологии и психотерапии.

References

1. Dombrovskaia Y. S. Yumor v kontekste psykhologicheskoi praktyky / S. Dombrovskaia // Konsultativnaia psykhologhiya u psykhotherapyia. – 2015. – № 1. – S. 95-108.

2. Lorents K. Ahressyia (tak nazывaemoe «zlo») / K. Lorents. Per. s nem. – M. : Prohress, 1994. – 272 s.
3. Martyn R. Psykholohyia yumora: per. s anhl. / R. Martyn // Pod red.V. Kulykova. Spb. : Pyter, 2009. – 480 s.
4. Rubynshtein S. L. Osnovy obshchei psykholohyy / S. L. Rubynshtein. – SPb : Yzdatelstvo «Pyter», 2000. – 712 s. : yl. – (Seryia «Mastera psykholohyy»).
5. Farrelly F. Provokatsyonnaia terapiya / Farrelly F., Brandsma D. / Per. s anhl. – Ekaterynburh : Yzd-vo «Ekaterynburh», 1996. – 216 s.
6. Chepmen A. Problemno-oryentyrovannaia psykhoterapiya / Chepmen A., S. Chepmen-Santana. – SPb : Pyter, 2001. – 240 s.
7. Shportun O. M. Styli ta formy humoru u kontynuumi «norma-patolohiia» / O.M.Shportun // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii «Psykholohichni nauky». – Kherson, 2017. – Vyp.1. – S.68 – 74.
8. Yalom Y. Экзистенциальная психотерапия / Yrvyn Yalom. – M. : Klass, 2014. – 576 s. – Byblyoteka psykholohyy u psykhoterapiyy.

Резюме

Теслюк В., кандидат психологических наук,
доцент НУБіП

Теслюк В., магистр НУБіП

Чеберяко А., бакалавр НУБіП

ЮМОР В ПСИХИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

В статье исследуется влияние юмористических средств на психическую жизнь человека. Анализируются научные работы ученых по исследованию функций юмора в жизни личности. Подчеркнуто регулятивную роль юмора в качестве механизма психологической защиты. Установлено, что сегодня с целью влияния на здоровье человека применяют: смехотерапию и юморотерапию; йогу смеха; смех в духовных практиках; больничную клоунаду.

Ключевые слова: юмор; смехотерапия; юморотерапия; йога смеха; смех в духовных практиках; больничная клоунада.

Summary

Teslyuk V. candidate of psychological sciences, associate professor

Teslyuk V. magistr

Cheberyako A. bachelor

HUMOR IN MENTAL PSYCHIC LIFE

Introduction. Scientists and practitioners of different fields confirmed the value and benefits of humor in a person's mental life. They put humor along with other necessary emotional features of a professional that make up his professional competence. Nowadays this statement is considered to be an axiom. Humor is a psychological phenomenon, which performs diverse functions in life of the individual. It has the protective function of increasing the vitality of the body, resistance to extreme conditions. The critical aspect of humor is that it helps to expose all kinds of errors, prejudices, illusions and dogmatism in personal and public life. Humor serves as a means of self-preservation and adaptation, the realization of the need for self-transcendence. Today, there are a numbers of new publications and researches on the phenomenon of humor, which is associated with a new interpretation of the concept and emphasizes the increased interest in it.

Purpose – determine the impact of humorous means on the human mental life.

Methods – analysis of scientific researches, generalization, systematization.

Originality – the article summarize scientific research on the impact of humor on human mental health. An analysis of the modern program of regulatory-level humor therapy has been performed.

Conclusion. Thus, humor contributes to the development of mechanisms of different levels of personal regulation; increase the level of personal functioning of a human. Sense of humor is sign of a mature person, and it's development is a complicated increase of level of personal maturity as a norms and mental disorders. Humor allows distancing oneself from non-solvable or difficult problems, at least temporarily, and thus taking a fresh look at the problem. With the aim of influencing human health, the following is use today: laughter and humo-therapy; laughter yoga (hasya yoga); laughter in spiritual practices; hospital clownage (a component of clown care- Clown Care). Possibilities for further research on this subject are the creation of special programs and the development of exercises in laughing and humo-therapy.

Key words: humor; laughter therapy; humor therapy; yoga of laughter; laughter in spiritual practices; hospital clowning.

*Третякова Т. М., Національний університет
«Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0003-2552-5850>
Станішевська В. І., Уманський державний
педагогічний університет ім. Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0003-3324-8988>*

ПСИХОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ ОСОБИСТОСТІ, ЩО ПЕРЕЖИВАЄ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТ

У статті обґрунтовуються психологічні маркери особистості, яка переживає внутрішньоособистісний конфлікт. Для послідовного вивчення внутрішньоособистісних конфліктів виявлено характерні для них ознаки у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах.

Ключові слова: внутрішньоособистісний конфлікт; особистість; когнітивна сфера; емоційна сфера; поведінкова сфера.

Постановка проблеми. Зіткнення між різними властивостями і відношеннями, устремліннями й тенденціями у внутрішньому світі людини спричиняють виникнення у неї різноманітних поведінкових реакцій. Ці реакції можуть мати як позитивну, так і негативну спрямованість. Це обумовлено тим, що внутрішньоособистісні конфлікти, як невід'ємний компонент соціального буття особистості можуть виконувати дві функції: позитивну (конструктивну) і негативну (деструктивну). В останньому випадку особистість не усвідомлює власні недоліки, або ж усвідомивши, не здатна їх усунути, вона віддаляється від реальних проблем життя, перебуває у болісному і невирішеному конфлікті із собою. Для неї події реального життя стають зовнішніми, оскільки вона зосереджується на внутрішніх подіях і не бачить шляхів подолання особистісної проблеми. Отже, існує необхідність у виявленні тих психологічних маркерів, які свідчили б про переживання особистістю внутрішньоособистісного конфлікту та його конструктивну чи деструктивну спрямованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз науково-психологічної літератури свідчить про те, що конфлікти як соціально-психологічну проблему, досліджувало багато українських, радянських і зарубіжних науковців, зокрема В. Є. Василюк, І. В. Ващенко, Є. А. Донченко, Г. М. Дубчак, О. С. Калмикова, О. М. Леонтьєв, А. Р. Лурія, В. М. М'ясищев, Ю. О. Олександровський, І. Б. Омелянко, В. М. Радчук, М. В. Савчин, В. В. Столін, С. А. Чистяков, В. Франкл, Е. Фромм та ін. У них розкрито теоретичні та практичні

аспекти проявів конфліктів у різних сферах діяльності особистості та умови їхнього вирішення. Ці дослідження дозволили значно розширити сучасні уявлення про деякі аспекти вивчення внутрішньоособистісних конфліктів та особливостей їхнього прояву. Разом із тим вони не дозволяють вирішити існуючі проблеми щодо інтерпретації сутності цього явища. Одним із шляхів, який дозволяє тією чи іншою мірою подолати ці труднощі, є застосування не окремих, часткових методик, а системного аналізу.

Мета статті – обґрунтувати психологічні маркери особистості, яка перебуває у стані внутрішньоособистісного конфлікту.

Методи дослідження – аналіз, узагальнення, порівняння, систематизація наукових джерел із проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає С.А. Чистяков, якщо обставини життя потребують від особистості таких дій та умов, які перебувають на межі її адаптивних можливостей чи навіть перевершують наявні у неї резерви, виникає стан внутрішньоособистісного конфлікту [1].

Існує діалектичний зв'язок між ситуацією й особливостями особистості при виникненні внутрішньоособистісного конфлікту, який можна виразити у такий спосіб: чим гостріше і несподіваніше діють негативні чинники середовища, тим меншу роль відіграють особистісні якості, і навпаки, при зменшенні масивності і гостроти впливу цих чинників індивідуальний склад особистості набуває більшого значення. Тут можна говорити про певний психологічний простір адаптаційних можливостей особистості.

У конкретної людини можливість

прояву внутрішньоособистісного конфлікту визначається складною взаємодією негативних чинників середовища та її індивідуально-психологічних особливостей, за якої саме ці чинники знаходять найбільш слабе місце в особистості для опору. Спонуваною силою внутрішньоособистісного конфлікту є суперечності між різними мотивами, цілями, цінностями приблизно однієї сили, але протилежно спрямовані. Важливою умовою виникнення конфлікту є рівень значущості, уявлення особистості про внутрішньоособистісну суперечність. Основними відмінностями внутрішньоособистісного конфлікту від внутрішньоособистісної суперечності є те, що при конфлікті протилежно спрямовані тенденції суб'єктивно переживаються особистістю як абсолютно несумісні, і те, що при цьому стані в особистості відбувається порушення рівня організації власної поведінки та діяльності, що у свою чергу повинно відображатися в її когнітивній, емоційній і поведінковій сферах. Особливе місце у цьому процесі посідає таке явище, як тривога. Емоція типу «тривоги», виконуючи сигнальну та оцінюючу функції за несприятливих для особистості ситуацій, сприяє розвитку психологічного захисту особистості, що стимулює її пошуки у вирішенні наявних суперечностей і тому відіграє важливу роль у динаміці перебігу конфлікту.

Високий рівень тривожності особистості як стану під час внутрішньоособистісного конфлікту зумовлений декількома причинами: зовнішньою ситуацією, у якій вона перебуває, і яку вона оцінює як несприятливу та таку, що несе загрозу особистісно значущим основам майбутньої діяльності; наявністю труднощів у реалізації важливих для неї цілей; негативним, суб'єктивним сприйняттям вжитих особистістю заходів для зміни існуючої ситуації, що призводить до сприйняття ситуації як ще більш загрозливої, що як результат провокує більш високий рівень тривожності.

Значній частині людей, які перебувають у стані конфлікту, притаманна особистісна тривожність як властивість особистості, що впливає на підвищення інтенсивності тривожності як психічного стану. Тому на початковій стадії внутрішньоособистісного конфлікту, який особистістю сприймається як важка, загрозлива ситуація, для неї буде характерним більш високий рівень тривожності. Крім сигнальної функції,

тривога виконує також функцію оцінки конфліктної ситуації. Оцінка загрозливої ситуації приводить до запуску пристосувальних дій, захисних механізмів та інших форм адаптаційної активності, що має на меті усунення джерела потенційної небезпеки.

При несприятливих ситуаціях особистість використовує весь комплекс захисних психологічних заходів для зміни цієї ситуації у потрібному для себе напрямку. Найбільш часто серед захисних механізмів використовуються: витіснення, проєкція, заперечення (відмова), раціоналізація, сублімація, ізоляція і регресія, а часом і гіперкомпенсаційні психологічні механізми. Відзначимо, що загрозлива (конфліктна) ситуація, якщо вона оцінюється суб'єктом як суб'єктивно значуща, вимагає розгортання певних контрзаходів, адаптивних реакцій, які б дозволили знизити тривожний стан. Характеризуючи стан внутрішньоособистісного конфлікту, необхідно зазначити, що цей стан виникає тоді, коли вжиті особистістю контрзаходи (адаптивні реакції) не принесли на певний момент бажаного результату. Тому суб'єктивно внутрішньоособистісний конфлікт сприймається нею як свого роду «тимчасова психологічна безпорадність» [2]. Таким чином, на початкових етапах конфлікту, у ситуації, що загрожує тим чи іншим особистісно значущим диспозиціям особистості, підвищується рівень тривоги. Тривога має сигнальну й оцінюючу функції. Як результат дії тривоги особистість розгортає адаптивні реакції щодо вирішення певної ситуації. Якщо ж вжиті заходи не принесли їй бажаного результату, то виникає стан внутрішньоособистісного конфлікту, що суб'єктивно сприймається як стан психологічної безпорадності, зупинки, коли потрібна зміна або дій, або якихось внутрішніх диспозицій щодо вирішення сформованої конфліктної ситуації. Можна припустити, що під час внутрішньоособистісного конфлікту буде відбуватися порушення оптимальної регуляції поведінки та діяльності особистості. У свою чергу, ці порушення повинні відображатись в тих чи інших змінах когнітивних, емоційних, поведінкових сферах особистості, а також зміні раніше існуючої системи відношень між ними.

Поведінкова, когнітивна, емоційна сфери особистості пов'язані із таким компонентом внутрішнього світу як емоційне протистояння особистості, що, на

думку О. С. Калмикової, «...розрізняється за рівнем організації – від ситуативних настроїв, конкретних реакцій до узагальнених світоглядних почуттів» [3, с. 34]. Однак емоційні стани будь-якого рівня складності є відображенням реально існуючих об'єктивних зв'язків між мотивами і ціннісними орієнтаціями особистості та її конкретної діяльності. Висунуте положення про прояви конфлікту у різних сферах особистості підводить до питання виокремлення у них основних психологічних маркерів цього стану.

Розглядаючи когнітивну сферу і, насамперед, розуміючи її як сферу свідомості особистості, найбільш важливими психологічними маркерами будуть особливості образу «Я» особистості та її самооцінки. К. Роджерс вважає, що ступінь задоволеності людини у житті у першу чергу залежить від того, якою мірою її досвід, її «Я актуальне» і «Я ідеальне» погоджуються між собою. Тому під час виникнення конфлікту в особистості з'являється виражена суперечність між цими сторонами «образу Я», що і можна вважати одним із психологічних маркерів прояву цього стану. Висунуте ним положення про суперечності між «Я – актуальним» і «Я – ідеальним» як прояв конфлікту відображає важливий аспект когнітивної сфери особистості, яка переживає цей стан. Через значущість наявних суперечностей особистості, неможливість досягнення нею важливих цілей відбувається зміна внутрішнього образу, оцінки особистістю себе. Ця зміна характеризується, з одного боку, більш негативно зумовленою оцінкою наявних в особистості індивідуально-психологічних якостей, що стають внутрішньою перешкодою реалізації наявних у неї цілей, а з іншого боку – вираженим бажанням мати в ідеалі особистісні риси, які б сприяли самореалізації і подоланню наявних труднощів. Тому при переживанні особистістю внутрішнього конфлікту відображенням у свідомості цих змін буде виражено різницю між образами «Я – актуальне» і «Я – ідеальне», а також суперечливість цього образу у цілому [4, с. 32].

Під час внутрішньоособистісного конфлікту можна спостерігати також зниження самооцінки особистості. Як основна складова самосвідомості, самооцінка є важливим регулятором її поведінки. Від самооцінки залежать взаєморозуміння людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе,

ставлення до невдач. Тим самим самооцінка впливає на ефективність діяльності людини та на подальший розвиток особистості. Самооцінка тісно пов'язана із рівнем домагань людини, тобто ступенем труднощів щодо досягнення цілей, які вона ставить перед собою. Розбіжності між реальними можливостями людини веде до того, що вона починає неправильно себе оцінювати, внаслідок чого її поведінка стає неадекватною.

Таким чином, у когнітивній сфері найбільш важливими критеріями внутрішньоособистісного конфлікту особистості є: суперечливість «образу Я», велика неузгодженість між образами «Я – актуальне» і «Я – ідеальне», заниження самооцінки, а також усвідомлення свого стану як свого роду «психологічної безпорадності», з якої особистість на той чи інший момент не бачить оптимального виходу.

Внутрішньоособистісний конфлікт відображається в емоційній сфері особистості. Психологічним маркером конфлікту в емоційній сфері особистості, що переживає цей стан, є перевага негативно спрямованих емоцій. Вони у свою чергу є чинником інтеграції цілеспрямованих реакцій організму, процесом, що поєднує і спрямовує можливості особистості пристосовуватись до зовнішнього світу, критерієм корисності чи шкідливості цієї функціональної діяльності. У внутрішньоособистісному конфлікті дії особистості не приносять їй бажаного результату, у цьому стані вона не реалізує повною мірою особистісно значущі потреби, цілі, а це, у свою чергу, призводить до погіршення настрою, переважання негативних емоцій.

Своєрідність регулюючої функції емоцій полягає у відображенні ними співвідношення мотивів і конкретних результатів, причому це відображення відбувається у безпосередній формі, як переживання. Емоції регулюють діяльність відповідно до особистісного змісту дій і результатів. Оскільки ситуація внутрішньоособистісного конфлікту для індивіда є значущою, вона викликає певні емоційні переживання, а у зв'язку із тим, що у тій чи іншій ситуації особистість не досягає бажаного результату, знак емоційних переживань, як правило, є негативним. І. С. Кон так характеризував взаємозв'язок між конфліктною ситуацією й емоціями: «...Конфліктна ситуація, яку

індивід не може вирішити, викликає у нього негативні емоції величезної сили, що загрожують його психіці і самому існуванню» [5, с. 265].

Наявність зниженого настрою, переваги негативних емоцій у внутрішньоособистісному конфлікті можна характеризувати і через таке поняття, як депресія, що має більш широке значення. Патологічна депресія є одним з основних психіатричних синдромів. Проте депресія може виникнути й у психічно здорових людей як результат переживання значущих для них несприятливих подій, невдач у реалізації особистісно значущих цілей. Депресія у психічно здорових людей одержала назву «функціональний стан депресії» чи у інших джерелах як «невротична депресія». Сутність невротичної депресії полягає у тому, що людина усвідомлює несприятливий психологічний вплив, у неї погіршується настрій, вона відчуває почуття власної неповноцінності, принижує, сварить себе, шукає у собі різні недоліки. Усе це супроводжується порушеннями сну, апетиту та ін. Але у будь-якому випадку на перший план виходить стійке зниження настрою, що залежить від ситуації.

Депресивні реакції виникають тоді, коли звичні форми адаптивних реакцій чи захисних механізмів не спрацьовують. Основні ознаки депресивної особистості виявляються в її крихкості, уразливості «Я», у результаті чого єдиним надійним способом захисту від життєвих стресів, втрат і розчарувань виявляється, на думку Є. Т. Соколової, «депресивна в'язниця». Виникнення депресії є сигналом, що сформований стиль емоційного реагування, який містить витіснення, проекцію, формування реакції, виявився неефективним [6, с. 155]. Крім того, для індивідів, що перебувають у стані внутрішньоособистісного конфлікту, характерною є так звана «когнітивна триада депресії», яка охоплює негативні почуття, які стосуються оцінки «Я». Цю триаду складають: по-перше, низька самооцінка, почуття меншовартості у тих чи інших сферах психологічного функціонування; по-друге, компонент атрибутивного каузального стилю, що є підсумком у самозвинуваченні та самокритиці; по-третє, втрата віри у себе, очікування негативного [6]. Усі ці ознаки тією чи іншою мірою є характерними для тих, хто перебуває у стані внутрішньоособистісного конфлікту, хоча виразність і глибина функціонального депресивного стану

(невротичної депресії) у них індивідуально є різними.

Інтенсивність і можливість появи депресивного стану у людини залежить від двох основних чинників: по-перше, від виду конфлікту, а по-друге, від індивідуальних особливостей особистості, що переживає конфлікт. Таким чином, для особистості, що перебуває у стані внутрішньоособистісного конфлікту, в емоційній сфері характерною є переважання зниженого настрою, негативних емоцій. Крім того, індивід може відчувати в певному стані той чи інший ступінь депресії.

Слід зазначити, що стан внутрішньоособистісного конфлікту відображається й у поведінковій сфері особистості. Найбільш характерними психологічними маркерами внутрішньоособистісного конфлікту у поведінковій сфері є насамперед зниження якості та інтенсивності спілкування, зниження об'єктивних показників навчальної та професійної діяльності і суб'єктивного задоволення від контактів з людьми. Для тих, хто перебуває у стані внутрішньоособистісного конфлікту, характерним є порушення потреби (мотиву) аффіліації. Дослідники потребу (мотив) аффіліації характеризують як: прагнення заводити дружбу і мати прихильність; радіти іншим людям і жити разом із ними; співпрацювати і спілкуватися із ними; любити; приєднуватися до груп. Метою мотиву аффіліації є взаємний і довірчий зв'язок, де кожен з індивідів приймає партнера, по-товариськи підтримує і симпатизує йому. Аналізуючи дієвий аспект поведінки особистості, що перебуває у стані внутрішньоособистісного конфлікту, можна припустити, що для неї буде характерним зниження об'єктивних показників навчальної чи професійної діяльності. До об'єктивних показників можна віднести, насамперед, успішність в оволодінні знаннями, поточну успішність, результати праці і т.п. Як правило, у стані внутрішньоособистісного конфлікту можна спостерігати зниження мотивації до навчальної чи професійної діяльності, ці люди більш орієнтовані на власні внутрішні проблеми, і тому, як правило, виявляють менше ініціативи, у них знижується поточна успішність, погіршується ставлення до виконання професійних обов'язків. Однак суб'єктивне ставлення цих людей до зниження показників діяльності, в залежності від виду конфлікту й особливостей особистості, є різним. Для одних це стає додатковим джерелом негативних емоцій, переживань,

інші ж ставляться індиферентно, зосереджуючись лише на власних внутрішніх проблемах.

Крім зазначених психологічних маркерів доцільно виокремлювати ще й інтегральний маркер конфлікту, що виражається у порушенні нормального механізму адаптації особистості. М. Сельє під адаптацією розуміє «систему дій, спрямованих на досягнення рівноваги із середовищем» [7, с. 54]. Тому система психологічної адаптації людини перебуває у постійній готовності до виконання властивих їй функцій. Під час внутрішньоособистісного конфлікту особистість відчуває труднощі щодо досягнення своїх цілей, створення оптимального психологічного захисту від впливу несприятливих чинників середовища, щодо досягнення внутрішньої узгодженості. Отже, в умовах конфлікту відбувається тимчасове порушення нормального функціонування системи психологічної адаптації. Ці порушення під час внутрішньоособистісного конфлікту будуть виявлятися як на різних рівнях системи адаптації, так і у системі у цілому.

Особливості, що розвивалися, впливали на життя особистості і проявлялися в особливостях характеру, емоційно-вольових якостях, мотиваційно-цінносних орієнтаціях особистості, у її досвіді – усе це створює той чи інший ступінь здатності людини реагувати на можливі труднощі, утворює основу адаптації до несприятливих психологічних чинників, дозволяє активно і цілеспрямовано їх змінювати. У внутрішньоособистісному конфлікті відбувається нищення процесу вибору оптимального шляху подолання чи виходу зі складного становища, можливості адекватної і цілеспрямованої зміни несприятливих чинників, що впливають на особистість. Це зумовлено тим, що під час внутрішньоособистісного конфлікту

суперечності охоплюють основні особистісно важливі, змістовно утворюючі аспекти індивіда, які відіграють особливу роль у виробленні оптимальної програми досягнення важливих для особистості цілей. Таким чином, психологічним маркером внутрішньоособистісного конфлікту можна вважати порушення системи нормальної адаптаційної взаємодії особистості із середовищем, які можна розглядати і як тимчасову дезадаптацію особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Для послідовного вивчення внутрішньоособистісних конфліктів виявлено характерні для них психологічні маркери: у когнітивній сфері – пізнавальні процеси: неуважність; зниження самооцінки; внутрішня розбіжність між образами, «Я – ідеальне» і «Я – актуальне», «хочу» і «можу», «потрібно» і «можу»; в емоційній сфері – перевага негативних психічних станів: астеничний настрій; тривожність; напруга; апатія; агресія; у поведінковій сфері – прояви поведінкових реакцій: зниження інтенсивності й ефективності комунікативних зв'язків; зниження результативності службової діяльності; зниження успішності навчальної діяльності; намагання усамітнитися (уникнення міжособистісних контактів).

Незважаючи на актуальність цієї проблеми для суспільства загалом, вона залишається ще недостатньо теоретично та експериментально розробленою. Підтвердженням цієї думки є те, що на сьогоднішній день у психології відсутні експериментальні дослідження внутрішньоособистісних конфліктів та їхній вплив на результати навчальної та професійної діяльності. Не вивчено психологічні чинники, які детермінують їхнє виникнення і прояви під час організації навчально-виховного процесу, а також не визначено особливості психологічної роботи щодо їхнього попередження та вирішення.

Список використаних джерел

1. Чистяков С.А. Внутрішньоособистісні конфлікти та особливості їх психопрофілактики і психокорекції у курсантів вищого військового навчального закладу: дис. канд. психол. н. Національна академія Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2003. 162 с.
2. Астапов В.М. Функциональный подход к изучению тревоги. *Психологический журнал*. 1992. Т.13. №5. С. 111-120.
3. Калмыкова Е.С. Исследования психотерапии за рубежом: некоторые методологические проблемы. *Психологический журнал*. 1992. Т.13. №6. С. 54-64.
4. Роджерс К. Взгляд на психотерапию, становление человека. М.: Изд-во гр. «Прогресс». 1994. С. 196-202.
5. Кон И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание. М.: Политиздат, 1984. 335 с.
6. Соколова Е.Т. Особенности самооценки при невротическом развитии личности. Дис... канд. психол. наук. М.: МГУ, 1991. С. 65-81.
7. Селье Г. Стресс без дистресса. М.: Прогресс, 1982. 123 с.

References

1. Chystjakov S.A. (2003) Vnutrishn'oosobystisni konflikty ta osoblyvosti i'h psyhoprofilaktyky i psyhokorekcii' u kursantiv vyshhogo vijs'kovogo navchal'nogo zakladu [Intrapersonal conflicts and features of their psychoprophylaxis and psychocorrection in cadets of higher military school]: dys. kand. psyhol. n. Nacional'na akademija Prykordonnyh vijs'k Ukraïny im. Bogdana Hmel'nyc'kogo. Hmel'nyc'kyj. 162 s. (in Ukrainian)
2. Astapov V.M. (1992) Funkcional'nyj podhod k izucheniju trevogi [Functional approach to the study of tripods], *Psihologicheskij zhurnal*. T.13. №5. S. 111-120. (in Russian)
3. Kalmykova E.S. (1992) Issledovanija psihoterapii za rubezhom: nekotorye metodologicheskie problemy [Psychotherapy researches abroad: some methodological problems]. *Psihologicheskij zhurnal*. T.13. №6. S. 54-64. (in Russian)
4. Rodzhers K. (1994) Vzgljad na psihoterapiju, stanovlenie cheloveka [A look at psychotherapy, the formation of man]. M.: Izd-vo gr. «Progress». S. 196-202. (in Russian)
5. Kon I.S. (1984) V poiskah sebja: Lichnost' i ejo samosoznanie [In search of oneself: Personality and self-awareness]. M.: Politizdat. 335 s. (in Russian)
6. Sokolova E.T. (1991) Osobennosti samoocenki pri nevroticheskom razvitii lichnosti [Features of self-esteem with neurotic personality development]. Dis... kand. psihol. nauk. M.: MGU. S. 65-81. (in Russian)
7. Sel'e G. (1982) Stress bez distressa [Stress without distress]. M.: Progress. 123 s. (in Russian)

Резюме

Третьякова Т. М., кандидат политических наук,
Национальный университет «Одесская юридическая академия»
Станишевская В. И., Уманский государственный
педагогический университет им. Павла Тычины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МАРКЕРЫ ЛИЧНОСТИ, ПЕРЕЖИВАЮЩЕЙ ВНУТРИЛИЧНОСТНЫЙ КОНФЛИКТ

В статье обосновываются психологические маркеры личности, переживающей внутриличностный конфликт. Для последовательного изучения внутриличностных конфликтов выявлены характерные для них признаки в когнитивной, эмоциональной и поведенческой сферах.

Ключевые слова: внутриличностный конфликт; личность; когнитивная сфера; эмоциональная сфера; поведенческая сфера.

Summary

Tretyakova T., associate Professor in polit. sciences, National University «Odessa Law Academy»
Stanishevskaya V., Postgraduate Student, Uman Pavlo Tichina State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL MARKERS OF PERSONALITY EXPERIENCING INTERNAL CONFLICT

In the article the psychological markers of the person who is experiencing an intrapersonal conflict are substantiated. The urgency of the problem of identifying and predicting the nature of the impact of interpersonal conflicts is due to the fact that it needs to be resolved issues not only to find ways to eliminate or prevent crisis forms of conflict experiences, but, above all, to isolate the conditions in which a person can use the positivity of these experiences. For a consistent study of intrapersonal conflicts, characteristic signs in the cognitive, emotional and behavioral spheres have been identified. It is noted that there is a dialectical relationship between the situation and personality traits in the occurrence of intrapersonal conflict, which can be expressed in this way: the more acute and unexpected are negative environmental factors, the less important are the qualities of personality, and vice versa, in reducing the severity of the mass. these factors make the individual's personality composition more important. Here we can talk about a certain «psychological space of adaptive capacity of the individual». Some personal qualities or certain environmental factors narrow this space, reducing the extent to which personal measures are taken to restore the process of human adaptation. In a particular person, the possibility of manifestation of intrapersonal conflict is determined by the complex interaction of negative factors of the environment and individual psychological characteristics, in which these factors find the weakest place in the personality for resistance.

For the serial research of intrapersonal conflict identified characteristic psychological markers: in the cognitive area – cognitive processes: inattention; low self-esteem; internal divergence between the images of «I am perfect» and «I am actual», «want» and «can», «must» and «may»; in the emotional sphere - the advantage of negative mental states: depressive mood; anxiety; tension; apathy; aggression; in the field of behavioral manifestations of behavioral reactions: the reduction in the intensity and effectiveness of communication links; reduced performance; the decline in success of educational activity; the desire to retire (avoidance of interpersonal contact).

Key words: intrapersonal conflict; personality; cognitive sphere; emotional sphere; behavioral sphere.

Khmliar O. F., Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social Sciences of Ivan Chernyakhovsky National Defense University, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2693-1906>

THE DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF THE MENTAL STATES OF THE SERVICEMAN, WHO ARE EXPERIENCING PHANTOM PAINS

В статті досліджено особливості протікання психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій, які переживають фантомну біль. Охарактеризовано наслідки перебування військовослужбовця в бойових умовах. Розкрито проблеми, з якими зіштовхуються учасники бойових дій після повернення із зони ведення бойових дій.

Сформовано дві групи досліджуваних осіб. До першої увійшли пацієнти, які отримали поранення в під час ведення антитерористичної операції без ампутації кінцівок. Другу склали поранені з травматичними ампутаціями кінцівок. З'ясовано, що психічний стан військовослужбовця, який переніс травматичну ампутацію кінцівки ототожнюється зі станом гострого горя. Факт ампутації переживається як важка особиста трагедія, що має величезний руйнівний сенс. Ампутація призводить до краху всіх життєвих перспектив і планів військовослужбовця, що проявляється у переоцінці власного «Я», істотному зниженні рівня домагань, необхідності пошуку соціальної ніші й часто у втраті сенсу життя.

Характерними для стану поранених обох груп є високі показники реактивної тривожності. Встановлено типові механізми психологічного захисту, спрямованого, на усунення тривоги. Основними варіантами психологічного захисту для поранених військовослужбовців є агресія, раціоналізація, регрес в інфантильній фазі з властивими їй імпульсивним способом реагування.

Окреслено ключові напрями психотерапії в роботі з військовослужбовцями, наведено приклади прийомів дзеркальної терапії для подолання фантомних болів. Показано ефективність дзеркальної терапії для військовослужбовця з ампутованою кінцівкою завдяки зоровому зворотному зв'язку.

Ключові слова: психічний стан; фантомна біль; стрес; психічна травма; дзеркальна терапія.

Introduction. Staying in the zone of ATO is an extreme situation, when a person constantly experiences strong stress and overcomes it by means of his volitional efforts. It has a very negative effect on mental health - almost all the combatants in Ukraine inevitably undergo some changes in physical and mental health.

The statistics show that every fifth serviceman, who has no physical damage, and every third injured and mutilated serviceman suffers from neuropsychiatric disorders. Other consequences, such as psychosomatic illness, start in a few months after returning to the normal life. According to the experts from the Military Medical Academy, the combatants (in comparison with healthy people) have a two to three times higher probability of diseases such as hypertension, gastritis, peptic ulcer of the stomach and duodenum ("The actual problems of the psychological help, social and medico-psychological rehabilitation of the partakers of ATO", 2016; Os'odlo & Khmliar, 2012). They may also experience weakness, dizziness, decreased ability to work, headaches, pain in the heart, sexual disorders, insomnia, phobias, fears, etc.

The main problems, that former soldiers are facing, comprise fear (57%), demonstrative behaviour (50%), aggressiveness (58.5%) and suspicion (75.5%). Their behavioural features include conflicts in the family, with colleagues at work, outbreaks of anger, alcohol and drug abuse (Khmliar, Krasnytska & Os'odlo, 2017). In addition, this mental disorder leads people to suicide, peculiar types of aggression, fear of attack from the back, feeling of guilt for staying alive, perception of oneself as dead. For the partakers of the ATO, emotional tension and isolation, increased irritability and aggressiveness, non-causal outbursts of anger, fear and anxiety attacks are also characteristic. However, all these difficulties might even become more serious, if a person has his limb amputated. Such individuals need special psychological help and support.

The revealed features should be taken into consideration when organising rehabilitative activities for the partakers of the anti-terrorist operation. Special attention should be paid to the need for psychosocial work with them. Medico-psychological rehabilitation, psychological help and social support should be

the main directions of work with this category of people.

Analysis of the Research into this Problem. Getting injuries or amputations during hostilities is a serious psycho-traumatic factor that specifically affects a person, largely defining the features of psychological assistance in the process of socio-psychological adaptation after returning to a peaceful life. This problem becomes particularly acute because of the emergence of a large number of disabled people with the defects of limb amputations that are left after hostilities. Among the sanitary losses in wars, injuries of the limbs are nowadays the most common (from 52 to 67%). 6-8% of the cases are accompanied by traumatic amputation, or surgeons are forced to perform amputation during surgeries. An enormous problem is the anti-personnel mines, stretch marks left after hostilities, on which the civilians explode. Such injuries are not always statistically accounted, however, they are quite common.

The mental state of the person, who has undergone traumatic amputation of the limbs, can be classified as acute grief, which recently received much attention by military psychologists. The fact of amputation is experienced as a personal tragedy, which has a huge destructive meaning. Amputation means for an individual a collapse of all of the life prospects and plans, a reappraisal of his own "Self", a significant reduction in the level of aspirations, the need to find a social niche and often a loss of the life meaning. Whatever the level of psychological preparation for such a scenario (e.g. people of dangerous occupations - rescuers, servicemen) was, amputation is still perceived as a personal disaster (Khmiliar, Os'odlo & Krasnyts'ka, 2017; Korolchuk, Korolchuk & Kulazhenko, 2014). This is pronounced by cases of suicidal attempts immediately after the injury, when awareness of the loss of the limb occurs. Such situations require allo- and intrapsychic adaptation, long mental work, and the ability to overcome the grief.

The aim of the article is to illustrate the specificities of the psychological help for the injured servicemen experiencing phantom pains.

The Statement of the main Research Material. "The Work of Grief," the peculiarities of personal recovery during the severe physical trauma have been systematically and comprehensively studied since the Second World War (Hmilar, 2016). As a result, the research has identified the factors that determine an individual reaction to

severe physical trauma. Filling a person's life in the post-traumatic period with a new meaning, setting vital goals contributes to solving the main problems that arise after injury. Often the problems include socially inappropriate attempts of compensation - the usage of alcohol, drugs, commitment of suicide.

It should be stated, that, unlike civilians, soldiers injured in the ATO suffer from double burden - physical deterioration and participation in hostilities.

The example of this is 34 years old Viktor, who served in reconnaissance. In August 2014, he was captured by terrorists. At the time of psychological counseling he was undergoing a psychological rehabilitation in the medical center. He was dreaming of returning to his military base as soon as possible.

The extract from a conversation with a psychologist.

Victor (V): (with a hidden smile). Different feelings are overwhelming me. I do not even know what I'm doing here. During the last few months, someone else is managing my life, almost nothing depends on me.

Psychologist (P): Maybe there are feelings on which you would like to concentrate?

V.: There are a lot of them. You see, I'm a simple car mechanic, but I was forced to join the army. I had to fight. But, do not think of anything bad (Pause). In battle or in reconnaissance, I was very determined. Although I am usually kind, even a little shy, I showed all my fury and hatred.

P.: All people are shy. You must be able to suppress this feeling, but do not lose it. Not even during the war.

V.: I never lose my heart. Reconnaissance servicemen are responsible for the entire unit. However, we are not all-powerful too.

P.: What do you mean saying "not all-powerful"?

V.: Our task is not just to gather information about terrorists, not exposing ourselves, but also to ensure the future success of the task. Terrorists hunt for us too. On August 4, our machine exploded. Two of us died, and three were taken to prison. We have only recently been exchanged. They saw the trident on my arm and I was subjected to constant torture. The reconnaissance serviceman does not have to expose himself. Why did I make that tattoo?!

P.: How long have you been in prison?

V.: 32 days. Although each day seemed to be a year. At first, we were kept in a sewer hall

near the water tower. On the fifth day, they moved us to Donetsk. We were also kept in a warehouse, which they closed with a hatch from the top.

P.: Did you hope, that you would ever get the chance to get out of that hell?

V.: That feeling came to me on the third day. If they hadn't killed me yet, then, they don't have the desire to do that at all. Later on, they opened the hatch every night and threw a grenade. In 7 days 16 grenades were thrown. Four firecrackers and 12 simple billets. They wanted to scare us all the time...

P.: It must have been hard to experience that.

V.: Yes, it wasn't easy. But it was even harder to endure the parade of humiliation of our dignity on August 24, in Donetsk. As I was walking, I suddenly started thinking whether those people needed my protection. I saw a girl aged five or six, who was trampling our flag, and her mother, satisfied with the actions of her kid. It's not right at all. Or another time. We have been involved in military activities and walked through villages. Locals used to come out to bless us and wave their hands. However, there was always one person, who "showed the middle finger" and you would be in a bad mood. Therefore, you start thinking again, whom you had been protecting [3].

There are a lot of reasons to believe that the psycho-traumatic factors will have a mutually suppressive effect on the individual. The previous experience has shown that special attention in the treatment of such injured people should be paid not only to the range of issues related to healing the wound and subsequent prosthetics, but also to the implementation of comprehensive programs of medical and psychological rehabilitation. Such an approach has begun to be successfully carried out in a number of central hospitals. However, a very special situation of people, who have suffered from the traumatic limb amputation during the conduction of hostilities, demand some refinements of standard procedures.

Organisation and methods of the research.

To achieve the goals of the work, a special study was conducted in which psychological characteristics of the injured, who undergo rehabilitation at the Central Military Clinical Hospital, were studied. We tested 45 men aged 21 - 36 years with different military ranks, fixed-term and contractual service. All patients suffered from traumatic injuries of the different

severity and were admitted to the hospital averagely 2 months after the injury.

The injured were divided into two groups. The first included patients who were injured in the zone of anti-terrorist operation and had no amputations (usually, gunshot wounds of the limbs) (21 people). The second included the injured with traumatic limb amputations (24 people). The control group (20 people) consisted of university students aged 19 - 24 years (average age corresponded to the age in experimental groups).

The injured went through a comprehensive clinical and psychological examination that included: a clinical conversation conducted according to the type of the structured interview, Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI), an associative experiment carried out using the "prolonged response" method. To clarify the diagnoses, an additional set of techniques was used: projective techniques "Non-existent Animal", the test of Rosenzweig and Luscher; verbal methods of personal and situational anxiety of Charles D. Spielberger and Yu. L. Hanin, a subjective assessment of well-being, activity, mood (WAM) (Raygorodskiy, 2002).

Our associative experiment was aimed at identifying the semantic core of a person. Nowadays, many of its modifications are used. It is one of the most advanced methods of semantic analysis (Khmiar, Os'odlo & Krasnytska, 2017). Various psychological and psycholinguistic tasks are solved with it, for example, the study of individual differences, processes of thinking, the formation of language in ontogenesis, semantic fields. In our opinion, the ability to reflect specific features of life in them, the actual state of the subject, his life experience, as well as the views and assessments of the future is an important characteristic of associations. In the associative experiment, we used the following keywords: home, life, happiness, future, war. This choice was based on the experience of a similar survey conducted after the civil war on the Balkans.

Subsequently, the results of the survey were used to clarify the directions of psycho-correctional and psychotherapeutic work.

The interpretation of the obtained results made it possible to detect some signs of a stress disorder in the participants of the experiment. They included re-experienced injury and trauma, sleep disturbances (nightmares, difficulties in sleeping or disturbances in the duration of sleep), changes in the behaviour,

irritability, or outbursts of anger, alcohol abuse, in order to get rid of painful experiences, memories or feelings, depression.

The symptoms of a stress disorder were noticed in 37% of injured and 23% of amputees, but they were different in both groups. Stress disorders are often predetermined by sleep disorders, manifested by difficulties of falling asleep, haunting nightmares with vivid pictures of the traumatised events. These phenomena were substantially absent among the injured with limb amputations (2-3 months after injury), but for cases, when phantom pains occurred during sleeping.

As a rule, the content of the victims' dreams is of a completely peaceful nature. "Amputees" dream to be healthy, seeing themselves in the process playing; locomotor acts that have a special emotional saturation are necessarily present – they walk in the fresh morning dew, run along the way, and so on. As a rule, the meaning of dreams of the injured without amputation reflected the traumatic experience associated with the moment of injury.

The characteristic feature of both groups of the injured was a high level of state anxiety. Therefore, particularly interesting is the identification of the typical mechanisms of the psychological protection, directed, as it is known, to eliminate anxiety.

The main variants of the psychological protection of the injured were aggression, rationalisation, regression in the infantile phase with the impulsive response ("escape from the situation"), and the refusal to actively overcome stress. Almost all of the injured had explicitly expressed aggression in relation to someone who, in their opinion, caused their misfortune. For example, these could have been commanders who, without an artillery training, threw a unit into battle, or comrades who did not cover the withdrawal of a special forces group. One soldier with amputations of both legs after two months of treatment was confident that one of his legs was amputated by mistake. This aggression was a way out of unmotivated rudeness in relation to the staff. Such patients, as a rule, rarely had signs of intrapsychiatric adjustment that would allow them to adapt to new conditions of life. This group was characterised by the presence of images of aggressive reactions in the drawings (according to the method of "Non-existent animal").

Rationalisation is the second most frequent mechanism of psychological protection. There were often cases when the injured did not tell their relatives about the actual state, hoping to talk about an injury during a personal meeting, taking care of their relatives, their adequate response to the situation. A characteristic feature of such people is the construction of an explanatory system for the event that occurred, the conceptualisation of the cause of the injury. The victims form a system of explanations, of why the accident happened to them, and not to someone else. In some cases, the soldier was sure that even his presence in the anti-terrorist operation zone would make him disabled.

Thus, aggression carries out a protective and adaptive function to a certain moment, blocking for some time the stressful symptoms. However, the strategy of protection against stress is initially unconstructive. From the standpoint of the psychodynamic approach, the addictive behaviour that occurs under the influence of stress can be regarded as a regression in the infantile phase with a failure to overcome difficulties. This assumption is confirmed by the data of the Rosenzweig drawing frustration test, where the partakers of the experiment showed more "visible", in comparison with the control group of students, intrusive and protective responses to stimulating material.

This detail may further seriously impede the social rehabilitation of this group of the injured. Since in addition to the stressful action of the combat the injured are also experiencing stress associated with injury itself, the probability of an addictive behaviour of the injured increases in the peacetime. The research has shown that, rationalisation is the most favorable protective mechanism in terms of presupposing the success of further adaptation.

The MMPI profiles of the injured were significantly different from the control group. More than 50% of the surveyed had the same profile, characterised by elevated scores in the 2nd scale (depression), 4th (impulsiveness) and 9th (optimistic) and significantly lower scores in 0th (social introversion). A simultaneous increase in the 2nd and 4th scales leads to an internal conflict, in which different trends are emerging - high levels of harassment with uncertainty in themselves, high activity and rapid exhaustion.

In general, we have not found patterns of increasing on Depression scale, that could be connected with the specificity of the injury. The

leading peak on the 9th scale in the profile of the injured shows a high level of optimism, liveliness and activity, initiative, the desire to be in the society, talkativeness. Excessive self-esteem, easiness in decision-making, lenient attitude to their disadvantages - this is all due to the young age of the surveyed and is a variant of the youth norm. High scores on the 9th scale and low scores on the 0th scale may indicate a desire to get out of a traumatic situation through social contacts and social activity, that weaken the situation's effect.

The analysis of time and content of the associative experiment showed significant differences in the language effect on the keywords of the experimental and control groups.

The associations for the word "war" in the group of the injured and "amputees" differed significantly from responses to other keywords with high linguistic productivity and a short latent period, high emotional saturation (negative). We have identified 11 most commonly used responses to this word: death, dirt, blood, tears, grief, murder, friendship, weapons, betrayal, shooting, "hail" (BM-21 Grad rockets).

The responses of the injured to the keywords (life, happiness, future) were characterised by a long latent period and low productivity. The verbal activity of the injured is lower than that of the test group. At the same time, a large percentage (54%) of nonproductive associations was observed in the injured (mostly there was a replacement of an adequate word by a phrase or a stereotyped statement). The analysis of time and content of the linguistic products indicates a serious change in the semantic core of the serviceman, combat activities, that is a characteristic feature of the surveyed, who were injured. The main content of the changes generally includes a loss of life prospects, disappointment, destruction of the semantic core of the person. The revealed peculiarities were mainly characteristic of "amputees". Patients are confused, they poorly imagine what to do and how to live after the excerpt from the hospital.

As we mentioned above, injury during the combat activities leads to serious changes in the personality of the soldier, which can include the formation of a symptom complex of PTSD, a specific profile of the person, obtained by the method of MMPI, characterized by an elevated scores on the 2nd, 4th and 9th scales, and decreased scores on the 0th scale. "Amputees"

in comparison with other categories of the injured, are more emotionally stable (emotions are a part of the symptoms of PTSD). That is in our opinion due to a kind of "redemption" of guilt for the lost limb. In the same category of injured, greater destruction of the semantic core of the person was noted, which shows the necessity of conducting logotherapy along with the traditional psychotherapeutic procedures (Frankl, 2001).

Psychological help for the injured servicemen experiencing phantom pains. Our results enable us to assume, that the injured servicemen with limb amputations have a complicated nature of the origin of the phantom pains. In the aetiopathogenesis of phantom pain, the whole complex of psychological factors must be taken into consideration: violation of the intergenerational interaction, violation of the body's scheme, etc. This is evidenced, for example, by facts such as the different frequency of phantom pains on the right and left extremities. According to P. Halligan, "pain hallucinosis" - the phantom pain after amputation - appears in 66% of cases on left-side and 34% right-side amputations (under other comparable conditions) (Halligan, 2002).

The unevenness of the frequency of the manifestations of the phantom syndrome is caused by the functional asymmetry of the brain, based on the sensory "specialisation" of the right and left hemispheres. The dominant hemisphere (left - right) is responsible for processing the symbolic (verbal-logical or linguistic) information. The subdominant hemisphere (right - left hand) is responsible for receiving and processing of the figurative, emotional signals. Pain impulses, which have an extremely high emotional saturation, are mostly "remembered" by the subdominant hemisphere, which causes a large frequency of phantom syndrome on the left half of the body (if the person is right-handed).

The observations prove, that cortical sections of various analysers complexly contribute to the origin of phantom pains. The mechanisms of pain development are more likely to be based on the complex interactions between interanalysers, activation of the old sensory enzymes. This proves the importance of the psychotherapeutic influence on the human psychics, that is suffering from phantom pain by teaching survivors the methods of auto-suggestive action, harmonisation of the intergenerational interaction.

The data of psychological testing became the basis for the development of individual and group psycho-correctional programs. The main element of it is considered to be logotherapy (by Frankl), aimed at overcoming the life crisis, finding new senses of life. The anti-crisis psychotherapy was taken as the basis. The second important direction of psycho-correctional programs, dedicated to the injured and amputees, is the formation of the ability to manage their conditions in order to remove the symptoms of anxiety and depression, reduce the intensity and prevent the phantom-pain syndrome. For this purpose the set of imaginary techniques and auto-training (in various modifications, for example, psychosomatic self-regulation) was successfully applied. At later stages of hospital rehabilitation, it is recommended to use behavioural psychotherapy in order to deal with the secondary potential traumatic situations, which an injured person may face after return to a peaceful life (e.g., interpersonal interactions, difficulties of professional self-determination).

An important component of psychological rehabilitation at the hospital stage is the implementation of various educational programs that show the injured the life perspective. Thus, it is worth mentioning that the Military Commissions should do everything to keep the servicemen, who had their limbs amputated, in the Armed Forces.

For example, there is an interesting US experience, where in the period of 8 years (1980-1988) 469 soldiers, who lost their limbs (usually not in the hostilities), were inspected. Only 11 (2.3%) of them returned to Military service. All others have found it expedient to live on social assistance and social benefits.

The participation in the hostilities is itself a factor that goes beyond the ordinary human experience, which violates social adaptation. This forces the governments of the developed countries to pay special attention to the implementation of the assistance programs for the war invalids. Such program was successfully implemented in Israel, which allowed 28% of amputees return to the previous place of employment. Among the American

veterans of two World Wars, 78% returned to work or received higher education (Workbook for the post-traumatic stress disorder self-management program (PTSD) for servicemen, 2015).

In our country, this problem is still far from the solution, especially in small towns and rural areas, where most of the soldiers, sent to fight in the ATO zone, live. Various studies on this issue, especially from the medical, psychological and social perspectives, will help to provide a decent life to people, who were injured in the hostilities.

Conclusions and perspectives of the further research work. The participation in hostilities negatively affects the mental health of a person, causing neuropsychiatric disorders, and often causes physical damage. The most influential negative traumatic factor for a serviceman is an amputation of the limb, because it means the collapse of all his life prospects and plans, the reappraisal of himself, a significant reduction in the level of aspirations, the need to find a new social niche and often the loss of meaning in life. In fact, stress disorder might cause other injuries.

Injuries during the hostilities result in the formation of PTSD and a specific personality profile, and the amputation of the limbs causes the destruction of the semantic core of the person. Amputees often experience phantom pains.

The basis of the psychological help for the injured experiencing phantom pains is the development of the individual and group psycho-correction programs. The main component of these programs is Frankl's logotherapy, aimed at overcoming the life crisis, finding the new meaning of life, and later stage-cognitive-behavioral therapy.

An important component of psychological rehabilitation at the hospital stage is the implementation of various educational programs that show the injured soldier life perspectives.

The prospects for the further research work are the development of the programs for social and psychological rehabilitation of the injured soldiers - participants of the hostilities.

References

1. Frankl V. (2001). Theory and therapy of neurosis. Preliminaries to logotherapy and existential analysis (pp. 55-59).
2. Halligan P. (2002). Phantom limbs: The body in mind. Cognitive Neuropsychiatry (7th ed., pp. 251-269).
3. Khmiliar O. (2016). Post-traumatic stress disorder: features of diagnosis and its signs in the participants of ATO. The Technologies Of The Development Of The Intellect, 2(3), 18.

4. Khmiliar O., Os'odlo V., Krasnytska O. (2017). Military-psychological workbook for an officer (p. 93). Kyiv: Ivan Chernyakhovsky National Defence University of Ukraine.
5. Khmiliar O., Os'odlo V., Krasnytska O. (2017). Military-psychological practical book for the officer (p. 91). Kyiv: Ivan Chernyakhovsky National Defence University of Ukraine.
6. Korolchuk M., Korolchuk V., & Kulazhenko A. (2014). Psychological peculiarities of the long-term effects of stress: monograph (p. 276). Kyiv National University of Trade and Economics.
7. Os'odlo V., & Khmiliar O. (2012). Military Psychology and Pedagogy: Innovative Approach (1st ed., p. 472). Kyiv: Ivan Chernyakhovsky National Defence University of Ukraine.
8. Raygorodskiy D. (2002). Practical psychodiagnostics. Methods and tests. (p. 672). Samara: "Bakhran-m".
9. The actual problems of the psychological help, social and medico-psychological rehabilitation of the partakers of ATO. (2016). In the Interdepartmental scientific-practical conference. Kyiv.
10. Workbook for the post-traumatic stress disorder self-management program (PTSD) for military. (2015). (p. 49). Odessa.

Резюме

Хмилляр О. Ф., доктор психологических наук, доцент, начальник кафедры общественных наук НУОУ имени Ивана Черняховского

ДИАГНОСТИКА И КОРРЕКЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ, ПЕРЕЖИВАЮТ ФАНТОМНУЮ БОЛЬ

В статье исследованы особенности протекания психических состояний военнослужащих – участников боевых действий, которые переживают фантомную боль. Охарактеризованы последствия пребывания военнослужащего в боевых условиях. Раскрыты проблемы, с которыми сталкиваются участники боевых действий после возвращения из зоны ведения боевых действий.

Сформированы две группы испытуемых. В первую вошли пациенты, которые получили ранения в ходе ведения антитеррористической операции без ампутации конечностей. Вторую составили раненые из травматической ампутацией конечностей. Характерными для состояния раненых обеих групп есть высокие показатели реактивной тревожности. Установлены типовые механизмы психологической защиты, направленной на устранение тревоги. Основными вариантами психологической защиты для раненых военнослужащих есть агрессия, рационализация, регресс в инфантильной фазе с присущими ей импунитивным способом реагирования.

Определены ключевые направления психотерапии в работе с военнослужащими, приведены примеры приемов зеркальной терапии для преодоления фантомных болей. Показана эффективность зеркальной терапии для военнослужащего с ампутированной конечностью благодаря зрительной обратной связи.

Ключевые слова: *психическое состояние; фантомная боль; стресс; психическая травма; зеркальная терапия.*

Summary

Khiliar O. F., Doctor of Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Social Sciences, Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine

THE DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF THE MENTAL STATES OF THE SERVICEMEN, WHO ARE EXPERIENCING PHANTOM PAIN

The article investigates the peculiarities of the mental states of military servicemen, participants of hostilities who are experiencing phantom pain. The consequences of being a soldier in combat conditions were described. The problems faced by the soldiers upon their return from the military zone were identified.

Two groups of subjects were formed. The first group included patients who were injured during an anti-terrorist operation, but did not have any limb amputations. The second group comprised those patients, who were injured and experienced traumatic limb amputations. It was found out that the mental state of a serviceman who has experienced a traumatic limb amputation coincides with a state of acute grief. The fact of amputation is perceived as a grievous personal tragedy that has enormous destructive influence. Amputation leads to the collapse of all life prospects and plans of the serviceman, that is manifested in the reassessment of one's "I", a significant reduction in the level of harassment, the need to find a social niche and often in the loss of the life meaning.

The characteristic features of the condition of the injured in both groups are high rates of reactive anxiety. Typical mechanisms of psychological protection aimed at eliminating anxiety were defined. The main options of psychological protection of the injured servicemen are aggression, rationalization, regression in the infantile phase with the inherent impunitive response.

Key areas of psychotherapy, concerning the work with military personnel were outlined, examples of the methods of mirror therapy, used to overcome phantom pain, were given. The effectiveness of mirror therapy for an amputee soldier was proved through the visual feedback.

Keywords: *mental state, phantom pain, stress, mental trauma, mirror therapy.*

*Хуртенко О. В., кандидат психологічних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0002-2498-1515>*

*Якимчук І. П., кандидат психологічних наук, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-4627-2066>*

ГОТОВНІСТЬ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА У КОНТЕКСТІ ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ

У статті висвітлено теоретичні підходи до аналізу феномену готовності майбутнього психолога до професійної діяльності у контексті його професійної адаптації. Зазначається, що крім успішного оволодіння необхідною базою знань і вмінь важливим є володіння професійно значущими якостями та практичними навичками.

Ключові слова: *готовність; професійна діяльність; професійна підготовка; майбутній психолог; професійна адаптація.*

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасної освіти є професійна підготовка психолога як фахівця, професійні вміння якого відповідали б актуальним викликам сьогодення [1]. Сучасна система вищої освіти покликана створювати відповідні умови для підготовки психолога як компетентного фахівця, орієнтованого на постійний професійний розвиток, і, як результат, продуктивну професійну діяльність та самореалізацію. Крім успішного оволодіння необхідною базою знань і вмінь відповідно до специфіки обраної спеціальності, важливим є володіння ним професійно значущими якостями та практичними навичками, що є однією з умов готовності до професійної діяльності в процесі його професійної адаптації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження проблеми психологічної готовності особистості до діяльності, готовності до управління людьми дозволяє констатувати, що існує два основних підходи до визначення її змісту та структури: функціональний та особистісний. В рамках функціонального підходу психологічна готовність розглядається як певний стан психічних функцій особистості, який забезпечує високий рівень досягнень при виконанні того чи іншого виду діяльності.

Варто зазначити, що з точки зору

особистісного підходу психологічну готовність розглядають як результат підготовки, як підготовленість індивіда до певної діяльності. У зв'язку з цим, психологічну готовність можна представити як стійке, інтегральне утворення особистості, яке включає низку компонентів, адекватних вимогам змісту та умов діяльності, які у своїй сукупності дають можливість суб'єкту більш-менш успішно її здійснювати. Саме так, на особистісному рівні розглядається готовність як прояв індивідуально-особистісних якостей, обумовлений характером майбутньої діяльності цілою низкою психологів (К.О. Абульханова-Славська, Б.А. Ананьєв, О.М. Леонтьєв, В.С. Мерлін, Л. Пуні, С.Л. Рубінштейн, М.І. Томчук та ін.).

С.Мул розглядає готовність до професійної діяльності як сукупність якостей особистості, які забезпечують успішне виконання професійних функцій. Вона містить різного роду установки на усвідомлення професійного завдання, моделі імовірнісного поведінки, визначення специфічних способів діяльності, оцінку власних можливостей відповідно до майбутніх труднощів і необхідністю результату [2].

Н.О. Антонова під готовністю розуміє систему інтеграційних якостей, властивостей, знань, навичок психолога як особистості. Змістом професійної готовності є, на її думку, усвідомлення високої ролі

соціальної відповідальності, прагнення активно виконувати професійну задачу, установку на реалізацію знань, вмінь та якостей особистості психолога [3].

П.Р. Чамата під готовністю до праці розуміє формування морально-психологічних якостей особистості, які визначають ставлення до професійної діяльності та забезпечують успішне її виконання [4].

Існують роботи, в яких розглядається взаємозв'язок психологічної готовності і підготовленості, що представляє собою певний обсяг знань про зміст і специфіку майбутньої діяльності. Так, Г.В. Католик, Н.Ф. Шевченко вважають, що чим повніше знання про майбутню діяльність, тим вище психологічна готовність [5; 6].

Мета статті – проаналізувати феномен готовності до професійної діяльності студентів-психологів у контексті їхньої професійної адаптації.

Методи дослідження – аналіз, узагальнення, порівняння, систематизація наукових джерел із проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Готовність до професійної діяльності можна представити як складне структурне утворення, ядро якого полягає у стійкій мотивації діяльності, і припускає наявність професійно значущих якостей, певну сукупність знань, вмінь, навичок, їхнє застосування на практиці. Формування готовності до професійної діяльності - це фактично не самоціль, а засіб для професійної соціально-професійної адаптації випускників до реальних умов праці. Виходячи із цього, розглянемо механізми і чинники соціально-професійної адаптації молодих фахівців до професійного середовища.

Соціальна адаптація - це входження у рольову структуру професійної групи, встановлення власної «планки» домагань і координат для оцінки себе у цій професійній діяльності. Оптимальним періодом для процесу первинної адаптації людини на новому місці можна вважати один місяць у режимі усвідомленого самопримусу. Цього достатньо, щоб продемонструвати новим колегам власні особистісні та професійні можливості, лояльність і розуміння важливості групових процесів, що відбуваються, а також зосередитися на чітко усвідомлюваній меті власної діяльності.

Результатом процесу успішної соціальної адаптації має стати включення нової людини у вже існуючий колектив як рівноправного, прийнятого усіма його членами працівника. При сприятливих умовах входження до нової професійної рольової структури людина проходить цикл «стрес - адаптація - особистісне зростання». Цей процес супроводжується неприємними відчуттями, пов'язаними із втратою звичного статусу, первинною стигматизацією, дискомфортом, плутаниною у ціннісних орієнтаціях і власній особистісній ідентичності [7]. Симптомами можуть бути брак впевненості у собі, тривожність, дратівливість, безсоння, депресія і т. п. Саме тому чітко розділити соціальний і психологічний аспекти професійної адаптації не представляється можливим. Але, разом із тим такі реакції, пов'язані із необхідністю вживатися у незнайоме виробничо-культурне середовище, мають, безсумнівно, позитивний бік, так як початковий дискомфорт веде до активного прийняття нових цінностей, моделей поведінки і, врешті решт, є важливим для саморозвитку та особистісного зростання.

Ступінь вираженості і тривалості процесів професійної адаптації в її соціальному аспекті визначаються характеристиками самої людини, що адаптується, - вік, ступінь кваліфікації, готовність до змін, наявність вмінь і навичок входження до соціально-рольової структури нової професійної групи. Найбільш адаптивними є люди, сприйнятливі до змін і які володіють мотивацією до адаптації, тобто мають цілі, заради досягнення яких вони готові відчувати тяготи стресу, обумовленого вживанням у нове професійне середовище.

Виробнича адаптація - це процес повного та успішного оволодіння новою професією, звикання, пристосування до змісту і характеру праці, вимогам організаційної структури, прийняття власних прав та обов'язків на новому робочому місці і т. п. Професійна адаптація як процес характеризується певною тривалістю, отже, має свій початок і закінчення. І якщо початком є перший момент діяльності молодого фахівця у нових умовах, то визначити її закінчення є достатньо важким. Це процес, що перебуває

у постійному зв'язку зі зміною чинників зовнішнього середовища, трудової діяльності працівника, а також зміни і його самого. Тому у більш широкому сенсі професійна адаптація \ актуальна і для людини, яка не змінювала робочого місця. Виробнича адаптація - це процес наповнення теоретичних форм практичним досвідом, утилізація отриманих знань про професійну діяльність, планування власного професійного розвитку; аналіз, перегляд і корекція кар'єри, побудова власної професійної траєкторії, координат оцінки себе. Це процес освоєння зони власного найближчого розвитку і співвіднесення його із траєкторією розвитку підприємства або організації.

Процес професійної адаптації людини до нової професійної діяльності буде успішним, якщо в процесі практичної роботи активована низка психологічних якостей, що сприяють формуванню самостійності особистості. Серед них - самоконтроль, вміння регулювати власну поведінку та емоційні реакції, зберігати власну думку всупереч зовнішньому тиску, а також зазначена вище схильність брати на себе відповідальність за найважливіші події власного життя, а не звинувачувати у них інших людей або долю. За умови свідомого налаштування адаптанта на розкриття власного творчого потенціалу із метою пристосування обраної професії до себе (активна форма адаптації) на базі його вольової організації та активно-творчої спрямованості, патогенні чинники зовнішнього середовища перестають сприйматися як стресорні. Отже, адаптацію неможливо розчленувати на сфери та компоненти на проміжному етапі теоретичного аналізу, так як за своєю природою вона є інтегративною. Цілісність цього процесу у людини обумовлена об'єктивними особливостями соціально-історичних умов життя. Місцем заломлення співвідношення широкого соціального контексту та особистості є непростий механізм малої первинної групи, до якої ця особистість включена. При цьому під маскою формування індивідуального досвіду відбувається аналіз суспільно-історичного досвіду і його присвоєння особистістю. Тому основною метою адаптації можна вважати забезпечення адекватної перебудови внутрішньої структури особистості.

Аналіз теорії і практики показують, що

необхідно зрозуміти і прийняти таку тезу: адаптація фахівця-психолога на усіх етапах його допрофесійної і професійної підготовки - це якісно інший процес, при якому особистість перебудовується, змінюється і стає здатною до більш інтенсивної і глибокої професіоналізації. Безумовно, високі адаптаційні можливості зумовлюються, у першу чергу, рівнем готовності до професійної діяльності, безпосередньо сприяючи нормалізації відносин між індивідом і групою, а також створення у групі оптимального психологічного клімату. Успішна діяльність індивіда і психологічний клімат у групі тісно пов'язані з адаптацією особистості. Друге у значній мірі обумовлено стилем взаємодії суб'єктів освітнього процесу.

Важливим компонентом готовності психолога до професійної діяльності є його вміння взаємодіяти по лінії психолог - клієнт. Умови роботи у психологічній службі є дуже специфічними, і адаптація до них має на увазі одночасну адаптацію до професійної діяльності майбутнього психолога. Невміння адаптуватися - основна причина подібних розбіжностей між наявними та бажаними властивостями особистості молодого фахівця. Таку проблему можна назвати технологічною, так як вона обумовлена сформованою системою навчання у школі та підготовки фахівців у ЗВО.

З'ясуємо, які якості особистості однаково важливі як в процесі професійної підготовки, так і у самій професійній діяльності. На самому початку обох цих процесів представляється справедливим зауваження К.О.Абульханової про те, що, «як тільки змінюється соціальна позиція індивідів, тобто вони стають суб'єктами соціальної дії, у них виникає додаткова потреба у пізнанні, необхідна для орієнтації у соціальній дійсності, прогнозуванні результатів власних дій і т. п.» [8, с. 21]. Таким чином, статусна детермінація пізнавального (орієнтовного) мотиву створює сприятливу ситуацію для навчання, консультування, пізнавальної самоініціативи і т. п. На жаль, на виробництві цей ефект не враховується у повній мірі, так як інститут стажерства або молодого спеціаліста не спроектований з учбово-методичної точки зору.

Збіг «динамічних» характеристик

навчально-професійної і професійно-практичної діяльності на їхніх початкових етапах поєднується з абсолютно різними когнітивними картинами тієї та іншої діяльності. Основна діяльність студента - вчення, масове і групове за формою та індивідуальне за змістом. Діяльність психолога може бути і за формою, і за змістом як індивідуальною, так і колективною. Наявність цієї розбіжності між провідною психологічною структурою діяльності студента і психолога висуває проблему адаптації до числа найважливіших, а разом із нею і цілу низку практичних завдань з адаптації молодого фахівця до професійної діяльності.

Враховуючи безліч вимог до особистості психолога, можна зробити висновок про те, що адаптація до його професійної діяльності має свої особливості і відрізняється за складністю і різноманіттю від адаптації до інших професій. Її можна визначити як процес входження молодого фахівця доцільно і планомірно в усе складнішу професійну діяльність. Професійну адаптацію фахівця-психолога необхідно розглядати як систему, що базується на обов'язковому формуванні особистісно-професійної індивідуальності та здійснювану одночасно з іншими видами адаптації: до умов ЗВО, до навчального процесу, колективу викладачів і студентів, матеріально-побутових умов; і такою, що є по відношенню до них основною і враховує індивідуально-психологічні особливості, а також прискорює дозрівання особистості майбутнього фахівця. Вона являє собою єдиний комплексний процес, який здійснюється на протязі усього періоду навчання у ЗВО.

Неможливо говорити про розвиток професійно-особистісних якостей і професійної адаптації без виокремлення суттєвих для людини змістовних і формальних особливостей праці психолога, їхнього впливу на особистість і виокремлення його професійно важливих якостей, що сприяють адаптації до професійної діяльності. До них, у першу чергу, можна віднести самостійність, організованість, ерудованість, комунікативність, рефлексивність, конгруентність, емпатію. Наявність або відсутність у цих та деяких інших якостей суттєво впливає на ефективність адаптації

до професійної діяльності фахівця. Однак основою адаптації до професійної діяльності є практично-дієві чинники, які формуються через входження індивіда у професійну діяльність, з якою студенти стикаються під час проходження виробничої практики, передбаченої освітнім процесом ЗВО.

Професійна адаптація на етапі навчання у ЗВО - це взаємоусвідомлений, взаємоактивний і цілеспрямований процес переведення керованої підсистеми зі стану засвоєння професійних знань у стан професійних вмінь і навичок за допомогою доцільної діяльності викладачів, при якій за допомогою регулюючих і корекційних засобів досягається очікуваний результат.

Можна виокремити такі основні вимоги до управління процесом формування готовності до професійної діяльності в процесі навчання, що забезпечують його стійкість і цілісність:

взаємозумовленість спільної діяльності, в якій студент виступає не як об'єкт навчання і виховання, а як суб'єкт - активний учасник підготовки до професійної діяльності; інтенсифікація, що досягається за рахунок інтегрування змісту підготовки учнів до майбутньої професійної діяльності; створення інваріантних програм для індивідуалізації адаптаційних процесів студентів і систематичне відстеження їх за допомогою критеріальною-оціночного апарату.

Ф.М. Рекешева розглядає процес формування готовності до професійної діяльності майбутнього психолога. як процес входження майбутнього фахівця у доцільно і планомірно усе складнішу професійну діяльність [9]. Ефективність цієї діяльності обумовлена наявністю і розвитком в процесі допрофесійної та професійної підготовки таких здібностей студентів: комунікативних, організаторських, експресивних, рефлексивних.

Серед тих, хто пройшов усі етапи ранньої професійної орієнтації, питома вага тих, хто зробив вірний професійний вибір і чіткіше бачить перспективи власного професійного розвитку більше, ніж ті, хто обрав професію психолога спонтанно. Визначаючи характеристику особистісного рівня готовності студентів до професійної діяльності, є сенс спиратися на основні положення існуючих теорій особистості,

зокрема, на дослідження структури особистості К.К.Платонова, який висунув ідею ієрархічності структури особистості, що містить такі підструктури: соціально обумовлені змістовні риси особистості; особистий досвід, знання, вміння, навички та звички; індивідуальні особливості психічних процесів; біопсихічні властивості [10]. Отже, готовність до діяльності можна розглядати як цілісний прояв особистості, і під готовністю до діяльності розуміти особливий особистісний стан, який передбачає наявність у суб'єкта образу структури дії та постійної спрямованості свідомості на її виконання. Вона містить різного роду мотиви, спрямовані на усвідомлення завдань, моделі ймовірної поведінки. Отже, готовність студентів до професійної діяльності може бути представлена двома взаємодоповнюючими рівнями: особистісним і діяльнісним. Так, Ф.М. Рекешеву встановлено, що структура особистісного рівня готовності до професійної діяльності у студентів - майбутніх психологів являє собою складний синтез тісно взаємопов'язаних структурних компонентів. До них належать: мотиваційно-ціннісний, емоційний і когнітивний. У структурі готовності до професійної діяльності центральне місце посідає мотиваційно-ціннісний компонент, під яким розуміється відношення студента до майбутньої професійної діяльності [11]. Це ставлення слід розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного, де об'єктивне положення особистості є основою її вибіркової спрямованості на цінності діяльності, пов'язані із задоволенням потреб особистості. Цей компонент виконує інтегруючу функцію, визначаючи взаємозв'язок інших структурних елементів. Когнітивний компонент - це різноманітні знання суб'єкта про майбутньої професійної діяльності. Емоційний компонент містить суб'єктивну значущість професійних

цінностей і вищі почуття (конгруентність, емпатія). Діяльнісний рівень містить технологічний компонент, а саме професійні вміння і передбачає усвідомлене їх формування в процесі професійної підготовки.

Критеріями готовності майбутнього психолога до професійної діяльності є ступінь сформованості його компонентів. Таким чином, когнітивний критерій дозволяє виявити наявність у майбутнього фахівця знань про майбутню професійну діяльність. Діяльнісний критерій відображає систематичність формування необхідних у майбутній професійній діяльності вмінь і навичок. Емоційний критерій розуміється як відношення особистості до цінностей професійної діяльності, тобто ступінь особистісної значущості у формуванні готовності до майбутньої діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вивчення цілісного процесу професійної підготовки фахівця-психолога необхідно розглядати не лише із точки зору набуття ним професійно значущих особистісних якостей, але і з точки зору формування готовності до особистісно-професійної соціальної адаптації і, відповідно, до майбутньої професійної діяльності. Аналізуючи сутність професійної діяльності психологів, важко віддиференціювати особистісний початок від професійного, так як особистість психолога-професіонала є найважливішим орієнтиром і засобом формування особистості студента. Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо вивчення основних шляхів та засобів гармонізації професійного та особистісного аспектів формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності, а також психологічних умов каталізації їхньої професійної адаптації в умовах недостатнього життєвого досвіду.

Список використаних джерел

1. Пророк Н.В. Психологічні основи професійного розвитку практичного психолога: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, К., 2013. 42 с.
2. Мул С.А. Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності: дисд д-ра психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, К., 2016. 364 с.
3. Антонова Н.О. Психологічні основи розвитку готовності до професійної діяльності психолога: монографія. Слов'янськ: Видавець Маторін Б.І., 2010. 561 с.
4. Чамата П.Р. Психологическая готовность детей к труду и основные пути ее формирования. М.: Советская педагогика, 1960. № 4. С. 23–31.

5. Католик Г.В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога: дис. д-ра психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, К., 2016. 353 с.
6. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: дис. д-ра психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2006. 382 с.
7. Ямчук Т.Ю. Психологічні чинники розвитку професійної самоідентичності майбутніх психологів: дис. канд. психол. наук. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2017. 173 с.
8. Абульханова-Славская, К. А. Деятельность и психология личности. М.: Наука, 1980. 436 с.
9. Рекешева Ф.М. Условия развития психологической готовности к профессиональной деятельности студентов-психологов: дисс. канд. психол. н. Астрахань, 2007. 142 с.
10. Платонов К.К. Структура и развитие личности. М.: Наука, 1986. 481 с.
11. Антоненко Т.Л. Психологічні засади становлення ціннісно-смислової сфери особистості майбутнього фахівця: дис. д-ра психол. наук. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. К., 2018. 519 с.

References

1. Prorok N.V. Psychologichni osnovy profesijnogo rozvytku praktychnogo psyhologa [Psychological bases of professional development of practical psychologist]: avtoref. dys. ... d-ra psyhol. nauk. Instytut psyhologii' im. G.S. Kostjuka NAPN Ukraï'ny. K., 2013. 42 c. (in Ukrainian).
2. Mul S.A. Psychologija gotovnosti oficera-prykordonnyka do profesijnoi' dijal'nosti [Psychology of readiness of border guard officer for professional activity]: dysd d-ra psyhol. nauk. Instytut psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraï'ny, K., 2016. 364 s. (in Ukrainian).
3. Antonova N.O. Psychologichni osnovy rozvytku gotovnosti do profesijnoi' dijal'nosti psyhologa [Psychological bases of development of readiness for professional activity of the psychologist]: monografija. Slov'jans'k: Vydavec' Matorin B.I., 2010. 561 s. (in Ukrainian).
4. Chamata P.R. Psihologicheskaja gotovnost' detej k trudu i osnovnye puti ee formirovanija [Psychological readiness of children for work and the main ways of its formation]. M.: Sovetskaja pedagogika, 1960. № 4. S. 23–31. (in Russian).
5. Katolyk G.V. Psychologija formuvannja profesijnoi' Ja-koncepcii' praktychnogo psyhologa [Psychology of formation of professional self-concept of practical psychologist]: dys. d-ra psyhol. nauk. Instytut psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraï'ny, K., 2016. 353 s. (in Ukrainian).
6. Shevchenko N.F. Formuvannja profesijnoi' svidomosti praktychnyh psyhologiv u systemi vyshhoi' osvity [Formation of professional consciousness of practical psychologists in the higher education system]: dys. d-ra psyhol. nauk. Instytut psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukraï'ny. K., 2006. 382 s. (in Ukrainian).
7. Jamchuk T.Ju. Psychologichni chynnyky rozvytku profesijnoi' samoidentychnosti majbutnih psyhologiv [Psychological factors of development of professional self-identity of future psychologists]: dys. kand. psyhol. nauk. Instytut psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukraï'ny. K., 2017. 173 s. (in Ukrainian).
8. Abul'hanova-Slavskaja, K. A. Dejatel'nost' i psihologija lichnosti [Activity and personality psychology]. M.: Nauka, 1980. 436 s. (in Russian).
9. Rekesheva F.M. Uslovija razvitija psihologicheskoi gotovnosti k professional'noj dejatel'nosti studentov-psihologov [The conditions for the development of psychological readiness for professional activities of psychology students]: diss. kand. psihol. n. Astrahan', 2007. 142 s. (in Russian).
10. Platonov K.K. Struktura i razvitie lichnosti [The structure and development of personality]. M.: Nauka, 1986. 481 s. (in Russian).
11. Antonenko T.L. Psychologichni zasady stanovlennja cinnisno-smyslovoi' sfery osobystosti majbutn'ogo fahivcja [Psychological bases of formation of value-semantic sphere of personality of the future specialist]: dys. d-ra psyhol. nauk. Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M.P. Dragomanova. K., 2018. 519 c. (in Ukrainian).

Резюме

Хуртенко О. В., кандидат психологических наук,
доцент, Винницкий государственный педагогический
университет имени Михаила Коцюбинского
Якимчук И. П., кандидат психологических наук,
Уманский государственный педагогический
университет имени Павла Тычины

ГОТОВНОСТЬ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА В КОНТЕКСТЕ ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ

В статье освещены теоретические подходы к анализу феномена готовности будущего психолога к профессиональной деятельности в контексте его профессиональной адаптации. Отмечается, что кроме успешного овладения необходимой базой знаний и умений важным есть владение профессионально значимыми качествами и практическими навыками.

Ключевые слова: готовность; профессиональная деятельность; профессиональная подготовка; будущий психолог; профессиональная адаптация.

Summary

Khurtenko O. V., associate Professor, in psychological sciences, Associate Professor of the Vinnytsia Mukhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Yakimchuk I. P., associate Professor in psychological sciences, associate Professor of the Uman state pedagogical university named by Pavlo Tychina

THE READINESS FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST IN THE CONTEXT OF IT'S PROFESSIONAL ADAPTATION

Introduction. One of the topical issues in this sphere of education is the professional training of a psychologist as specialist, professional skills that would meet the current challenges of today. The modern higher education system is designed to create the appropriate conditions for the training of a psychologist as a competent specialist, focused on continuous professional development, and, as a result, productive professional activity and self-realization. In addition to successfully mastering the necessary knowledge base and skills in accordance with the specifics of the chosen specialty, it is important to have professionally important qualities and practical skills, which is one of the conditions for readiness for professional activity in the process of its professional adaptation.

Purpose. The analysis of the phenomenon of readiness for professional activity of students-psychologists in the context of their professional adaptation.

Methods. Analysis, generalizations, comparisons, systematization of science sources with problems of research.

Originality. The state of elaboration of the problem of future psychologists' readiness for professional activity in the context of their professional adaptation is analyzed; further development of scientific ideas about didactic technologies to ensure the readiness of students for professional activity during their studies in higher education. The practical significance of the submitted material is that it can be the basis for the development of psychological and pedagogical tools for students to be prepared for professional activity, taking into account the peculiarities of their adaptation to the future professional activity even during higher education.

Conclusion. The research of the whole process of professional training of a specialist psychologist should be considered not only in terms of acquiring professionally important personal qualities, but also in terms of forming readiness for personal and professional social adaptation and, accordingly, for future professional activity. respective directions of further researches consider studying of the basic ways and means of harmonization of professional and personal aspects of formation of readiness of future psychologists for professional activity, and also psychological conditions of catalyzing of their professional adaptation in the conditions of insufficient life experience.

Key words: readiness; professional activity; professional training; future psychologist; professional adaptation.

*Черевичний С. В., ад'юнкт кафедри суспільних наук
НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0001-9691-5261>*

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ У ПРИЙНЯТТІ РІШЕННЯ КОМАНДИРОМ

В статті розглянуто особистість командира в бойовій обстановці, розкрито індивідуально-психологічні властивості, які мають бути притаманні командирі, що приймає рішення. Визначено психологічні чинники, що впливають на прийняття рішення командиром, врахування яких обумовлюватиме ефективність реалізації цього рішення в бойовій обстановці та в ситуації невизначеності.

Ключові слова: командир; рішення; психологічні чинники; пильність; невизначеність; новизна; аналіз обстановки; пізнавальна діяльність.

Постановка проблеми. Психологія прийняття рішення і її важлива складова частина – пізнавальна діяльність командира в бою – включає в себе цілий комплекс пізнавальних психічних процесів, за допомогою яких здійснюється сприйняття бойової обстановки, відпрацювання рішення на бойові дії і відповідні їм накази, команди, розпорядження. Але особливої уваги це питання набуло в сучасному світі у зв'язку з розвитком військово-технічного прогресу. З'явилась необхідність не лише виявити механізм мислення командира, але й знайти шляхи підвищення ефективності всієї його пізнавальної діяльності в процесі підготовки і прийнятті рішення в умовах складності та невизначеності сучасного бою. Постало завдання всебічно розглянути питання психології рішення командира.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Пізнавальна діяльність командира в бою, його мислення, пам'ять, уява при оцінці бойової обстановки, прийнятті рішення на бій і в ході бою цікавили багатьох військових начальників та теоретиків як минулого, серед яких можна назвати Наполеона, Клаузевіца, Ліддел Гарта, Суворова, Драгомирова так і теоретиків сучасності В. Осьодло, В. Стасюк, М. Цюрупа, В. Невмержицький та інших. На думку Б. Теплова, від командира в ході бою вимагають дві якості – добре розвинуті розумові здібності і сильна воля [5]. В свою чергу М. Драгомиров зазначає, що війна, справа значною мірою більш волюва ніж розумова. Багато дослідників притримуються думки, згідно якої, функцією розуму є створення планів, а функцією волі – їх виконання. На наш

погляд, виконання плану вимагає розуму не менше, аніж волі і тісно пов'язане з його відпрацюванням та є важливою особливістю інтелектуальної праці командира.

Метою статті є розкриття індивідуально-психологічних властивостей, які мають бути притаманні командирі, що приймає рішення та визначення психологічних чинників, що впливають на прийняття рішення командиром.

Методи дослідження. Для досягнення мети нами були використані методи аналізу, порівняння, узагальнення та анкетування.

Виклад основного матеріалу. Складність обстановки і швидкість її зміни, висока маневреність військ і не достатня кількість даних про обстановку, збільшений об'єм інформації і обмежений час на її обробку – все це створює для командира умови невизначеності, і обумовлює пошук шляхів удосконалення пізнавальної діяльності. Актуальними в пізнавальній діяльності є побудова мисленевої моделі майбутнього бою при прийнятті рішення, евристиці командира, передбаченні в бою. Своєчасне і обгрунтоване рішення – результат цілеспрямованого мислення командира і важливий фактор досягнення перемоги в бою. Різко зростає роль рішення і всієї пізнавальної діяльності командира в сучасному бою, її вплив на хід та результат бою визначається такими об'єктивними причинами як зміна характеру і сутності загальновійськового бою, ускладнення керівництва і вміст інтелектуальної діяльності командира в динаміці бойових дій [4].

Сучасний бій не без підстав називають боротьбою інтелектів. Багатогранність засобів, форм та методів ведення бойових дій пред'являє завищені вимоги до об'єму

знань, професійної майстерності, вольових якостей і мисленової діяльності командирів. При більшості рівних умов перемогу у бою або війні отримає той, хто краще оцінить обстановку, швидше прийме оптимальне рішення, повністю використає можливості озброєння та техніки, перехитрить противника, застосує неочікуваний тактичний прийом. В основі цього лежить цілеспрямована, чітко організована творча пізнавальна діяльність командира. Оптимальне рішення командира – це не тільки основа управління військами, але й мірило ефективності його пізнавальної діяльності [4].

Основними факторами, що ускладнюють прийняття рішення та управління підрозділами в умовах невизначеності є:

- нові бойові засоби, які різко підняли вогневі можливості військ;
- нові засоби бойових дій як із застосуванням так і без застосування ядерної зброї;
- поява командирів з неординарним критичним та практичним мисленням;
- нові технічні засоби управління, які значно збільшили психофізіологічні можливості командирів.

Водночас, до основних характерних рис сучасного керівництва військами можемо віднести:

- підвищення відповідальності командирів за прийняття рішення, зростає роль оптимальності цих рішень, ступені їх розрахункової обґрунтованості;
- вирішальне значення оперативності керівництва військами, жорстка економія часу командирами при виконанні кожної функції керівництва;
- гранична конкретність планування бойових дій;
- суворе регламентація об'єму інформації про обстановку, що надходить командирів у вигляді наказів та розпоряджень;
- висока інтенсивність діяльності командира при прийнятті рішення;
- ріст ролі передбачення в діяльності командира при прийнятті рішення за допомогою методів математичного моделювання та прогнозування;
- висока маневреність і рухливість пунктів управління;

- вирішальна роль морально-психологічного стану підрозділу;
- зростання ролі творчого мислення командирів.

Досліджуючи розум і волю командира психологи подекуди розділяють їх на дві різні здібності. Разом з тим, з позиції Аристотеля істинним двигуном вольової дії людини є “розум і прагнення” або ж “розумне прагнення”. “Розум не приводить в рух прагнення”, але “дві здібності – розум і прагнення – обумовлюють рух” [5, с. 262].

Майже завжди розум командира працює в стихії небезпеки. Прийнято вважати, що в стані небезпеки і страху, якість продуктивної розумової роботи знижується. На думку Клаузевіца, в командира все повинно протікати навпаки: небезпека і відповідальність повинна загострювати роботу розуму. Також вважається, що стан смертельної небезпеки будучи невіддільним від бойової обстановки, неминує викликає емоцію страху (пригнічення). Повна перемога над страхом може сама по собі дати лише нормальний психічний стан. Водночас “нормального” як і “спокійного” стану в бою не буває і бути не може [5, с. 266].

Питання, яке постає в цьому контексті полягає не в тому, переживає чи не переживає командир в бою емоцію страху, а в тому, як він її рефлексує. Емоція страху може як подавлювати командира так і викликати позитивний стан бойового збудження. Остання є необхідним супутником воєнного покликання й психічної стійкості [3]. Якщо атмосфера небезпеки викликаючи гнітючу емоцію страху в одного командира знижує розумову діяльність, то в другого – вона створює позитивну емоцію “бойового збудження” посилюючи й загострюючи роботу розуму. Активізація психічних сил командира, загострення розумової діяльності в атмосфері небезпеки – це саме та риса, яка характеризує добре підготовлених командирів. Наші спостереження показують, що існують й інші типи командирів у яких простежується своєрідна “економія психічних сил”. Такі командири вміють в гострі моменти здійснювати максимальну мобілізацію своїх можливостей, хоча в повсякденному житті видаються в'ялими й малоактивними.

Вагомим доробком рішення командира

є аналіз обстановки. Без усвідомлення обстановки, вести мову щодо планування чи прогнозування недоречно. Аналітичний розум командира, перш ніж прийняти рішення, має розібратися в намірах противника, можливостях своїх сил, оцінити місцевість. Перша особливість інтелектуальної праці командира – значна складність матеріалу, яка підлягає аналізу. Друга, не менш характерна особливість, – простота, чіткість, визначеність продуктів праці (планів, комбінацій, рішень), до яких приходить командир. Достеменно відомо, що чим простіший й ґрунтовніший план бою, тим він при інших рівних обставинах є кращим, оскільки "... простота уявлень... складає самий корінь ефективного ведення війни" [5, с. 273].

Для інтелектуальної праці командира є типовими дві особливості: а) надмірна складність вихідного матеріалу; б) простота і ясність кінцевого результату. На початку – аналіз складного матеріалу, в підсумку – синтез, який дозволяє отримати прості відповідні положення. Перетворення складного в просте – головна інтелектуальна риса командира [3, 5].

Ситуація бою дозволяє виокремити три типи командирів: перший – врівноважений, який спочатку спостерігає, обережно аналізує й критикує задля того, щоб потім плідно і впевнено діяти; другий – командир-аналітик, який занурившись в деталі, внаслідок бажання чітко бачити всі елементи, забуває приступити до реалізації самого рішення, оскільки скований надмірним ризиком; третій – надмірно синтетичний командир, який по своїй суті активний, справу обговорює стільки, скільки потрібно, щоб прийняти рішення над яким працював, незважаючи на попередні невдачі здатен знову приступати до справи.

Дані, на які опирається командир, характеризуються не лише багатоманітністю, але й складністю та заплутаністю взаємовідношень. Вони, окрім того, ніколи не бувають повністю відомими, досить швидкоплинні. Виходячи з цього, рішення командира тісно пов'язано з ризиком: без ризику діяльність командира неможлива. Це в свою чергу вимагає від нього добре розвинутих цілого ряду якостей. Серед яких: а) здатність до ризику; б) сміливість думки; в) мужність; г)

рішучість [7]. Зупинимось на окремих із них більш детально. На думку Клаузевіца, рішучість, це здатність, що нівелює муки сумніву, прояви амбівалентності [2]. Рішучість – це мужність, яка дозволяє командиру діяти не дивлячись на відсутність недостовірних даних. Виходячи з окресленого контексту, командиром можуть бути лише ті військовослужбовці, в яких обережність і сміливість думки утворюють єдність, яку за Б.Тепловим прийнято називати "обережною сміливістю". Це положення не слід трактувати в контексті певної "золотої середини", як деяке середнє явище між сміливістю і обережністю. Не слід також вважати, що в деяких командирів в ситуації бою, сміливість немовби знижується, слабшає, стримується обережністю. Скоріш навпаки: обережність, висока критичність думки дають можливість приймати і втілювати такі сміливі рішення, які поза цим є немислимыми.

Поєднання сміливості та обережності створює в командира впевненість, яка є необхідною запорукою перемоги. Командир, беручи до уваги всі можливі варіанти розвитку справи, навіть самі найгірші, готуючись до неочікуваних подій, здатен спокійно і впевнено дивитись вперед. Водночас, нічим необґрунтована самовпевненість командира знищує його обережність, а втрата останньої знищує здорову впевненість в собі.

Резюмуючи вищезазначене, варто наголосити, що дії командира в бою не можуть бути просто "вільними акціями". Вони повинні бути реакцією на наміри і дії противника, зберігаючи при цьому ініціативність й велику силу волевого натиску. На війні командир повинен відмовитися, коли це потрібно, від своїх планів, замінивши їх новими. Твердість, стійкість й особливо завзятість командира відносно своїх планів може проявлятися по-різному й знаходити вираження у: 1) впевненому відстоюванні своїх планів перед вищестоящими інстанціями, перед думкою армії; 2) у боротьбі з природою; 3) в стійкості під час бою; 4) в не підпорядкуванні волі противника, незважаючи на всю силу його натиску.

Завзяте прагнення командира дотримуватись раз і назавжди прийнятого плану не повинно виходити із слабкої

здібності щодо складання самих планів. Людина, якій з великими зусиллями вдається скласти один “гарний” план, природно, прагнучиме дотримуватись цього плану, не тому, що він найкращий, а перш за все тому, що він вже є, а інший ще слід скласти. Значна майстерність в складанні планів – необхідна умова гнучкого відношення до своїх планів.

Завзятість, яка базується на нарцисизмі, надмірній впевненості в собі, відсутності мужності для визнання своєї помилки – це вже не завзятість, а впертість (в негативному розумінні цього слова), тобто властивість, яка для командира є в певній мірі небезпечною. Справжня завзятість командира виражається в тому, що план на бій відстоюється і впроваджується в життя, наскільки б це не було складно, до тих пір, поки він є найкращим [5].

На процес прийняття рішення командиром в умовах бою суттєвий вплив здійснюють ряд психологічних чинників. Для з'ясування головних чинників, які заважають прийняти рішення командирам, нами було проведено анкетування. Вибірку склали офіцери у військовому званні майор, підполковник, що обіймали командні посади до вступу на навчання Національного університету оборони Імені Івана Черняховського. Кількість респондентів становила 171 офіцер.

Зокрема, командирам пропонували із ряду чинників (новизна, раптовість, невизначеність, небезпека, дефіцит часу, збільшення темпу дій) вибрати три тих, що найбільш негативно впливають на прийняття ними рішення. Результати анкетування показали, що головним чинником, який заважає прийняти рішення командирів є невизначеність (77%). На другому місці офіцери визначили дефіцит часу (73%), а третє місце віддали раптовості (40%). Небезпека (30%), новизна (29%) та збільшення темпу дій (22%) відповідно є менш значущими подразниками у прийнятті рішення.

Розглянемо ці основні психологічні чинники більш детально, щоб з'ясувати їх вплив на прийняття рішення командиром.

1. Чинник небезпеки (усвідомлена загроза життю, здоров'ю чи благополуччю). Чинник небезпеки є основним (первинним), який визначає психологічну специфіку бойових ситуацій, але він не завжди

зумовлює поведінку і психічний стан командира. Як показує досвід антитерористичної операції, інколи об'єктивно небезпека існує, але суб'єктивно вона може не сприйматися, або ж навпаки. Небезпека досить часто породжує панічні стани. В.М.Бехтерев характеризує паніку наступним чином: “Хто переживав разом з іншими паніку, той знає, що це не проста боязкість, яку можна подолати в собі свідомістю обов'язку чи внаслідок переконання. Ні, це афект, що розвивається при певному несподіваному враженні загрозливого характеру з незвичайною швидкістю... Це щось таке, що охоплює майже раптово цілу групу осіб відчуттям неминучої небезпеки, проти якої абсолютно безсиле переконання й яке отримує пояснення лише в навіюванні цієї ідеї чи шляхом несподіваних зорових вражень (раптовий обстріл, поява ворожих військ) або шляхом слова, зумисно чи випадково кинутого в натовп” [1, с. 144]. У такому стані війська нездатні виконати завдання, абсолютно некеровані, вони стають легкою здобиччю для противника. Чим раптовішою є небезпека, тим більшою видається вона ворогу і першою думкою раптово атакованого ворога є не опір, а втеча. Первинність впливу чинника небезпеки на процес прийняття рішення командиром зумовлюється підсиленням дії інших чинників (раптовість, невизначеність, новизна). Залежно від сприйняття на особистому рівні характеру й величини небезпеки регулюватиметься і поведінка командира бою. Навчившись розрізняти небезпеку, прогнозувати її результати, командир значно підвищить боєздатність і боєготовність ввірених йому підрозділів і частин. Для цього чинник небезпеки необхідно моделювати на заняттях в процесі бойової підготовки [6].

2. Чинник раптовості характеризується непрогнозованою зміною обстановки в ході виконання завдання, що вимагає коректування плану дій. Готуючись до бою командир планує свою діяльність, намагаючись врахувати можливі варіанти розвитку бойової обстановки. Реалізуючи цю програму командир прагне досягти поставленої мети. Якщо при цьому виникають якісь раніше не прогнозовані зміни умов діяльності відбувається коректування програми, кінцева ж мета

діяльності залишається незмінною. Водночас можуть відбутися зміни, яких командир не передбачав. У такому разі мова йде про чинник раптовості. Чим вище величина відмінності реальної від очікуваної зміни обстановки, тим вище ступінь раптовості. При цьому командир змушений відмовлятися від старого, продуманого плану діяльності, і складати новий, а іноді вимушений змінювати не лише план, але й мету діяльності. Відчутний удар по психіці може бути завданий командирові саме раптовістю [6].

Водночас, не всі командири однаково реагують на раптовість. Умовно можемо виділити три основних типи поведінки в умовах дії чинника раптовості:

1) командир швидко переключає увагу, визначає нові цілі й докладає зусилля щодо їх реалізації. Така реакція вважається найбільш бажаною;

б) командир, усвідомлюючи раптову зміну обстановки, продовжує діяти за старою програмою;

в) командир припиняє здійснювати свідому діяльність на якийсь проміжок часу. Два останні типи реакції призводять, як правило, до поразки в бою.

Звідси витікає найважливіший висновок: в процесі психологічної підготовки командири всіх рівнів повинні навчитися тому, як необхідно діяти в умовах раптовості.

3. Чинник невизначеності. Під ним ми розуміємо відсутність, або суперечність інформації про зміст чи умови виконання бойового завдання, про противника і характер його дій.

Невизначеність прямо пропорційно впливає на стан психічної напруженості особового складу. Цей стан неоднозначно позначається на стійкості й надійності діяльності. Якщо психічна напруженість надмірна, то її негативний вплив виявляється в двох формах: перша “ступор”, при якій знижується або повністю припиняється діяльність командира, порушується координація рухів, погіршується або повністю відключається пам’ять; друга – неврегульована активність, яка характеризується появою некерованої, неосмисленої активності. В той же час помірний стан напруженості здійснює благополучний вплив на поведінку командира. Він активізує всі його психічні

функції, сприяє скороченню часу адаптації.

Чинник невизначеності повинен часто супроводжувати процес прийняття рішення командиром. Навчившись в процесі бойової підготовки приймати рішення в умовах дії даного чинника командир легше справлятиметься з ним в ході бою.

Негативний вплив невизначеності може зменшуватися, якщо командир володіє прийомами контролю емоційної напруженості, оскільки вони є складовою частиною спеціальних методів психологічної підготовки.

4. Чинник новизни сигналізує командирові про наявність невідомих йому елементів в умовах виконання бойового завдання. Новизна залежить від досвіду й знань командира. Негативний вплив чинника новизни в умовах бою частково можна зменшити якщо в процесі психологічної підготовки командир вивчатиме реальний досвід дій в різних ситуаціях бою. Такі заняття повинні мати вид детального розбору бойової ситуації, супроводжуватись аналізом допущених помилок й прогнозом можливих варіантів розвитку обстановки.

5. Чинник збільшення темпу дій має місце в тому випадку, якщо різко скорочується час на виконання необхідних для досягнення мети дій. Такі ситуації в бою виникають часто. Тренувати прийняття рішення командиром в умовах скорочення часу на виконання нормативів бойової підготовки, добиватися автоматизації їх дій – важлива передумова успіху в бою.

6. Чинник дефіциту часу виникає в умовах, коли успішне виконання завдання неможливо простим збільшенням темпу дій. За таких умов необхідно змінити структуру діяльності. Уміти діяти нестандартно, творчо – важлива передумова досягнення успіху в бою. Іншими словами дефіцит часу вимагає від командира швидкої перебудови всієї структури бойової діяльності: визначення найбільш важливих в даних обставинах операцій, дій і відкидання другорядних. В умовах дефіциту часу не просто збільшується темп виконуваних дій, але й змінюється їх послідовність.

На процес прийняття рішення окрім описаних чинників вплив здійснюють й інші. Серед них: а) фізичні; б) метеорологічні; в) радіаційні; г) барометричні; д) механічні; ж) хімічні [7]. Дії даних чинників на психологічну стійкість командира в процесі прийняття

рішення не слід зменшувати. Так, хімічні чинники безпосередньо впливають на нервову систему людини викликаючи різкі емоційні зрушення. Надлишок кисню викликає емоційне збудження. Окрім цього, слід наголосити, що особливості емоційних зрушень і їх характер залежать перш за все від інтенсивності зазначених чинників.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Провівши аналіз найбільш істотних психологічних чинників бою, які здійснюють вплив на процес прийняття рішення командиром, вважаємо, що їх слід моделювати на заняттях з бойової підготовки. Кожен прийом, що створює ситуацію, можливу в бою, моделює не один, а декілька психологічних чинників бою. При цьому один з них буде, як правило, більш виражений, аніж інші.

Опинившись в бойовій обстановці, на перших порах, командир здатний відчувати розгубленість. Потрібен певний час, впродовж якого долаючи боязнь і страх, командир навчиться розрізняти такі ситуації, прогнозувати їх розвиток і наслідки, регулюючи свою поведінку. Це період можна значно скоротити за умови систематичної і головної свідомої роботи по оволодінню військово-професійною діяльністю в умовах дії модельованих психологічних чинників бою.

Подальші дослідження у прийнятті рішення командирами ми вбачаємо в детальному вивченні головного чинника який негативно впливає на прийняття рішення і постійно супроводжує командира – це невизначеність.

Список використаних джерел

1. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни. СПб., 1908. 144 с.
2. Клаузевиц К. О войне. Издательский дом "PRESS" Т.1. 1997.С.134-147.
3. Осьодло В.І. Психологія професійного становлення офіцера. Монографія. Київ. "Золоті ворота". 2012. 463 с.
4. Рябчук В.Д., Ковалев. М.В. Психология решения командира. Воениздат. 1976. 206 с.
5. Теплов Б. М. Ум полководца. Проблемы индивидуальных различий. М. АПН РСФСР. 1961. С. 252–344.
6. Хміляр О.Ф. Психологічна підготовка солдата і офіцера. *Вісник національного університету оборони України. Зб-к. наук. праць*. К. НУОУ. 2013. Вип. 1 (32). С.317-322.
7. Хміляр О.Ф. Суб'єктна активність командира в прийнятті ризикованого рішення. *Матеріали Третьої Всеармійської науково-практичної конференції "Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях"*. К. НУОУ. 2011. С.352-356.

References

1. Bekhterev V.M. Vnusheniye y ego rol v obshchestvennoi zhyzny. SPb., 1908. 144 s.
2. Klauzevyts K. O voine. Yzdatelskyi dom "PRESS" T.1. 1997.S.134-147.
3. Osodlo V.I. Psykholohiia profesiinoho stanovlennia ofitsera. Monohrafiia. Kyiv. "Zoloti vorota". 2012. 463 s.
4. Riabchuk V.D., Kovalev. M.V. Psykholohiya resheniya komandyr. Voenyzdat. 1976. 206 s.
5. Teplov B. M. Um polkovodtsa. Problemy yndyvdualnykh razlychy. M. APN RSFSR. 1961. S. 252–344.
6. Khmiliar O.F. Psykholohichna pidhotovka soldata i ofitsera. Visnyk natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Zb-k. nauk. prats. K. NUOU. 2013. Vyp. 1 (32). S.317-322.
7. Khmiliar O.F. Subiektna aktyvnist komandyr v pryiniatti ryzykovanoho rishennia. Materialy Tretoi Vsearmiiskoi naukovopraktychnoi konferentsii "Aktualni problemy stanovlennia osobystosti profesionala v ryzykonebezpechnykh profesiakh". K. NUOU. 2011. S.352-356.

Резюме

Черевичный С., ад'юнкта кафедри общественных наук НУОУ имени Ивана Черняховского

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ПРИНЯТИИ РЕШЕНИЯ КОМАНДИРОМ

В статье рассмотрены личность командира в боевой обстановке, раскрыто индивидуально-психологические свойства, которые должны быть присущи командиру, что принимает решение. Определены факторы, влияющие на принятие решения командиром, учет которых предопределяет эффективность реализации этого решения в боевой обстановке и в ситуации неопределенности.

Ключевые слова: командир; решения; факторы; бдительность; неопределенность; новизна; анализ обстановки; познавательная деятельность.

Summary

*Cherevychnyi S., Adjunct of the Department
of Social Sciences of National Defence*

University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN DECISION-MAKING COMMANDER

Introduction. *The article examines the personality of the commander in a combat setting, reveals the individual-psychological properties that must be commander in the decision-maker. The psychological factors influencing the decision-making of the commander have been determined, which consideration will determine the effectiveness of the implementation of this decision in the combat situation and in the situation of uncertainty.*

Purpose. *Disclosure of the individual-psychological properties that must be commander in the decision-maker and the determination of the psychological factors that influence the decision-making of the commander.*

Methods. *We have used methods of analysis, comparison, generalization and questionnaire to achieve our goal. In order to find out the main factors that hinder the decision of the commanders, we conducted a survey. The number of respondents was 171 officers.*

Results. *The commanders were offered to select the three factors that most negatively influence their decision-making from a number of factors (novelty, suddenness, uncertainty, danger, time deficit, increased pace of action). The results of the questionnaire showed that the main factor hindering the commander's decision was uncertainty (77%). In second place, officers identified a time deficit (73%) and third place gave a suddenness (40%). Danger (30%), novelty (29%) and increased pace of action (22%) are, respectively, less significant stimuli in decision making.*

Originality. *A number of psychological factors exert a significant influence on the decision-making process of a commander in combat. The effects of these factors on the psychological stability of the commander in the decision-making process should not be reduced. In addition, it should be emphasized that the features of emotional shifts and their nature depend primarily on the intensity of these factors.*

Conclusion. *Having analyzed the most important psychological factors of combat that influence the decision-making process of a commander, we have identified the following factors: novelty, suddenness, uncertainty, danger, time deficit, increase in pace of action. Uncertainty is a major factor preventing the commander from deciding. The negative effect of these factors can be significantly reduced provided that systematic and importantly conscious work on mastering military and professional activity in the conditions of action of the simulated psychological factors of combat.*

Further research into decision-making by commanders, we see in a detailed study of the main factor that adversely affects decision-making and constantly accompanies the commander - this is uncertainty.

Key words: *commander; decision; psychological factors; vigilance; uncertainty; novelty; situation analysis; cognitive activity.*

*Шемчук О. М., здобувач, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
<https://orcid.org/0000-0002-0641-0313>*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ У МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ – ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У публікації автором розкрито психологічні особливості, принципи та підходи до формування професійного мислення молодших спеціалістів жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України. Досліджено рівні та відповідні їм напрями його вдосконалення, комплекс методів і способи їх реалізації, психологічні чинники та закономірності формування професійного мислення фахівців на основі рівневих механізмів мисленнєвих процесів.

Ключові слова: професійне мислення; жінки-військовослужбовці; мислення; професійна діяльність.

Постановка проблеми. Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) забезпечує захист і недоторканість кордону незалежної України від незаконної міграції, транснаціональної контрабанди і злочинності. Військовослужбовці ДПСУ готові першими прийняти бій при нападі іноземних загарбників. Успішне виконання службових завдань з охорони державного кордону вимагає від особового складу прикордонників професійності, гнучкості і динамічності мислення, тому що під час несення військової служби на державному кордоні часто трапляються нетипові ситуації, які потребують творчо-професійного вирішення.

Жінки військовослужбовці ДПСУ на рівних умовах з чоловіками виконують функції з охорони цілісності державного кордону. Службі в надскладних умовах передуює проходження підготовки в Навчальному центрі перепідготовки молодших спеціалістів ДПСУ, що знаходиться на Черкащині. Під час навчання жінок-військовослужбовців ДПСУ у навчальному центрі багато уваги приділяється створенню нового типу активно-творчої особистості жінки-військовослужбовця, яка має інноваційне професійне мислення і вдало застосовує його у повсякденній діяльності. Основна концепція формування такого мислення полягає у високому рівні систематизації знань, вмінь та навиків жінок-військовослужбовців ДПСУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування професійного мислення не є новою у психології, науковцями досліджувалися

питання формування та розвиток критичного мислення (Л. Києнко-Романюк, О. Марченко, Т. Хачумян), практичного мислення (Д. Завалишина, Ю. Корнілов, О. Ягупова), технічного мислення (Т. Кудрявцев, Ю. Кулюткін [8], В. Моляко, П. Решетніков), управлінського мислення (Л. Сидельников, І. Шама, В. Шемчук), професійного мислення (О. Бичева, Т. Гура [3], Л. Джелілова, А. Зуєва, М. Кашапов [7], В. Луньов [9], Н. Пов'якель, І. Сурсаєва) у різних сферах діяльності.

Мета статті: обґрунтувати психологічні особливості формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України.

Методи дослідження: аналіз і синтез монографій, дисертацій, наукових статей, матеріалів наукових конференцій, психолого-педагогічної, методичної та фахової літератури з проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що нас цікавить можливість цілеспрямованого формування професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ, що відображають мотиваційно-ціннісний, поняттєво-змістовий, операційно-регуляційний, рефлексивно-оцінний компонент. При цьому виходимо з позиції, що майбутні молодші спеціалісти направляються на навчання без базових і специфічних знань, умінь і навичок щодо здійснення прикордонної діяльності, тому основою метою є сприяти психологічними методами та засобами на успішне

формування їх професійного мислення у процесі навчання на потоках підготовки молодших інспекторів прикордонної служби 2 категорії (з терміном підготовки 3 місяці) та підготовки за спеціальністю «Молодший інспектор прикордонної служби» (в рамках проекту «Нове обличчя кордону») у Головному центрі підготовки особового складу Державної прикордонної служби України імені генерал-майора Ігоря Момота.

Цінним є положення О. Бичевої, що процес формування майбутнього фахівця не обмежується лише набуттям теоретичних знань, а необхідне грамотне поєднання в навчанні академічних знань з практичними навичками, вміннями та формування, тим самим, професійної компетентності, а головним робочим інструментом є сам фахівець: сформованість, зрілість, пропрацьованість, знання самого себе і рефлексивність.

Низка вчених здійснювали формування та розвиток мислення на основі застосування дидактичних технологій, методів та форм організації навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів навчальної діяльності, використання у навчальному процесі суб'єктно-діяльнісних методик і технологій навчання, підвищення педагогічної майстерності викладача, забезпечення ефективності військово-педагогічного процесу в цілому. Йдеться про дослідження А. Зуєвої, О. Марченко, В. Паламарчук, І. Сурсаєвої, А. Топузової, Т. Хачумяна, В. Шемчука.

За В. Луньовим, існує два рівні вдосконалення професійного мислення: проблемно-методологічний та проблемно-оперативний, що можуть застосовуватись окремо або сукупно. Організація та проведення коригувально-тренінгової роботи передбачає використання як позитивного, так і негативного досвіду (аналіз професійних помилок). Активізація розумової діяльності співробітників має здійснюватися на основі методів програвання ролей, відстрочення, групового стимулювання та вербалізації розумових процесів [9].

М. Кашапов, спираючись на роботи Ю. Кулюткіна, також виділяє два підходи до формування та розвитку професійного педагогічного мислення: 1) безпосередньо в практичній діяльності; 2) цілеспрямоване формування мислення в системі вищої освіти. У другому підході існує два основні рівні формування професійного педагогічного мислення: проблемно-

методологічний і проблемно-практичний, оперативний [7; 8].

Проблемно-методологічний підхід до організації проблемного змісту навчальної діяльності тих, хто вчиться передбачає: 1) аналіз реальних проблем і завдань, які виникають у загальній системі практичної діяльності; 2) моделювання (відтворення, імітацію) цих проблем і завдань як структурних одиниць наочного змісту навчальної діяльності; 3) вивчення цих проблем і завдань з метою відпрацювання методології їх вирішення на основі теорії і практичного досвіду [8]. Важливими аспектами в такому контексті відносно нашого предмету дослідження є орієнтування на реально значущі для предметної професійної діяльності прикордонника, що впливає на більш зацікавлене й активніше його ставлення до змісту свого навчання. А вміння виділяти в практичній ситуації саме завдання, шукати необхідну для її вирішення інформацію, програвати можливі альтернативи, приймати рішення та їх втілювати, оцінювати отримані результати формуються саме в процесі вирішення цілісних професійних проблем, які вимагають від прикордонника врахування суперечливих, неоднозначних, мінливих умов професійного середовища. Саме тому предметом методологічного осмислення є структура рішень конкретної практичної задачі, процес руху думки від виникнення провідної ідеї вирішення до розроблення конкретних способів і шляхів її реалізації, зумовлених даною ситуацією [7; 8].

На думку Ю. Кулюткіна та М. Кашапова, опанування власними розумовими процесами є однією з основних умов розвитку свідомої і довільної їх регуляції молодших спеціалістів прикордонників – суб'єктів професійної діяльності. Вироблення у них методології рішень (принципів, методів, способів, прийомів, критеріїв, показників оцінювання) є основною метою розвитку творчого потенціалу особистості професіонала. Для цього їм необхідно оволодівати узагальненими принципами вирішення завдань даного типу, критеріями їх оцінювання, пояснювальними схемами (основами діяльності прикордонника в її узагальненнях, категоріальних структурах, методології). Цей рівень сформованості професійного мислення відносимо до надситуативного рівня розв'язання

професійної ситуації, для якого характерні високий ступінь теоретичного осмислення практичної задачі, успішне рішення забезпечується вміннями прикордонника узагальнювати власну практику та з'ясовувати необхідність і послідовність дій щодо зміни власної особистості, що водночас потребує критичного оцінювання минулих невдач [7; 8].

Оперативний рівень формування професійного мислення також є важливою частиною професійної підготовки і підвищення кваліфікації фахівців, на якому відбувається розвиток інтелектуальних умінь, що забезпечують пошук і реалізацію способів вирішення професійної ситуації. Їх розвиток здійснюється в процесі навчання прийомам аналізу і вирішення проблемних ситуацій. Для оперативного рівня характерними є регламентованість застосованих засобів навчання, а також менший період, необхідний для виникнення новоутворень у мисленні суб'єкта. Результатом реалізації цього рівня є формування професійних знань, умінь, навичок вирішення і поведінки в специфічних проблемних професійних ситуаціях із використанням наочного змісту, характерного для професійної діяльності. Характерними для цього рівня є реалізація проблемно-нормативного, функціонально-операційного, проблемно-дидактичного, проблемно-евристичного напрямів [7].

Реалізація проблемно-нормативного напрямку передбачає формування цілісної структури професійного мислення релевантної еталонній моделі мисленнєвої діяльності фахівця прикордонної служби за відповідним професійним напрямом. Спираючись на окремі дослідження (за М. Кашаповим, Є. Осіповою), зазначимо, що це досягається шляхом вибудовування стратегії навчання на основі вирішення комплексу практичних завдань відповідно цілей, закріплених нормативними документами ДПСУ, без знання яких неможливо здійснювати професійну діяльність прикордонника. Водночас це сприятиме формуванню догматичного мислення професіонала-виконавця, використання ним нормативних методів, ригідність до врахування та ігнорування мінливих умов ситуації, блокування творчого простору успішного виконання професійних функцій. У зв'язку з цим цей напрям необхідний, але недостатній, оскільки недоліки слабо опрацьованих

нормативних рішень посилюються невмілим пошуком дієвих, конкретних методичних засобів їх реалізації [7].

Функціонально-операційний напрям передбачає пропозицію окремих завдань, відповідно до основних структурних компонентів професійної діяльності (гностичні, конструктивні, організаторські, комунікативні, проєктивні) (за Н.В. Кузьміною).

Процес реалізації проблемно-дидактичного напрямку передбачає розв'язання методичних проблемних ситуацій, в ході яких у фахівців формується методичне мислення, вони розвивають свої здатності виробляти творчі рішення (за О. Брушлинським, М. Махмутовим, А. Матюшкіним, D.Kuhn).

Проблемно-евристичний напрям, на думку Г. Кушинського, обґрунтовує діалогічність, як здатність міркувати за іншого та відрізняється виробленням декількох прийнятних варіантів і відображається у варіативності рішень, що приймаються, а також умінням заперечувати самому собі, переглядати свою позицію. Основним проявом творчості в рамках напрямку виступає здатність фахівця виявляти проблему в складній професійній реальності, у такому контексті дослідниками до складу професійного мислення включені ланки самостійного виявлення проблеми і підготовки до її практичного розв'язання. Ефект навчання евристичній організації діяльності полягає в підвищенні у фахівців ініціативності, самостійності, творчості у виявленні власних проблем та їх рішення. Цінність застосування евристичних прийомів для вирішення професійної задачі полягає в тому, що відносно нестандартних ситуацій не існує заздалегідь відомих способів розв'язання (за Є. Степановою, S.E.M. Everwign). Одним із засобів реалізації проблемно-евристичного напрямку в практиці професійної підготовки і підвищення кваліфікації кадрів, поруч з цілеспрямованою теоретичною підготовкою із застосуванням банку типових професійних ситуацій, є активні методи навчання, які сприяють цілісному баченню і розумінню професійної ситуації. В теоретичну основу таких методів покладено ідею моделювання професійних ситуацій [6; 14]. Активні методи навчання сприяють формуванню аналітичності, конкретності, самостійності, критичності мислення фахівця; розвитку здатності виявляти

проблему і приймати рішення; опануванню умінь виробляти оптимальні рішення в умовах динамічності і невизначеності професійної ситуації; скороченню шляху від здобуття теоретичних знань до їх практичного використання в професійній діяльності; передбаченню нових проблем і їх наслідків [7].

У рамках описаних підходів М. Кашапов звертає увагу на гносеологічні і психологічні чинники формування професійного мислення фахівців (на прикладі педагогів). Гносеологічний чинник обумовлений протиріччям між об'єктивним характером параметрів професійної діяльності і суб'єктивними можливостями фахівця адекватно відобразити ці параметри відповідно до заданих критеріїв. Неоднакові уявлення про цілі і можливості породжує різну міру стійкості емпіричної інформації. Психологічний чинник обумовлений протиріччям між потенційно можливою і фактичною точністю віддзеркалення фахівцем реальних параметрів діяльності через несприятливе ставлення до участі в конкретній ситуації. Фактична точність емпіричної інформації може виявитися істотно нижче за ту, яка могла б бути досягнута за позитивної настанови на професійну взаємодію. Таким чином, вчений приходить до висновку про важливу роль надситуативного рівня вирішення проблемної професійної ситуації й такі ступені вдосконалення процесу професійного мислення: засвоєння й облік нормативних документів, засвоєння ідей, оволодіння технологією реалізації ідей, конструювання авторської технології реалізації власних ідей [7].

У розробленій Т. Гуруо концептуальній моделі розвитку професійного мислення фахівця визначені основні його психологічні закономірності: 1) залежності рівневого характеру його розвитку від предметної спрямованості; 2) нелінійності, дискретності і неперервності етапів розвитку мисленнєвих процесів; 3) єдності розвитку змістових і процесуальних складових професійного мислення. Розвиток його має спиратися на структурну організацію і відбуватися за напрямками: 1) змісту (площини розгортання мисленнєвих процесів) і рівнів (переходу з однієї площини мислення в іншу). Модель розвитку професійного мислення майбутніх фахівців передбачає багатоплощинну і багатокомпонентну єдність його

процесуальних і змістових складових, його етапні та рівневі механізми, типи мислення [3].

Процесуальні складові професійного мислення відображені у етапах мисленнєвого процесу: виникненні проблемної ситуації; формулюванні завдань і пошуку рішень; прийнятті рішення; рефлексивному оцінюванні; трансляції рішення (його практичній реалізації). Змістові складові професійного мислення відображені у предметно-орієнтованому (функціонує у сфері ситуаційно-професійних ускладнень, його предметом є проблемна професійна ситуація, рівень практичного мислення – мислення в дії), діяльнісно-орієнтованому (предметом є професійна діяльність, що набуває властивості проблемності, рівень «мислення про свою діяльність», набуває вербалізованості, внутрішнього діалогу; втрачає конкретність і швидкість актуалізації знань, особистісну, емоційну модурацію й набуває ознак теоретичного мислення) й методологічному («обслуговує» мисленнєві процеси, є мисленням мислення, або метамисленням) мисленні. При цьому саме рефлексія визначена основним механізмом переходу від одного рівня професійного мислення до іншого. Етапи розвитку професійного мислення здійснюються через механізми мисленнєвого руху: проблематизацію, стереотипізацію, антиципацію, розуміння, рефлексію, вербалізацію. А рівневими механізмами мисленнєвих процесів, що забезпечують єдність розвитку змістових і процесуальних складових професійного мислення, є об'єктивація, схематизація, метафоризація, рефлексивні виходи та нормування. Основними типами мислення вчена визначає репродуктивний, продуктивний [3].

Цінними для нашого дослідження є положення Т. Гури [3] щодо застосування комплексу методів розвитку професійного мислення як часткових, так і загальних. У рамках нашого дослідження з урахуванням умов навчання майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ – серед часткових методів важливими є такі методи: аналіз професійних ситуацій із застосуванням методу професійного інциденту (з прийомами «картографування концепту», структурування); моделювання та побудови власного мисленнєвого процесу, евристики,

раціонального аналізу та розчленування проблемної ситуації (прийоми «управління випадковістю», «мозковий штурм»), «мисленнєвих стільців», «прогресуючого абстрагування». Серед загальних методів розвитку професійного мислення цінними є такі методи: ігрового моделювання (розвиток системності, методологічності мислення); рефлексії (саморозвиток та вдосконалення); тренінг професійного мислення (як синтез мисленнєвих технік).

У цьому контексті Є. Потапчук звертає увагу на пошук нових педагогічних технологій моделювання психологічних чинників оперативно-службової діяльності прикордонників і використання ефективних педагогічних методів, оскільки існує проблема їх застарівання та набуття формального характеру в контексті психологічної підготовки персоналу в органах охорони державного кордону. Зміст моделювання (словесно-знаковим, наочними, тренажерним, комп'ютерним, імітаційним і бойовим способами) психологічних чинників службово-бойових дій має на меті максимально реалістично відтворити умови та обстановку для виклику у прикордонників подібних психічних станів, які виникають в ході захисту та охорони кордону. Психічне напруження, яке виникає, сприятиме формуванню умінь і навичок ефективних дій в умовах оперативно-службової діяльності. При цьому вплив на почуття, волю й інтелект прикордонників, формування й розвиток у них морально-психічних якостей досягається такими методами: вправ і тренувань (система багаторазових повторень спеціальних дій, що ускладнюються), критичних ситуацій (система прийомів і засобів, що моделюють дії у складних умовах оперативно-службової діяльності); стресового впливу (комплекс прийомів і засобів щодо створення різного ступеня емоційної напруженості). Цінність методу моделювання полягає у включенні прикордонників у ситуації професійної спрямованості, що спонукає їх до самостійного аналізу проблемних службових ситуацій, знаходження шляхів їх вирішення, відпрацювання прийомів саморегуляції психічного стану та його корекції, подолання труднощів оперативно-службової діяльності [12].

Важливим у рамках нашого дослідження є також врахування гендерної специфіки формування ціннісно-

мотиваційних, регуляційних і рефлексивно-оцінних компонентів професійного мислення, які, за результатами емпіричного дослідження, показали суттєві взаємозв'язки у виявлених адаптаційно-орієнтувальному, ресурсно-рефлексивному та продуктивно-творчому типах.

За даними В. Панка, Г. Рудь, найбільш важливі інтереси людини на конкретному етапі її життя відображають життєві цілі, складаючи її життєву програму. Нереалістичні цілі та відсутність перспектив є несприятливими умовами для розвитку особистості, адже саме реалістичність сценарію кожного життєвого етапу особистості з опорою на попередні досягнення здатні забезпечувати успішне виконання нею наміченого, підштовхуючи до реальних вчинків у конкретній ситуації діяльності та поведінки.

Спираючись на монографічне дослідження Т. Титаренко зі співавторами «Психологія життєвого шляху особистості», можна визначити, що професійна реалізація себе майбутніми молодшими спеціалістами ДПСУ зумовлена вдалим моделюванням ними свого найближчого й віддаленого майбутнього та успішність їх досягнень. Побудова програми професійного розвитку, як цілісної моделі майбутнього життєвого та професійного шляху прикордонника, має стати інтегральним елементом їх життєтворчості, відображати ідеальні та бажані професійні цілі та способи їх досягнення. Лише наявність професійного замислу робить фахівця цілеспрямованим, вимагає напруженої праці над собою, допомагає ефективно використовувати свій час. А остаточна неусвідомленість цього замислу потребує постійного уточнення та вдосконалення життєво-професійних планів на основі бажань, намірів, мотивів, обирати можливі доцільні варіанти подальшого розвитку [4].

З метою подолання перешкод у побудові технологій оптимізації домагальної активності керівництва професійним часом майбутніх молодших спеціалістів – жіноцько-військовослужбовців ДПСУ, як складової професійного мислення, доцільно застосовувати етапи індивідуальної і групової роботи з життєвими і професійними домаганнями, за Т. Титаренко [4]: 1) поступове прийняття стихійного плину життя та готовність гнучко на них реагувати; 2) спрямуванні уваги суб'єкта на свій внутрішній потенціал (саморегулятивні

механізми), усвідомлення потенцій подолання; 3) усвідомлення змісту типових психологічних захистів, їх перетворення на конструктивні стратегії подолання – перехід до режиму прояву потенціалу (готовність до вчинку); 4) вироблення індивідуального стилю подолання життєво-професійних перешкод. Актуалізація цих механізмів домагальної активності особистості реалізується у послідовній семіотизації (усвідомлення та вербалізація нових домагань для набуття рефлексії ціннісних і смислових аспектів життя через когнітивний, екзистенційний, емоційний та конативний компоненти), наративізації (створенні творчого наративу про власне професійне майбутнє – життєву програму) та цілепокладанні (включення домагань до відрефлексованого і відкоригованого сценарію, втілення планів та завдань у ієрархію близьких та подальших цілей), що завершуються успішною цілереалізацією. Закріплення цього процесу має завершуватись рефлексією значущих подій для усвідомленого порівняння актуального та бажаного образів, оцінювання очікувань у порівнянні з досягнутими результатами, що створює підґрунтя для вибору стратегії поведінки, нових глибинних і відповідальних перетворень професійного шляху (за І.П. Манохою).

Усвідомлене цілепокладання на цій основі впорядковує довгострокові та короткострокові цілі, конкретизує виразність смислу свого існування. Саме осмислені, доречні і виправдані вчинки детермінують рішучість, упевненість фахівця в собі та своїй діяльності (за Т. Титаренко) [4].

У розвитку мотивації досягнення, як компонента професійного мислення, важливим аспектом є емоційне переживання успіху (неуспіху), що детермінує постановку нових цілей на досягнення більш складної мети на основі попередніх успішних дій, що зумовлено внутрішнім співставленням мотивації досягнення та рівня домагань. Комплексним чинником цілеутворення виступатиме при цьому особистісний смисл емоційного переживання успіху досягнення вищого результату за рівень поставленої мети [4, с. 173].

Розвиток операційно-регуляційного компонента професійного мислення на рівні модуляції емоційного збудження може ефективно здійснюватися шляхом удосконалення довільної концентрації та

перемикання уваги, що пригнічуватиме моторний контроль, когнітивної регуляції поведінкових проявів, управління емоційною експресією (за С. Миронець, N. A. Fox). Регуляція емоційного стану у контексті адаптації до зовнішнього впливу професійного середовища відбувається шляхом оптимізації емоційного досвіду адекватно і гнучко відреагувати в реальній ситуації. Розвиток регуляції емоцій суб'єкта потребує навичок управління рівнем позитивних і негативних емоцій на рівні самосвідомості. Довільна регуляція відбувається шляхом оцінювання власної здатності виконувати соціальні та професійні ролі, узгоджувати емоційні реакції у відповідній ситуації (за С. В. Корр), що має особливе значення в екстремальних умовах діяльності.

Розвиток наполегливості та цілеспрямованості як механізмів домагальної активності здійснюється через уміння доводити до кінця виконання посилюючих завдань, постановку значущих цілей та усвідомлення обов'язку і відповідальності за доручену справу, особливо за наявності перешкод, конфлікту ситуативних інтересів і мотивів з довгостроковою домінантою. Засобами розвитку можуть виступати конкретизація мети і перспектив діяльності. Важливим є усвідомлення та відчуття власних: обов'язку, ступеня відповідальності за розвиток і реалізацію потенціалу, наявності виразного прагнення долати труднощі, що може компенсувати недостатньо розвинені здатності [5, с. 249–250].

Суттєвим аспектом для молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців – є розвиток дисциплінованості, самостійності, рішучості як складових професійно-важливих якостей. Для розвитку дисциплінованості суб'єкта діяльності в рамках нашого дослідження дієвими є такі завдання: залучати до суспільно корисної діяльності з врахуванням їх інтересів і цінностей; надавати дорученій справі значущості для всього колективу; проявляти ініціативність, зміцнювати віру в свої сили, застосувати переконання, заохочення, суспільне схвалення, такт, довіру; формувати суспільну думку.

Розвиток самостійності здійснюється шляхом поетапного переходу від спільного виконання доручення з наставником до творчої ініціативи самостійного виконання на основі самоконтролю та постановки

мети, вибору шляхів її досягнення, прийняття відповідальності за досягнутий результат. Процес має спиратися на знання і уміння, необхідних в даному виді діяльності, під гнучким контролем наставника та зацікавленості самого суб'єкта до виду діяльності.

Підґрунтям розвитку рішучості є тренування з багатократним повторенням проблемних ситуацій, прийняття рішення в умовах вибору за недостатньої інформації, обмеженні часу.

Позитивно впливатиме виникнення упевненості в своїх силах у міру опанування нового матеріалу, на основі надання посилюючих завдань початкової допомоги, орієнтованих інструкцій, адже жінки в небезпечній ситуації зазвичай проявляють більшу нерішучість, порівняно з чоловіками [5, с. 251–252]. Дієвими для жінок-військовослужбовців у розвитку рівня свідомості і самосвідомості є такі методи: бесіда; написання творів; дискусії; тести з подальшим обговоренням і висновками; розвиток кругозору; спеціальні вправи самоаналізу і виявленню самостворення; аутотренінг; створення спеціальних орієнтованих і проблемних ситуацій вибору, залучення в спеціально організовану діяльність, різного роду рольові ігри.

Серед важливих для військовослужбовців засобів розвитку самоконтролю вчені виділяють усвідомлене самовідволікання, фізичні вправи та ігри, самоінструкції, «інтелектуальний тренінг», аутогенне тренування, прогресивне зняття м'язового напруження, що особливо важливі в екстремальних умовах і підвищеному впливі стресфакторів [13, с. 30–31].

Цінними для розвитку ціннісно-мотиваційного компонента професійного мислення жінок-військовослужбовців ДПСУ є описані О. Старченковою та Н. Водопьяновою особливості щодо вироблення та подальшого використання конструктивних моделей поведінки (проблемно-орієнтованих, просоціальних, розширення соціальних контактів, дипломатичних і упевнених дій; когнітивних і поведінкових зусиль для вирішення проблемної або стресової ситуації; зміни установок або емоційного ставлення до ситуації). Аналіз стилю життя спрямовано на зменшення «стресонаповнення», підвищення

самоорганізації планування діяльності [2, с. 221–223].

Розвиток самоефективності за А. Бандурою має відбуватися в комбінації чотирьох етапів: 1) закріплення позитивного особистого досвіду досягнення бажаного професійного успіху, породження на цій основі домагань; 2) використання в аналогічних завданнях досвіду більш ефективних колег; 3) вербальне переконання суб'єкта авторитетним і статусним наставником про здатність досягнення ефективності; 4) розвиток емоційної стабільності шляхом порівняння рівня ефективності з рівнем емоційної напруженості у стресовій ситуації [13, с. 175–176].

Розвиток рефлексивно-оцінного компонента професійного мислення майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ – на основі досліджень Ж.П. Вірної доцільно вибудовувати на основі корекції механізмів безпосередньої та опосередкованої координації професійного досвіду, механізму особистісно-нормативних змін і його контролю залежно від специфіки розвитку життєво-стильової концепції суб'єкта. Формування конкретних професійних умінь і навичок прикордонників дозволить узгоджувати невідповідність їх можливостей професійним вимогам за умови неефективності регуляційного механізму безпосередньої координації професійного досвіду. Дієвими вчена визначає тренінгові вправи для розвитку професійного цілепокладання, комунікативних навичок, рефлексії та усвідомлення змісту професійної діяльності, що впливають на механізм опосередкованої координації професійного досвіду. Розвиток механізму особистісно-нормативних змін передбачає формування готовності прикордонників до оптимізації професійних, соціальних, морально-етичних норм поведінки і діяльності, системи знань, переконань і професійних ідеалів. Розвиток механізму контролю особистісно-нормативних змін передбачає професійний світогляд у заданому режимі професійної самореалізації з урахуванням як професійних так і морально-вольових вимог суб'єкта до себе як професіонала.

За В. Осьодлом, суттєвим внутрішнім психічним ресурсом для розвитку особистості військовослужбовця

виступають індивідуально-психологічні характеристики особистості (внутрішні умови), що тісно співвідносяться із функціями структурних компонентів суб'єктності. Це такі характеристики: а) загальна рефлексивність (усвідомлене прийняття складності світу та внутрішньо-особистісних характеристик), здатність свідомо організовувати життєдіяльність (з випередженням очікуваних подій), соціальний інтелект, досвід самовизначення у складних ситуаціях; б) загальна досвідченість професіонала, позитивні життєво-професійні досягнення та творчий потенціал, емоційно-вольова стійкість; в) загальна активність, мотивацію досягнення, професійні цілі, способи досягнення; інтернальний локус контролю, виправданий ризик, професійну Я-концепцію в оцінці професійного розвитку через прийняття себе-професіонала [11, с. 362–363].

До зовнішніх умов розвитку віднесено окремі елементи соціально-діяльнісного середовища, серед яких нормативна регламентація військово-професійної діяльності, особливості виконавської та ініціативної професійної взаємодії, наявність сталих зразків поведінки у професійному оточенні, діапазон і масштаб сфери відповідальності, складність військово-професійної діяльності та різних професійних позицій впливу на об'єкт [11, с. 363].

Проблема гендерної специфіки формування професійного мислення пов'язана з поняттям «професійної сегрегації», під яким розуміють асиметричне розташування жінок у професійній структурі та зумовлені цим нерівності оплати праці (чоловіків і жінок) та інших професійних характеристик. Горизонтальна професійна сегрегація відображена у нерівномірному розподілі працівників різної статі в професійних галузях – фемінізація або маскулінізація професій, а вертикальна – виявляється в одній професійній групі. Це призвело до вищих статусних позицій чоловіків порівняно з жінками в рамках професії (за І. Клециною), що особливо яскраво виявляється в ДПСУ та інших силових структурах, індикатором чого є нижчі позиції жінок-військовослужбовців у посадовій ієрархії. Така реальність, за дослідженнями М. Берн, зумовлена

стереотипами жіночої гендерної ролі (нижчий статус і владні можливості, завантаження домашніми обов'язками), порівняно з чоловічою, обмеженнями яких виступають позбавлені змістовності стосунки, недостатня соціальна підтримка і фізичні проблеми, викликані перевтомою і ризикованою професійною поведінкою [1, с. 112–113]. Конструктивним для повноцінного розвитку в цьому контексті є абстрагування обмежувальних гендерних стереотипів і нав'язаних соціумом ролей відповідно до реальних прагнень і можливостей особистості. Адже наявні через таку диференціацію психологічних характеристик та ієрархічність соціальних ролей особистісні проблеми, як свідчать дослідження (за І. Клециною) обмежують професійну самореалізацію жінок-військовослужбовців.

Позитивними напрямками розвитку професійного мислення у даному контексті є переосмислення Я-образу і життєвого сценарію, нав'язаних системою статево-рольових стереотипів, перегляд на цій основі власних можливостей і професійних завдань, визначення перспектив, активізація особистісних ресурсів у виборі суб'єктивних стратегій найбільш повного використання життєвого ресурсу для професійної самореалізації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, ми можемо визначити досліджені принципи та підходи до формування та розвитку професійного мислення, рівні та відповідні їм напрями його вдосконалення, комплекс методів і способи їх реалізації, психологічні чинники та закономірності формування професійного мислення фахівців на основі рівневих механізмів мисленнєвих процесів та врахування гендерної специфіки його компонентів як основу системного комплексного формування у професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців ДПСУ – за визначеними ціннісно-мотиваційним, поняттєво-змістовим, операційно-регуляційним, рефлексивно-оцінним компонентами.

До перспективних напрямів дослідження віднесемо форми і методи активізації мисленевої діяльності жінок-військовослужбовців у військово-професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Берн М. Ш. Гендерная психология. СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. 320с.
2. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд. СПб.: Питер, 2008. 358 с.
3. Гура Т. Є. Психологія розвитку професійного мислення у майбутніх психологів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.07, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 44 с.
4. Життєві домагання особистості : монографія / Т. М Титаренко та ін. ; за ред. Т. М. Титаренко. К. : Педагогічна думка, 2007. 456 с.
5. Ильин Е. П. Психология воли. 2-е изд. СПб.: Питер, 2009. 368 с.
6. Кан-Калик В.А. Педагогическая деятельность как творческий процесс (эмоционально-компонентные аспекты педагогического творчества): автореф. дис. ... докт. психол. н. Л.: 1981. 31 с.
7. Кашапов М. М. Психология профессионального педагогического мышления : дис. докт. психол. наук 19.00.07 «Педагогическая психология» Ярославль, 2000. 444 с.
8. Кулюткин Ю.Н. Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя. *Вопросы психологии*. 1986. № 2. С. 21-30.
9. Луньов В. Є. Психологічні особливості становлення професійного мислення особистості у системі органів Внутрішніх Справ України : автореф. дис. канд. псих. наук: 19.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2013. 29 с.
10. Москаленко О. В. Акмеология профессиональной карьеры личности: [учебное пособ.; под общ. ред. А. А. Деркача]. М. : Изд-во РАГС, 2007. 352 с.
11. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: [монографія]. К. : ПП «Золоті ворота», 2012. 463 с.
12. Потапчук Є. М. Педагогічні методи моделювання психологічних факторів оперативно-службової діяльності прикордонників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. № 57. С. 65–68.
13. Прикладні аспекти військової психології : навчальний посібник / колектив авторів; за заг. ред. В. І. Осьодла. К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2015. 236 с.
14. Flanagan L.G. The critical incident technique. *Psycholo.Bull.* 1954, v.51, P. 327-358.

References

1. Bern M. Sh. (2004). *Gendernaya psihologiya* [Gender Psychology]. SPb. : Prajm-Evroznak, 320s. (in Russian).
2. Vodopyanova N. E., Starchenkova E. S. (2008). *Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika* [Burnout syndrome: diagnosis and prevention]. 2-e izd. SPb.: Piter. 358 s. (in Russian).
3. Hura T. Ye. (2014). *Psykholohiia rozvytku profesiinoho myslennia u maibutnikh psykhologiv u protsesi fakhovoi pidhotovky* [Psychology of the development of professional thinking in future psychologists in the process of professional training]: avtoref. dys. d-ra psykhol. nauk: 19.00.07, Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2014. 44 s. (in Ukrainian).
4. (2007) *Zhyttievi domahannia osobystosti* [Personal harassment of the individual]: monohrafiia / T. M Tytarenko ta in. ; za red. T. M. Tytarenko. K. : Pedahohichna dumka. 456 s. (in Ukrainian).
5. Ilin E. P. (2009). *Pishologiya voli* [Psychology of will]. 2-e izd. SPb.: Piter. 368 s. (in Russian).
6. Kan-Kalik V.A. (1981). *Pedagogicheskaya deyatelnost kak tvorcheskij process (emotionalno-komponentnye aspekty pedagogicheskogo tvorchestva)* [Pedagogical activity as a creative process (emotional-component aspects of pedagogical creativity)]: avtoref. dis. ... dokt. psihol. n. L. 31 s. (in Russian).
7. Kashapov M. M. *Psihologiya professionalnogo pedagogicheskogo myshleniya* [Psychology of professional pedagogical thinking]: dis. dokt. psihol. nauk 19.00.07 «Pedagogicheskaya psihologiya» Yaroslavl, 2000. 444 s. (in Russian).
8. Kulyutkin Yu.N. (1986). *Tvorcheskoe myshlenie v professionalnoj deyatelnosti uchitelya* [Creative thinking in the professional work of a teacher]. *Voprosy psihologii*. № 2. S. 21-30. (in Russian).
9. Lunov V. Ye. (2013). *Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia profesiinoho myslennia osobystosti u systemi orhaniv Vnutrishnikh Sprav Ukrainy* [Psychological peculiarities of formation of professional thinking of personality in the system of bodies of Internal Affairs of Ukraine]: avtoref. dys. kand. psyk. nauk: 19.00.01. Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova. Odesa, 29 s. (in Ukrainian).
10. Moskalenko O. V. (2007). *Akmeologiya professionalnoj karery lichnosti* [Acmeology professional personality career]: [uchebnoe posob.; pod obsh. red. A. A. Derkacha]. M. : Izd-vo RAGS. 352 s. (in Russian).
11. Osodlo V. I. (2012). *Psykholohiia profesiinoho stanovlennia ofitsera* [Psychology of professional formation of an officer]: [monohrafiia]. K. : PP «Zoloti vorota». 463 s. (in Ukrainian).
12. Potapchuk Ye. M. (2011). *Pedahohichni metody modeliuvannia psykhologichnykh faktoriv operatyvno-sluzhbovoi diialnosti prykordonnykiv* [Pedagogical methods for modeling the psychological factors of border guards' operational and operational activities]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*. № 57. S. 65–68. (in Ukrainian).

13. (2015). Prykladni aspekty viiskovoi psykhologii [Applied aspects of military psychology]: navchalnyi posibnyk / kolektyv avtoriv; za zah. red. V. I. Osodla. K. : NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 236 s. (in Ukrainian).

14. Flanagan L.G. (1954). The critical incident technique psycholo. Bull, v.51, P. 327-358. (in English).

Резюме

Шемчук О., соискатель, Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ МЛАДШИХ СПЕЦИАЛИСТОВ – ЖЕНЩИН-ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОГРАНИЧНОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ

В публикации автором изложены психологические особенности, принципы и подходы к формированию профессионального мышления младших специалистов женщин-военнослужащих Государственной пограничной службы Украины. Исследованы уровни и соответствующие им направления его усовершенствования, комплекс методов и способы их реализации, психологические факторы и закономерности формирования профессионального мышления специалистов на основе уровневых механизмов мыслительных процессов и т.п.

Ключевые слова: профессиональное мышление; женщины-военнослужащие; мышление; профессиональная деятельность.

Summary

Shemchuk O., applicant, Bogdan Khmelnytsky

National Academy of State Border Guard Service of Ukraine

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF FORMATION OF PROFESSIONAL THINKING IN FUTURE YOUNGER SPECIALISTS - WOMEN OF MILITARY SERVICE OFFICIAL SERVICES

Introduction. The State Border Guard Service of Ukraine provides protection and inviolability of the border of independent Ukraine against illegal migration, transnational smuggling and crime. Soldiers of the State Border Service of Ukraine are ready to be the first to take the battle in the attack of foreign invaders. Successful performance of state border protection tasks requires border guards to have professionalism, flexibility and dynamism, because at the time of military service on the state border there are often atypical situations that require a creative and professional solution.

Women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine, on equal terms with men, perform the functions of protecting the integrity of the state border. The service under difficult conditions is preceded by the training at the Training Center for the retraining of junior specialists of the State Border Service of Ukraine, located in Cherkassy region. It should be noted that during the training of women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine in the training center, much attention is paid to the creation of a new type of active-creative personality of a female serviceman who has innovative professional thinking and successfully applies it in everyday activities. The basic concept behind the formation of such thinking is the high level of systematization of knowledge, skills and skills of women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine.

Purpose: to substantiate the psychological features of the formation of professional thinking in future junior specialists – women servicemen of the State Border Guard Service of Ukraine.

Methods: analysis and synthesis of monographs, dissertations, scientific articles, materials of scientific conferences, psychological-pedagogical, methodological and professional literature on the problem of research.

Originality: psychological peculiarities, principles and approaches to forming the formation of professional thinking of junior specialists of women servicemen of the State Border Service of Ukraine are revealed.

Conclusion. Thus, we can determine the studied principles and approaches to the formation and development of professional thinking, the levels and corresponding areas of its improvement, a set of methods and methods for their implementation, psychological factors and patterns of formation of professional thinking of specialists on the basis of level mechanisms of thinking processes and consideration of gender specificity of its components as a basis for systematic complex formation in professional thinking of future junior specialists – women servicemen Ordonnaz Service of Ukraine – a defined value-motivational, conceptual-semantic, operational, regulatory, reflective, evaluative component.

Forms and methods of activating the mental activity of women servicemen in professional-military activity and others are among the promising areas of research.

Key words: professional thinking; women servicemen; thinking; professional activity.

Шинкар М. І., аспірантка Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету Львівська політехніка

ПРОБЛЕМА АСЕРТИВНОСТІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена розгляду сутності та психологічних особливостей феномена асертивності. З'ясовано ідею асертивності як практичної методологічної теорії міжособистісної взаємодії. Наведено принципи та критерії асертивної поведінки. Розглянуто проблему асертивності в сучасному суспільстві.

Ключові слова: асертивність; асертивна поведінка; впевненість у собі; міжособистісна взаємодія; принципи асертивності; спілкування.

Постановка проблеми. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в останні десятиліття в Україні привели до переосмислення значущості багатьох як індивідуальних, так і суспільних цінностей, зміни соціальних стереотипів та міжособистісної взаємодії. Асертивність як готовність особистості відстоювати власну позицію, навіть у тих випадках, коли вона суперечить позиції більшості, наразі набуває особливого значення в соціумі зі значним арсеналом засобів тиску, маніпуляцій і підкорення волі індивіда. Зважаючи на це, готовність та вміння відстоювати власну позицію й діяти незалежно від думки більшості можуть бути доленосними, як для окремої людини, так і суспільства загалом. Отже, проблема асертивності, асертивної поведінки в сучасному суспільстві стає особливо актуальною як у соціальному, так і в наукових аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема асертивності привертала увагу вчених з кінця ХІХ століття. Її вивченням займалися А. Адлер, Р. Альберті, Э. Берн, П. Ванцвайг, В. Вендланд, Дж. Вольпе, У. Джеймс, Ф. Зимбардо, А. Лазарус, А. Сальтер, Дж. Смит, Р. і Р. Ульрихи, Э. Шостром, М. Еммонс та інші. У кінці 50-х – на початку 60-х років у працях американського психолога А. Солтера сформувалась концепція асертивності, яка увібрала в себе основні положення гуманістичної психології та трансактного аналізу. У лексиконі східноєвропейських психологів термін «асертивність» з'явився після публікації книжки чеських авторів В. Каппоні та Т. Новака [3]. Під цим терміном у психологічній літературі стали розуміти

певну особистісну автономію, незалежність від зовнішніх впливів та оцінок, здатність самостійно регулювати свою поведінку та вміння конструктивно знаходити вихід з проблемних ситуацій у спілкуванні. Близьким до поняття асертивності є поняття впевненості в собі. Більшість психологів ототожнюють ці поняття. На нашу думку, асертивність відображає, насамперед, зовнішні, поведінкові прояви, а впевненість у собі характеризується внутрішніми переживаннями стосовно відповідності самооцінки реальним можливостям. Якщо самооцінка вища за реальні можливості, то така людина буде самовпевненою, якщо самооцінка буде нижча за реальні можливості – невпевненою. С. Стаут наводить визначення асертивної особистості: «асертивна людина – та, що відповідає за власну поведінку, демонструє самоповагу і повагу до інших, позитивна, слухає, розуміє і намагається дійти до робочого компромісу». Основними складовими асертивності, на його думку, є наявність самоповаги та поваги до інших, а також здатність прийняти на себе відповідальність за власну поведінку. За своєю суттю асертивність – це філософія особистісної відповідальності. Із впевненістю та асертивністю корелюють такі якості особистості як емоційна зрілість, висока самооцінка, гнучкість, низький рівень конфліктності. У вивченні проблеми асертивності ми опираємося на праці В. Каппоні, Т. Новака, М. Джеймса, Д. Джонгварда, М. Мольца, Г. Бейера, Е. Алберті, М. Еммонса та інших, які присвячені опису поведінкової моделі успішної людини. Спираючись на роботи А. Сальтера, В. Каппоні, Т. Новака, С. Бішоп,

уточнено поняття асертивності як гармонійного об'єднання властивостей особистості, що виявляється у природній, чесній поведінці по відношенню до себе та оточуючих людей, уміннях і навичках етично допустимого спілкування в конкретній ситуації при поєднанні з упевненістю, позитивною самооцінкою й за обов'язковою повагою до прав інших людей. У сучасних довідкових психологічних джерелах можна знайти визначення терміна «асертивність» як здатності людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, не принижувати при цьому прав інших [1]. Асертивність як один із факторів емоційного інтелекту вивчали М. Баркер, Р. Елберт і М. Еммонс, М. Сміт, В. Ромек, Є. Нікітін, Н. Харламенкова, Є. Андрієнко. Асертивність – це самоствердження через конструктивну діяльність, досягнення майстерності безконфліктного спілкування. Всі автори сходяться на тому, що асертивна поведінка є «золотою серединою» між агресивним та пасивним стилями поведінки. Асертивна поведінка спрямована на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів суб'єктів взаємодії. У лексиконі східноєвропейських психологів термін «асертивність» з'явився після публікації книжки чеських авторів В. Каппоні та Т. Новака. Під цим терміном у психологічній літературі стали розуміти певну особистісну автономію, незалежність від зовнішніх впливів та оцінок, здатність самостійно регулювати свою поведінку та вміння конструктивно знаходити вихід з проблемних ситуацій у спілкуванні. У працях К. Абульханової-Славської, Г. Абрамової, І. Кона, В. Слободчикова, Є. Ісаєва, Л. Когана, О. Хухлаєва, С. Гапонової, А. Созонтова, Н. Сабліної, В. Секун, А. Темніцького, В. Лісовського феномен та ін розглядаються питання психологічного зростання особистості в період студентства. Здатність до конструктивної взаємодії з іншими людьми, розуміння і визнання цінності іншої людини, становлення авторства власного життя, прагнення до продуктивності життя – дозволяє нам говорити про можливість формування асертивності у студентів вузу. У сучасній психологічній науці досліджується вплив асертивності на досягнення успіху в діяльності (І. Зінов'єва, О. Нікітіна, М. Сміт та інші); впевненість вивчається як

соціально-психологічна характеристика особистості (І. Ромек, Є. Смаглій); розробляються психотерапевтичні методики, зміст і форми соціальнопсихологічного навчання, які підвищують рівень самооцінки людини та її впевненість у своїх силах (К. Роджерс, Т. Яценко та інші).

Мета статті – висвітлити сутність та психологічні особливості феномена асертивності в сучасному суспільстві.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення, систематизація наукових матеріалів, підпорядкованих завданню виявлення основних методологічних підходів та теоретико-емпіричного вивчення асертивності з метою концептуалізації даного феномену.

Виклад основного матеріалу.

Термін «асертивність» походить від англійського дієслова «to assert» – наполягати на своєму, захищати свої права. Асертивна поведінка притаманна для людини, яка поважає себе та інших, незалежна від зовнішніх впливів та оцінок, здатна самостійно регулювати власну поведінку та відповідати за неї. Вона супроводжується наполегливістю та сміливістю, вмінням відкрито говорити про свої почуття і бажання. У світлі вищесказаного, дослідження асертивності на сучасному етапі розвитку суспільства представляє значний інтерес.

У психології асертивність розуміється як якість особистості, як здатність людини конструктивно відстоювати свої права, демонструвати позитивне і шанобливе ставлення до інших людей, як здатність захищати власні інтереси, формулювати і відстоювати свою думку, вільно висловлювати свої почуття і емоції, досягати поставленої мети, при цьому не порушувати права інших людей і брати на себе відповідальність за власну поведінку [3, 11, 12].

Ідея асертивності як практична методологічна теорія міжособистісної взаємодії була запропонована й розроблена американським психологом А. Солтером. Асертивність (від лат. аззего – претендувати; від англ. дієслова авзегі, – наполягати, відстоювати) досліджувалась автором як певний спосіб поведінки особистості, що супроводжується почуттям поваги до власної індивідуальності та

емоційно-ціннісним ставленням до інших людей.

А. Солтер вважає, що особистість із розвинутим почуттям самоповаги в будь-якій ситуації спроможна діяти асертивно, тобто відкрито, впевнено й рішуче. Асертивні дії особистості розкриваються в такій поведінці, як: знання власних прав та обов'язків; адекватне оцінювання себе й оточуючих; усвідомлення особистих потреб та інтересів; розуміння власних цілей, намірів і шляхів подальших дій, при цьому здатність відкрито без страху й напруги про це заявляти; поважне ставлення до прав та інтересів інших людей; здатність досягати поставлених цілей, не маніпулюючи іншими; уміння переконувати, завойовувати прихильність, звертатися за порадою чи допомогою до людей; спроможність укладати компромісні рішення; встановлювати ділові контакти та партнерські відносини [7].

У працях чеських психологів В. Каппоні й Т. Новак асертивність розглядається як гармонійне поєднання особистісних якостей людини, що відображаються у формі конкретних світоглядних позицій та позитивній спрямованості, проявляються у знаннях про людську сутність, у вміннях і навичках ефективної взаємодії. Асертивність – це спосіб організації своєї поведінки, уміння формулювати особистісні потреби й бажання, прагнення до честоловства у досягненні намічених цілей, шанобливе ставлення до людей, а головне – повага і любов до себе [3].

Так, В. А. Семиченко стверджує, що асертивність є системоутворювальним ядром почуття поваги та власної гідності. Вона розглядає асертивність як індивідуально-ціннісну якість, яка проявляється в активних діях особистості, зокрема у вмінні зберігати власну «автономність», уникаючи тиску та маніпуляції з боку оточуючих [5].

На думку американського психолога М. Дойча, особистість, яка поважає і цінує себе, вирізняється високим рівнем асертивної поведінки. Автор сформулював «троїстий принцип», який полягає в тому, що в будь-якій ситуації асертивна особистість діє рішуче, чесно і дружелюбно. Психолог зазначає, що рішучість особистості не дозволить опонентові маніпулювати нею

або залякати її, чесність не дозволить бути втягнутому в аморальну ситуацію, навіть коли її будуть провокувати на це, дружелюбність дасть зрозуміти опонентам, що така особистість поважає й цінує не тільки власну думку і тому готова до конструктивної взаємодії [2].

У соціально-психологічному словнику подано визначення асертивності, яка розглядається як якість особистості, як її риса, що виявляється в самоствердженні, свідомому прийнятті вимог інших людей без власного страху, невпевненості, напруги, іронії і т. ін. Таким особам властиві позитивне ставлення до людей і адекватна самооцінка [6].

Принципи асертивності – це емпіричні правила поведінки в суспільстві, спілкування з оточенням. Причому спілкування спирається на істинно гуманістичні основи, заперечується маніпуляція, жорстокість і агресія стосовно іншого. Можна сказати, що асертивність є адекватною оцінкою свого стану й поведінки, це шлях до самореалізації, саморозвитку. У психології тлумачення цього терміна значно ширше. Поняття «асертивність» не існує само по собі, а включає достатньо широкий спектр суміжних понять, з якими має прямий і зворотний зв'язок. Прямий зв'язок складають такі поняття як: асертивна поведінка, впевнена поведінка, ефективна комунікація, емоційна та соціальна компетентність, соціальна сміливість. Зворотний зв'язок – агресивна, пасивна поведінка, маніпуляція, невпевненість, соціальний страх, нерішучість та ін.

Заново набута поведінка буде проявлятися наступним чином. Люди, схильні до пасивного реагування, коригуючи свою пасивну поведінку з метою набуття асертивних поведінкових навичок, відкриють для себе, що все, що їм потрібно – бути сильнішими, перестати хвилюватися про те, що подумают інші, і не соромлячись говорити про свої бажання і потреби.

Невелика корекція пасивної поведінки дозволяє діяти активно – вирішувати проблеми, а не уникати їх. Впевненість надає сміливості і можливості відкрито висловлювати думки, які раніше не наважувалися озвучити, і навіть отримати те, про що мріяли.

Людині, яка схильна до агресивних реакцій у взаємодії з оточенням, необхідно пом'якшити свою природну напористість. Корекція агресивної поведінки дозволяє їй впевнитися, що це полегшує шлях до досягнення мети, адже нова поведінка менше дратує оточуючих. Таким чином, набута асертивна поведінка дозволяє стримувати спонтанні агресивні реакції, що раніше викликали невдоволення та гнів у інших. Загальним критерієм в обох випадках можна вважати вимоги оточуючих. Пасивним людям слід менше задумуватися над бажаннями інших та більше уваги приділяти власним бажанням. Тим, хто схильний до агресивного типу поведінки, варто менше думати про себе і рахуватися з вимогами інших [4].

Таким чином, у певних ситуаціях людина може поводитися асертивно, агресивно або пасивно. Асертивна поведінка виключає пасивність і агресію. Пасивні люди дозволяють іншим приймати за них рішення, навіть якщо знають, що згодом вони будуть про це шкодувати, відчувають себе безпорадними і безправними. Агресивна людина порушує права інших, нав'язуючи їм свою волю, принижуючи їх і ображаючи. Агресивність виключає взаємну

пошану, оскільки має на увазі задоволення потреб агресора за рахунок утрати самоповаги тими, на кого спрямована його агресія. Отже, агресивна поведінка викликає оборону і спричиняє у відповідь також агресивну поведінку; пасивна поведінка – це прийняття «чужих» умов без урахування власних потреб і бажань; і лише асертивна поведінка представляє собою взаємодію особистостей на основі поваги, що надає можливість досягти бажаного результату.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Асертивність наразі набуває особливого значення в соціумі. Проблема асертивності в сучасному суспільстві стає особливо актуальною як в соціальному, так і в науковому аспектах. Асертивність є важливою детермінантою становлення особистості та сприяє розкриттю її психологічного потенціалу. Вона впливає на розвиток ефективної комунікації, активності, відповідальності, соціальної сміливості у висуванні та вирішенні нових цілей і завдань. У світлі вищесказаного, дослідження асертивності на сучасному етапі розвитку суспільства представляє значний інтерес і потребує подальших теоретичних і практичних наукових узагальнень.

Список використаних джерел

1. Галицький В.М., Мельник О.В., Синявський В.В. Соціально-психологічний словник / В.М. Галицький, О.В. Мельник, В.В. Синявський. – К., 2004. – 250 с.
2. Дойч М. Разрешение конфликта (Конструктивные и деструктивные процессы) / Мортон Дойч // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 202-212.
3. Каппони В., Новак Т. Как делать все посвоему, или Ассертивность – в жизнь. – СПб.: Питер, 1995. – 186 с.
4. Кейт Кинан. Уверенность в себе. – М.: Изд. ЭКСМО, 2006.- 80 с.
5. Семиченко В. А. Психологія особистості. – К.: Видавець Ешке О.М., 2001. – 427 с.
6. Подоляк Н.М. Психологічні особливості асертивності [Текст] / Н. М. Подоляк // Наука і освіта: Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – 2010. – N 9. – С. 108-111.
7. Salter A. Conditioned reflex therapy. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1949.

Reference

1. Halyts'kyi, V.M., Mel'nyk, O.V., Synyavskyy, V.V. (2004). Sotsial'no-psykholohichnyy slovnyk. [Socio-psychological dictionary]. Kyiv. – 2004. – 250.
2. Dojch M. Razreshenie konflikta (Konstruktivnye i destruktivnye processy) / Morton Dojch // Social'no-politicheskij zhurnal. – 1997. – № 1. – S. 202-212.
3. Kapponi V., Novak T. Kak delat' vse po-svoemu, ili Assertivnost' – v zhizn'. – SPb.: Piter, 1995. – 186 s.
4. Kejt Kinan. Uverenost' v sebe. – M.: Izd. JeKSMO, 2006. – 80 s.
5. Semichenko V.A. Psihologija osobistosti. – K.: Vidavec' Eshke O.M., 2001. – 427 s.
6. Podoljak N.M. Psihologichni osoblivosti asertivnosti [Tekst] / N.M. Podoljak // Nauka i osvita: Naukovo-praktichnij zhurnal Pivdenного naukovo Centru APN Ukraïni. – 2010. – N 9. – S. 108-111.
7. Salter A. Conditioned reflex therapy. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1949.

Резюме

Шинкар М. И., аспірантка Інституту права,
психології та інноваційного освіти
Національного університету Львівська політехніка

ПРОБЛЕМА АССЕРТИВНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена рассмотрению сущности и психологических особенностей феномена асертивности. Выяснено идею асертивности как практической методологической теории межличностного взаимодействия. Приведены принципы и критерии асертивного поведения. Рассмотрена проблема асертивности в современном обществе.

Ключевые слова: асертивности; асертивное поведение; уверенность в себе; межличностное взаимодействие; принципы асертивности; общения.

Summary

Shynkar M. I., student of the Institute of Law, Psychology and
Innovation Education of the National University Lviv Polytechnic

THE PROBLEM OF ASSERTIVENESS IN MODERN SOCIETY

Introduction. The socio-economic and political processes that have taken place in recent decades in Ukraine have led to a rethinking of the importance of many, both individual and social values, changes in social stereotypes and interpersonal interaction. Assertiveness, as the willingness of the individual to assert his own position, even when it contradicts the position of the majority, is now of particular importance in a society with a considerable arsenal of means of pressure, manipulation and subjugation of the will of the individual. Against this background, the willingness and ability to defend one's position and act independently of the majority opinion can be fatal for both the individual and society as a whole. Thus, the problem of assertiveness, assertive behavior in modern society is becoming especially relevant in both social and scientific aspects.

Purpose. To clarify the essence and psychological features of the phenomenon of assertiveness in modern society.

Methods. Analysis, generalization, systematization of scientific materials, subordinated to the task of identifying the basic methodological approaches and theoretical and empirical study of assertiveness in order to conceptualize this phenomenon.

Originality. The article deals with the nature and psychological features of the phenomenon of assertiveness. The idea of assertiveness as a practical methodological theory of interpersonal interaction is clarified. The principles and criteria of assertive behavior are presented. The problem of assertiveness in modern society is considered.

Conclusion. Assertiveness is of particular importance in society. The problem of assertiveness in contemporary society is becoming especially relevant in both social and scientific aspects. Assertiveness is an important determinant of personality development and contributes to the disclosure of one's psychological potential. It influences the development of effective communication, activity, responsibility, social courage in advancing and meeting new goals and objectives. In the light of the above, the study of assertiveness at the present stage of society's development is of considerable interest and needs further theoretical and practical scientific generalizations.

Key words: assertiveness; assertive behavior; self-confidence; interpersonal interaction; principles of assertiveness; communication.

*Юркова О. І., ад'юнкт Національного університету
оборони України ім. І. Черняховського
<https://orcid.org/0000-0002-5679-6584>*

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено теоретичні підходи до аналізу феномену готовності особистості до професійної діяльності. Наведено аналітичний огляд цього поняття різними вченими. Проаналізовано поняття готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах.

Встановлено, що психологічна готовність військових залежить від особливостей нервової системи, життєвого досвіду, професійних знань, навичок, мотивації та інших особливостей індивіда.

Ключові слова: психологічна готовність; функціональний підхід; особистісний підхід; військовослужбовці; військова діяльність.

Постановка проблеми. За своїми вихідними характеристиками професійна діяльність військовослужбовців пов'язана з постійною загрозою для життя і здоров'я, стресом, ризиком, негативними емоційними станами, великими психофізичними навантаженнями. Захист державних інтересів та безпеки країни, в свою чергу, висуває підвищені вимоги до стану психічного здоров'я та збільшує соціальну значущість професії військовослужбовця. Війна на сході України посилила вимоги до професійної і особистісної відповідальності за результати та наслідки діяльності військовослужбовців Збройних Сил України. Необхідною умовою успішного початку, виконання та завершення будь-якої діяльності є готовність до її здійснення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Природно, що феномен психологічної готовності особистості до діяльності завжди мав великий інтерес. Особливого значення готовність набуває в контексті якісного виконання завдань, підвищення її успішності, використання сили та можливостей особистості у невизначених та екстремальних умовах. Значний вклад у дослідження проблеми психологічної готовності до діяльності, як у загальнотеоретичному, так і в прикладному плані, внесли відомі вчені в галузі військової психології (Мул С., Осьодло В., Потапчук Є., Сафін О., Столярєнко А., Хміляр О., Ягупов В.), психології спорту (Деркач А., Пуні А., Хуртенко О.), психології управління (Барко В., Карамушка Л., Філь О.), психології праці (Клімов Є., Моляко В., Платонов К.) та інженерної психології (Ананьєв Б., Леонтьєв О., Ломов Б., Смирнов Б.). Зрозуміло, що різні види діяльності мають свої особливості психологічної готовності, проте більшість

науковців відмічають існування загальних характеристик психологічної готовності. Будь-яка діяльність починається із психологічної готовності, яка є універсальною передумовою ефективності та відіграє важливу роль від початку та до її завершення.

Мета статті: теоретичний аналіз основних концепцій готовності особистості до професійної діяльності.

Методи дослідження: теоретичний аналіз, узагальнення.

Виклад основного матеріалу:

Стан психологічної готовності сприяє якісно виконувати свої функціональні обов'язки, застосовувати знання, досвід, особисті якості, зберігати самоконтроль і швидко орієнтуватися при зміні обставин.

Юрченко В. описав психологічні стани виділивши чотири структурні рівні: соціально-психологічний, психічний, психофізіологічний і фізіологічний. Експериментальні дослідження підтверджують важливу роль у структурі стану соціально-психологічного та психічного рівнів. Кожен з цих рівнів має суб'єктивні й об'єктивні характеристики станів [14].

Психологічна готовність це система психологічних і психофізіологічних характеристик суб'єкта, що забезпечують успішність і результативність певних дій та діяльності. Тому вивчати проблему готовності до професійної діяльності неможливо без вивчення самої діяльності та її специфіки.

З професійної точки зору військово-професійна діяльність відрізняється від усіх інших видів трудової діяльності завданнями, засобами, способами і умовами виконання завдань. У воєнний час вона спрямована на

знищення супротивника, а у мирний – на підтримання постійної бойової готовності. Таким чином, військовій діяльності притаманні в першу чергу виконання завдань в бойових умовах (екстремальних та особливих умовах), труднощі служби, велике навантаження фізичних і психічних сил, вкрай обмежений час для виконання завдань, регламентований побут.

Діяльність військовослужбовця Збройних Сил України є специфічною з огляду на психологічні, соціальні, моральні та інші аспекти пов'язані з необхідністю швидко ухвалювати самостійні, виважені та обгрунтовані рішення як в умовах повсякденної діяльності так і під час виконання бойових завдань. Іншим специфічним аспектом військової діяльності є наявність високого рівня професійної та психологічної підготовки, котра забезпечує психологічну готовність військовослужбовця до виконання завдань, які передбачають використання зброї та фізичної сили, ризик втрати життя та здоров'я. Але навіть у фахівців, що мають однакові показники професійної підготовки, результати службової діяльності можуть бути різні, через відмінності в стані психологічної готовності. Вчорашні звичні завдання які виконувались з високою ефективністю, в бойових умовах не вдається здійснити в повній мірі. Це прояв недостатньої підготовки воїна в психологічному відношенні.

Як зазначає Бойко О., професія «офіцер» є однією із найскладніших професій людського суспільства, тому що вимагає від її суб'єкта здатності з високою ефективністю вирішувати професійні завдання в бойових (екстремальних, особливих) умовах, які пов'язані з ризиком для життя, обмеженим часом та прийняттям рішення, високим рівнем відповідальності як за свої дії, так і за дії підлеглих.

Поняття «екстремальність» часто вживається для позначення будь-яких умов, які породжують стрес. Особливі умови відрізняються від стресогенних або екстремальних меншою інтенсивністю і специфічною спрямованістю на діяльність.

В своїх працях Тимченко А. визначає залежність поведінки в стресі від ступеня значущості ситуації та від психологічної структури особистості (ставлення людини до труднощів у роботі, успіху і невдачі, співвідношення рівня домагань і реальних можливостей, впевненості і непевності у своїх силах, спрямованості особистості).

Відзначено, що людина реагує не тільки на дійсно існуючу небезпеку, але також на загрози і символи небезпеки, які пов'язані з переживаннями у минулому. Саме це і дозволяє їй знаходитися в стані готовності, пускати в хід свої захисні механізми за той незначний відрізок часу, що відокремлює виникнення стресу від прояву його аспектів. Ця готовність є не тільки наслідком багатьох соціально-економічних впливів і емоційних конфліктів, але і являє собою необхідну умову виживання [12].

Лебедев В., Смирнов Б., Довгополов Є. сходяться на думці, що поняття «особливі умови» діяльності може бути застосовано до тих ситуацій, коли діяльність пов'язана з епізодичною дією екстремальних чинників або виникнення екстремальних ситуацій, а екстремальні умови діяльності пов'язані з постійною дією цих чинників [11]. Вважається, що екстремальні ситуації в діяльності військовослужбовця виникають тоді коли є реальна загроза життю та здоров'ю особового складу, використання зброї для власного захисту та оборони державних інтересів. Найважливішими елементами структури застосування зброї вважаються здатність військовослужбовця швидко і об'єктивно оцінити обставини застосування зброї в складній ситуації і психологічна готовність до її використання.

Велику увагу вивченню психічних станів готовності та працездатності приділив Левітов М. Він класифікує психологічні стани за аналогією з поділом психологічних процесів. Автор розрізняє стани в залежності від того, які психічні функції переважають: пізнавальні, вольові чи емоційні.

Одним з головних станів Левітов М. виокремлює стан готовності до діяльності. Вчений виокремлює довготривалу готовність, яка ним трактується як придатність чи непридатність людини до виконання певної роботи і тимчасовий стан готовності, який називає «передстартовим станом». Левітов М. відзначає три види передстартового стану: звичайний, підвищений і понижений [4]. Прикладом звичайного стану може бути готовність, що існує перед початком звичної, добре знайомої роботи, яка на даний час не висуває підвищених або додаткових вимог. Стан підвищеної готовності може бути викликаний внаслідок завдання творчого характеру з високим рівнем новизни, особливим ступенем відповідальності або зумовлений відповідним фізичним самопочуттям. Понижена готовність може

бути спричинена надто сильною емотивністю особистості та проявлятися у відвертанні уваги, незібраності, помилкових, хибних дійх.

У свою чергу, Ухтомський О., стан готовності до діяльності називає «оперативним спокоєм». Він вважає, що у гарно підготовленого організму за видимою нерухомістю приховується напружена психічна робота. Таким чином, у стані спокою організм утримує нерухомість з метою детального розпізнавання середовища. Механізм цього стану спирається на рухливість «нервових процесів», які забезпечують перехід від «оперативного спокою» до термінової дії [13].

Вивченням готовності до екстремальних дій в умовах монотонної роботи займалися Нерсисян Л. та Пушкін В. Під цим поняттям вчені розуміють стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, які забезпечують швидке та точне реагування на раптову зміну ситуації або умов праці. Поняттям «пильність» вони називають стан готовності, до структури якої входять: образ структури дії, загальний психофізичний стан, психологічну налаштованість особистості на виконання певних дій при аварійній ситуації [8].

На думку Бодрова В. вище перелічені поняття: «передстартовий стан», «стан оперативного спокою», «стан пильності» слід розуміти тотожними до стану тимчасової готовності. На думку автора, такий вид готовності розкриває особливості та вимоги майбутньої ситуації. Її основними рисами є відносна стійкість, дієвість впливу на процес діяльності, відповідність структури готовності оптимальним умовам досягнення мети.

Необхідно зазначити, що ці представники досліджують проблему психологічної готовності у межах функціонального підходу, в якому готовність розглядається: як певний стан мобілізації всіх психофізіологічних систем особистості, як психологічної умови успішного виконання діяльності; як стан усвідомленої активності, яка спонукає особистість до діяльності; як стан, що передуює усвідомленій поведінці. Вона функціонує на тлі загальної активності особистості на фоні якого відбуваються процеси, необхідні для ефективної реалізації різного роду діяльності. Цей підхід характеризується тим, що стан готовності зумовлюється стійкими психічними особливостями властивими конкретній особистості. На стан психологічної

готовності мають вплив конкретні умови, у яких відбувається діяльність. Більшість представників даного підходу позиціонують тісний взаємозв'язок функціонального стану і стійкої характеристики особистості. Йдеться про те, що стан готовності це тимчасова готовності, а підготовленість особистості – довготривала готовність. Ці два види перебувають у тісному зв'язку між собою. Разом з тим, вагомий вклад у вивчення психологічної готовності у межах цього підходу внесли Ільїн Е., Тімченко О.

Існує також особистісний підхід (Ананьєв А., Дьяченко М., Кандилович Л., Корольчук М., Леонтьєв О., Платонов К., Рубінштейн С.). представники цього підходу розуміють психологічну готовність як стійке багатоаспектне ієрархізоване утворення особистості, яке містить психологічний, мотиваційний, когнітивний, операційний, емоційно-вольовий, практичний, психофізіологічний, фізичний, оцінюючий компоненти [6]. Психологічну готовність прибічниками цього підходу розуміють як результат підготовки (підготовленості) до певної діяльності. Тобто, особистісний підхід розглядає психологічну готовність як складне особистісне утворення, багатопланову і багаторівневу структуру якостей, властивостей і станів, які в своїй сукупності дозволяють конкретному суб'єкту успішно виконувати діяльність. Цей підхід передбачає вдосконалення психічних процесів, станів і властивостей особистості, які необхідні для ефективної діяльності. Готовність як особистісне утворення, інтегративна стійка характеристика є суттєвим компонентом розвитку особистості в цілому.

На думку Дурай-Новакової К., професійна готовність є не лише наслідком, але й самоціллю професійної підготовки, першою та головною умовою ефективної реалізації можливостей кожної особистості. У своєму дослідженні вчена визначає готовність як складне структурне утворення, провідним значенням якого є позитивні установки, мотиви та усвідомлення цінності роботи. Професійна готовність має безпосередній зв'язок з направленістю на професійну діяльність та стійкими установками на працю. До складу готовності входять комплекс професійно-педагогічних знань, навичок і вмінь, а також певний досвід їхнього застосування на практиці.

За версією Рудика П., готовність – це миттєва мобілізація всіх сил особистості, що спрямована на здійснення необхідних дій у

відповідний момент [9]. Вчений підкреслює важливість стану готовності, виокремлюючи в ньому роль психічних пізнавальних процесів, що відображають важливі аспекти виконуваної діяльності; емоційних компонентів, які можуть підсилювати чи послаблювати активність людини; вольових компонентів, що сприяють здійсненню ефективних дій стосовно мети; мотивів поведінки. Вагомий та осмислений мотив надає сприятливі умови для швидкого формування готовності.

Максименко С. зазначає, що психологічна готовність до певної діяльності є істотною передумовою її цілеспрямованості, регулювання, стійкості та ефективності. Вона містить переконання, погляди, ставлення, почуття, вольові та емоційні якості, знання, навички і вміння, установки, що в сукупності утворює цілісний прояв особистості [5]. Таким чином на думку вищезазначених авторів готовність розглядається як істотна передумова будь-якої цілеспрямованої діяльності, її ефективного здійснення та регуляції.

У психологічних словниках готовність до дії визначається як «стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечує ефективне виконання певних дій» та «стійкий психологічний стан як результат трудового виховання або тимчасовий як результат психологічної підготовки або психологічної мобілізації в даний період, що визначається наявністю потреби в праці» [1].

Процес психологічної підготовки фахівців до службової діяльності в екстремальних та особливих умовах завжди динамічний і суперечливий. Під час цього процесу формуються, удосконалюються та розвиваються специфічні знання, уміння, навички та якості особистості. Основним завданням психологічної підготовки, на думку Хміляра О. є формування у військовослужбовця здатності якісно виконувати професійну діяльність в реальних умовах бою. Головною метою є сформованість психологічної готовності до бою [14].

За даними Сафіна О., у психологічно підготовлених військовослужбовців у бойовій обстановці з'являється характерне бойове збудження, що загострює увагу, пам'ять і мислення сприяє активності й цілеспрямованості дій. В своїх працях ВІН детально розглядає проблеми з формування довготривалої (особистісний та мотиваційний компоненти) та ситуативної готовності особистості (емоційні), а також

описує готовність як цілеспрямоване прагнення особистості, котре виникає в процесі всебічної підготовки і є результатом розвитку особистості, яка оволоділа професією, особливостями певної діяльності [10].

Бітхтіна Л., досліджуючи поведінку службовців військових частин в екстремальних ситуаціях, дійшла висновку, що вона багато в чому зумовлена їхніми індивідуальними особливостями. На сприйняття військовослужбовцем ситуації та оцінки ступеня її складності, впливають такі чинники: ступінь позитивності самооцінки, впевненості у собі, рівень суб'єктивного контролю, адаптивність, наявність позитивного мислення, очевидність мотивів досягнення успіху та інше. Поведінка військовослужбовця в екстремальній ситуації детермінована рівнем його стресостійкості.

Так, у дослідженнях Осьодла В., під психологічною стійкістю слід розуміти здатність військовослужбовця безвідмовно виконувати функціональну діяльність протягом необхідного часу (оперативна та тривала стійкість) в заданих умовах, зберігаючи психічне здоров'я і боєздатність. Результативність та ефективність діяльності можуть служити прямим показником психологічної стійкості оперативної діяльності [3].

Психологічну готовність фахівця до екстремальних видів діяльності Кокун О. визначає як інтегративне особистісне утворення, яке складається із короткочасної та тривалої готовності і забезпечує його психологічну придатність до діяльності в екстремальних умовах. Дослідник виокремлює тривалу та короткочасну психологічні готовності до діяльності в екстремальних умовах. Перша формується впродовж тривалого часу професійної підготовки та діяльності фахівця і характеризує його потенційну психологічну здатність до виконання різних завдань під час здійснення діяльності в екстремальних умовах. Друга утворюється на основі першої і характеризує наявну на даний період часу (від дня до кількох днів) психологічну здатність до виконання конкретних професійних завдань в таких умовах [2].

В останні роки значну увагу дослідженням психологічної готовності до діяльності військовослужбовців приділяють Алещенко В., Корольчук М., Ягупов В. Під поняттям психологічної готовності військовослужбовців до військово-професійної діяльності вчені розуміють

націленість та мобілізованість його психіки на подолання майбутніх труднощів, яка забезпечує результативність і якість виконання завдань, адекватно їхньої складності, значущості та важливості.

Висновки: Аналіз сучасних публікацій показав, що автори вкладають у поняття «психологічна готовність» різний зміст. Це пов'язано, із тим, що застосовуються різні підходи: до розуміння психіки, до розуміння сутності готовності, до дослідження різних видів діяльності. Необхідно зазначити, що стан психологічної готовності до діяльності в екстремальних та особливих умовах можна оцінити безпосередньо в процесі виконання

конкретного завдання. Враховуючи нестандартні умови несення служби військовослужбовцем, суттєву роль відіграють структурні елементи психологічної готовності. Поділяючи цей підхід, ми вважаємо найбільш обґрунтованою та завершеною позицією авторів, які розглядають психологічну готовність, як сукупність якостей особистості і як психологічний стан. Наприкінці зазначимо, що формування психологічної готовності до професійної діяльності є метою і результатом тривалого процесу професійної та психологічної підготовки фахівців.

Список використаних джерел:

1. Бродовська В. Й., Патрик І. П., Яблонько В. Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник. 2-е видання. Київ : Професіонал, 2005. 224 с.
2. Кокун О. Зміст та структура психологічної готовності фахівців до екстремальних видів діяльності : Проблеми екстремальної та кризової психології : збірник наукових праць. Вип. 7. – Харків: УЦЗУ, 2010.
3. Криворучко П.П. Осодло В.І. Терещенко Л.Ф. Психологічна робота у миротворчих операціях : Навчальний посібник. – К.: НАОУ ім. Івана Черняхівського, 2004. – 284 с.
4. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека : М.: Просвещение, 1967. – 343 с.
5. Максименко С. Д. Морально-психологічне забезпечення службової діяльності Прикордонних військ України : Підручник / С. Максименко, Б. Олексієнко. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2001. – 448 с.
6. Морально-психологічне забезпечення підрозділів Збройних Сил України : підручник. [А.О. Кобзар, В.Т. Марценківський, П.М. Слюсаренко та ін.]. - К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. 496 с.
7. Мул С.А. Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2016.
8. Пушкин, В.Н., Нерсисян Л.С. Железнодорожная психология /В.Н. Пушкин, Л.С. Нерсисян. – М.: Транспорт, 1971. – 240 с.
9. Рудик П. А. Психологія : підручник. – М. : ФиС, 2006. – 239 с.
10. Сафін О.Д. Психологія управлінської діяльності командира : Навчальний посібник. – Хмельницький: вид-во АПВУ, 1997. – 123 с.
11. Смирнов Б. А, Доглополов Е. В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях : Харків : Гуманітарний центр, 207, - 276 с.
12. Тимченко А. В. Профессиональный стресс работников ОВД Украины (концептуализация, прогнозирование, диагностика и коррекция) : дисс. ... д-ра психол. наук. Харьков : НУВД, 2003. 427 с.
13. Ухтомский, А.А. Физиологический покой и лабильность как биологические факторы : Собрание сочинений в 6 т., 1951.
14. Хміляр О.Ф. Психологічна підготовка солдатів і офіцерів / О. Хміляр / Вісник Національного університету оборони України. – 2013. – № 1 (32). – С. 217-311.
15. Юрченко В. М. Теоретико-методологічні засади дослідження психічних станів людини : дис.. д-ра психол. наук / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 481 с.

References

1. Brodovska V. Y., Patryk I. P., Yablonko V. Ya. Tlumachnyi slovnyk psichologichnykh terminiv v ukrainckii movi : slovnyk. 2-e vydannia. Kyiv : Profesional, 2005. 224 s.
2. Kokun O. Zmist ta struktura psikhologichnoi hotovnosti fakhivtsiv do ekstremalnykh vydiv diialnosti : Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psikhologii : zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 7. – Kharkiv: UTsZU, 2010.
3. Kryvoruchko P.P. Osodlo V.I. Tereshchenko L.F. Psikhologichna robota u myrotvorchykh operatsiiakh : Navchalnyi posibnyk. – K.: NAOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2004. – 284 s.
4. Levytov N.D. O psikhicheskyykh sostoianiyakh cheloveka : M.: Prosveshchenye, 1967. – 343 s.
5. Maksymenko S. D. Morально-psikhologichne zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti Prykordonnykh viisk Ukrainy : Pidruchnyk / S. Maksymenko, B. Oleksienko. – Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU, 2001. – 448 s.
6. Morально-psikhologichne zabezpechennia pidrozdiliv Zbroinykh Syl Ukrainy : pidruchnyk. [A.O. Kobzar, V.T. Martsenkivskiy, P.M. Sliusarenko ta in.]. - K. : NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2018. 496 s.

7. Mul S.A. Psykholohiia hotovnosti ofitsera-prykordonnyka do profesiinoi diialnosti. – Rukopys. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora psykholohichnykh nauk za spetsialnistiu 19.00.01 – zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii. – Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, Kyiv, 2016.
8. Pushkyn, V.N., Nersesian L.S. Zheleznodorozhnaia psykholohiia /V.N. Pushkyn, L.S. Nersesian. – M.: Transport, 1971. – 240 s.
9. Rudyk P. A. Psykholohiia : pidruchnyk. – M. : FyS, 2006. – 239 s.
10. Safin O.D. Psykholohiia upravlinskoï diialnosti komandira : Navchalnyi posibnyk. – Khmelnytskyi: vyd-vo APVU, 1997. – 123 s.
11. Smyrnov B. A, Dohlopolov E. V. Psykholohiia deiatelnosti v ekstremalnykh sytuatsiakh : Kharkiv: Humanitarnyi tsentr, 207, - 276 s.
12. Tymchenko A. V. Profesiionalnyi stress rabotnikov OVD Ukrainy (kontseptualyzatsiia, prohnozyrovannia, diagnozyka y korrektsiia) : dysc. ... d-ra psyhol. nauk. Xarkov : NUVD, 2003. 427 s.
13. Ukhtomskiy, A.A. Fyziologicheskyi pokoi y labylnost kak byolohicheskiye faktory : Sobranye sochyneniya v 6 t., 1951.
14. Khmiliar O.F. Psykholohichna pidhotovna soldativ i ofitseriv / O. Khmiliar / Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. – 2013. – № 1 (32). – S. 217-311.
15. Yurchenko V. M. Teoretyko-metodolohichni zacydy doclidzhennia psichichnykh staniv liudyny : dys.. d-ra psyhol. nauk / Instytut psyholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. Kyiv, 2009. 481 s.

Резюме

Юркова А. И., адъюнкт Национального университета обороны Украины им. И. Черняховского

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПЦИЙ ГОТОВНОСТИ ЛИЧНОСТИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье освещены теоретические подходы к анализу феномена готовности личности к профессиональной деятельности. Приведены аналитический обзор этого понятия разными учеными. Проанализированы понятия готовности военнослужащих к действиям в экстремальных условиях. Установлено, что психологическая готовность военных зависит от особенностей нервной системы, жизненного опыта, профессиональных знаний, навыков, мотивации и других особенностей индивида.

Ключевые слова: психологическая готовность; функциональный подход; личностный подход; военнослужащие; военная деятельность.

Summary

Yurkova A. I., PhD student University of Defense Ukraine them. I. Chernyakhovsky

THEORETICAL ANALYSIS OF THE BASIC CONCEPTS OF PERSONALITY READY FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

The article presents theoretical approaches to the analysis of the phenomenon of personal readiness for professional activity. An analytical review of this concept by various scientists is given. The concept of readiness of military personnel to act in extreme conditions is analyzed.

Formulation of the problem. According to its initial characteristics, the professional activity of military personnel is associated with a constant threat to life and health, stress, risk, negative emotional states, high psychophysical stress. Protecting the national interests and security of the country, in turn, puts increased demands on the state of mental health and increases the social significance of the profession of the serviceman. The war in eastern Ukraine has increased the demands for professional and personal responsibility for the results and consequences of the military of the Armed Forces of Ukraine. A prerequisite for a successful start, completion and completion of any activity is readiness for its implementation.

Purpose of the article: theoretical analysis of the basic concepts of readiness of the individual for professional activity.

Research methods: theoretical analysis, generalization.

Conclusions: The analysis of modern publications has shown that the authors put different meaning in the concept of "psychological readiness". This is due to the fact that different approaches have been applied: to understanding the psyche, to understanding the essence of readiness, to exploring different activities. It should be noted that the state of psychological readiness for activity activities in the extreme and especially important can be evaluated directly in the process of completing a specific task. Given the non-standard conditions service, a structural role played by the structural elements of psychological readiness.

In sharing this approach, we consider the most grounded and complete position of authors who consider psychological readiness as a set of personality traits and as a psychological state. Finally, it should be noted that the formation of psychological readiness for professional activity is the purpose and result of a long process of professional and psychological training of specialists.

Key words: psychological readiness; functional approach; personal approach; military; military activity.

Якимчук Б. А., кандидат психологічних наук, доцент,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-3303-6478>

Рижкова Н. В., Військовий інститут КНУ ім. Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-6408-355X>

ПОТЕНЦІАЛ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК ЇЇ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРЯННЯ

У статті подано методологічні та теоретичні підходи до вивчення та визначення проблеми емоційного вигорання. Досліджено вплив професії на особистість. Здійснено операціоналізацію поняття. Визначено чинники формування феномена емоційного вигорання особистості.

Ключові слова: емоційне вигорання; професія; особистість; феномен; чинник.

Постановка проблеми. Дія численних емоціогенних чинників, як об'єктивних, так і суб'єктивних, що викликають наростаюче почуття незадоволеності, погіршення самопочуття і настрою, акумуляцію втоми, зниження фізіологічних показників, що характеризують напруженість роботи, веде до професійних криз, виснаження і вигорання особистості. Результатом цих процесів є зниження ефективності професійної діяльності фахівців, вони перестають справлятися зі своїми обов'язками, втрачають творчий настрій щодо предмета та продукту своєї праці, деформують свої професійні відносини, ролі і комунікації (Є.Ф. Зеер, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, А.О. Реан, О.О.Рукавишников та ін.).

Проблема профілактики та психокорекції емоційного вигорання є актуальною і вимагає здійснення комплексних превентивних і ситуативних заходів. Багато авторів констатують відсутність єдиної точки зору у розумінні цього психічного феномену, недостатню дослідженість причин і механізмів виникнення емоційного вигорання. І з теоретичної, і з практичної точки зору важливим є і питання про роль зовнішніх і внутрішніх чинників у формуванні та розвитку феномена емоційного вигорання. (О.Я.Чебикін, Є.Ф. Зеер, В.Є. Орел, Т.В. Форманюк, G.Freudenberg, E.Gincberg, D.Super, Chr. Maslach, A.Pines, B.Aronson, SE Jackson). Між тим дослідження цього феномена сприяє більш поглибленому розумінню вікової динаміки та уточненню критеріїв його оцінки, що є маркерами настання вікових та професійних криз [1].

Особливий інтерес в аспекті подолання вигорання представляє процес самоактуалізації особистості, який одні автори розглядають як системоутворюючий особистісний ресурс подолання вигорання, а інші - як чинник резистентності до вигорання (J.R. Malanowski, P.H. Wood та ін.). Однак до сих пір недостатньо вивченою залишається роль самоактуалізації та окремих її складових у регуляції професійного вигорання особистості протягом тривалого періоду, немає однозначної відповіді на питання про взаємовплив вигорання, стресу і втоми, не визначено, які цінності особистості та особливості самоактуалізації сприяють або перешкоджають розвитку вигорання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначає С.О. Налічаєва, емоційне вигорання, стрес і втома є самостійними феноменами, причини та чинники їхнього виникнення мають схожість і відмінність, і на окремих етапах розвитку стрес і втома вносять свій внесок у формування окремих фаз та етапів розвитку емоційного вигорання і вони можуть взаємно доповнювати і посилювати свої прояви [2].

Як зазначає С.Л. Рубінштейн, будь-які зовнішні чинники діяльності впливають на особистість через призму внутрішніх умов [3]. Серед внутрішніх детермінант вигорання розглядають ціннісно-сміслові особливості особистості (Л.Г. Дикая та ін.), емоційну спрямованість особистості, зміни у сфері емоційних станів і відносин фахівця (О.П.Саннікова та ін.), особливості ставлення до себе та інших (В.Є. Орел), особливості професійної мотивації (Л.В.

Занков, С.Г. Москвічев). Як зовнішні детермінанти вигорання розглядають умови праці (Н.Є. Водоп'янова, О.С. Старченкова), моральну і матеріальну стимуляцію (А.А. Martinez та ін.), ставлення суспільства та ін. Через це важливим є підхід до дослідження вигорання як системного явища, що відображає взаємодію зовнішніх чинників, особливостей професійної діяльності та індивідуально-психологічних особливостей самого суб'єкта праці.

У більшості праць вигорання розглядається як стан фізичного, психічного виснаження у фахівців соціономічних професій (Н.Бредлі, Н.Фреуденбергер, С.Маслач), як стресова реакція (Н.Є. Водоп'янова, С.Чернісс), інші автори не зводять вигорання ні до стомлення, ні до стресу, а розглядають його як екзистенційне явище (І.О. Куваєва), як «вигорання душі» (Л.О. Китаєв-Смик).

Мета статті – проаналізувати теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену емоційного вигорання особистості у контексті її можливостей до самоактуалізації.

Методи дослідження – аналіз, узагальнення, порівняння, систематизація наукових джерел із проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. При вивченні впливу професії на особистість необхідно проаналізувати підходи до розуміння взаємодії особистості і професії. Так, представники одного підходу вважають, що особистість відбирається професією. У цьому підході увагу дослідників сконцентровано на результативній стороні розвитку особистості професіонала (Ф.Парсон, Дж.Холланд, Е.Роу). Інший підхід до взаємодії особистості і професії побудований на припущенні про те, що професія обирається, виходячи із наявності певних якостей та установок особистості, але водночас із цим кожна професія накладає специфічний відбиток на психічний вигляд людини. Через це професійне становлення особистості розглядається як процес самоактуалізації (Е.Гінсберг, Д.Супер, Ч. Маслач, Є.О. Клімов, Т.В. Кудрявцев).

Емоційне вигорання представлено як один із проявів професійної деформації, тобто з точки зору впливу професії на особистість (М.В. Агапова, Р.М. Грановська,

А.К.Маркова, О.М. Нікіфоров, С.Г. Геллерштейн, Ю.П. Поваренков). Процес професійного становлення є однією із найбільш важливих складових у загальній життєдіяльності людини, саме у професійній діяльності найбільш інтенсивно відбувається зміна особистості. У працях Є.О. Клімова, В.Є. Орла, Л.П. Урванцева, Т.В. Кудрявцева, О.В. Сухарева та інших переконливо доведено, що ці зміни торкаються усіх сфер особистості і проявляються на різних рівнях її організації.

Уперше проблема емоційного вигорання у психології з'явилася у США у 70-х роках минулого століття, і не як дослідницький конструкт, а як соціальна проблема. У контексті досліджень проблеми негативного впливу професійної діяльності на особистість Фреуденбергер в 1974 році ввів спеціальний термін «burnout». Це поняття було розкрито ним як синдром, що містить симптоми загальної фізичної стомленості і розчарування у професії альтруїстичного змісту. Ч. Маслач, С.Е. Джексон додали також симптоми емоційної виснаженості, деперсоналізації і зниження загальної працездатності.

На сьогоднішній день найбільш часто вживаним є визначення вигорання, дане Ч.Маслач і С.Е. Джексон у 1986, де вигорання представлено як синдром емоційного виснаження, деперсоналізації і зменшення особистісних досягнень, що виникає у фахівців, які працюють із людьми. Пінс і Аронсон описують вигорання як стан фізичного, емоційного і психічного виснаження, викликаний тривалим включенням у ситуацію, яка висуває високі вимоги до емоційної сфери. Брілл вважає, що вигорання має два специфічних симптома - дисфоричні симптоми і зниження досягнень на роботі. Вигорання розглядається цими авторами як стан, пов'язаний із роботою, що виникає у «нормальних» індивідів, які не страждають психопатологією і раніше функціонували на адекватному рівні.

Емоційне вигорання як процес визначає Чернісс, він вводить новий елемент етіології вигорання - індивідуальний спосіб подолання стресу. Як процес зростаючого розчарування описали вигорання Еделвіч, Бродський, Етціон. Більшість авторів, розглядаючи процес вигорання, відзначають, що він починається із напруги, яке є результатом суперечності між

очікуваннями, намірами, бажаннями та ідеалами особистості і вимогами суворой повсякденної реальності (Armstrong, Barner, Beck, Gargiulo, Forney, Wiggers, Kelli, Tomhave, Rubington, Farber, Harrison, Maslash, Pines).

У науковій літературі також можна зустріти дані про «згоряння» (як синонім), існуючому серед людей соціономічних професій. У цьому випадку «згорання» визначається через симптоми фізичної втоми та емоційної виснаженості у відповідь на дії стрес-чинника виробничого середовища, пов'язаного із міжособистісними відносинами. В останні роки поняття «вигорання» стало з'являтися усе частіше [4-11]. Процес вигорання виникає на окремих періодах професійного розвитку і в більшості випадків розглядається як «хвороба спілкування» (Л.О. Китаєв-Смик).

Проаналізувавши поняття «вигорання», В.В. Козлов зробив висновки, що воно змістовно збігається із поняттям «духовна криза» [1]. Саме деформація або загроза деформації як фруструючий чинник для ядерних компонентів Его і близьких до них за ціннісною значущістю компонентів є основною причиною психодуховної кризи. Симптоми, супутні процесу емоційного вигорання, диференціюються на афективні, когнітивні, фізичні, поведінкові та мотиваційні і проявляються на індивідуальному, міжособистісному та організаційному рівнях.

Операціоналізація феномена «емоційного вигорання» дозволяє розглядати його як стійке, прогресуюче, негативно забарвлене психологічне явище, що починається з психоемоційного напруження і приводить до виснаження, розвитку дисфункціональних установок і поведінки на роботі, зниженням або втратою професійної мотивації, що виявляється у професійній діяльності. Щодо чинників формування феномену «емоційного вигорання», то у зарубіжній психології сформувалися індивідуальний, інтерперсональний та організаційний підходи (H.Freudenberger, Richelson; Edelwich, Brodsky, Meier; Hobfoll, Freedy; Hobfoll, Shirom; Fischer; A.Pines, Harrison; Chr.Maslach; Buunk, W.Schaufeli; Arlie Hochschild; C.Cherniss, Winnubst, RT

Golembiewski, J.De Jonge, Ф.Сторлі, П.Коста, Р.Макграє).

Процес самоактуалізації можна розглядати як внутрішню основу для самореалізації особистості, бо самореалізація є процесом і результатом втілення себе, власних особистісних потенцій у діяльності та її продукті (А.Маслоу, К.Роджерс, К.Г. Юнг, Р.Асоджіолі, С.Гроф). Порушення в процесі самоактуалізації безпосередньо пов'язані із проблемою емоційного вигорання, оскільки вони змінюють систему цілей, смислів, цінностей особистості, впливають на формування особистісних якостей, визначають реакції суб'єкта на зовнішні чинники. У контексті співвідношення самореалізації і самоактуалізації представляють інтерес сентенції Д.О. Леонтьєва, який розглядає три рівня самореалізації особистості, теорія транскommунікації В.І. Кабрина, В.А. Петровського про принцип єдності свідомості і діяльності, І.Б. Дерманова і Л.А. Коростильова про два полюси самореалізації, Н.Ю.Хрящової про зв'язок самореалізації та творчості, теорія психологічних систем В.Є. Ключко та Є.В.Галажинського, а також В.В. Козлова про самоактуалізацію як «ресурсний стан свідомості». У дослідженнях В.А. Адольфа, І.Ф. Демидової, Л.М. Захарова, Є.І. Ісаєва, Н.В.Кузьміної, А.К. Маркової професійна компетентність базується на певних основах, до яких входить і самореалізація особистості.

На повноцінно функціонуючу особистість, що самоактуалізується, самореалізується несприятливі середовищні чинники (будь-то соціальні, організаційні, діяльні чи інші не можуть справити критичного впливу, оскільки вона наділена певним «запасом міцності», на основі якого можна перетворити стресор на чинник самодетермінації. Особистість, яка само актуалізується, володіє «протиотрутою» по відношенню до вигорання саме за рахунок високої активності щодо осмислення свого місця і ролі у життєвій ситуації інших людей, усвідомлення власної місії та готовності «платити» за самоідентичність і самореалізацію. Людина ж, яка не самореалізується, зі слабкою тенденцією до самоактуалізації, схильна до опору, конфронтації із несприятливими

середовищними чинниками і усією професійною ситуацією у цілому, вона перестає відчувати задоволення від роботи, не може ставитися творчо до своїх професійних обов'язків, відчуває себе перевантаженою проблемами інших людей, що у сукупності призводить до відчуження від предмета і продукту своєї праці. Таким чином, одним із найважливіших чинників формування емоційного вигорання є комплекс особливостей самоактуалізації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, емоційне вигорання - це стійке, прогресуюче, негативно забарвлене психологічне явище, що починається із психоемоційного напруження і приводить до виснаження, розвитку дисфункціональних установок і поведінки на роботі, зниження або втрати професійної мотивації, що виявляється у професійній діяльності. Воно являє собою цілісний симптомокомплекс, дія якого охоплює усі основні структурні рівні особистості: соціально-психологічний, що відображає зміну міжособистісних відносин; особистісний – що відображає зміну особистісних рис; мотиваційний – що відображає якісну і змістовну зміну мотивації; а також регулятивно-ситуаційний, що відображає зміну станів та емоційних відносин.

При емоційному вигоранні змінюється система смислів і цінностей особистості, психоемоційні витрати починають перевищувати особистісно значущий очікуваний результат, тому змінюється

ставлення суб'єкта до своїх професійних обов'язків, відбувається відчуження від предмета і продукту своєї праці, які по суті є соціально-психологічними. Тобто, чим менше виражена самоактуалізація особистості, тим більш імовірним, реальним і глибшим є емоційне вигорання. Іншими словами, чим менш виражені прояви емоційного вигорання на кожній стадії, тим більше вираженою є самоактуалізація особистості. Емоційне вигорання і рівень невротизації особистості фахівця позитивно корелюють. Фахівець із хорошим контролем над власною емоційною сферою, цілеспрямований, вольовий і рішучий має меншу ймовірність емоційного вигорання. У тому випадку, коли емоційне вигорання виходить за межі професійної діяльності, рекомендується психокорекція та психотерапія, звернення за психологічною допомогою.

Перспективами подальших досліджень у обраному напрямку можна вважати вивчення ризиків професійної діяльності фахівців, які можуть провокувати появу і розвиток у них синдрому емоційного вигорання, удосконалення психологічного інструментарію превентивної діагностики і психотехнологій попередження професійних стресів, розробку системи психологічного моніторингу їхнього психічного і душевного здоров'я, психопрофілактику проявів синдрому емоційного вигорання на різних етапах їхньої професіоналізації.

Список використаних джерел

1. Козлов В.В. Психология кризиса: монография. М.: Институт консультирования и системных решений. 2014. 528 с.
2. Наличаева С.А. Самоактуализационный потенциал личности как детерминанта профессионального выгорания педагогов: дисс. канд. психол. наук. М., 2011. 238 с.
3. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М., 1973. 339 с.
4. Андрух І.В. Психологічні умови запобігання емоційного вигорання оперативними співробітниками Служби безпеки України: дис. канд. психол. наук. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2016. 196 с.
5. Булатевич Н.М. Синдром емоційного вигорання вчителя: дис на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2004. 19 с.
6. Грицук О.В. Психологічні особливості динаміки емоційного вигорання вчителів: автореф. дис. канд. психол. наук Харків, 2010. 23 с.
7. Жогно Ю.П. Психологічні особливості емоційного вигорання педагогів: автореф. дис. канд. психол. наук. Одеса, 2009. 23 с.
8. Леженіна Л.М. Психологічні чинники емоційного вигорання слідчих Служби безпеки України: дис. канд. психол. наук. Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2009. 186 с.

9. Малишева К.О. Синдром емоційного вигорання психолога-консультанта: психологічні чинники, профілактика та корекція: дис. канд. психол. наук. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2003. 16 с.
10. Міщенко М.С. Психологічні чинники запобігання синдрому емоційного вигорання у майбутніх практичних психологів: дис. канд. психол. н. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. К., 2015. 156 с.
11. Чепелева Н.О. Психологічні особливості емоційного вигорання викладачів вищих навчальних закладів: автореф. дис. канд. психол. наук. Одеса, 2010. 20 с.

References

1. Kozlov V.V. Psihologija krizisa [Psychology of crisis]: monografija. M.: Institut konsul'tirovanija i sistemnyh reshenij. 2014. 528 s. (in Russian)
2. Nalichaeva S.A. Samoaktualizacionnyj potencial lichnosti kak determinanta professional'nogo vygoranija pedagogov [Self-actualizing potential of a personality as a determinant of professional burnout of teachers]: diss. kand. psihol. nauk. M., 2011. 238 s. (in Russian)
3. Rubinshtejn C.L. Problemy obshhej psichologii [Problems of general psychology]. M., 1973. 339 c. (in Russian)
4. Andruh I.V. Psichologichni umovy zapobigannja emocijnogo vygorannja operativnymy spivrobotnykamy Cluzhby bezpeky Ukrainy [Psychological conditions for emotional burnout by operative employees Security Service of Ukraine]: dys. kand. psyhol. nauk. Nacional'na akademija Derzhavnoi' prykordonnoi' cluzhby Ukrainy imeni Bogdana Xmel'nyc'kogo, Xmel'nyc'kyj, 2016. 196 s. (in Ukrainian)
5. Bulatevych N.M. Cyndrom emocijnogo vygorannja vchytelja [Teacher's emotional burnout syndrome]: dyc na zdobuttja nauk. stupenja kand. psichol. nauk. Kyi'vc'kyj nacional'nyj un-t im. Taraca Shevchenka. K., 2004. 19 c. (in Ukrainian)
6. Grycuk O.V. Psichologichni osoblyvosti dynamiky emocijnogo vygorannja vchyteliv [Psychological features of the dynamics of emotional burnout of teachers]: avtoref. dys. kand. psyhol. nauk. Harkiv, 2010. 23 s. (in Ukrainian)
7. Zhogno Ju.P. Psichologichni osoblyvosti emocijnogo vygorannja pedagogiv [Psychological features of emotional burnout of teachers]: avtoref. dys. kand. psyhol. nauk. Odesa, 2009. 23 s. (in Ukrainian)
8. Lezhenina L.M. Psichologichni chynnyky emocijnogo vygorannja clidchyx Cluzhby bezpeky Ukrainy [Psychological factors of emotional burning of investigators Security Servic of Ukraine]: dyc. kand. psyhol. nauk. Xarkivc'kyj nacional'nyj pedagogichnyj univercytet im. G.C. Ckovorody. Harkiv, 2009. 186 c. (in Ukrainian)
9. Malysheva K.O. Cyndrom emocijnogo vygorannja psichologa-koncul'tanta: psichologichni chynnyky, profilaktyka ta korekcija [Emotional burnout syndrome of psychologist-consultant: psychologic factors, prophylaxis and correction]: dys. kand. psichol. nauk. Kyi'vc'kyj nacional'nyj un-t im. Taraca Shevchenka. K., 2003. 16 c. (in Ukrainian)
10. Mishhenko M.S. Psichologichni chynnyky zapobigannja syndromu emocijnogo vygorannja u majbutnih praktychnyh psichologiv [Psychological factors for the prevention of emotional burnout syndrome in future practical psychologists]: dys. kand. psyhol. n. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka MON Ukrainy. K., 2015. 156 s. (in Ukrainian)
11. Chepeljeva N.O. Psichologichni osoblyvosti emocijnogo vygorannja vykladachiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv [Psychological peculiarities of emotional burnout of higher education teachers]: avtoref. dys. kand. psyhol. nauk. Odesa, 2010. 20 s. (in Ukrainian)

Резюме

Якимчук Б. А., кандидат психологічних наук, доцент,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Рижкова Н. В., Військовий інститут КНУ ім. Тараса Шевченка

ПОТЕНЦИАЛ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ КАК ФАКТОР ЕЕ ЕМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

В статье излагаются методологические и теоретические подходы к изучению и определению проблемы эмоционального выгорания. Исследовано влияние профессии на личность. Осуществлена операционализация понятия. Определены факторы формирования феномена эмоционального выгорания личности.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание; профессия; личность; феномен; фактор.

Summary

Yakimchuk B., associate Professor in psychological sciences,
Uman Pavlo Tichina State Pedagogical University

Ryzhkova N., Postgraduate Student of the Military Institute
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

**SELF-ACTUALIZING POTENTIAL AS A FACTOR OF PERSONALITY EMOTIONAL
BURNOUT**

Introduction. The problem of prevention and psychocorrection of emotional burnout is urgent and requires comprehensive preventive and situational measures. Many authors state the absence of a single point of view in understanding this psychic phenomenon, the lack of research into the causes and mechanisms of the occurrence of emotional burnout. From a theoretical and practical point of view, the question of the role of external and internal factors in the formation and development of the phenomenon of emotional burnout is also important.

Purpose. The analysis of theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of emotional burnout of a personality in the context of its possibilities for self-actualization.

Methods. Analysis, generalizations, comparisons, systematization of science sources with problems of research.

Originality. The symptoms and factors of the occurrence of personality burnout are summarized and classified. The psychological structure of emotional burnout and its relationship with the features of self-actualization of a person are considered. The determinism of the occurrence of emotional burnout was revealed by the lack of the possibility of realizing the processes of personal self-actualization. The study allows us to expand our understanding of the possible causes of emotional burnout as a result of violations of the processes of self-actualization of a personality. Practical significance consists in the possibility of developing recommendations for the prevention of emotional burnout and its psychocorrection programs according to the phases and depth of emotional burnout and violation of self-actualization processes.

Conclusion. Emotional burnout is a persistent, progressive, negatively colored psychological phenomenon that begins with psycho-emotional stress and leads to the exhaustion, development of dysfunctional attitudes and behavior at work, the decline or loss of professional motivation manifested in professional activity. It is a holistic symptom complex, the action of which covers all the basic structural levels of personality: social and psychological; motivational; as well as regulatory and situational. A specialist with good control over their own emotional sphere, focused, strong-willed and determined is less likely to be emotionally burned out. In the case where emotional burnout goes beyond professional activity, psychocorrection and psychotherapy, seeking psychological help are recommended.

Key words: emotional burnout; profession; personality; phenomenon; factor.